

બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

૬૬ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા નં. ૪૪

બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

હારિશંકર ઇન્દ્રજી શર્મા,
અમદાવાદ.

પ્રકાશક,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિલોચનદાસ પારેખ, બી. એ.,
આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયા.

પહેલી આવૃત્તિ

પ્રત ૧૫૦૦

સંવત્ ૧૯૭૪

સન ૧૯૨૮

મુદ્રણસ્થાન : વસંત મુદ્રણાલય, પાનાભાઈની વાંડી,
ધીકાંટા રોડ-અમદાવાદ.

મુદ્રક : ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા.

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો

ઊપોદ્ધાત.

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબાઈ નિવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ કર્યું છે, તે અન્વયે પ્રથમ સને ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઈટીને મળ્યા, એવી શરતથી કે તેના બાળમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી હાવાવાં.

સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી તમામ મિલકત પુસ્તક પ્રચારને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી નોટો સોસાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરવામાં તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યા વિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગ્રહસ્થ તરફથી મળી છે તેમાંથી આજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તક “શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

(૧) કપી કપી ન્યાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી બાલ છે તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય.

(૨) માને શિખામણ ૦-૬-૦

(૩) નીતિ મંદિર ૦-૧૨-૦

(૪) બાળસમ્રથી થતી હાનિ ૦-૬-૦

(૫) પુનર્વિવાહ પક્ષની પુરેપુરી સોજો સોજા આના ફળેતી ૦-૫-૦

(૬) ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર ૦-૪-૦

(૭) ધાર્મિક પુરૂષો	૦-૪-૦.
(૮) ઉદ્યોગી પુરૂષો.	૦-૪-૦.
(૯) બેન્જમીન ફ્રાન્ક્લીન	૨-૦-૦.
(૧૦) બોધક ચરિત્ર	૦-૪-૦.
(૧૧) સદ્ગતિ	૨-૦-૦.
(૧૨) રઘુવંશ કાવ્ય	૧-૮-૦.
(૧૩) જાવજી ચોધરીનું જીવન ચરિત્ર	૦-૨-૦.
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧	૧-૦-૦.
(૧૫) „ અર્વાચીન „ ભા. ૨	૧-૮-૦.
(૧૬) નીતિ સિદ્ધાંત	૧-૦-૦.
(૧૭) ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવન ચરિત્ર	૧-૪-૦.
(૧૮) શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવન ચરિત્ર	૦-૬-૦.
(૧૯) પરોપકાર	૦-૧૨-૦.
(૨૦) ઢોરનું ખાતર	૦-૪-૦.
(૨૧) જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨-૦-૦.
(૨૨) કિરાતાજીનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર	૧-૦-૦.
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના હુનરોપયોગી તેજબો	૦-૧૨-૦.
(૨૪) વાર્નિશ	૧-૦-૦.
(૨૫) જીવનનો આદર્શ	૦-૧૨-૦.
(૨૬) કીર્તિ કૌમુદી	૦-૧૨-૦.
(૨૭) શિશુપાળ વધ-પૂર્વાર્ધ (સર્ગ ૧ થી-૧૦)	૧-૮-૦.
(૨૮) હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય	૦-૬-૦.
(૨૯) રસાયન શાસ્ત્ર	૦-૧૨-૦.
(૩૦) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૨	૦-૧૨-૦.
(૩૧) જાપાનની કેળવણી પ્રદ્ધતિ	૦-૧૨-૦.
(૩૨) શિશુપાળ વધ-ઉત્તરાર્ધ [સર્ગ ૧૧ થી ૨૦]	૧-૦-૦.
(૩૩) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૧	૦-૧૨-૦.

(૩૪) ખગોળ વિદ્યા	૦-૧૨-૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૨	૦-૧૨-૦
(૩૬) માનસ શાસ્ત્ર	૧-૦-૦
(૩૭) શિક્ષિત આર્ય સંતાનોનું આરોગ્ય.	૧-૦-૦
(૩૮) સહકાર પ્રવૃત્તિ	૦-૧૨-૦
(૩૯) ઇંગ્રેજી રાજ્ય અધિકારણ.	૧-૦-૦
(૪૦) ઉદાર મતવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૧) સચિત્ર શારીરવિદ્યા.	૧-૦-૦
(૪૨) હિંદ તત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂર્વાર્ધ	૧-૦-૦
(૪૩) „ „ ઉત્તરાર્ધ	૧-૦-૦
(૪૪) અંગ્રાણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.	૧-૦-૦

પ્રસ્તાવના

હિંદુસ્તાનના પૂર્વ ને પશ્ચિમ દિશાના છેડા તે અંગાળા અને ગુજરાત. એ બંને ધણી વાતમાં મળતા આવે છે. આર્યોનું અભિયાન પંજાબમાંથી ધીમે ધીમે ગંગા નદીના તટપ્રદેશમાં પ્રસરતું ગયું. દ્રાવિડ અને કૉલેરિઅન સંસ્કૃતિને મારી હઠાવવામાં તેઓને ઘણું જોર વાપરવું પડ્યું. છતાં પૂર્વની સંસ્કૃતિ તો એટલી બધી જોરાવર હતી કે ઠેઠ બુદ્ધયુગના સામ્યમંત્ર સિવાય એ તાળે ન જ થઈ. બૌદ્ધધર્મ અને અશોકના રાજત્વે મળી હજારો વર્ષનો આર્યઅનાર્ય વચ્ચેનો ઝઘડો હમેશને માટે પતાવ્યો, ત્યારથી જ ગુજરાતના ઐતિહાસિક યુગનું કંઈક દર્શન થાય છે. કારણકે આર્યોનાં પુસ્તકો એ અનાર્ય પ્રદેશની હકીકત ન નોંધે એ સ્વાભાવિક છે અને અનાર્યોનાં પુસ્તકો તો કોણ જાણે લખાયાં હશે કે નહિ તેનીએ શંકા છે. છતાં આર્યોને પોતાનો પુરેપુરો પ્રભાવ સ્થાપતાં ગુજરાતમાં કદી દ્રાવ્યું નથી. અંગાળામાં પાલવંશના રાજાઓ પછી થયેલા સેનવંશના રાજાઓએ આર્યત્વના પુરા અભિમાની બ્રાહ્મણોને કનોબદિ સ્થળેથી બોલાવી બ્રાહ્મણધર્મ વા આર્યધર્મની ધજા ફરકાવી તે એટલે સુધી કે ત્યાં તેની અસર ભાષાસાહિત્ય પર પણ થઈ. બાદ દેવદેવીઓ બ્રાહ્મણધર્મના લેખાસમાં પૂજવા લાગ્યાં. હલકી વર્ણો પણ બૌદ્ધધર્મ શુદ્ધ સ્વરૂપે પુજી શકી નહિ. ઠેરઠેર બ્રાહ્મણ ધર્મનો વિનય-ડંકો વાગ્યો. છતાં હજી સુધી બાદધર્મ અને દ્રાવિડ તથા કૉલેરિઅન સંસ્કૃતિની અંતર્વાહિની સરિતા અંગાળાની ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ તળે વહેતી જણાય છે. ગુજરાતમાં પણ આર્યોનો પ્રવેશ બહુ મોડો થયો. આર્યો ન્યારે બ્રહ્માવર્તમાં પોતાનું કાયમનું થાણું જમાવી બેઠા હતા ત્યારે પંજાબ વગેરે સ્થાનોની અનાર્યજાતિ પશ્ચિમ

તરફ હઠી ગઈ હતી. સિંધ અને બલુચિસ્તાન એમનું લીલાક્ષેત્ર બન્યું હતું અને એ સિંધમાંથી કાઠિયાવાડની લૌકિક સંસ્કૃતિને પોષતાં અનેક બળો મળ્યાં છે એમાં કંઈ શક નથી. ગુજરાતનો અંડસ્થ પ્રદેશ કાઠીઆવાડ જેટલો જ અનાર્યોનો પ્રદેશ ગણાતો હોય એ શક્ય છે. તેના દક્ષિણ પ્રદેશમાં તથા ઉત્તરની સરહદના પ્રદેશમાં આર્યોએ બહુ જુના કાળમાં પ્રવેશ કર્યો હોય એમ લાગે છે. પરંતુ તેઓ દેશના મોટા ભાગ પર પોતાની સંસ્કૃતિની બરાબર છાપ મારી શક્યા નહિ હોય અથવા શક અને હૂણનાં ટોળાએ એ સંસ્કૃતિનું બળ નહિ ટકવા દીધું હોય અગર કંઈક મિશ્ર સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી હશે એમ લાગે છે. અને આમ જુની આર્યસંસ્કૃતિથી વિરુદ્ધ સંસ્કૃતિને બ્રાહ્મણ ધર્મનો કે આર્યત્વનો ઓપ દેવા માટે જ મૂળરાજને ઔદિચ્યોને ઉત્તરમાંથી બોલાવવા પડ્યા હશે. ગુજરાતના બ્રાહ્મણો બનતાં સુધી હજાર વર્ષથી વધારે જુના નથી જ. આનું કારણ પણ ગુજરાત આર્ય વિનાનું હતું એમ સાબીત કરવામાં કંઈક અંશે કારણભૂત થાય છે. હુંકામાં કહીએ તો આજથી હજારેક વર્ષ પહેલાં બૌદ્ધધર્મને સ્થાને બ્રાહ્મણધર્મને સ્થાપવા માટે આચાર્યોએ પ્રથમ રાજ્યોમાં પ્રયત્ન કર્યો અને રાજ્યોને બ્રાહ્મણધર્મી બનાવી તેના રાજ્યમાં વહેતી અનાર્ય અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના ઉચ્છેદન માટે પોતે પોતાના અસંખ્ય સાગરીદોને ઉત્તરથી બોલાવ્યા. ગુજરાતમાં મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજે તથા બંગાળામાં બહ્મલસેને આ કામ કર્યું હતું એમાં શક નથી અને એ બંને કાર્ય આર્ય સંસ્કૃતિના પોષણ માટે જ થયાં હતાં એમાં પણ કંઈ શક નથી.

આમ બંગાળા અને ગુજરાતની પ્રકૃતિમાં કેટલુંક સામ્ય છે. પરંતુ સોલંકી વંશના કુમારપાળે બ્રાહ્મણ ધર્મના વેગવંત પ્રવાહને ગુજરાતમાં આવતો ખાળ્યો અને ગુજરાત જૈનસંસ્કૃતિનું કેંદ્ર બની ગયું. ત્યારે બંગાળામાં જૈનોએ અથાગ પ્રયત્નો કર્યા છતાં ત્યાં બ્રાહ્મણોનું એવું પ્રાબલ્ય હતું કે તેમનો ગળ વાગ્યો નહિ. આ રીતે એક જ દિશામાં ધસ્યા જતા બંને દેશોના સંસ્કૃતિ પ્રવાહે અહીંથી

જુદાં રૂપ ધારણ કર્યાં અને અત્યારે પણ એ બંને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનારને એ બંને પ્રવાહોનાં જુદાં સ્વરૂપના મૂળમાં આ બે સંસ્કૃતિ-ઓનો-આહ્વાણ અને જૈનનો પ્રભાવ જણાય છે. અંગાળી ભાષામાં આવેલી સંસ્કૃતમયતા આહ્વાણધર્મને આભારી છે ત્યારે ગુજરાતીમાં આવેલી પ્રાકૃતમયતા જૈનધર્મને આભારી છે. આ પ્રાકૃતમયતાને બદલે સંસ્કૃતમયતા આણુવાનો પ્રયત્ન ગુજરાતમાં છેક હાલમાં જ શરૂ થયો છે ત્યારે અંગાળામાં સંસ્કૃતમયતાને બદલે પ્રાકૃતમયતા આણુવાનો પ્રયત્ન પણ છેક હમણાં જ શરૂ થયો છે. આ બે વિરોધી સ્વરૂપનું મૂળ પણ અત્યારની એ બંને દેશોના સાહિત્યસર્જકોની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનું જ પરિણામ છે.

અંગાળામાં આહ્વાણોએ તેરમા સૈકાથી ભાષાને સંસ્કૃતનો ઓપ ચઢાવવાનું શરૂ કર્યું હતું અને એ કામ તેમણે છેક અઢારમા સૈકા સુધી ચાલુ રાખ્યું. આ કાર્ય કરનારાઓએ મુસલમાનોની પેઠે બનતાં સુધી ગામડામાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. ત્યાં તો બૌદ્ધધર્મનું વિકૃતરૂપ અને તેની વિકૃતસંસ્કૃતિ સરળ પ્રાકૃત ભાષામાં પોતાનું કામ સાધ્યે જતી હતી. છતાં આહ્વાણોએ સાહિત્યસર્જનનું કામ પોતાના હાથમાં લઈ આ કામ સાધ્યું ખરું ! છેવટે રવીન્દ્રનાથ જેવા મહાપુરુષે પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઈ લીધું કે આ સંસ્કૃતમયતા તો કેવળ ઓપમય જ છે. તેના પેટામાં તો ગ્રામ્યભાષાનું નિર્મળ સલિલ વહે જાય છે. અને અંગાળીને ક્ષત કરવી હોય, તેનું સાહિત્ય સર્વજનપ્રિય બનાવવું હોય તો કરોડોની સંખ્યામાં વસતા ગ્રામ્યવાસીઓ બોલે તે જ ભાષામાં સાહિત્ય સરળવું જોઈએ. અંગાળી ભાષાનું અત્યારે આ દિશામાં પ્રયાણ થઈ રહ્યું છે.

ગુજરાતની ભાષા જૈન સંસ્કૃતિને પરિણામે હંમેશાં સર્વજનપ્રિય જ રહી છે. પ્રાચીન કવિઓએ પણ સંસ્કૃતમયતા ધારણ કરી નથી. કારણ કે તેમને ગ્રામ્ય માનવીઓને રીઝવવા માટે જ કાવ્યો રચવાં પડતાં હતાં. વળી ગુજરાતમાં આહ્વાણધર્મનું જોર પણ ઝાઝું

નહિ. બ્રાહ્મણો આવેલા તે પણ નોતરેલા મહેમાનો જેવા. તેમને જમીન વગેરે મળેલું એટલે ઉત્તમ સંસ્કૃતિના સ્તંભરૂપ છતાં ગુજરાતમાં આવી તેઓ ગ્રામ્ય બની ગયા. સંસ્કૃતના અભ્યાસી તરીકે ગુજરાતમાં બહુ થોડા વિદ્વાનો પંકાયેલા હતા. અને કવિઓમાં તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ સંસ્કૃતના વિદ્વાન ગણાય તેમ છે. આવી સ્થિતિમાં ગુજરાતે પોતાનું ભાવબીનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું ખરું પણ તે સંસ્કૃતના પાશથી સદા મુક્ત રહ્યું. સંસ્કૃતકથાસાહિત્યનાં આખ્યાનો ગુજરાતીમાં ઉતર્યા ખરાં પણ તે જેમ અને તેમ ઝાઝા આડંબર વિના. છતાં આજથી આઠસો વર્ષ પહેલાં બંગાળામાં જે કામ બ્રહ્મસંસેને કર્યું અને ગુજરાતમાં જે કામ મૂળરાજે કર્યું હતું તે કામ આપણું વિશ્વવિદ્યાલય કરવા લાગ્યું. અંગ્રેજ કેળવણી સાથે સંસ્કૃતની કેળવણી પણ અપાવા લાગી. વિદ્વાનોને એ બંને ભાષાનો મોહ લાગ્યો. અગર એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે વિશ્વવિદ્યાલયે તેમનો ગામડાં સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો. પરિણામે તેઓ વિચાર કરવાનું શીખ્યા અંગ્રેજોદ્વારા. સાહિત્યસર્જન કરવાનું શીખ્યા સંસ્કૃતદ્વારા. અંગ્રેજોમાંથી વિચારો મેળવે અને તેને માતૃભાષામાં ઉતારવા સંસ્કૃતનું શરણ લે. એક જ તરેહના ગ્રામ્ય શબ્દો પોતે વાપરેલા સંસ્કૃત શબ્દને બદલે ગુજરાતમાં વપરાય છે એવું પણ જ્ઞાન તેઓને રહ્યું નહિ. આથી ગુજરાતીનો અથાગ શબ્દભંડોળ પણ તેઓને નાનો લાગ્યો અને પોતાના અજ્ઞાનને દબાવી રાખવા બુમો પાડી જાહેર કરવું પડ્યું કે ‘શું કરીએ ફલાણા સંસ્કૃત શબ્દ માટે કે ફલાણા અંગ્રેજ શબ્દ માટે ગુજરાતીમાં શબ્દ જ ક્યાં છે!’ પણ તેઓએ કાઠિયાવાડના ડુંગરોમાં કે રાજપીપળાના જંગલોમાં જઈ જૂની જતોની ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હોત તો આ જાતના શબ્દો તેઓને પુષ્કળ મળી આવત.

આ રીતે ગુજરાત અને બંગાળાના વર્તમાન સાહિત્યની ઉલટ-સુલટ દિશા હોવામાં પરિસ્થિતિએ કેવો ભાગ ભજવ્યો છે તે ઈ આવે છે.

સંપૂર્ણ રામાયણ અને સંપૂર્ણ મહાભારત-અંગાણીમાં જેવાં કૃતિવાસી રામાયણ અને કાશીદાસી મહાભારત છે તેવાં લોકપ્રિય-ગુજરાતમાં નથી તેનું કારણ પણ આ જ છે. ગુજરાત આર્યસંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર કદી બન્યો નથી. ગુજરાતથી કાશી બહુ દૂર હતું-અને હવે કદી બનવાનોય નહિ. ગુજરાતને બધાએ ઉપદેશ જ આપ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણની આ ભૂમિ ધર્મની બાબતમાં સદા પરાવલંબી જ રહી છે. જોતો બહારથી આવ્યા, બ્રાહ્મણો બહારથી આવ્યા, છેક આધુનિક કાળના સ્વામીનારાયણ પણ બહારથી આવ્યા. દયાનંદ અંદર પાક્યા છતાં તેમને પંચઅવાસ કરવો પડ્યો. ગુજરાતનું સાહિત્ય પણ એ રીતે હજી સુધી કેવળ પરાવલંબી જ રહ્યું છે અને જ્યાં સુધી પોતાના જ અંતરમાં ડુબકી નહિ મારે ત્યાં સુધી સદા પરાવલંબી જ રહેવાનું. ગુજરાતમાં શું નથી ! ગુજરાત, કચ્છને કાઠિયાવાડની ભૂમિ પર વિચિત્રતા છે તેટલી બીજા કયા પ્રદેશમાં છે ! છતાં ગુજરાતને પ્રેરણા મેળવવા કારમીર ભટકવું પડે એ શું ઓછા ખેદની વાત છે !

આ સ્થળે એક વાત યાદ આવે છે: ગુજરાતનું પોતાનું જ સાહિત્ય જો કંઈ હોય તો તે લોકકથાનું. તેમાં પણ એ લોકકથાનું ધામ કાઠિયાવાડ એ સાહિત્યનું કેન્દ્ર ગણાવું જોઈએ. ઔદ્ધર્મ સામાજિક બંધનોને અતિ શિથિલ કરી નાખ્યાં હતાં. અને એ શિથિલતાને યોગે બ્રાહ્મણ ચંડીદાસ રામી જેવી ધોબણ સાથે સહજ-ધર્મ સાધતો હતો. છતાં અંગાણામાં ઘેરઘેર જનપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. કાઠિયાવાડની લોકકથામાં એવાં એવાં જોડાંનો પાર છે ખરો ! કેવળ હૃદયના પ્રેમને જ સર્વસ્વ માની તે ખાતર નાત, જાત, કુળ, માનને લાત મારનાર કેટલાં નરનાર કાઠિયાવાડને ખોળે પાક્યાં છે, તેનો હિસાબ કોઈએ કાઢ્યો છે ? અંગાણા, ‘મહુયા અને નદરચાંદ’ની પ્રેમકથા વાંચી આનંદમાં મસ્ત બની જાય છે અને તેવી કથાઓ ખોળવા માટે અત્યારે ઉંચુંનીચું થઈ રહ્યું છે ત્યારે ગુજરાતમાં “સૌરાષ્ટ્ર”ના પ્રતાપે એવી અસંખ્ય વાર્તાઓની ચાર ચોપડીઓ ગુજરાતને

ચરણે ધરાઈ છે. ગુજરાત એ બાબતમાં પણ બંગાળાને મળતું આવે છે. બૌદ્ધધર્મ ગયો તેની સાથે સહજધર્મ પ્રગટ થયો. સહજ ધર્મમાં કોઈ એક સ્ત્રી સાથે પ્રેમ સાધી પ્રેમભાગે ઇશ્વર તરફ કુચ કરવાનો આદેશ છે. આ ધર્મ ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મની અસર-સર્વ વ્યાપી અસર બહુ કાળ કદી ન ચાલી હોવાથી કદાચ નહિ ચાલ્યો હોય છતાં એ ધર્મે જે સામાજિક બંધનો તોડી નાખ્યાં હતાં તેની કાયમી અસર તો સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિએ સંઘરી રાખેલી હોવી જોઈએ. અને એ અસર કાશિયાવાડની લોકકથામાં જણાય છે. ગુજરાતનું આ એક-પુરું સાહિત્ય છે કે જેને સંસ્કૃત તરફ નજર પહોંચાડ્યા સિવાય પોતાના હૃદયને ખુલ્લી રીતે વ્યક્ત કર્યું છે. ટુંકામાં કહીએ તો મૌલિકતા વિનાના ગુજરાતમાં મૌલિક સાહિત્ય જે કંઈ હોય તો તે કાશિયાવાડના આ દોહાઓપાઘમિય લોકકથાનું જ છે.

હજી ગુજરાતનો ઇતિહાસ જોઈએ તેવો લખાયો નથી. તો પછી સામાજિક અને ધાર્મિક બંનેએ ગુજરાતી સાહિત્ય પર કંઈ રીતે ને કેટલી અસર કરી તે કંઈ રીતે જણાય? છતાં એ બાબત બહુ મનોરંજક હોવાથી કોઈ પણ વિદ્વાનને સંપૂર્ણ રીતે આકર્ષી શકે તેવી છે.

મારી માન્યતા મુજબ બૌદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ સાથે શક, હણ વગેરે જાતોએ મળી જે અપૂર્વ મિશ્રણ પેદા કર્યું છે તેનો મોટો ભાગ ગુજરાતને ભાગે આવ્યો છે અને ગુજરાતની પ્રજાનો ઇતિહાસ જાણવા માટે એ બધી સંસ્કૃતિઓ અને જાતોનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. એકલી બ્રાહ્મણ કે જૈન સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ પરથી લખાએલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ સદા અપૂર્ણ જ રહેવાનો. વળી બંગાળાએ કર્યું છે તેમ ગુજરાતના ગામડે ગામડે ભટકી ગ્રામ્ય સમાજના રીતરિવાજો અને જુની વાતોનો સંગ્રહ કરી તે પરથી ગુજરાતની આધુનિક સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો અને તેની પાછળ રહેલાં બળોનો નિર્ણય કરવાનું પણ અગત્યનું છે તેટલું જ બલકે તેથી

પણ વધારે અગત્યનું ગુજરાતનાં ગામડાંના સજીવં ગ્રંથો વાંચી જ્ઞાન મેળવવાનું છે, વળી અંગાળા કરતાં આપણે ત્યાં સરળતા પણ વધુ છે. જૈનસાહિત્યનો અથાગ ભંડાર હજી કોઈ બખ્તિયાર ખીલજીએ લૂટી લીધો નથી. પાટણ અને જેસલમીરના એ ભંડારો હજી જેવા ને તેવા હયાત છે. તેમાંનાં પુસ્તકોને ઉધઈ ખાઈ ન જાય તે પહેલાં તપાસી જવાં જોઈએ અને ફક્ત એટલ: ભંડાર ઉપરથી જ ગુજરાતની આ જાગૃતમાં અર્ધી મહેનત ઓછી થઈ જાય તેમ છે.

અંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખતી વેળા મારા મનમાં જે કંઈ વિચાર ઉઠેલા તેની ઉપર પ્રમાણે ટુંકી નોંધ કર્યા બાદ હવે આ પુસ્તક વિષે કંઈક કહેવા માગું છું.

અસ્તુત પુસ્તકનાં પહેલાં નવ પ્રકરણો બાપુ દીનેશચંદ્રના અંગ-ભાષા એ સાહિત્યની છેલ્લી આવૃત્તિના સારરૂપ છે. એ સાર આપવામાં મેં અગત્યની એકેય બાબત રહી ન જાય એવી ખાસ સંભાળ રાખી છે. જે કે ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિ જેવા મહાન કવિઓનાં કેટલાંક સુલલિત પદો તો ઇચ્છા છતાં ગ્રંથનું ક્લેવર મોડું થઈ જવાની ખીકે હું આખી શક્યો નથી, છતાં એ મહાનુભાવોની કવિતા વાંચવાની ઉત્કંઠા જાગ્રત કરવી એ જ મારો ઉદ્દેશ હોવાથી તેમ કરવું બહુ અગત્યનું પણ જણાયું નથી.

દશમું પ્રકરણ લખવામાં મેં અનેક ગ્રંથોની મદદ લીધી છે. અંગાળી ભાષામાં બહાર પડેલાં એત્રણ સાહિત્યના ઇતિહાસને લગતાં પુસ્તકો તથા છેલ્લા અગિયાર વર્ષ થયાં મેં જે કંઈ એ સાહિત્યને લગતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે પર આધાર રાખી મેં એ પ્રકરણ લખ્યું છે. જે કે અંગાળાનું આધુનિક ગદ્યસાહિત્ય તો એટલું વિપુલ છે, તેમાં એવાં તો પરસ્પર વિરોધી બેઠા કામ કરી રહ્યાં છે કે જેનો આભાસ મારા જેવા સેંકડો ગાઉ દૂર એઠેલા પરભાષાભાષી લેખકને ન જ આવી શકે. તેમ તે સાહિત્યનો સર્વાંગસુંદર રિપોર્ટ તૈયાર

કરવાનું પણ મારાથી ન જ અને. છતાં મને ખાત્રી છે કે અતિ ઉત્તમ સાહિત્યકારો અને તેનાં અતિ ઉત્તમ પુસ્તકો વિષે હું સૂચન કરવાનું વિસરી ગયો નથી. તેમ છતાં આ કામમાં એકેય ભૂલ નહિ હોય એમ કહેવાનો દાવો મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. આધુનિક અંગ-સાહિત્યની પ્રકૃતિ નક્કી કરી તેનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ લખવાનો સમય હજી આવ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ તેનો સંપૂર્ણ રિપોર્ટ પણ હજી સુધી ત્યાં બહાર પડ્યો હોય એમ લાગતું નથી. એટલે મારે માટે આ કામ મુશ્કેલ હતું છતાં મેં પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ પ્રયત્નમાં કેટલી સફળતા મળી છે તે વાચકોએ જોવાનું છે.

છેવટે આ પુસ્તક મને સોંપી મારો લખવાનો હિસાબ ટકાવી રાખનાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને તેના આસિ. સેક્રટરી રા. રા. હીરાલાલભાઈનો ખાસ આભાર માનવાની ફરજ પૂર્ણ કરી આ એક વર્ષના પરિશ્રમનું ફળ ગુજરાતને ચરણે ધરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

અમદાવાદ

માગશર શુદ્ધિ ૧/૮૩

}

મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે

—૩૫૬—

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ અંગભાષા અને લિપિની ઉત્પત્તિ	૧
૨ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અંગાળી	૧૧
૩ પાશ્ચાત્ય મત-વિભક્તિના પ્રત્યય અને છંદ ...	૧૯
૪ ઔદ્યુગ	૩૦
૫ ધર્મકલહ અને ભાષાની ઉન્નતિ... ..	૬૨
૬ ગૌડયુગ અથવા શ્રી ચૈતન્યપૂર્વ સાહિત્ય... ..	૭૫
૭ ચૈતન્ય સાહિત્ય	૧૫૧
૮ સંસ્કારયુગ... ..	૨૦૫
૯ કૃષ્ણચંદ્રનો યુગ	૨૬૯
૧૦ આધુનિક યુગ	૩૨૭
ચરિત્રશિષ્ઠ	૩૮૨

અંગ્રાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧ હું

અંગભાષા અને લિપિની ઉત્પત્તિ

અંગભાષા અને સાહિત્ય આજકાલ હિંદની દેશી ભાષાઓમાં અગ્રેસરપણું ભોગવે છે, એ વાત એક રીતે જોતાં નિર્વિવાદ છે. રવીન્દ્રનાથ જેવા સર્વેશુભી પ્રતિભાવાળા વિદ્વાનો જે ભાષામાં લખે, તેનું ભવિષ્ય મોળું ન જ હોય એ નિઃસંશય છે. એ ભાષાની વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં આપણને તેનો ભૂતકાળ જાણવાનું મન સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ આવે છે. અંગભાષા સંસ્કૃતની પુત્રી છે, આપણી ભાષાની મોટી બેન છે, એ સામ્યને લીધે એવો પ્રયત્ન આપણું મનરંજન કરે એ સ્વાભાવિક છે. આપણે એ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા અંગસારસ્વતકુંજનો ભૂતકાળ તપાસીએ.

અંગભાષા અને લિપિની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ એ પ્રશ્નના જવાબમાં આપણને ચોક્કસ સાલ મળવાની નથી. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે અંગભાષાની ઉત્પત્તિ હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ હતી, પણ તે પહેલાં તેની હયાતીની નિશાનીઓ મળી આવે છે. લલિતવિસ્તર નામના બૌદ્ધ ગ્રંથમાં લખ્યા મુજબ યુદ્ધદેવ વિશ્વામિત્ર નામના ગુરુ આગળ અંગલિપિ, આહ્લી, સારાષ્ટ્રી અને માગધલિપિ શીખે છે. આ વાત કંઈ હજાર વર્ષ પહેલાંની નથી. વિશ્વકોષના સંપાદક નગેન્દ્રનાથ વસુએ સંધરેલા એક પુસ્તકમાં ‘કુટિલ’ અક્ષરોના લક્ષણવાળી પ્રાચીન અંગલિપિ માલમ પડે છે. સેન રાજાઓના તામ્રશાસનોમાં જે જાતના અક્ષરો વપરાયેલા છે, તે ઓછામાં ઓછા ૮૦૦ વર્ષ પહેલાના છે. આ અક્ષરોની પૂર્ણતા જોતાં અંગલિપિની ઉત્પત્તિ પછી તરત જ એ લખાયા

હશે, એમ માનવામાં આવે તેમ નથી. આપણે આગળ સાબીત કરી શકીશું કે અંગાક્ષર અને તેની આદિ જનની આહ્વીલિપિ બહુ પ્રાચીન છે.

હિંદની અક્ષરમાળાની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય પંડિતો એકમત નથી. કોઈ ગ્રીક, કોઈ ફિનિશિઅન તો કોઈ સેબિઅન લિપિને હિંદની લિપિની માતા માને છે. પરંતુ એ મત હવે બહુ પ્રચારમાં રહ્યો નથી. હિંદમાં જ એ લિપિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એવો એ લોકોને વિશ્વાસ નથી. ટેલરના મત મુજબ દક્ષિણ સેમેટિક પ્રદેશમાં આહ્વીલિપિનો જન્મ થયો છે, પણ વેબર તથા બુલર ઉત્તર સેમેટિક પ્રદેશને એ માન આપે છે. એ પ્રદેશમાંના શિલાલેખોની લિપિ સાથે આહ્વી લિપિનું સાદૃશ્ય છે એમ એ વિદ્વાનો માને છે. એ શિલાલેખોની લિપિનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૮૫૦ નો છે. આ મત વિરુદ્ધ કનિંગહામ ને ટોમસ કહે છે કે સેમેટિક અથવા ફિનિશિઅન લિપિ જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુ તરફ લખાય છે. અશોકલિપિનો બહુ થોડો ભાગ એ રીતે લખાય છે. અને હિંદની બધી લિપિઓ ડાબી બાજુએથી લખાય છે. અશોકલિપિનો પણ એ જ નિયમ છે. માટે ન્યાંસુધી એમ સાબીત ન થાય કે કોઈ જુના સમયમાં આહ્વી અથવા અશોકલિપિ જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુ તરફ લખાતી હતી ત્યાંસુધી તે સેમેટિક કે ફિનિશિઅન લિપિ પરથી ઉત્પન્ન થઈ છે એ સ્વીકારાય નહિ. આ મત બુલરે તોડી પાડ્યો છે. તેણે બતાવ્યું છે કે અશોક-લિપિના ઘણા અક્ષરો ઉલટી રીતે લખાયા છે. જુદા જુદા અક્ષરો સિવાય અશોકની આસાઓના જોડાક્ષરોમાંના ઘણાખરા જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુની ગતિ બતાવી રહ્યા છે. સિંહલદ્વીપની આહ્વીલિપિમાં પણ એ જ પ્રાચીન રિવાજ જળવાઈ રહ્યો છે. માટે એક વખતે આહ્વી-લિપિ હિંદમાં ઉલટી રીતે લખાતી હતી એ સાબીત થયું છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય પંડિતોના ઘણા ભાગ અત્યારે બુલરના મતનો છે. પણ એ મત ખરો નથી એ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

પ્રેક્સિસર ડોસન, ટોમસ વગેરેના મત પ્રમાણે હિંદની લિપિ

કોઈ પણ દેશની તાબેદાર નથી. હિંદુઓએ જ પોતાની લિપિ ઉત્પન્ન કરી હતી એમ તેઓ માને છે. કનિંગહામ પણ એ જ મતના છે. તે અનુમાન કરે છે કે હિંદુઓના અક્ષર મિસરના ચિત્રાક્ષરની માફક એક જ પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્વાધીનપણે ઉત્પન્ન થયા છે. તે અશોક લિપિના પ્રત્યેક અક્ષરને કોઈ એક દ્રવ્યવિશેષનું ચિત્ર માને છે. આ મતમાં કંઈક કવિત્વ છે એ તો નક્કી.

જેઓ કહે છે કે હિંદની લિપિ પરદેશથી આવી છે, તેઓની મુખ્ય દલીલ એ છે કે આ દેશની જુની લિપિ (અશોકલિપિ) એટલી બધી સુંદર છે, એટલી બધી સુગઠિત છે કે તે જો આ દેશમાં પેદા થઈ હોત તો તે કઈ રીતે ઉત્પત્તિ થતી જઈ છેવટે આવી સુંદર બની તેની કોઈ પણ નિશાનીઓ હિંદમાં અવશ્ય હોવી જોઈએ. મિસર, ચીન, જપાન વગેરે જે જે દેશમાં સ્વતંત્ર રીતે લિપિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે તે દેશમાં એવી નિશાનીઓ મોજૂદ છે. પરંતુ અશોકલિપિ તો પ્રથમથી જ સ્વરવિજ્ઞાન મુજબ નિર્દિષ્ટ સંખ્યાના અક્ષરોમાં સીમાબદ્ધ થઈ રહેલી છે. આ સંપૂર્ણતાપ્રાપ્તિનાં આરંભસૂચક ચિહ્નો હિંદમાં નથી. આથી કોઈ કોઈ પાંડિતો માને છે કે હિંદુઓએ વિદેશી લિપિ ગ્રહણ કરી તેને જેમ બને તેમ જલદી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ મુજબ ગોઠવી સર્વાંગસુંદર બનાવી દીધી હતી. તેઓ ખીજ એવી દલીલ કરે છે કે અશોકલિપિ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં એક જ પ્રકારની જણાય છે; જુના કાળથી હિંદમાં અમુક લિપિ પ્રચલિત હોત તો અશોકની આજ્ઞાઓ જુદા જુદા દેશની લિપિભેદે કરીને જુદી જુદી જાતના અક્ષરોમાં ખોદાત.

આ દલીલો ખરી લાગતી નથી. હિંદની પ્રાચીન કીર્તિ લગભગ નાશ પામી છે એમ કહીએ તો ચાલે. પ્રાચીન કીર્તિ પર હિંદમાં થયો છે એવો અત્યાચાર કોઈ પણ દેશમાં થયો નથી. થોડા સમયને માટે રાષ્ટ્રવિપ્લવ મચે, અગર અત્યાચારી આક્રમણ થાય, તો તેને લીધે નષ્ટ થયેલી કીર્તિ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકે. પણ હિંદ પર તો સંકેતો વર્ષો સુધી સતત અત્યાચાર થતો આવ્યો છે. તેમાંથી જે થોડીધણી

કીર્તિ બચી છે એ જ નવાઇની વાત મનાવી જોઇએ. હુ-એન-ત્સાંગે જે મંદિરો અને મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે અત્યારે ક્યાં છે ? કાશીની ૧૦૦ કુટ ઉચી ધાતુની શિવમૂર્તિ ક્યાં છે ? અત્યારે આપણાં તીર્થોની પ્રાચીનતા કેવળ દંતકથા અને જુના ગ્રંથોમાં જળવાઈ રહી છે. હિંદમાં સર્વત્ર સેંકડો તૂટીફૂટી મૂર્તિઓમાં અશ્રુતપૂર્વ નીરવ અત્યાચારની કહાણીઓ અવ્યક્ત ભાષામાં લખાએલી છે. આવી સ્થિતિમાં જુનાં પુસ્તકો સિવાય બીજે સ્થળે કંઈ સાખીતીઓ ન મળે એ સ્વાભાવિક છે.

છતાં બીજી સાખીતીઓ નથી એમ પણ કહેવાય નહિ. હિંદના અગ્રેયર ભાગની હજુ જોઇએ તેટલી શોધ થઈ નથી. મહારાજ. અશોકની પહેલાંના રાજ્યો પોતાની આજ્ઞાઓ ઠેકઠેકાણે શિલાલેખો કોતરાવી ચિરંજીવ કરવાનું આવશ્યક ગણતા નહોતા. વળી આ દેશમાં યુધિષ્ઠિર પછી અશોક જેવો ચક્રવર્તી રાજા કોઈ થયો પણ નથી. એ અશોકલિપિનું પણ શિલાલેખો સિવાય બીજું કંઈ ચિહ્ન મળતું નથી; અને એ શિલાલેખો પણ સંખ્યાબંધ નાશ પામ્યા હશે એમાં કશો શક નથી. કહેવાય છે કે મહારાજ પ્રિયદર્શીએ ૮૪૦૦૦ આજ્ઞાઓ પ્રચારમાં મૂકી હતી. હમણાં તેમાંની માત્ર ૪૦ દષ્ટિગોચર થાય છે. એ ૪૦ માં પણ ધ્વંસલીલાએ પોતાનું કામ કર્યું છે. અલાહાબાદની આજ્ઞાનો કેટલોક ભાગ કાપી ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં જહાંગીરે તે જગાએ પોતાનો મહિમાસૂચક લેખ જડાવ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં જો અશોક પહેલાંના રાજ્યોના શિલાલેખો ન મળે તો તેથી કંઈ લિપિની મૌલિકતામાં સંદેહ લાવી શકાય નહિ. આમ હોવા છતાં અશોકલિપિ પહેલાંની લિપિની નિશાનીઓ છેક નથી જ મળી એમ કહી શકાય નહિ. પંજાબમાં હરપ નામના સ્થળે આવેલો શિલાલેખ એની સાખીતી છે. હજુસુધી એ શિલાલેખની ચિત્રલિપિ કોઈ વાંચી શક્યું નથી; છતાં તે ઓછામાં ઓછી ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ ની

લિપિ છે એટલું નક્કી થયું છે. થોડા સમય પહેલાં અફઘાનીસ્તાનની સરહદ પર પર્વતની શિલાઓ પર ખેદેલી કેટલીયે લિપિઓ મળી આવી છે. તે લિપિઓ યુરોપના મોટા મોટા પ્રત્નતત્ત્વશાસ્ત્રીઓ પણ હજી ઉકેલી શક્યા નથી. એ લિપિ ઉકેલાશે ત્યારે હિંદની લિપિઓનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખાશે. છેક સીમાન્ત પ્રદેશની વાત જવા દઇએ તોપણ છેક અંગાળામાં જ જરાસંઘની રાજધાની ગિરિવજ્રમાં ‘જસ-સંઘકા ખેઠક’ નામક પર્વતના રસ્તા પર જે પ્રાચીન લિપિ મળી આવી છે, તે કેટલી જુની છે તે હજી સુધી નક્કી થયું નથી. નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે કે ‘એ લિપિ મગધરાજ જરાસંઘના વખતની પણ હોય; એ ચિત્રલિપિ છે અને કીર્તિરૂપ શિલ્પલિપિના આકારની છે છતાં તેના કરતાં પ્રાચીન છે.’ થોડા દિવસ પહેલાં પ્રાચીન કપિલવસ્તુની પાસેના પિપડાવ ગામમાં બુદ્ધનું અવશેષપાત્ર મળી આવ્યું છે. એ પાત્ર પરની લિપિ અને સાંચિના સ્તૂપમાંથી મળી આવેલ બુદ્ધદેવના બે શિષ્યોના દેહાવશેષપાત્ર પરની લિપિ વાંચતાં તે અને લિપિ બુદ્ધ-નિર્વાણના વખતની છે એમ નક્કી થયું છે.

અશોકના અનુશાસનમાં બે પ્રકારની લિપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; કપૂરદિ-ગિરિના અનુશાસનમાં ચવનલિપિ વપરાઈ છે; એની ખતિ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ છે. બીજાં બધાં અનુશાસનમાં અશોકની રાજસભાની લિપિએ પ્રાધાન્ય ભોગવ્યું છે. રાજના શિલ્પી-ઓએ કોતરેલા અક્ષરોમાં રાજધાનીનું ગૌરવ સચવાય એ સ્વાભાવિક છે; કેવળ લોકોને સમજવી સહેલી પડે માટે અનુશાસનોની ભાષા ભિન્ન પડે છે. અશોકના જેવા પ્રતાપી રાજા રાજકાર્યની સગવડ ખાતર પોતાના પ્રદેશના અક્ષરો તાબાના દેશોમાં ફેલાવે એ પણ વિચિત્ર નથી. નાના પ્રકારની પ્રાદેશિક લિપિ હયાત છતાં દેવનાગરી અક્ષરો એક વખતે હિંદમાં સર્વત્ર પ્રચલિત હતા. માટે અશોકના અનુશાસનની લિપિ સર્વત્ર એકસરખી જોતાં સર્વત્ર એક જ લિપિ વપરાતી હતી એવું કંઈ સાબીત થતું નથી.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને પરદેશી મુસાફરોના વૃત્તાંતોમાં હિંદની લિપિની મૌલિકતા સ્વીકારી શકાય તેવાં પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે. મેગેસ્ટ્રિનિસે હિંદમાં જન્મપત્રિકા લખવાની પદ્ધતિ અને દૂરત્વ-સૂચક ગાઉની નોંધવાળા પત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. લલિતવિસ્તરમાં જુદી જુદી લિપિઓનો ઉલ્લેખ છે તે અમે અગાઉ જણાવ્યું છે. મહાભારત અને મનુસ્મૃતિમાં આ દેશમાં લિપિ પ્રચલિત હોવાની સાખીતીઓ મળી આવે છે. ઋગ્વેદ, અથર્વવેદ વગેરે હિંદના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અક્ષર શબ્દ વર્ણમાળાના અંગના અર્થમાં વપરાયેલા છે. ઋગ્વેદમાં ફે ને માટે અર્ધ, કૂ ને માટે પાદ, કૂ ને માટે ત્રિપાદ વગેરે શબ્દો વપરાયેલા છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં દિવસનાં નાનાં નાનાં ભાગનું માપ આપેલું છે. લખાણની પદ્ધતિ ન હોય તો આવી ઉંડી ગણતરી સંભવિત ન હોય. કવિતા જ કંઈક કરી મોઢે રાખી શકાય, પણ વૈદિક ગ્રંથોમાં ગદ્યનો પણ અભાવ નથી. અમે આ બધાં કારણોને લીધે આર્યલિપિની મૌલિકતાના સંબંધમાં નિઃસંદેહ છીએ. ખુદ મેક્સમૂલરને ઇ. સ. ૧૮૯૯ ના નવેમ્બરના નાઇન્ટિન્થ સેંચરી નામના માસિકમાં એટલું કબૂલ કરવું પડ્યું છે કે ગાઉસૂચક ચિહ્નો વગેરે નાના અક્ષરો હિંદુઓએ પોતે જ ઉત્પન્ન કર્યા હતા, એની પુરતી સાખીતી છે; છતાં તેઓએ આખી વર્ણમાળા ઉત્પન્ન કરી નથી. આ અભિપ્રાય અમને બહુ અહમુત લાગે છે.

ઋગ્વેદ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલો જુનો છે. કોઇપણ સેમેટિક લિપિ આટલી બધી જુની નથી. જ્યો બધી લિપિઓની આદિ ભૂમિ મિસરને માને છે તેઓની દલીલો પણ અહીં ટકી શકે તેમ નથી. હમણાં નિઝામના રાજ્યમાંના રાયગઢ પાસેથી કેટલાંક માટીનાં વાસણો મળ્યાં છે, તેના પર અક્ષરોનાં ચિહ્નો છે. મદ્રાસના મ્યુઝિઅમમાં એવા જ અક્ષરવાળાં કેટલાંક પાત્રો મળ્યાં છે. એ પાત્રો મહેસુરને ત્રાવણકોરના રાજ્યોમાંથી મળ્યાં હતાં. એ પાત્રો પર ૧૩૧ ચિહ્નો શોધાયાં છે. મિ. યાજ્ઞદાનિએ નિશ્ચિતપણે સાખીત કર્યું છે કે

એ અક્ષરોમાંના કેટલાક મેગેલિથિક યુગના અર્થાત્ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ વર્ષથી પુરાતન છે, અને બાકીના નિઝેલિથિક યુગના અર્થાત્ તેની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષની છે. આસામમાંથી પ્રાચીન અક્ષરો મળી આવ્યા છે. તે સંબંધમાં દેવધર ભાંડારકરે કંચુ છે કે 'દ્વિનિશિઆ અને અરબસ્તાનના કિનારા પર હિંદની લિપિની જન્મભૂમિ ખોળતા પહેલાં આપણા દેશની ઐતિહાસિક ખાણો ખોળી કાઢવી પડશે. ઇજિપ્ત અતિ પ્રાચીન દેશ છે, પણ હિંદી સંસ્કૃતિ કેટલી પ્રાચીન છે તેની મીમાંસા હજુ બાકી છે. જે અક્ષરો આજે આપણે મળેથી લખી જઈએ છીએ તે ઐતિહાસિક યુગના નથી. તે ઇતિહાસ પૂર્વયુગના ક્યા વૃક્ષની છાલ પર અથવા પથ્થર પર કે શિલા પર પ્રથમ ખોદાયા હતા તે કોણ કહી શકે તેમ છે ? તે ઇ. સ. થી બહુ પ્રાચીન છે, બૌદ્ધગતકથી પણ જુના છે અને તેનો સ્પષ્ટ ઇતિહાસ ક્યાંયે નથી; અનુમાન અત્યારે એવી જગ્યાએ આવી ઉભું છે કે હિંદની લિપિની મૌલિકતાનો દાવો આપણે કોઈ પણ રીતે છોડી શકતા નથી. '

આર્યાવર્તના સૌથી જુના અક્ષરો બ્રાહ્મીલિપિના નામે ઓળખાય છે. તે અક્ષરોની પૂર્વનિશાની મેળવવી મુશ્કેલ છે. અશોકની આજ્ઞાઓ પરની લિપિ ઇ. સ. પૂર્વે ઘણા વર્ષોથી પ્રચલિત હતી. થોડા સૈકામાં એ લિપિ પરિવર્તન પામી ગુપ્તલિપિને નામે ઓળખાવા લાગી. ગુપ્તવંશની આજ્ઞાઓ એ લિપિમાં લખાએલી છે. ગુપ્તવંશની પડતી પછી ગુપ્તલિપિમાંથી 'સારદા' 'શ્રી હર્ષ' 'કુટિલ' વગેરે લિપિઓ ઉત્પન્ન થઈ. 'સારદા' ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદમાં વપરાવા લાગી. એ લિપિમાંથી હાલની કશ્મીરી, ગુરુમુખી અને સિંધી લિપિનો જન્મ થયો છે. હાલમાં કાંગડા અને તેની આજુબાજુની ખીણોના રહેવાશીઓ જે અક્ષરો લખે છે તે ગુપ્તલિપિ સાથે મળતાપણું દર્શાવે છે. 'શ્રી હર્ષ' લિપિ બહુ વખત પ્રચલિત રહી નહિ; તેમાંથી દેવનાગરી અને એ સિવાયના ખીજ નાગરી અક્ષરો પેદા થયા. અત્યારે પણ

તિબેટમાં સંસ્કૃત લખવા માટે 'બ્રી હપ' અક્ષરના જેવા જ અક્ષરો વપરાય છે. 'કુટિલ' વગેરે અક્ષર બૌદ્ધ પાલ રાજ્યોના સમયમાં નેપાળથી કલિંગ ને કાશીથી આસામ એ વિશાળ પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતા. પ્રાચીન બંગાક્ષર, કુટિલ અને બામ્બાદિ લિપિ એક વંશનાં લક્ષણોવાળાં છે.

દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં બંગાળી લિપિ કેવી હતી તે ચંદ્રવર્માની લિપિ પરથી જણાય છે. અમે કહ્યું છે કે ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ અર્થાત્ આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ મગધ, અંગ ને બંગલિગિ પ્રચલિત હતી, તે લલિતવિસ્તર પરથી સાબીત થયું છે. તે વખતે નાગરી અક્ષરની ઉત્પત્તિ થઈ નહોતી. આથી સાબીત થાય છે કે નાગરી અક્ષર કરતાં બંગાક્ષર પ્રાચીન છે. બંગલિપિનું ૩૫ ચંદ્રવર્માની લિપિમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ લિપિ જ ધીમે ધીમે વિકાસ પામી વર્તમાન સ્થિતિએ આવી પહોંચી છે.

ઉડિયાલિપિ અને બંગલિપિ એક જ પ્રકારની છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે ઉડિયાલિપિની માત્રા ગોળાકાર છે. લખવાની કલમમાં ફેર હોવાને લીધે જ આટલો ભેદ પડ્યો છે. આસામી અક્ષરબંગાક્ષરનો જ પ્રકાર છે. તેમાં કેટલાક અપ્રચલિત પુરાતન બંગ અને મૈથિલી અક્ષર છે. પ્રાચીન મૈથિલી ને પ્રાચીન બંગાક્ષરમાં બહુ ભેદ નથી. ચૌદમી સદીમાં એ બંને અક્ષરો લગલગ એક જ બનતા હતા. હાલના મૈથિલી અક્ષર બંગાળી અને દેવનાગરી લિપિના વચલા વળના છે. નેપાળી અક્ષર પણ મૈથિલીને મળતા જ છે.

ચંદ્રવર્માની લિપિ બંગાક્ષરનો પ્રાચીન નમુનો છે. તે ઉપરાંત સંસ્કૃત કોલેજની લાઇબ્રેરીમાંનાં કેટલાંક હસ્તલિખિત પુસ્તકો મુસલમાની અચલની શરુઆતમાં લખેલાં છે. ઇ. સ. ની બારમી કે તેરમી સદીમાં ખોદેલું વિશ્વરૂપ સેનનું તામ્રશાસન લગભગ હાલની લિપિના જેવી જ લિપિ બતાવી રહ્યું છે.

બંગાળામાંથી બૌદ્ધધર્મપ્રચારકો એશિયામાં ધર્મપ્રચાર માટે ગયા હતા. હજુ પણ જાપાનના બૌદ્ધગ્રંથો દશમી કે અગીઆરમી સદીના બંગાળરમાં લખેલા છે; જાપાનના એક મંદિરમાંનો ગ્રંથ ધ. સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં પ્રત્યક્ષિત બંગાળરમાં લખેલો છે.

બંગાળરની પેઠે બંગલાળાએ પણ સેંકડો વર્ષોથી પરિવર્તન પામી, વિવિધ દેશજ ભાષાના મિશ્રણજનિત રૂપાંતર પામી હાલનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. આર્યોએ આ દેશમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું ત્યારથી આ પરિવર્તન થવા લાગ્યું; ધીમે ધીમે બંગવાસી આર્યોની ભાષાએ ખીજી ગૌડીય ભાષાઓથી જુદું દેશજ્ઞાપક નામ ધારણ કર્યું. પરંતુ બંગલાળાની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ તે કહી શકાય એવું નથી. એ આદિ વૃત્તાંતનું રહસ્ય ભેદવાને વિજ્ઞાન અસમર્થ છે.

અમને લાગે છે કે પ્રાચીન આર્ય લોકો જે ભાષામાં વાતચીત કરતા તે જ ભાષામાં વેદો લખાએલા છે. પણ સમય જતાં ભાષાની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો અને વ્યાકરણની શરૂઆત થતાં કથિત અને લિખિત ભાષા જુદી થઈ ગઈ. એ બંને ભાષામાં અમુક પ્રકારનું જુદાપણું હોય છે. એની હદ ઓળંગતાં લિખિત ભાષા મૃત થઈ પડે છે અને કથિત ભાષા સહેજ વિશુદ્ધ રૂપ ધારણ કરી લિખિત ભાષા બને છે. લિખિત ભાષા ઉત્તરોત્તર ઉન્નત અને શિક્ષિત સંપ્રદાયના નાના વર્તુળમાં સીમાબદ્ધ થઈ રહે છે. ધીમે ધીમે વાક્યપદ્ધતિ પ્રતિ સ્પષ્ટ અને શબ્દની શોભા વધારવા પ્રતિ આસક્તિને પરિણામે તે જનસાધારણ માટે અગમ્ય થઈ પડે છે ત્યારે ભાષાવિપ્લવની જરૂર પડે છે. સંસ્કૃતને સ્થળે પાલી અને પ્રાકૃતને સ્થળે ગૌડીય ભાષાઓ આ રીતે જ લિખિત ભાષાઓ બની હતી. વ્યાકરણ સતત વહેતી ભાષાની ગતિ અટકાવી શકતું નથી. તે યુગે યુગે ભાષાનાં પગેરાં રૂપે પડ્યું રહે છે. ભાષા જે માર્ગે જાય, વ્યાકરણ તે માર્ગનું સાક્ષી બને છે. અર્થાત ભાષાના ફેરફાર સાથે વ્યાકરણ પણ ફરતાં જાય છે. નષ્ટ થએલાં માહેશ વ્યાકરણ પછી પાણિનિ, ત્યારપછી વરરુચિ,

પુરન્દર, ચાસ્ક; ત્યારપછી રૂપસિદ્ધિ, લંકેશ્વર, શાકલ્ય, ભરત વગેરેએ વ્યાકરણો રચ્યાં હતાં એ આ ખાતર જ. પૂર્વયુગમાં જે ભાષાનો દોષ મનાતો તે ક્રમે ક્રમે વ્યાકરણમાં નિયમ તરીકે સ્વીકારાય છે. સમયના સંબંધમાં જેમ સવાર, અપોર, સાંજ, રાત વગેરે શબ્દો વપરાય છે, તેમ ભાષાના સંબંધમાં પણ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અંગાળી, હિંદી વગેરે પૂર્વવર્તી અવસ્થાનાં રૂપાંતરો ગણી શકાય.

એકંદર રીતે જોતાં અંગાળી ભાષાનાં મુખ્ય ચિહ્નો કયા સમયે પડ્યાં તે કહેવું સહેલું નથી. હોર્નલે સાહેબના મત મુજબ ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીમાં પ્રાકૃત યુગ વિલુપ્ત થઈ ગૌડીય યુગ પ્રસર્યો હતો. ઐદ્ધ શક્તિના પરાભવને લીધે, હિંદુજાતિના નવીન પ્રયત્નના સ્ફુરણને લીધે અને સંસ્કૃતના નવીન વિકાસને લીધે એ પરિવર્તન ઝડપથી થયું. એ પરિવર્તનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી કથિત ભાષાને જ લિખિત ભાષાના સિંહાસને એસાડવી પડી. ઇતિહાસમાં પણ ઐદ્ધાધિકારનો લોપ અને હિંદુધર્મનું અભ્યુત્થાન એ બંનેનો કાળ ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીનો ગણાય છે.

પ્રકરણ ૨ જી

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અંગ્રાળી

ધર્મકાન્તિ પ્રાચીન ભાવ અને ભાષાનો સંસ્કાર કરી નવીન ભાવ અને ભાષાની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. રામન પાદરીઓની સત્તા ગઈ તેની સાથે યુરોપમાં લૅટિન ભાષાનું સર્વોપરિપાળું ગયું. બુદ્ધદેવ મરણ પહેલાં પોતાના શિષ્યોને તેના વાક્ય અને કાર્યાવલીની નોંધ પાલી ભાષામાં લખવાની આજ્ઞા આપી ગયા હતા. હિંદની ભાષાઓમાં એ દિવસથી એક નવો યુગ પ્રવર્ત્યો. જો કે બૌદ્ધ ધર્માચાર્યોએ તે પછી પણ સંસ્કૃત ભાષામાં પુષ્કળ પુસ્તકો રચ્યાં છે, તો પણ બુદ્ધની ઉપર્યુક્ત આજ્ઞાના સમયથી જ દેવભાષાનો અખંડ પ્રભાવ નાશ પામ્યો. દેવભાષાએ દેવ અને ઋષિઓને માટે તે દિવસથી સ્વર્ગારોહણ કર્યું. એટલું ખરું કે મર્ત્યલોકમાં તેના ઉપાસકોની સંખ્યા તે વખતે પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતી.

બૌદ્ધયુગે પ્રાચીન ભાષા અને ભાવમાં એક પ્રકારનો યુગાન્તર ઉપસ્થિત કર્યો. યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતામાં બૌદ્ધ પ્રભાવ સ્પષ્ટ જણાય છે. ‘આહ્મણોએ હળખેડુ થવું નહિ’ એ નિષેધાજ્ઞા તેનું એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. બૌદ્ધધર્મના પ્રભાવથી જુની આતુર્વર્ણી વ્યવસ્થા પલટાઈ નાના પ્રકારની સંકર જાતિ ઉત્પન્ન થઈ. આખરદાર આહ્મણ ચારુદત્તે મૃચ્છકટિકના છેલ્લા અંકમાં ગણિકા વસંતસેના સાથે લગ્ન કર્યું, એ બૌદ્ધપ્રભાવનું લક્ષણ છે. જો સમાજમાં એ જાતનાં લગ્નો નિંદનીય હોત તો નાટકના મુખ્ય નાયકને ગ્રંથકાર એવાં લગ્ન કદી ન કરાવે. બૌદ્ધ સંસ્કાર આહ્મણો કરતાં જુદા હતા. બૌદ્ધ જાતકમાં દશરથને બે પુત્ર રામ ને લક્ષ્મણ તથા એક પુત્રી સીતા એમ વર્ણન કરેલું છે, એવડે રામે પોતાની એકની એક સગી બેન સીતા સાથે લગ્ન કર્યું એમ પણ તેમાં

જણાવેલું છે. સમાજમાં કેવી વિચિત્ર લગ્નપદ્ધતિ હતી તે આ પરથી જણાય છે. ઐદ્ધ જાતકનો આ ઉપાખ્યાન ભાગ સુધારવા માટે હિંદુ અંથકારોએ નાના પ્રકારની કથપનાની મદદ લીધી છે.

સમાજબંધનની પેઠે ભાષામાં પણ શિથિલતા આવી ગઈ હતી. કથિત ભાષા ઉપર લિખિત ભાષાનો પ્રભાવ સર્વદા જણાય છે. સંસ્કૃતનો આદર્શ જતાં તેનું સ્થાન પ્રાકૃત ભાષાએ લીધું. તે રાજસભા દખલ કરી બેઠી. કથિત ભાષા પણ પહેલાં કરતાં મૃદુ બનતી ગઈ. ચારુદત્ત, રામ, રાવણ, દરિદ્ર, ચરણ વગેરે શબ્દો ચાલુદત્ત, લામ, લાવણ દલિદ્, ચલન ઇત્યાદિ રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા, એ વાત સંસ્કૃત જાણનારાઓથી અજાણી નથી. અત્યારે હિંદના કોઈ પણ ભાગમાં હલકા વર્ણમાં પણ ભાષાનું આવું શિથિલપણું ભાગ્યે જ જણાય છે; અત્યારે તો કથિત ભાષા પણ ઘણે ભાગે વિશુદ્ધ બની છે. એનું કારણ ઐદ્ધધર્મનો પ્રત્યાઘાત છે. જૈમિની અને ભટ્ટપાદે આ પ્રત્યાઘાત શરૂ કર્યો. સાહસરામના શિલાલેખમાં બ્રાહ્મણો પ્રત્યે અસૌકે કરેલા જુલમોને વર્ણન કર્યું છે. રાજ સુધન્વાએ એ જુલમોનું વેર વાળ્યું હતું. આદિશ્વરે ઐદ્ધોને હરાવી ગૌડનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

હિંદુધર્મનું આ ઉત્થાન કેવળ વેર વાળવા પુરતું જ નહોતું. એમરે પ્રાચીન શાસ્ત્રોની ચર્ચા શરૂ થઈ. ઇ. સ. ની નવમી સદીમાં અજમેરના રાજપુત્ર સારંગદેવે ઐદ્ધ ધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો, પરંતુ તેના પિતા રાજ વિશળદેવે હિંદુ શાસ્ત્ર સંભળાવી તેને ઠેકાણે આણ્યો હતો. ચંદવરદાઈએ એ બાબતનું વર્ણન કર્યું છે.

ભાષાક્ષેત્રમાં વળી પાછો સંસ્કૃતનો આદર્શ સ્થાપન થતાં લિખિત અને કથિત બંને ભાષાઓ ધીમે ધીમે વિશુદ્ધ થતી ગઈ. ‘લામ’ ફરીથી ‘રામ’ બન્યા. રત્નાકર લુટારાના ઉચ્ચાર સુધારવા માટે બ્રહ્માને કેટલી મહેનત કરવી પડી હતી તે વિષે લૌકિક દંતકથાને આધારે કૃતિવાસ કવિએ પોતાની સમસ્યામાં રમુજી ખ્યાન આપેલું છે.

‘બીજનું લૂંટી લેનારા છુટારાની જીભ પાપથી જડ બની ગઇ હતી, તેથી તે રામ નામને ખજુ વિકૃત બનાવી મૂકતી હતી’ આ વાક્યમાં બૌદ્ધ લોકો પ્રત્યે કટાક્ષ સ્પષ્ટ જણાય છે. બ્રહ્માની (બ્રાહ્મણની ?) આટલી બધી મહેનત પછી ક્યો મૂર્ખ રામને ‘સામ’ કહેવાની હિંમત ધરે ? આ પ્રમાણે ‘લ’કારનો પ્રભાવ લુપ્ત થયો. ચાલુદત્ત, લામ, લાવણુ, દલિદ ને અદલે ચારુદત્ત, રામ, રાવણુ, દરિદ્ર શબ્દો ફરીથી કથિત ભાષામાં આવ્યા. એ સંસ્કૃત મુજબ વર્ણુશોધનનું કાર્ય હજુ ચાલે છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોની ભાષા ધીમે ધીમે સુધરતી આવે છે. એવાં પુસ્તકોમાં એવા શબ્દો દેખાય છે કે જે બધા અત્યારે લિખિત ભાષામાં વપરાતા અંધ થયા છે. જેવાકે પખા=પક્ષ, કાતિ=કાર્તિક માસ, નિમલ=નિર્મળ, નપ્તા=નક્ષત્ર વગેરે.

વસ્તુતઃ સમય જતાં અંગાળી ભાષા સાથે સંસ્કૃતનો એટલો બધો ગાઢ સંબંધ બંધાય ગયો કે પ્રાચીન અંગાળી કવિતા કોઇકોઇ સ્થળે સંસ્કૃત કવિતા હોય એવું જણાવા લાગ્યું. ભારતવંદ્રની કેટલીક કવિતા નાગરી અક્ષરમાં છપાય તો તેનો કાશી કે પુનાના પંડિતો પણ અંગાળી લોકોની પેઠે જ રસ ગ્રહણ કરી શકે.

ગિમ્સ સાહેબ ધારે છે કે અંગભાષા બીજી ગૌડીય ભાષાઓ કરતાં સંસ્કૃત ભાષાની વધારે નિકટ છે. તે પ્રાચીન આલંકારિકાના મતાનુસાર હિંદી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓને ‘તત્સમ’ અને અંગાળી ભાષાને ‘તદ્ભવ’ સંજ્ઞા આપે છે. ગિમ્સ જણાવે છે કે પંજાબ વગેરે પ્રદેશોમાં મુસલમાનોના પ્રભાવથી ભાષાનું પરિવર્તન જલદી થયું હતું; ત્યારે અંગાળીને દૂર, હિંદને સીમાડે બોલાતી ભાષા હોવાથી કંઈ પણ ઉપદ્રવ વિના સંસ્કૃત ભાષા મુજબ ધડાવાનો અવકાશ મળ્યો હતો.

અંગદેશમાં સંસ્કૃતનો પ્રભાવ કદી નષ્ટ થયો નથી. જ્યારે સમસ્ત આર્યાવર્ત બૌદ્ધધર્મમાં ડુબી ગયો હતો ત્યારે પણ હ્યુ-એન-ત્સાંગ સમતટ અને અંગદેશના અન્યાન્ય સ્થળે હિંદુધર્મનો પ્રભાવ જોઈ ગયો હતો. તેણે આ દેશના લોકોને પરિશ્રમી અને શિક્ષાભિમાની કહ્યા હતા.

અંગદેશમાં સંસ્કૃતનો ગર્વ હંમેશને માટે જળવાઈ રહ્યો છે. ગૌડીય રીતિ નકામા આડંબરથી પૂર્ણ છે એવો અલંકારશાસ્ત્રીઓએ આક્ષેપ કરેલો છે. વૈદર્ભી રીતિના પ્રસાદ ગુણ, માધુર્ય, સુકુમારપણું ઇત્યાદિ ગુણો અને ગૌડીય રીતિના લાંબા લાંબા સમાસો દંડાચાર્યે ઉદાહરણ દ્વારા સાબીત કર્યા છે. પરંતુ એ પરથી એ પણ સાબીત થાય છે કે સંસ્કૃતે આ દેશમાં ઉડાં મૂળ ધાત્યાં હતાં અને તેથી જ ગૌડીય ભાષાઓમાં અંગભાષા સંસ્કૃતની બહુ નજીક છે.

કોઈ કોઈ કહે છે કે અંગભાષા પ્રાકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નથી; એ સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. ગૌડીય ભાષાઓમાં અંગાળી ભાષા સંસ્કૃતની બહુ નજીક હોવા છતાં એ મત હમણાં અગ્રાહ્ય થઈ ચૂક્યો છે. ડાક અને ખનાના વચનની અને પરાગલી મહાભારતની ભાષા ઠેકઠેકાણે એટલી બધી ગુંચવણવાળી છે કે તેનો અર્થ સમજવો સહેલ નથી. આ ગ્રંથો લગભગ ૫૦૦ થી ૬૦૦ વર્ષ જેટલા જુના છે. આ પરથી સાબીત થાય છે કે તે સમયની ભાષા સંસ્કૃત નહોતી; પરંતુ આધુનિક ભાષાથી તે એટલી બધી જુદી હતી કે તેને અંગાળી ભાષાનું નામ પણ આપી ન શકાય. માટે એ ભાષાને પ્રાકૃત ન કહીએ તો ખીજું શું નામ આપી શકાય? કદાચ તે સમયના જે ગ્રંથો આપણને મળ્યા છે, તેની ભાષા આ દેશમાં પ્રચલિત ખીજી પ્રાકૃત ભાષાઓ સાથે મળતી આવતી ન હોય, પરંતુ એ પણ સાહિત્યદર્ષણે દર્શાવેલી અઢાર પ્રકારની પ્રાકૃત અથવા અપભ્રંશ ભાષાઓમાંની એક હતી એવું અનુમાન કંઈ અસંગત નથી.

અંગભાષાની પૂર્વાવસ્થાનું મૂળ આપણી પરિચિત પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની કોઈમાં જણાતું નથી. પરંતુ તેની સાથે મળતાપણું દેખાય છે ખરૂં. ઇ. સ. ની બારમી સદીમાં રચાએલા ‘દેશી નામમાલા’ નામક પુસ્તકમાં હેમાચાર્યે તે વખતે પ્રચલિત અનેક શબ્દોની હારમાળા આપી છે; તેની સાથે મળતા આવતા અંગાળી શબ્દોનો સંબંધ ગાઢ છે અને એ બધા શબ્દો પ્રાકૃત ગણાતા હતા એમાં કશો શક નથી.

અંગાળી અને પ્રાકૃતનાં ક્રિયાપદોનું મળતાપણું બહુ જ સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાકૃતના કોઈ પણ ક્રિયાપદ સાથે અંગાળીના ક્રિયાપદની તુલના કરતાં જ એ બંને વચ્ચેનો સંબંધ અનાયાસે કલ્પી શકાય છે. પ્રાકૃતનાં હોઈ, પડઈ, કરઈ, ખેલઈ વગેરે ક્રિયાપદોને બદલે અંગાળીનાં હય, પડે, કરે, ખેલે વગેરે ક્રિયાપદો વપરાયાં છે. પ્રાકૃત શુનિઅ, લલિઅ લઈ, ભવિઅ ને બદલે અંગાળીમાં શુનિયા, લલિયા, લઈયા વગેરે રૂપ મળી આવે છે. પ્રાકૃત ‘અચ્છિ’ ની સાથે ‘ભૂ’ ધાતુનું રૂપ ‘હઈયા’ મળી અંગાળીમાં ‘હઈયા છે’ થયું છે. હજી પણ પૂર્વ અંગાળામાં કોઈ કોઈ સ્થળે બંને શબ્દ જુદા જુદા ઉચ્ચારાય છે; જેમકે દેખિતે આછે, ‘કરિતે આછે.’ ભૂતકાળના ‘આસીત’ રૂપનું અપભ્રંશ ‘આછિલ’ ઉપર પ્રમાણે બીજાં ક્રિયાપદો સાથે જોડાય છે.

શબ્દની રૂપાંતરપદ્ધતિ અતિ વિચિત્ર છે. કેવળ અનુકરણ-પ્રિયતાને લીધે વખતોવખત કોઈ એક વ્યાપક પદ્ધતિ પ્રચલિત થાય છે. ‘ચલ,’ ‘ખેલ’ ઇત્યાદિ ધાતુનો ‘લ’ બીજી ક્રિયા વખતે બદલા-એલ છે. જ્યાં ‘ર’ કાર છે ત્યાં ‘લ’ કારમાં તેનું પરિવર્તન સ્વાભાવિક માની લેવાય છે. તે સિવાય પણ અનેક સ્થળે ‘લ’ પ્રચલિત છે. સંસ્કૃત ‘જુમઃ’ ને ઠેકાણે પ્રાકૃત ‘ખોલ્લામ’ થયું છે.

‘કરસિ’ ‘ખાયસિ’ ઇત્યાદિ પ્રાકૃતાનુયાયી શબ્દો અંગાળી ભાષામાં પહેલાં મોટા પ્રમાણમાં વપરાતા હતા.

‘કરોમિ’ નું અપભ્રંશ રૂપ ‘કરોમ’ લલિતવિસ્તર નામના બૌદ્ધ ગ્રંથમાં પુષ્કળ વપરાએલ છે અને સર્વત્ર એ શબ્દ ‘કરિસ્યામિ’ ના અર્થમાં વપરાયો જણાય છે. પૂર્વ અંગાળામાં કોઈ કોઈ સ્થળે હજી પણ ‘કરમ’ ક્રિયાપદ કથિત ભાષામાં વપરાય છે.

‘કરિમુ’ પ્રાચીન અંગાળી પુસ્તકોમાં ઘણે ઠેકાણે વપરાએલ છે. ‘કુર્વ’ ઉપરથી ‘કરિમ’ પણ એ પ્રમાણે જ બન્યું હશે. ‘કરિમુ’ ને બદલે કોઈ વખતે ‘કરિખૂ’ શબ્દ પણ વપરાએલો છે.

પ્રાકૃત હૃ (સં. ભવતુ), દેઉ (સં. દદાતુ) ને ઠેકાણે ‘હૃઉક’ ‘દેઉક’ વગેરે શબ્દો અંગાળીમાં પ્રચલિત છે. આ ‘ક’ ક્યાંથી આવ્યો? અંગાળી ભાષાનાં ઘણાં ક્રિયાપદોને આ પ્રમાણે ‘ક’ લાગેલો છે. ગ્રીયરસન સાહેબ કહે છે કે આ ‘ક’ સંસ્કૃત ‘કિમ્’ શબ્દમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે; જ્યારે ક્રિયા (કૃ, ભૂ, દા ઇત્યાદિ) કર્મ અથવા ભાવવાચ્યમાં વપરાય છે ત્યારે તેનો જવાબ કર્તૃસૂચક ‘ક’ પ્રત્યય બની એ બધાં પદો નિષ્પન્ન થાય છે. એ શબ્દોનો પ્રાકૃતના જેવો વપરાશ (અર્થાત્ ‘ક’ સિવાયનો) પણ પ્રાચીન અંગાળી ગ્રંથોમાં જણાય છે.

સંસ્કૃતનો ‘હિ’ (જેમકે ‘જનીહિ’) અંગાળીમાં કેવળ ‘હ’ ના રૂપમાં પરિણમ્યો છે. પહેલાં ‘કરિહ,’ ‘યાઈઓહ’ રૂપ અંગાળામાં પ્રચલિત હતાં. પ્રાકૃતમાં પણ આજા બતાવવા માટે ‘હ’ નો વપરાશ થાય છે. ‘હ’ ને બદલે કોઈ વાર ‘હુ’ પણ વપરાય છે. પહેલાં અંગાળી ભાષામાં પ્રાકૃતની માફક જ શબ્દની પહેલાં આવતા અને વચમાં કે છેડે આવતા ‘ય’ ને બદલે ‘જ’ તથા ‘અ’ કે ‘એ’ વપરાતા. પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં એવાં દૃષ્ટાંતોનો તોટો નથી.

અંગાળી પ્રાચીન પુસ્તકોમાં ઘણું સ્થળે ત્રણ ‘સ’ કાર (શ, ષ, સ). એ ‘જ’ (જ, ષ), અને એ ‘ણ’ (ન, ણ) ને બદલે માત્ર ‘સ,’ ‘જ,’ ‘ન’ વપરાતા જણાય છે; એ પ્રાકૃતની માફક જ છે. કેવળ ‘ન’ ના સંબંધમાં અમારું એ કહેવું છે કે પ્રાકૃતમાં સાધારણ રીતે કેવળ ‘ણ’ વપરાય છે છતાં પૈશાચિકા પ્રાકૃતમાં ‘ણ’ ને બદલે ‘ન’ વપરાય છે. અનેક પ્રાચીન પુસ્તકોમાં ‘દ’ ને બદલે ‘ડ’ વપરાતો જણાય છે.

પૂર્વે હિંદમાં બોલાતી ભાષાઓ બનતાં સુધી ‘પ્રાકૃત’ સંજ્ઞાથી ઓળખાતી હતી. અંગાળી ભાષા પણ પૂર્વે પ્રાકૃતના નામથી ઓળખાતી હતી, તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણો પ્રાચીન અંગસાહિત્યમાં વિદ્યમાન છે.

સંજયરચિત 'મહાભારતની' ૨૦૦ વર્ષ પર લખાએલી પોથીમાં, વિશ્વકોષ ઓફિસની 'કૃષ્ણકર્ણામૃત' નામની પોથીમાં, લોચનદાસના "ચૈતન્યમંગલ" માં અને 'ગીતગોવિંદ'ના એક જુના અંગાળી અનુવાદમાં તે પુસ્તકની ભાષાને પ્રાકૃતના નામે ઓળખાવી છે. અપ-ભ્રંશ ભાષાની રચના ઠેકઠેકાણે અંગાળી ભાષા સાથે મળતી આવે છે.

પ્રાકૃત અને અંગાળી ભાષાની સાથે તુલના કરતાં સંસ્કૃતનો સંબંધ અતિ કૌતૂહલજનક જણાય છે. અગાઉ કહ્યું છે તેમ હિંદુધર્મના પુનરુત્થાન પછી ગાડીય ભાષાઓનું પ્રાધાન્ય થયું. સંસ્કૃતના પુનરુદ્ધારને લીધે ગૌડીય ભાષાઓ તેના વૈભવથી વૈભવશાલિની બની. ધીમે ધીમે એ ભાષાઓ પ્રાકૃતમાંથી પેદા થઈ છતાં તેનાં ઋણચિહ્નો ભૂસી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. પરંતુ એ પ્રયત્નમાં સફળતા મળે તેમ ન હતું. કોઈ વિદેશી પોશાક પહેરે તોપણ તેનો રંગ, તેની ભાષા વગેરે તેને ઓળખાવી દે છે. પોશાક પરથી તો અતિ સ્થૂલ દષ્ટિવાળું માણસ જ ઠગાય છે. સંસ્કૃતના વિદ્વાનોએ ગાડીય ભાષાઓને પુરતા સંસ્કૃત શબ્દોથી વૈભવવાળી બનાવી. લાભ, ચન્દ, લાધા લખવું તો દૂર રહ્યું, કિંતુ અત્યારે સાધારણુરીતે એ બધું બોલાતું પણ અંધ પડ્યું છે. તો પણ જે શબ્દો વરસમાં એકાદ વખત ઉચ્ચારતા હોય તેનું ઉચ્ચારણુ સુધરી શકે, પરંતુ જે દરરોજ સેંકડો વખત બોલાતા હોય તેવા શબ્દોનું ઉચ્ચારણુ સુધરવું અશક્ય છે. આમ હોવાથી જ ક્રિયાપદ અને વિભક્તિનાં ચિહ્નો કે જે સંસ્કૃત ભાષાથી ધણે દૂર જઈ પડ્યાં હતાં તેનું સંશોધન તો ન જ થયું. પ્રત્યેક વાક્યની ગોઠવણીમાં પ્રાકૃતની છાપ પડી હતી તે તો જેમની તેમ કાયમ રહી. કેવળ નામના શબ્દોના ફેરફારથી એ ઋણ અદસ્ય કરવાનું બની શકે નહિ. ગૌડીય ભાષાઓમાં કોઈ વખતે વપરાતા શબ્દો સાથે સંસ્કૃત ભાષાનું મળતાપણું અધિક છે; પરંતુ વાક્યની ગોઠવણી, ક્રિયાપદ, વિભક્તિનાં ચિહ્નો અને નિત્ય વપરાશમાં આવતા શબ્દો સાથે સંસ્કૃતનું મળતાપણું પ્રાકૃત કરતાં ઓછું છે. કહેવાની જરૂર નથી કે અંગાળી ભાષા પ્રાકૃતની વધારે નજીક છે તેનું એ જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે.

સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો અમુક પદ્ધતિથી પ્રાકૃતમાં અને પ્રાકૃતમાંથી ગૌડીય ભાષાઓમાં ફેરવાયા છે. આ રીતે કથિતભાષા પણ સર્વદા સહેલા આકારમાં ફેરવાતી જાય છે. વાગ્વ્યાપારના અસંખ્ય નિયમો કથિત ભાષાને સર્વદા સરળ બનાવતા આવ્યા છે. બિમ્સ સહેજનો એવો અભિપ્રાય છે કે એવું પરિવર્તન લિખિત ભાષાઓમાં પણ થવું જોઈએ. તેઓ સાહેબ બંગાળાના ‘સાધુભાષા’ લખનારાઓ પ્રત્યે ધિક્કાર દર્શાવતા જણાય છે. જેઓ બોલવામાં સહેલી ભાષા વાપરે છે, તેઓ લખતી વેળા સંસ્કૃતનું આરાધન કેમ કરતા હશે? એ પ્રશ્ન તેમને ઉદ્ભવ્યો જણાય છે. પરંતુ અમારા મત પ્રમાણે એ આડંબરપ્રિયતા સર્વત્ર નિંદનીય નથી. બંગાળી ભાષાનું કલ્યાણ સાધવા માટે સંસ્કૃત પાસેથી સતત શબ્દો ઉછીના લેવા પડે છે. જે વિષય ગૌરવજનક હોય તો પછી જરા આડંબરથી ભાષાનું સૌષ્ઠવ વધારવામાં કંઈ નુકસાન નથી. ખાસ કરીને કથિતભાષા સંપૂર્ણ રીતે કદી લિખિત ભાષા બની શકે નહિ. દેશના જુદા જુદા ભાગોનું પ્રચલિત ભાષાદ્વારા એકીકરણ કરવા માટે લિખિત ભાષાનું સ્વાતંત્ર્ય જરૂરનું છે. જુદા જુદા પ્રાંતિક ભેદો લિખિત ભાષામાં ઉતારવાથી કશો ફાયદો નથી. તેમ ફરવાથી ગામોગામની ભાષા જુદી પડી જાય. લિખિત ભાષાની વિશુદ્ધિ એ કારણોને લીધે બરાબર જાળવવી જોઈએ. પરંતુ લખતાં આવડ્યું કે તરત કોઈ ન સમજે તેવી સંસ્કૃતબહુલ ભાષા પ્રયોજવી એ ઇચ્છવાજોગ નથી.

પ્રકરણ ૩ જી

પાશ્ચાત્ય મત,-વિભક્તિના પ્રત્યય અને છંદ

આ બધી ગૌડીય ભાષાઓ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નથી પણ ખીજ કોઈ અનાય ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવો મત કેટલાક વિદ્વાનોએ જાહેર કર્યો છે. કંફોર્ડ, લેથમ, એન્ડર્સન, કે અને કાલ્ડવેલ આ મતના પ્રધાન આચાર્ય છે. તેઓ કહે છે કે બંગાળી, હિંદી અને ખીજ ગૌડીય ભાષાઓનો શરૂઆતમાં સંસ્કૃત સાથે કંઈ સંબંધ ન હતો. વિભક્તિ અને વાક્યરચના ઉપરથી જ કોઈ પણ ભાષાનું મૂળ શોધવું જોઈએ; કેવળ શાબ્દિક સાદૃશ્ય જોઈ એકાએક કોઈ પણ સિદ્ધાંત બાંધી બેસવું એ યોગ્ય નથી. તેઓ કહે છે કે આર્યજાતિએ ધીમે ધીમે હિંદના અગ્નિખુણા તરફ ઉતરી આવી સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. પરંતુ જીતાએલી અનાય પ્રજાની સાથેના વસવાટને લીધે તેઓને અનાય ભાષા ગ્રહણ કરવી પડી. એ ભાષામાં સંસ્કૃતનો પ્રભાવ વિસ્તારવા જતાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો ધુસી ગયાં. પરંતુ વિભક્તિના પ્રત્યય અને વાક્યરચનામાં એ ભાષાઓનો અનાય ભાષાઓ સાથેનો સંબંધ હજી સુધી જળવાઈ રહ્યો છે. આ મત મુજબ ડૉક્ટર કે ધારે છે કે હિંદીનો ‘કો’ (જેમકે ‘હમકો’) અને બંગાળીનો ‘કે’ (જેમકે ‘રામકે’) તાતાર દેશની ભાષામાંના ‘ક’ ઉપરથી આવેલ છે. ડૉક્ટર કાલ્ડવેલ દ્રાવિડ ભાષાના પ્રત્યય ‘કુ’ ઉપરથી હિંદીનો ‘કો’ આવેલ છે એમ માને છે. અને હિંદી વગેરે ભાષાઓ દ્રાવિડ ભાષામાંથી પેદા થઈ છે એમ ધારે છે. ડૉ. હોર્નલે અને રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે આ મતની અસારતા સાબીત કરી છે. નીચેની

૧. દ્રાવિડભાષા સંસ્કૃતમાંથી પેદા થઈ નથી એવો ઘણા પડિતોનો અભિપ્રાય છે. જુઓ, દ્રાવિડીઅન ભાષાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ; બિશપ. કાલ્ડવેલ ફ્રંક, પૃ. ૪૬, ૪૮. સ. ૧૮૭૫ ની આવૃત્તિ, તથા હંટર ફ્રંક હિંદ સામ્રાજ્ય, પૃ. ૩૨.

પાદટીકામાં કાલ્ડવેલની દલીલો અને તેનો હોર્નલે સાહેબે કરેલા ખંડનનો સાર ટુંકાણમાં આપેલો છે.^૧ ગૌડીય ભાષાઓની વિભક્તિ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંથી ઉતરી આવેલ છે એ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, હોર્નલે

૧. ડૉ. કાલ્ડવેલ કહે છે, કે આર્યો આર્યાવર્ત જતી જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ તે તે દેશોમાંની અનાર્ય ભાષા સંસ્કૃત શબ્દોના ઐશ્વર્યથી પુષ્ટ થતી ગઈ. એમ હોવાથી એ બધી ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી જન્મી હોય એવો ભ્રમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સંસ્કૃતનો પ્રભાવ ગમે તેટલો પ્રબળ છતાં એ ભાષાઓનું મૂળ વ્યાકરણ બદલાયું નથી. આના જવાબમાં ડૉ. હોર્નલે કહે છે કે આર્યો લાંબા કાળ સુધી આર્યાવર્તમાં રહ્યા છતાં એકાએક અનાર્યોની ભાષા સ્વીકારી ખસે એ વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી. તેઓએ લાંબા કાળ સુધી સંસ્કૃતમાંથી પેદા થયેલી પાલી અને પ્રાકૃત ભાષા ઉપયોગમાં લીધી હતી એ વાત સંપૂર્ણ સાબીત થઈ છે; વળી નાટકો વગેરેની પ્રાકૃતદ્વારા એ પણ જણાય છે, કે જતાએલી અનાર્ય પ્રજાએ પોતાના પ્રજુની ભાષા સ્વીકારી હતી. આમ આટલો બધો વખત આર્યોએ પોતાની ભાષા અનાર્યોમાં ફેલાવી અને છેવટે તેઓ શા માટે તેઓની ભાષા અને વ્યાકરણને શરણે જાય ? વળી ગૌડીય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ વખતે આર્ય-ભાષાના લાંબા કાળના અમલ પછી પણ અનાર્ય ભાષા આ દેશમાં પ્રચલિત હોય એની કંઈપણ સાબીતી નથી. અલબત્ત ઇતિહાસમાં એવાં દૃષ્ટાંતો છે કે જેમાં વિજેતાએ વિજીત પ્રજાનું વ્યાકરણ ગ્રહણ કર્યું છે; જેમકે નોર્મનોએ ઇંગ્લાંડમાં, આરબ અને તુર્કીનીએ આર્યાવર્તમાં અને ફ્રેંચોએ ગૌલ દેશમાં; પરંતુ એ બધે ટેકાણે વિજેતાઓ વિજીત પ્રજા કરતાં એછા ફેળવા-એલા હતા, અને સંસ્થાન સ્થાપનની શરૂઆતમાં જ તેઓએ વિજીત પ્રજાની ભાષા સ્વીકારવાની શરૂઆત કરી હતી. વિજયી પ્રજા લાંબા વખત સુધી પોતાની ભાષા અને સ્વતંત્રતા જળવ્યા બાદ છેવટે અણધારે જાતિની ભાષાને શરણે જાય એવા દાખલા ઇતિહાસમાં કોઈ પણ સ્થળે નજર પડતા નથી.

—એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ લા. ૧ લો, અંક ૨ જો, પાનું ૧૨૨.

અને કેટલાક જર્મન વિદ્વાનોએ બતાવી આપ્યું છે. અમે આ પ્રકરણમાં એ બાબત ઉપર ચર્ચા કરીશું.

ફ્રેંચ વગેરે ભાષાની કવિતામાં મિત્રાક્ષર યોજવાની રીત કોઈ એક અનાય ભાષામાંથી ઉતરી આવેલ છે એવો એન્ડ્રુસ અને હુવે સાહેબનો મત હતો. એ મતનું અત્યારે ખંડન થઈ ચૂક્યું છે. ગૌડીય ભાષાઓ પણ કોઈ એક અનાય ભાષામાંથી પેદા થઈ સંસ્કૃત કાવ્યની મદદથી પુષ્ટ થઈ છે એ મત પણ અત્યારે દલીલો આગળ ટકી શકતો નથી. એ બધા મતપ્રચારકોની દલીલો શેક્સપિયર અને એકન એક જ માણસ છે, બુદ્ધ નામનો કોઈ માણસ થયો જ નથી, કાશ્મીરરાજ માતૃગુપ્ત અને કાલિદાસ એક જ છે, વગેરે મતવાદીઓની દલીલો સાથે એક જ સ્થળે મૂકી છાંડવા જેવી છે કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી. કદાચ ભવિષ્યમાં એકાદ એ માણસ ઉઘર્ષ ખાઈ ગએલી ચોપડીઓમાં તેમની વિચિત્ર દલીલો અને તર્કશક્તિ જોઈ વિસ્મય પામશે. હાલમાં મિ. જી. ડી. એન્ડરસન સાહેબ આ મતના આચાર્ય છે. તેઓ શબ્દના ઉચ્ચારણની લંબાઈ પહોળાઈ, તપાસી સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે હિંદી અને બંગાળી ભાષાના ઉચ્ચારો જુદા પડે છે. બંગાળીના ઉચ્ચાર દ્રાવિડી ભાષા જેવા જ છે. આ મત પહેલાં અમને જેટલો અહલુત જણાયો હતો તેટલો અત્યારે લાગતો નથી.

બંગાળી ભાષાની પહેલી વિભક્તિ સંસ્કૃત જેવી જ છે; અનુસ્વાર કે વિસર્ગ છોડી દેવાય છે એટલો જ ફેર છે. પરંતુ એ પ્રાકૃતની અવસ્થામાંથી પસાર થઈને આવી છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે. પહેલીના એકવચનમાં પ્રાકૃતમાં કોઈ સ્થળે ‘એ’ જોડાય છે. કર્તૃવાચક ત્રીજી વિભક્તિમાં પણ પ્રાકૃતમાં એવો ‘એ’ અનેક ઠેકાણે દષ્ટિગોચર થાય છે. આ ‘એ’ બંગાળીમાં કર્તૃકારક તરીકે વપરાતો હતો. પ્રાકૃતમાં પહેલીના દ્વિવચન અને બહુવચનમાં ફેર નથી. ધણું સ્થળે

પ્રાકૃતમાં દિવચન કે અહુવચનમાં કેવળ આકારચુક્ત, પ્રયોગ જણાય છે. જુની અંગાળીમાં પણ અહુવચનવાળા નામને છેડે એવો આકાર જણાય છે.

દ્રમ્પ અનુમાન કરે છે કે અંગાળી કર્મ અને સંપ્રદાનકારકનો 'કે' પ્રત્યય સાતમી વિભક્તિમાં વપરાતા 'કૃતે' શબ્દ ઉપરથી આવેલો છે.^૧ આ 'કૃતે' નો નિમિત્તના અર્થમાં થયેલો પ્રયોગ ઠેકઠેકાણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મેક્સમૂલર કહે છે, કે સંસ્કૃતના સ્વાર્થવાચક 'ક' ઉપરથી અંગાળી ભાષામાં 'ક' આવ્યો છે. છેલ્લા વખતની સંસ્કૃત ભાષામાં સ્વાર્થવાચક 'ક'નો પ્રયોગ બહુ જણાય છે. અમે મેક્સમૂલરના મતને ખરો માનીએ છીએ. અંગાળી પ્રાચીન પુસ્તકો તપાસતાં આ વિષયમાં કંઈ સંદેહ રહેતો નથી. આ 'ક' (જેમકે 'વૃક્ષક', 'ચારુદત્તક', 'પુત્રક' વગેરે) પ્રાકૃતમાં અનેક સ્થળે વપરાયો છે.^૨ ગાથાની ભાષામાં આ 'ક'નો પ્રયોગ સર્વથી વિશેષ છે.

અંગાળીમાં પહેલાં આ 'ક' સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની માફક જ

૧. આ 'કૃતે' શબ્દ પ્રાકૃતમાં 'કિતે' 'કિઓ' અને 'કો' આ ત્રણ રૂપમાં વપરાયો હતો. દ્રમ્પ અનુમાન કરે છે કે છેલ્લા રૂપ 'કો' સાથે હિંદીનો 'કો' અને અંગાળીના 'કે'નું મળતાપણું છે.

૨. 'તામ્રશાસનની ભાષા તરફ લક્ષ આપતાં જણાય છે કે એમાં સ્વાર્થવાચક 'ક'નો વ્યવહાર કંઈક વધારે છે. 'દૂત'ને બદલે 'દૂતક', 'હટ્ટ'ને બદલે 'હટ્ટિકા', 'લિખિત'ને બદલે 'લિખિતક' આ રીતના પ્રયોગ ઉપર ઉતારેલા ભાગમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. આખા શાસનમાં તો પુષ્કળ છે.'

—શ્રીયુત ઉમેશચંદ્ર વટબ્યાલ દૂત 'ધર્મપાલનું તામ્રશાસન' સાહિત્ય; માધ; ૧૩૦૧, પૃ. ૬૫૩.

વપરાતો. પૂર્વ અંગાણામાં ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે લખાએલાં પુસ્તકોમાં આ 'ક'ના પ્રયોગ અસંખ્ય છે.

આ પ્રમાણે કર્તા અને કર્મ બંને ઠેકાણે 'ક' વપરાતો હોય તો તેમાં કયો કર્તાવાચક છે અને કયો કર્મવાચક તે સમજવું કઠણ છે. એ ખાતર કર્મ અને સંપ્રદાનમાં 'ક'નો વ્યવહાર આગળ જતાં પ્રચલિત થયો.

કોઈ કોઈ ઠેકાણે અંગાણી કર્મકારકમાં કોઇપણ પ્રત્યય વપરાતો નથી. એમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી. કારણ કે 'ક' પહેલાં વિભક્તિના પ્રસય તરીકે ગણાતો નહોતો. એ શબ્દમાંનો અંત્યવર્ણ માત્ર હતો. એ માટે પ્રાચીન કાળમાં કર્મ અને સંપ્રદાન સિવાય બીજી વિભક્તિ-ઓમાં 'ક' વપરાતો.

બહુવચન બતાવવા માટે પહેલાં શબ્દની સાથે કેવળ 'સખ' 'સકલ' વગેરે શબ્દો જોડાતા. ધીમે ધીમે 'આદિ' શબ્દ જોડી બહુવચનનાં પદો રચાવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે 'રામાદિ' 'જીવાદિ' સાથે છઠ્ઠીનો 'ર' જોડાઇ 'રામદેર', 'જીવદેર' વગેરે રૂપો ઉત્પન્ન થયાં છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે.

'આદિ' શબ્દની પછી 'ક' જોડાઇ 'વૃક્ષાદિક' વગેરે શબ્દો રચાયા હોય એ દેખીતું છે. વળી આ 'ક' નો 'ગ' થઈ જાય એ પણ તેટલું જ સ્વાભાવિક છે. આથી 'વૃક્ષાદિગ' જેવા શબ્દો મળી આવે છે. તેની સાથે છઠ્ઠીનો 'ર' જોડાતાં 'દિગેર' અને કર્મ તથા સંપ્રદાનની નિશાની તરીકે વપરાતો 'ક' જોડાતાં 'દિગકે' પદ ઉત્પન્ન થયું છે, એમ કહી શકાય.^૧ કોઈ કોઈના મત મુજબ ફારસી ભાષાના 'દિગર' શબ્દ ઉપરથી અંગાણીમાં 'દિગેર' પ્રત્યય આવ્યો છે.

૧. આ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાંથી નથી આવ્યો. એ સંસ્કૃતના અભ્યુદય પછી બન્યો છે. તેથી તેનો સંસ્કૃત સાથે અધિક સંસર્ગ છે. પરંતુ પૂર્વ અંગાણાનાં જૂનાં પુસ્તકોમાં આવો પ્રયોગ બીલકુલ નથી. 'દિગકે' 'દિગેર' અત્યારે પણ પૂર્વ અંગાણામાં કોઈ સ્થળે વપરાતા નથી.

શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના મત મુજબ પ્રાકૃત 'કેરઉ' ઉપરથી અંગાળી 'ગુલો' શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે. હિંદી 'ધોડાકેર' નેપાળી 'ધોડાહેરુ' અને અંગાળી 'ધોડાગુલો' એક જ અર્થવાચક છે, અને એક જ રીતે ઉત્પન્ન થયેલ છે. પરંતુ 'ખાલકટિ', 'એકટિ', 'હુમટિ' ઇત્યાદિ શબ્દોમાંનો 'ટિ' પ્રત્યય સ્પષ્ટ રીતે 'ગુટિ' શબ્દ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે. કોઈકોઈના મતમુજબ 'કુલ' શબ્દ ઉપરથી 'ગુલો' શબ્દ ઉતરી આવેલ છે.

કરણકારકનું જુદું ચિહ્ન અંગાળી ભાષામાં નથી. સંસ્કૃત 'રામેણ' ને બદલે પ્રાકૃતમાં 'રામએ' વપરાતું. તે ઉપરથી અંગાળીમાં પણ લગભગ એવી જ જાતની રચના પ્રચલિત છે. 'દારા' શબ્દ સંસ્કૃત 'દાર' શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે. એ કથિત ભાષામાં 'દિમા'ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો છે. સંપ્રદાનના સંબંધમાં અગાઉ લખાઈ ગયું છે; અંગાળીમાં કર્મકારક અને સંપ્રદાનકારક વચ્ચે ભેદ નથી. પ્રાકૃતમાં 'હિંતો' શબ્દ પાંચમીના બહુવચનના અર્થમાં વપરાતો. આ 'હિંતો' ઉપરથી અંગાળી 'હમતો' શબ્દ આવ્યો છે. આ 'હિંતો' અગાઉ અંગાળીમાં 'હન્તો'ના રૂપમાં પ્રચલિત હતું.

પ્રાકૃતમાં છઠ્ઠીનો પ્રત્યય 'ણ' અંગાળીમાં 'ર' કારમાં પરિણમ્યો છે. 'ણ' સચરાચર 'ર' કે 'ડ' ના રૂપમાં ફેરવાય છે. આ ફેરફારના સંબંધમાં જો કંઈ વધારે દલીલો જોઈતી હોય તો ઓરિસામાં મુસાફરી કરવી જોઈએ. પરંતુ આ સંબંધમાં મતભેદ છે. બોપ અનુમાન કરે છે કે હિંદીનો 'કા' અને અંગાળી છઠ્ઠી વિભક્તિનું ચિહ્ન સંસ્કૃત પછીના બહુવચનના 'અસ્માકમ્', 'યુષ્માકમ્' ઇત્યાદિના 'ક' પરથી આવ્યો છે.^૧ પરંતુ હોર્નલે સાહેબ બોપના અનુમાન વિરુદ્ધ પુષ્કળ દલીલો આપે છે.^૨ તેના મત પ્રમાણે સંસ્કૃત 'કૃતે'

૧. બોપ કૃત 'તુલનાત્મક વ્યાકરણ' ના પૃ. ૩૪૦ માની પાદટીકા.

૨. એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ, ૧૮૭૨, અંક ૨ જો, પૃ. ૧૨૫.

ના પ્રાકૃત રૂપાંતર પરથી અંગાળી અને હિંદીના છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયો ઉતરી આવ્યા છે. ‘કૃતે’ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં ‘કેરક’ અને તે ઉપરથી હિંદીમાં ‘કેર’ પ્રત્યય આવ્યો છે અને તે જ પ્રમાણે અંગાળી તથા ઉડિયા ભાષાના ‘એર’ અને ‘ર’ પ્રત્યય ઉતરી આવ્યા છે. સાતમીનો ‘તે’ પ્રત્યય સંસ્કૃત ‘સ્તસિલ’ ઉપરથી આવેલ છે. એ સાતમી પણ પ્રાકૃતની છાપથી વિમુખ નથી. સંસ્કૃત ‘શાલાયામ’ ‘વેલાયામ’ ને બદલે પ્રાકૃતમાં ‘શાલાએ’ ‘વેલાએ’ વગેરે શબ્દો વપરાય છે. પ્રાચીન અંગાળી પુસ્તકોમાં પણ એ બધા શબ્દો પ્રાકૃતની પેઠે જ વપરાયા છે.

અંગાળીના પ્રાચીન લોકોની ભાષા સાથે આર્યોની કથિત ભાષા મોટા પ્રમાણમાં સેળભેળ થઈ ગયેલી છે. કયા શબ્દો અનાર્ય ભાષાના છે તેનો નિર્ણય કરવો સહેલો નથી. અંગાળીમાં એવા અનેક શબ્દો છે કે જે ફારસી, અરબી કે ઉર્દૂમાં નથી; સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં પણ તેનું મૂળ મળી આવતું નથી. અંગાળી શબ્દકોષમાં અનેક શબ્દો ‘દેશજ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. પ્રકૃતિવાદ અભિધાનની શબ્દસંખ્યા લગભગ સત્તાવીશ હજારની છે. તેમાં ઓછામાં ઓછા આઠ સો શબ્દ દેશજ છે. આ દેશજ સંજ્ઞાવાળા શબ્દો પર વિચાર કરતાં તેમાંના અનેક શબ્દોમાં સંસ્કૃતની ગંધ આવે છે. જેમકે;- આજ, હુલ, ઓછા વગેરે શબ્દો દેશજ તરીકે ગણાવ્યા છે, તે સંસ્કૃત અઘ, શલ, ઉચ્છિષ્ટ સાથે સંબંધ રાખતા જણાય છે. દેશજ શબ્દોમાંના કેટલાક અનાર્ય ભાષાના છે એમાં કશો સંદેહ નથી, પરંતુ તેમાંના ઘણાખરા સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃતના અપભ્રંશ શબ્દો હોય એમ જણાય છે. કયો શબ્દ વિકૃત બની કેવું રૂપ ધારણ કરે છે તે ઘણી વેળા સમજી શકાતું નથી. અંગ્રેજીમાં મારગ્રેટ ઉપરથી ‘પેગ’, એલિઝાબેથ ઉપરથી ‘એસ’ વગેરે રૂપો કયા હુરેય નિયમો વડે ઉત્પન્ન થયાં છે, તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. આ પ્રાકૃતમાંથી પેદા થયેલી અંગ-ભાષામાં ફારસી, અંગ્રેજી, અરબી, પોર્ટુગીઝ, મગી વગેરે નાના

પ્રકારની ભાષાના શબ્દો છે. વળી અનુકરણ ઉપરથી પણ અનેક શબ્દો એની મેળે રચાય છે; જેમકે, મોરની ‘કેકા’ વગેરે. અનાર્થ ભાષાનું થોડું મિશ્રણ ગ્રીકમાં છે, લેટિનમાં છે, તે જ રીતે અંગાળીમાં પણ છે; એ માટે અંગભાષા કંઈ વટલાઈ ગઈ ન ગણાય.

હવે અંગાળી ભાષાના હંદ વિષે વિચાર કરીએ. આ ભાષાનો મુખ્ય હંદ ‘પયાર’ છે. એ નામ ‘પાદ’ (ચરણ) ઉપરથી આવ્યું છે. પ્રાચીન કાળમાં ભાટ લોકો વિવાહ વગેરે પ્રસંગે વરવહુને ઘેર યજ્ઞોગાન ગાતા. પાલ રાજ્યોની સ્તુતિવ્યંજક કવિતા અંગાળી ભાષાની અતિ પ્રાચીન ગીતિ છે. એ ગીતિઓ ભાટદ્વારા જ સૌ પહેલાં પ્રચારમાં આવી હતી. આવી ગીતિ ગાવાનો રિવાજ હિંદમાં બહુ પ્રાચીન છે.^૧ પ્રાચીન અંગસાહિત્યમાં પણ અનેક સ્થળે ભાટ લોકોની ગીતિ વિષેના ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

કેવળ ભાટ-સંગીત જ નહિ પણ અંગાળીમાં સર્વત્ર રામાયણ, મહાભારત, વૈષ્ણવ પદો વગેરે બધું જુના સમયમાં ગવાતું હતું. ચૈતન્ય ભાગવતનું જુનું નામ ચૈતન્યમંગલ હતું. રામમંગલ, ચૈતન્ય-મંગલ વગેરે બધાં ગેયકાવ્યો હતાં. જુનાં અંગાળી સાહિત્યમાં ત્રિપદીને સ્થળે ‘લાચાડી’ (કદાચ ‘લહરી’ શબ્દનું અપભ્રંશ હોય !) ‘દીર્ઘહંદ’ અથવા કોઈ રાગરાગણીનો ઉલ્લેખ ટેકઠેકાણે જણાય છે. લેખકો પણ કવિતાને છોડે કરેલા નામોલ્લેખમાં એ કવિતા ગાવાની ઇચ્છા દર્શાવતા. આ બધાં ગાયન એક જણ ગાતો અને તેના સોબ-તીઓ ગાયનનો એક ભાગ પુરે. થતાં એક સાથે ટેકની લીટીઓ ગાતા. પ્રાચીન અંગાળી સાહિત્યમાં એવી, ‘ટેક’ ની લીટીઓ ઘણી મળી આવે છે. ભારતચંદ્રની ‘ટેક’ અથવા ‘ધ્રુવપદ’ ભાષાના માધુર્યને લીધે અનુપમ બન્યાં છે. તે જ રીતે પ્રાચીન પુસ્તકોમાં પણ એવી અતિ મધુર ટેકો પુષ્કળ મળી આવે છે.

૧. ‘ ભાટ લોકોની સંસ્થા હિંદી આર્યોની સંસ્કૃતિ જેટલી જ જુની છે.’
Indo-Aryans, vol II. P. 293.

ગાયનમાં અક્ષરનું અંધન હોતું નથી. તેમાં તો માત્રા તરફ જ વધારે લક્ષ અપાય છે. તેથી જુના સમયમાં ‘પયાર’ છંદમાં અંધારણુ એવું કંઈ નહોતું. અમને જુનામાં જુની જે અંગાળી કવિતા મળી છે તેમાં કોઈ પણ જાતનો છંદ અથવા કોઈ પણ જાતનું અંધારણુ હોય એમ જણાતું નથી. ડાક અને ખનાનાં વચ્ચેના છંદોબદ્ધ કવિતા હોય એમ લાગતું નથી. એમાં અંધારણુ તરફ બહુ ધ્યાન આપ્યું નથી. માણિક્યાંદના ગાયનોમાં અક્ષર, યતિ અથવા અંધારણુના કંઈ નિયમો દષ્ટિગોચર થતા નથી; લાવ પ્રગટ કરવાની જરૂર પડતાં અક્ષર સંખ્યા ૨૪, ૨૫ એટલું જ નહિ પણ કોઈ સ્થળે ૨૬ કરતાં પણ વધારે થઈ જાય છે; વળી કોઈ કોઈ સ્થળે તે ટુંકાઈ જઈ ૧૨ કે ૧૦ અક્ષરમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેમાં અંધારણુ તરફ કંઈક ધ્યાન હોય એવું જણાય છે ખરું પણ એ અંધારણુ તૂટ્યાના દાખલા પણ થોડાં જ મળી આવે છે.

અતિ પ્રાચીન કવિતા છોડી દબ્ધ એ તો પછીની કવિતામાં પણ કંઈ મેળ હોય એવું જણાતું નથી. ચૈતન્યભાગવત વગેરે એકાદ બે પુસ્તકમાં ‘પયાર’ ધણે ભાગે નિયમિત છે, પણ ખીજાં બધાં પુસ્તકોમાં એ અંધારણુ ઠેકઠેકાણે તૂટ્યું જણાય છે. હસ્તલિખિત ચોપડી જેટલી જુની તેટલી યતિ અને અક્ષરની અનિયમિતતા વધારે એવું લાગે છે. ‘ત્રિપદી’ ની માફક ‘પયાર’ ને પણ જુદી જુદી રાગરાગણીની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. તેનાં અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય તેમ છે. એ ‘પયાર’ સંજ્ઞા મુજબની રાગરાગણીમાં ગાઈ શકાય કે નહિ તે સંગીતશાસ્ત્રી સિવાય ખીજું કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

‘પયાર’માં વાસ્તવિક રીતે દરેક ચરણમાં ૧૪ અક્ષર હોવા જોઈએ. પણ પ્રાચીન અંગાળી ભાષાનું કોઈ પણ પુસ્તક ઉધારીશું તો તેમાં ૧૧ થી ૨૦ અક્ષરની લીટીઓ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવશે.

‘ત્રિપદી’ની અવસ્થા એથીએ શોચનીય હતી. એ કેવા પ્રકારનું

પદ છે અને એ જમાનાના કાવ્યપ્રિય સન્નજનો એની લહેજત કેવી રીતે લઈ શકતા તે કદપણું મુશ્કેલ છે. આ બધા ગોટાળો ન્યારથી આવન અને કવિતાના અધિકાર જુદા થયા ત્યારથી દૂર થયો અને કવિતામાં યતિ અને અક્ષરનો નિયમ દઢ થયો.

આ બધા છંદ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના અનુકરણ રૂપે હતા એ કહેવાની જરૂર નથી. ‘પયાર’ સંસ્કૃત પરથી ઉતરી આવેલો છંદ છે. સંસ્કૃતમાં ૧ થી માંડીને ૨૭ અક્ષર સુધીના છંદ પુષ્કળ છે. તેમાંના ૧૪ અક્ષરના છંદને અંગાળી સાહિત્યમાં ‘પયાર’ નામથી ઉતારવામાં આવ્યો છે.

અંગાળી લોકો પદને અંતે પ્રાસ મેળવતાં ક્યાંથી શીખ્યા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ખોળવા દૂર જવું પડે તેમ નથી. અમને લાગે છે કે યમક અલંકારની અધિકતાને લીધે છેલ્લા વખતની સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રાસ તરફ જરા વધારે લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું. લેટિનમાં પણ આવા જ કારણને લીધે મિત્રાક્ષરનો પ્રવેશ થયો હતો.^૧ શંકરાચાર્યના ‘અર્થમનર્થ’ અને જયદેવના ‘વસતિ વિપિન વિતાને ત્યજતિ લલિતધામ । લુઠતિ ધરણીતલે બહુ વિલપતિ તવ નામ’ વગેરે પુષ્કળ મિત્રાક્ષરવાળી કવિતા ઉપરથી અંગાળાની મિત્રાક્ષરવાળી કવિતાની પદ્ધતિ સૂચિત થઈ હોય તેમાં કંઈ સંદેહ નથી.

૧. પણ લેટિન ભાષામાં એટલા બધા મિત્રાક્ષર છે કે જેમને તે ભાષામાં કવિતા લખવાની ટેવ હોય છે, તેઓ શિષ્ટ સાહિત્યથી ટવાએલા કાનને રૂચે એટલા જ મિત્રાક્ષરોવાળી કવિતા લખવામાં ફટલી બધી મુશ્કેલી પડે છે તે સારી રીતે જાણે છે; અને આ રણકાર કાનને ગમે તેવો હોવાથી સાધારણ રૂચિના કવિઓ તેનો ઉપયોગ પોતાનાં દોલનયુક્ત ગીતોમાં કરે એ નવાઈ જેવું નથી. ‘હેલમકૃત ‘યુરોપના સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ પુ. ૧ હું, પૃ. ૩૨.

પ્રાકૃત કવિતામાં પણ પ્રાસ મેળવવાની રીતી હતી. પ્રાકૃત ભાષાનાં કેટલાંક પદો અને જયદેવના ‘રતિસુલસારે ગતમભિસારે’ ઇત્યાદિ પદોનું અનુકરણ કરી બંગાળી ભાષામાં ત્રિપદી રચાઈ હોય એ સંભવિત છે. ‘લઘુ ત્રિપદી’ ‘લઘુ ચૌપદી’ ઇત્યાદિ પ્રકારભેદે નવા છંદો ઉપજાવવામાં બહુ હોશિયારી નથી. કેવળ તેમાં સંસ્કૃત મુજબ પદવિન્યાસની બહાદુરી જણાય છે. સંસ્કૃતમાં છંદ અનંત પ્રકારના છે અને તે એ ભાષાનું અસીમ ઐશ્વર્યસૂચક છે. બંગાળીઓએ તેમાંથી એકાદ લહરીમાત્ર પોતાના સાહિત્યમાં ઉતારી છે. અમને લાગે છે કે બંગાળીનો પહેલો છંદ ચારણગીતના અનુકરણરૂપે રચાયો હતો. પૃથ્વીરાજની કીર્તિગાથા ચંદ કવિએ જે છંદમાં ગાઈ છે તેના ધ્વનિ-પ્રાતધ્વનિ બંગાળામાં આવી પહોંચ્યા હતા, તેમાં કંઈ સંદેહ નથી.

પ્રકરણ ૪ થું

બૌદ્ધ યુગ

(ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૧૨૦૦)

બૌદ્ધધર્મને હિંદની ચતુર્સીમામાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો છે. અશોક, શીલબદ્ર અને દ્રીપંકર જેવા બૌદ્ધધર્મ પ્રચારકો નામશેષ રહ્યા છે. જ્યદેવના ગીતગોવિંદના અનુકરણરૂપે સેંકડો બંગાળી પદો રચાયા છે, પરંતુ તેના ઉદાર બુદ્ધદેવસ્તોત્રે બંગ કવિતામાં કંઈ જ ઉત્સાહ રેડ્યો નથી. બંગાળી હિંદુઓમાં એ સ્તોત્રનો અંશ વિચિત્રપણે પડી રહ્યો છે. એકાદ એ કવિઓએ ભગવાનના દશાવતારનું વર્ણન કરતી વેળા જ્યદેવની કવિતાનું પુનરાવર્તન કર્યું છે, પરંતુ તે અતિ ટુંકાણુમાં. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગણેશ, રામચંદ્રથી માંડીને મનસાદેવી અને દક્ષિણરાયની વંદનાનાં પુષ્કળ સ્તોત્રો મળી આવે છે. પરંતુ જેણે પોતાના લોકમધુર ચરિત્રથી એક અપૂર્વ, ઉન્નત આદર્શ રજૂ કર્યો હતો, તેની પવિત્ર નિવૃત્તિ, તેનો પવિત્ર આત્મસંયમ મહાકાવ્યનો વિષય હોવા છતાં તેનું એકાદ સામાન્ય સ્તોત્ર પણ બંગાળી ભાષામાં સુલભ થતું નથી. અમે પહેલાં કહ્યું છે કે હિંદુધર્મનું અવ્યુત્થાન એ જ બંગાળી અને ખીજી ગૌડીય ભાષાઓની ઉન્નતિનું કારણ છે; એ માટે જ એ બધી ભાષાઓનાં સાહિત્યમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે અવગણનાં ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ભગવાન વિષ્ણુએ બુદ્ધ રૂપ ધારણ કરી વેદની નિંદા કરી છે, એથી એક લેખકે ગુસ્સાથી તપી જઈ વિષ્ણુની મૂર્તિની પૂજા અને તુલસીના સ્પર્શનો નિષેધ કર્યો છે.^૧ શ્રી ચૈતન્યદેવે કાશીમાં બૌદ્ધોની છેલ્લી શક્તિ નિર્મૂળ

૧. વેદવિનિન્દિતા યસ્માત્ વિષ્ણુના બુદ્ધરૂપિણા ।
ન સ્પૃશેત્ તુલસીપત્રં શાલગ્રામં ચ નાર્ચયેત્ ॥

—કુલાર્ણવ તન્ત્ર ।

કરી હતી. ચૈતન્યચરિતામૃતમાં આ જયના ભેરીનિનાદ કરતી વેળા બૌદ્ધોનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધોનો અવગામ્યક ઉદ્દેશ્ય વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે.

બંગાળા એક વખતે બૌદ્ધધર્મ દ્વારા ખાસ પ્રભાવશાળી ગણાતો હતો. બૌદ્ધપ્રભાવની અધિકતા નિહાળી મનુષ્યે એક વેળા બંગદેશ-ગમન માટે પ્રાયશ્ચિત આપવાના નિયમો ઘડ્યા હતા. એટલું જ નહિ પણ પાલી અને પ્રાકૃતથી ખાસ પ્રભાવશાળી અનેલી બંગલાષાને ધ. સ. ના તેરમા સૈકામાં કૃષ્ણપંડિતે પોતાની 'પ્રાકૃતત્રિકા'માં પૈશાનિક પ્રાકૃતના લક્ષણોવાળી ગણાવી હતી. બૌદ્ધપ્રભાવને લીધે જ આ દેશ અને આ દેશની ભાષા હિંદુઓને માટે ઉપેક્ષણીય થઈ પડી હતી. પરંતુ કાળની ગતિ અકળ છે. જે દેશના સમેતશિખર ઉપર ત્રેવીશ જૈન તીર્થંકરો મોક્ષ પામી ગયા છે, એવીશમા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી જે દેશમાં અઢાર વર્ષ પ્રચારકાર્યમાં નિમગ્ન હતા, અને જે દેશને પ્રિયપુત્ર બૌદ્ધાચાર્ય શાંતરક્ષિત નાલંદ વિહારના સર્વોપરિ આચાર્યના આસન પર વિરાજ સમસ્ત બૌદ્ધજગતમાં અમન્ય પ્રતિભાનું ગૌરવ પ્રદર્શિત કરી ગયો હતો, તે જ દેશે હિંદુધર્મના પુનરુત્થાન વખતે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પ્રત્યે એટલી બધી પ્રતિકૂળતા ધારણ કરી કે પોતાના સાહિત્યમાં પણ એ ધર્મપ્રસંગને માટે તિલમાત્ર સ્થાન આપવાની આનાકાની કરી.

બંગાળામાં એક વખત બૌદ્ધ ધર્મનું સામ્રાજ્ય હતું. સાતમી સદીની શરૂઆતમાં હ્યુ-એન-ત્સાંગે મેંગીર અને સમુદ્રતટ પરના પ્રદેશમાં ૧૧૫૦૦ બૌદ્ધ પુરોહિતો જોયા હતા. પુરોહિતોની એટલી સંખ્યાના લગભગ એક કરોડ શિષ્યો હોવા જોઈએ. આ અસંખ્ય લોકોનો ધર્મ ચિહ્નમાત્ર ન રહેતાં તદ્દન વિલુપ્ત થઈ જાય એ અસંભવિત છે. પાલ રાજ્યોના વખતમાં પણ બૌદ્ધધર્મ બંગાળામાં પ્રબળ હતો. મગધની રાજધાની ઔદ્યતપુરીમાં મુસલમાનોએ સંખ્યાબંધ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનો નાશ કર્યો હતો. આ બનાવ ધ. સ. ની ચારમી સદીના

છેલ્લા ભાગમાં બન્યો હતો. આ સમય પછી પણ બૌદ્ધ ધર્મનાં વિલોપન-મુખ્ય ચિહ્નો બંગદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયાં છે. ઇ. સ. ૧૬૦૮ માં ટિબેટના પંડિત યુદ્ધગુપ્ત નાથે આ દેશમાં બૌદ્ધ ધર્મનો કંઈક પ્રાદુર્ભાવ થતો જોયો હતો. મગધના એક કાયસ્થે ઇ. સ. ૧૪૪૬ માં એક બૌદ્ધ ગ્રંથની નકલ કરી હતી; એ અત્યારે કેમ્બ્રિજમાં છે. આ પ્રમાણે અનેક બૌદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકો બંગાળના લેખકોએ ઇ. સ. ની ૧૩ મીથી ૧૭ મી સદી સુધીમાં લખ્યાં છે. ચુડામણિદાસ, ગોવિંદદાસ વગેરે વૈષ્ણવ લેખકોએ કૃષ્ણદાસ કવિરાજની માફક વૈષ્ણવ ધર્મનું શ્રેષ્ઠત્વ દર્શાવવા જતાં પ્રસંગે પ્રસંગે બૌદ્ધોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સત્તરમી સદીનો રામાયણ લેખક કવિ રામાનંદ પોતાને યુદ્ધના અવતાર તરીકે ઓળખાવા માગતો હતો. ચૈતન્યના સમયમાં સપ્તગ્રામવાસી એક પ્રસિદ્ધ સુવર્ણવણિકે વૈષ્ણવ ધર્મના સ્વીકાર પ્રસંગે એવી દલીલ કરી હતી, કે ‘ન્યાંસુધી આપું જગત દુઃખસાગરમાં ડુબી રહું છે ત્યાં-સુધી હું મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી!’ આ દુઃખવાદ યુદ્ધ ધર્મનો પોતાનો જ છે. પ્રચલિત ‘કૃત્તિવાસી’ રામાયણમાં પણ બાહ્યપ્રભાવ જણાય છે.^૧

પરંતુ ભગ્ન સ્તૂપો, ઉધર્ધ ખાઈ ગયેલી હોય એવા ગ્રંથો અને જ્યોત્સ્વના સ્તોત્ર સિવાય શું બૌદ્ધ ધર્મનાં બીજાં ચિહ્નો આ દેશમાં નથી! મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ખુલ્લી રીતે સાખીત કર્યું છે કે બંગાળની સંખ્યાબંધ ડોમ, કાપાલી, હાડિ વગેરે હલકી જાતોમાં પ્રચલિત ‘ધર્મપૂજા’ એ બૌદ્ધ ધર્મની વિકૃતિ અથવા તેનું એક પ્રકારનું રૂપાંતરમાત્ર છે. આ ‘ધર્મપૂજા’ના પુરો-હિતો પણ હલકી જાતના છે. ‘ધર્મપૂજા’ના મંત્રમાં ‘શૂન્યમૂર્તિ’ શબ્દ આવે છે તે બૌદ્ધધર્મ માંના ‘શૂન્ય’. અને ‘મહાશૂન્ય’ શબ્દનું

૧. કૃત્તિવાસી રામાયણમાં રઘુરાજની દાનશીલતા કનિષ્ક વગેરે બૌદ્ધ રાજાઓના ‘ભિક્ષુ’ થવાનો પ્રસંગ આપણી નજર સમક્ષ રજૂ કરે છે. બાદમાં રામાયણમાં એ પ્રસંગ નથી.

સ્મરણ કરાવે છે. અંગાળામાં 'ધર્મપૂજા'નો પ્રવર્તક 'રામાઈ પંડિત' ડોમની જાતનો હતો. ધનરામના ધર્મમંગલમાં લખ્યું છે કે રામાઈ પંડિત મહારાજ ધર્મપાલના સમયમાં હયાત હતો. રામાઈ પંડિત કૃત 'ધર્મપૂજાપદ્ધતિ' મળી આવે છે; એ 'શૂન્યપુરાણ' ના નામથી ઓળખાય છે. તેમાંની અનેક વાતો બૌદ્ધધર્મનો સ્પષ્ટ આભાસ કરાવે છે. જેમકે; 'ધર્મરાજ યજ્ઞ નિંદા કરે' (નિન્દસિ યજ્ઞાધિરહહ-શ્રુતિજાતં); 'શ્રી ધર્મદેવતા સિંહલે બહુત સન્માન.' એ સિવાય રામાઈ પંડિતે કયેલા શૂન્યવાદમાં પણ બૌદ્ધધર્મની કેટલીક વાતો છે. તે પછીનાં ધર્મમંગલોમાં મીનનાથ, ગોરક્ષનાથ વગેરે કેટલાક નાથ મહંતોનો ઉલ્લેખ છે. તેમનો ધર્મ પણ બૌદ્ધધર્મને મળતો જ છે. ધર્મપૂજાના મંદિરમાં પણ બૌદ્ધધર્મને લગતાં નાના પ્રકારનાં ચિહ્નો અત્યારે પણ વિકૃત અવસ્થામાં મોજૂદ છે. ધર્મમંદિરમાં શીતલા દેવીની મૂર્તિ સર્વત્ર હોય છે. એ બૌદ્ધમંદિરમાંની હારિતી દેવી હોય એ સંભવિત છે. બૌદ્ધપૂજામાં ચૂનો એ મુખ્ય ઉપકરણ છે. ધર્મપૂજામાં પણ એ એક સામગ્રી ગણાય છે. હિંદુ દેવદેવીઓ માટે એ કદી પણ વપરાતો નથી. પરંતુ પછીનાં ધર્મમંગલોમાં આપણે ધીમે ધીમે બૌદ્ધપ્રભાવનો વિલય અને ચંડિના માહાત્મ્યનાં કીર્તન જેઈ શકીએ છીએ. માટે એ બધાં પુસ્તકોનો અમે આ પ્રકરણમાં સમાવેશ કરી શકતા નથી. ધર્મપૂજા બૌદ્ધ શાસ્ત્રની હોવા છતાં તેનો પૂજક સંપ્રદાય બ્રાહ્મણોનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્વીકારે છે, અને પોતાને બૌદ્ધ તરીકે ઓળખાવતો નથી. પછીનાં ધર્મમંગલો બ્રાહ્મણોએ રચેલાં હોવાથી તેમાં બ્રાહ્મણ ધર્મનો પ્રભાવ વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ સ્થળે કહી રાખવું જોઈએ કે બૌદ્ધ ધર્મનાં પુષ્કળ ચિહ્નો અજ્ઞાતપણે હિંદુ શાસ્ત્રમાં પેસી ગયાં છે. બૌદ્ધોનો શૂન્યવાદ રામાઈ પંડિતના પુસ્તક સિવાય બીજાં પુસ્તકોમાં પણ જણાય છે. સ્વ. રામેન્દ્ર-સુંદર ત્રિવેદીએ એક 'વિદ્યાસુંદર' ના પ્રાચીન પુસ્તકમાંથી શૂન્યવાદ-સૂચક કેટલાંક વાક્યો શોધી કાઢ્યાં હતાં. અંગસાહિત્યમાં બૌદ્ધધર્મની ઉપર્યુક્ત નિશાનીઓ સિવાય બીજી પણ કેટલીક નિશાનીઓ છે.

હિંદુધર્મના પ્રભાવ પૂર્વે બંગાળમાં કેટલાંક નીતિસૂત્ર અને સ્તુતિગીત રચાયાં હતાં. ચૈતન્ય ભાગવતમાં લખ્યું છે કે 'યોગીપાલ, ગોપીપાલ, મહીપાલ ગીત ! ઇહા શુનિતે યે લોક આનન્દિત !' ^૧ એ ગીતો કોઇ રાજના મરણ પછી રચાયાં હોય એ સંભવિત છે. એ રાજાઓ મુસલમાનો આવ્યા પહેલાં આ દેશમાં રાજ્ય કરતા હતા. અને અગી-આરમી સદી પહેલાં એ ગીતો બંગાળમાં મોટા પ્રમાણમાં ફેલાયેલાં હતાં, તેની ભેધતી સાબીતી મળી આવે છે.

શૂન્યપુરાણ:—આ પુસ્તક રામાઈ પંડિતનું લખેલું છે. હાલમાં બંગાળની સાહિત્ય પરિષદે તે પ્રગટ કર્યું છે. બાંકુડા જિલ્લાના મયનાપુર ગામમાં યાત્રાસિદ્ધિ રાય નામના ધર્મઠાકુરની મૂર્તિ છે. રામાઈ પંડિતના વંશધરો હજુ પણ એ દેવમંદિરનું પુરોહિતપણું કરે છે. તેઓની પાસેથી રામાઈ પંડિતની ઝોળખાણસૂચક એક કવિતા મળી આવી છે. રામાઈ પંડિત જાતે બ્રાહ્મણ હોતા, એ પ્રતિપાદન કરવું એ જ આ કાવ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. શૂન્યપુરાણમાં ઠેકઠેકાણે 'દ્વિજ' શબ્દનો ઉલ્લેખ છે અને નગેન્દ્રનાથ વસુ પણ એ શબ્દને પ્રમાણભૂત માની રામાઈને બ્રાહ્મણ ઠરાવે છે. પણ અમને એ વાતમાં વિશ્વાસ નથી. ઉપર્યુક્ત વિવરણમાં એવી અનેક બાબતો છે કે લેખક પોતે પોતાને પ્રતિપાદન કરવાની વાતને સંશયયુક્ત બનાવે છે. ધર્મઠાકુર અતિ સામાન્ય અપરાધ સજા રામાઈ ઠાકુરને શાપ દે છે કે તારૂં પાણી ઉચ્ચ વર્ણ નહિ પીએ. રામાઈ પોતાના પુત્ર ધર્મઠાસને તે જ રીતે એવો શાપ દે છે કે તારા વંશજો ડોમ પંડિત થશે. કવિતાલેખક પોતે જ સ્પર્ધાપૂર્વક કહે છે કે 'ડોમેતે પંડિતે પ્રભેદ આછયે નિશ્ચય' ^૨ પરંતુ એ પ્રભેદ ખરેખરો છે કે નહિ એ સંબંધમાં ઘણા સંદેહ

૧. 'યોગીપાલ, ગોપીપાલ અને મહીપાલનાં ગીતો સાંભળતાં લોકો આનંદ પામે છે.' મદનપાલના તામ્રશાસનમાં લખ્યું છે કે બીજા મહીપાલની કીર્તિગાથા સર્વત્ર ગવાતી. 'ધાન ભાનતે મહીપાલેર ગીત' (ધાન ખાંડતાં મહીપાલનાં ગીત) એ કહવત પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

૨. ડોમ અને પંડિતમાં ખરેખર ફેર છે.

છે; આ સંબંધમાં લેખકનો અતિશય આગ્રહ જ તેની દલીલોને પાંગળા બનાવી મૂકે છે.

રામાઈ પંડિત બીજા ધર્મપાલના અમલમાં એટલે ઇ. સ. ની અગીઆરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હયાત હતો. તે બૌદ્ધધર્મના વિકૃત રૂપ 'ધર્મપૂજનો' મુખ્ય આચાર્ય હતો. આ શૂન્યપુરાણમાં અને ધર્મમંગલ કાવ્યોમાં એને ધર્મપૂજના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરોહિત રૂપે વર્ણવ્યો છે. બ્રાહ્મણાદિ જાતિ માટે જેમ ઉપનીતધારણ આવશ્યક છે તેમ ધર્મઠાકુરના પૂજકો માટે તામ્રધારણ જરૂરનું છે. રામાઈ પંડિતના વંશધરો આ તામ્રદીક્ષાના મુખ્ય પંચાઓ છે. તેઓ છત્રિશ જાતિને તામ્રદીક્ષા આપવાના અધિકારી છે. રામાઈ પંડિત ૮૦ વરસની ઉંમરે પરણ્યો હતો. તેના પુત્ર ધર્મદાસને ચાર પુત્રો હતા. તેના વંશધરો અત્યારે હયાત છે અને તેઓની ધર્મસેવકસંપ્રદાયમાં સારી આખર છે.

શૂન્ય પુરાણમાં ૫૧ અધ્યાય છે; તેમાંના ૫ સૃષ્ટિ વિષેના છે. આ અધ્યાયોની હકીકત બૌદ્ધધર્મની મહાયાન શાખાને મળતી આવે છે. ત્યાર પછીના અધ્યાયો ધર્મઠાકુરની પૂજા સંબંધીના છે. જો કે રામાઈ પંડિતની રચના ઉપર પાછળના અનેક લેખકોએ હાથ ફેરવ્યો છે, છતાં તેમાં અનેક સ્થળે પ્રાચીન ભાષાના અવશેષો રહી ગયા છે. કેટલેક સ્થળે તો એવી અગમ્ય ભાષા દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે તેને અગીઆરમી સદીની ભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં કંઈ આનાકાની કરવી પડે તેમ નથી.

બૌદ્ધધર્મનાં ત્રિરત્ન-બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ-માંનું પહેલું રત્ન બૌદ્ધ નાસ્તિક શબ્દવાચક થઇ પડ્યું. એ ખાતર અથવા બીજા કોઇ કારણ સમજી બૌદ્ધ લોકોએ પોતાનાં 'ત્રિરત્ન'માંના બીજા રત્ન ધર્મદ્વારા પોતાના ધર્મને ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરી પોતાને સદ્ધર્મ કહેતા. બુદ્ધ શબ્દને બદલે ધર્મ શબ્દદ્વારા તેઓ પોતાના ઉપાસ્ય દેવને ઓળખાવતા હોવાથી ધર્મની માફક બુદ્ધદેવ પણ ધર્મઠાકુર બન્યા હતા. પ્રાચીન ઉપનિષદના અહ્મ સાથે આધુનિક કાળનાં પૌરાણિક દેવદેવીઓને જોડેલો

સંબંધ છે તેથી વધારે સંબંધ યુદ્ધ દેવની સાથે આ કલ્પિત ધર્મ-
ઠાકુરનો નથી. તો પણ હિંદુધર્મ કહેતાં વેદ, ઉપનિષદ અને પુરાણમાં
કયેલો ધર્મ સમજાય છે તેમ સદ્ધર્મ અથવા યુદ્ધધર્મ કહેતાં અશોકના
સમયનો વિશુદ્ધ ધર્મ અને ઇ. સ. ની દશમી સદીમાંની ધર્મપૂજા વગેરે
અહું સમજાય છે. ત્રિરતનું ત્રીજું રત્ન ‘સંધ’ શંખના નામે વિકૃત બની
ધર્મપૂજામાં ઉપકરણ રૂપ બન્યું છે. શૂન્યપુરાણમાં પ્રાકૃત શબ્દો પુષ્કળ
વપરાયા છે. આ પુરાણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતાં તેમાં પ્રાચીન સમાજ અને
પ્રાચીન ભાષાનાં ધણાં વિચિત્ર ચિહ્નો મળી આવે છે. ‘નિરંજનનો કોપ’
નામક અધ્યાય પાછળથી કોઈએ ઉમેરેલો છે. પરંતુ તેમાં આવતી
હકીકત બહુ અગત્યની છે. તેમાં કોઈએક ઐતિહાસિક મુસલમાને
હિંદુઓ પર કરેલા જૂલમની વાત છે અને એ જૂલમ નજરોનજર
જોઈ સદ્ધર્મીઓ પોતાના પર બ્રાહ્મણોએ કરેલા જૂલમનું વેર વળ્યું
માની બહુ તૃપ્ત થાય છે. હિંદુઓના દેવમંદિરોનો ધ્વંસ થતો જોઈ
તેઓને થતા આનંદનું તાદૃશ ચિત્ર આ કાવ્યમાં મળી આવે છે. ૧

૧. આ કાવ્યમાંનું વર્ણન બહુ રોચક હોવાથી અમે નીચે તેનો સાર
આપીએ છીએ: જગપુર અને માલદહમાં સોળસો વૈદિક બ્રાહ્મણ કુટુંબોનું
જેર એટલું બધું વધી ગયું કે પોતાની દક્ષિણા મેળવવા માટે તેઓ નાના
પ્રકારનું ઉત્પીડન કરતાં પણ અચકાતાં નહિ. દસ દસ અને બાર બારની
સંખ્યામાં બ્રાહ્મણો દક્ષિણા લેવા બહાર નીકળે અને સદ્ધર્મીઓ કે જે
દક્ષિણા ન આપતા તેને પકડી મારે, તેનાં ઘર સળગાવી મૂકે, વેદોચ્ચાર
કરે અને મુખમાંથી આગના ભડકા કાઢે. આ બધું જોઈ સદ્ધર્મીઓ ત્રાસી
મ્યાં. તેઓએ ધર્મઠાકુરને પ્રાર્થના કરી. ધર્મઠાકુરે ચવતનું રૂપ લીધું, માથે
કાળી ટોપી પહેરી અને હાથમાં વાંકું ધનુષ લીધું. તે ઘોડેસ્વાર થયા અને
ખુદા ખુદા કરતા સદ્ધર્મીઓને બચાવવા આવ્યા. બધા દેવોએ એકમત થઈ
આનંદપૂર્વક ધનુર પહેરી. બધા મુહૂર્તમદ બન્યા, વિષ્ણુ પેગંબર બન્યા,
શંભુપાણિ આદમ બન્યા, ગણેશ ગાંધ બન્યા, કાર્તિક કાજ બન્યા, અને
બધા મુનિઓ કૂકીર બન્યા. પોતાનો ભેખ તજી નારદ શેખ થયા અને ઇંદ્ર

નાથગીતિકા:—સૌ પહેલાં ગ્રીયરસન સાહેબે માણિક્યાંદનાં ગીતો પ્રગટ કર્યા હતાં. એ માણિક્યાંદ અગીઆરમી સદીમાં થઈ ગયો. આ ગાયનોમાં આવતી કોડી વડે રાજકર આપવાની પદ્ધતિ અને તિરમલય પરનો શિલાલેખ તેને અગીઆરમી સદીમાં થઈ ગયેલો સાબીત કરે છે.

હાલમાં ગોરક્ષવિજય નામનું એક પુસ્તક મળી આવ્યું છે. મયનાવતી અને ગોવિંદચંદ્રનાં ગીતો પણ પૂર્વ અને ઉત્તર અંગમાં ઠેકઠેકાણે મળી આવ્યાં છે. તેમાં પુષ્કળ પાઠાંતર હોવા છતાં અધાનું મૂળ એક જ જણાય છે. અંગાળાના રાજા ગોપીચંદ્રની વાત હિંદમાં વિખ્યાત છે. ગોવિંદચંદ્રનાં ગીતોમાં પણ તેને ગોપીચંદ્ર, ગોવિંદચંદ્ર, કે ગોવિંદચંદ્રના નામથી ઓળખાવ્યો છે. માટે આ જુદાં જુદાં નામવાળો માણસ એક જ છે એમાં કંઈ સંદેહ નથી. એણે લીધેલા સંન્યાસનાં ગીતોએ એક વખત આખા ભરતખંડની હૃદયવીણાને હૃદયમયારી મૂકી હોવાથી તે કોઈ સાધારણ રાજા ન હોવો જોઈએ. આ ગીતો ક્યારે રચાયાં તે બરાબર જણાતું નથી. પરંતુ ગોવિંદચંદ્રના મરણ પછી તરત જ એટલે આરમી સદીમાં એની શરૂઆત થઈ હશે. જુનાં ગીતોમાં ગ્રંથકારનું નામ મળી આવતું નથી. તે પછીનાં ગીતોમાં પણ જુદાં જુદાં નામ મળી આવતાં હોવાથી તેના બરા રચનારનો પત્તો મળવો મુશ્કેલ છે.

મોલ્લાના બન્યા. ચંદ્રસૂર્યાદિ દેવ પદાતિક બન્યા અને બધા મળી વાળું વગાડવા લાગ્યા. ચંડિકા દેવી હાથોખીમી અને પદાવતી-નૂરખીમી બન્યાં. બધા દેવોએ એકત્ર થઈ જાનપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓએ મંદિર તોડયાં, ‘પકડો પકડો’ કહી પાદાણીને ખૂબ માર્યા. ધર્મના પગમાં પડી રામાઈ પડિત ગાય છે કે ‘અરે, એ કેવો મોટો ગણરાટ !’

કહેવાની જરૂર નથી કે મુસલમાન કોણ હતા તેની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક હકીકતના અજ્ઞાનને લીધે કેવળ કલ્પના શક્તિની મદદથી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનો પણ આમાં પ્રયાસ થયો જણાય છે.

આ ગીતો મધુરભંજમાંથી મળ્યાં છે. તે ઉડિયા ભાષામાં લખેલાં છે. આ પ્રસંગને અનુસરી મરાઠીમાં એક નાટક પણ રચાયું છે. રાજા રવિવર્માનું 'ગોપીચંદ્રનો સંન્યાસ' નામક ચિત્ર તો સુવિખ્યાત છે. ભાગલપુર, કાશી વગેરે સ્થળે હિંદી ભાષામાં 'ગોપીચંદ્રકા પુત્રિ' નામક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ છે. મરાઠી કવિ મહીપતિએ સંતલીલામૃતમાં આ કથા ગુંથી છે. જે અંગાળી રાજાને લીધે આવી રીતે એક સમયે આખું ભરતખંડ મસ્ત બની ગયું હતું તેની કથા ખુદ અંગાળીઓને તો મધુર લાગે જ, એમાં કંઈ સંદેહ નથી.

ગોવિંદચંદ્રના પિતામહનું નામ સુવર્ણચંદ્ર હતું. રાજા સુવર્ણચંદ્રના નામનું એક તામ્રશાસન મળી આવ્યું છે. નવદ્વીપ પાસેના સુવર્ણવિહાર ખૂનતાં સુધી એણે જ અંધાવ્યો છે. એ વિહાર પાસે રાજમહેલનાં ખડેરો પણ માલમ પડે છે, અને ત્યાંની એક શિલાલિપિમાંની તારીખ તામ્રશાસનમાંની તારીખ સાથે મળતી આવે છે. માણિકચંદ્ર મેહેરકુલ-ત્રિપુરાના રાજા તિલકચંદ્રની રૂપાળી કન્યા મયનાવતીને પરણ્યો હતો. આ વિવાહને લીધે તે ત્રિપુરાના રાજ્યનો પણ માલીક બન્યો હતો. પિતાનું રાજ્ય વિક્રમપુર મળતાં તે આ બંને રાજ્યનો પણ માલીક બન્યો હતો. તેની રાજધાની પટિકા અત્યારે હયાત છે. ત્રિપુરાની બાજુએ જે વિસ્તૃત શૈલમાલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે મયનાવતીના નામને હજુ પણ ધારણ કરી રહી છે. આથી તિલકચંદ્રની કન્યાના નામની આ કાયમતી નિશાની લોકોની નજર સમીપ કોઈ અપૂર્વ ભાવ પ્રેરી રહી છે. ગોવિંદચંદ્રે આ વિશાળ જમીનદારી ઉપરાંત ગૌડની પાસેના ઉત્તર બંગ્ગનો ઘણોખરો ભાગ ઇજારે લીધો હતો. આથી રંગપુર વગેરે સ્થળે પણ તેની કીર્તિકથા ગવાય છે.

મહીપાલ વગેરે પાલ રાજાઓના વંશ સાથે આ રાજાને કંઈ સંબંધ નથી. એ પાલ રાજાઓનાં ગીતો હજુ સુધી મળ્યાં નથી. કહેવાય છે કે રંગપુરના રાજવંશીઓ અને ત્યાંના હલકા વગના

લોકોમાં એ ગીતો પ્રચલિત છે. એ ગીતો પ્રગટ થયે અંગ સાહિત્યનો એક અંધારો ખુલ્લો પ્રકાશિત થશે.

ગોવિંદચંદ્રની મા મયનાવતી (આપણે જને મેનાવતી કહીએ છીએ) ગોરક્ષનાથની શિષ્યા હતી; તે જ્યારે કિશોરી હતી ત્યારે ગોરક્ષનાથ તિલકચંદ્રના રાજમહેલમાં આવ્યા હતા. એ વખતે એ બાલિકાનું નામ હતું શિશુમતી. ગોરક્ષનાથે કૃપા કરી કિશોરી શિશુમતીને નાની ઉંમર છતાં દીક્ષા આપી અને મહાજ્ઞાનની અધિકારિણી ઠરાવી. આ મહાજ્ઞાનના પ્રભાવથી મરેલાંને પણ જીવતાં કરી શકતાં. શિશુમતીનું ગુરુએ મયનાવતી નામ પાડ્યું.

માણિકચંદ્ર સાથે વિવાહ થયા પછી મયનાવતીએ તેને મહાજ્ઞાન શીખવવાની ઈચ્છા દર્શાવી આ જ્ઞાનના પ્રભાવથી અમર થવાય છે અને તેનાથી રોગ, શોક વગેરે નષ્ટ થાય છે, ઇત્યાદિ અનેક પ્રક્ષોભન દેખાડ્યા છતાં મયનાવતી સ્વામીને મહાજ્ઞાન ગ્રહણ કરાવી શકી નહિ. માણિકચંદ્ર હંમેશાં કહેતો કે સ્ત્રીને ગુરુ કહી માથું નમાવવું એના કરતાં પુરુષને માટે ભયંકર અપમાન બીજું કયું હોઈ શકે? હું તને કદી પણ ગુરુ તરીકે સ્વીકારી શકીશ નહિ. વખત જતાં મયનાવતી પ્રૌઢ થઈ અને માણિકચંદ્ર ત્રિપુરાના રાજાઓના બહુવિવાહના રિવાજ મુજબ બીજી ૪ રાણીઓ સાથે પરણ્યો. તે સિવાય તેને ૧૮૦ રખાતો પણ હતી. આ બધી યુવતીઓ હતી. મયનાવતીને આ યુવતીઓ સાથે ન બન્યું. માણિકચંદ્રે સ્ત્રીઓનો પક્ષ લઈ મયનાવતીને રાજધાનીમાંથી કાઢી મૂકી. તે સ્વામીસંગ તથા 'કેદ્રસા' નામક નગરમાં જઈ વસવા લાગી.

આ દરમિયાન માણિકચંદ્ર મરવા પડ્યો. મયનાવતીને રાજમહેલમાં બોલાવવામાં આવી; રાજાને તરસ લાગી હતી, મયનાવતીને તેણે હીરામાણેકનો લાખ રૂપીઆનો ભોટવો આપી ગંગાજળ લેવા મોકલી. એ દરમિયાન યમદૂત આવી રાજાનો પ્રાણ લઈ ગયા. એક લાંબી

દાદીવાળા અંગાળી કારભારીની સલાહથી રાજ્યએ પ્રજાને પીડી હતી. પ્રજાએ ધર્મદાકુરને પ્રસન્ન કરી રાજાના મરણ માટે અભિયાર પ્રયોગ કર્યો હતો. આથી રાજા અકાળ મોતે મુક્યો. મયનાવતીએ પતિના અકાળ મૃત્યુનું વેર વાળવા માટે યમરાજને અને તેના દૂતને પુષ્કળ હેરાન કર્યા હતા તથા સ્વામીના પ્રાણ ફરી મેળવવા માટે નાના પ્રકારનાં ઘણાં અનુષ્ઠાનો કર્યા હતાં, પણ તેનું કંઈ ન વળ્યું. માણિક-ચંદ્રના જીવન પર છેલ્લો પડેલો પડ્યો. પિતાના મરણ વખતે ગોવિંદચંદ્ર ગર્ભમાં હતો. તેનો જન્મ થતાં તેને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો, પરંતુ રાણી મયનાવતીના હાથમાં રાજની સત્તા રહી.

ગોવિંદચંદ્રે રાજા હરિશ્ચંદ્રની પરમ સુંદરી કન્યા અદુના સાથે વિવાહ કર્યો, અને એ જ રાજાની બીજી કન્યા પદુના તેને પહેરામણીમાં મળી. એકાદ ગીતમાં એમ પણ છે કે દાક્ષિણાત્યના રાજા રાજેન્દ્ર ચોલે પોતાની કન્યાને ગોવિંદચંદ્ર સાથે પરણાવી હતી. ગમે તે હો પણ એટલું તો ખરું કે હરિશ્ચંદ્રની પુત્રી જ ગોવિંદચંદ્રની પટરાણી હતી. ગોવિંદચંદ્ર ૧૮ વર્ષનો થયો ત્યારે મયનાવતીએ તેને ૧૨ વરસ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ફરજ પાડી. આ વાત ગોવિંદચંદ્રને જરા પણ ગમતી નહોતી. નાની ઉમરની રાણીઓ આ વાત સામે પડી અને તેઓએ વિષ-પ્રયોગ વડે સાસુનો જીવ લેવાનું તરકટ કર્યું. પણ મહારાજાનના પ્રભાવે કરીને એ કાવતરું વ્યર્થ ગયું. ગોવિંદચંદ્રે હાડિ જાતિના એક સિદ્ધ પાસે દીક્ષા લીધી. મયનાવતીની આ સંબંધમાં એક પ્રખળ દલીલ એ હતી કે ૧૮ વરસની વયે ગોવિંદચંદ્ર સંન્યાસ ગ્રહણ કરી બાર વર્ષ મુસાફરીમાં નહિ ગાળે તો ૧૯ મે વર્ષે તેનું મરણ થવાનું એ નક્કી છે. અદ્વૈતની આ નિદારણ લિપિનું ખંડન કરવાનો કંઈ ઉપાય ન હતો. આ સંન્યાસ વખતે અદુનાએ કરેલો વિલાપ કરુણ રસનો ઝરો છે. પ્રાચીન ગ્રામ્ય ભાષાના ખડખડા પંથરોમાંથી એ મર્મને વીંધી નાખતા કંઈનું ઝરણ વહ્યું આવ્યું છે. અંગાળી ભાષાક્ષિત ગુજરાતી

વાચકવૃંદ શ્રીયરસન સાહેબે એકત્ર કરેલાં એ ગીતોનો મર્મ સમજવા યત્ન કરશે તો નિરાશ નહિ જ થાય.

સંન્યાસ લીધા પછી ગોવિંદચંદ્રે અહુ દુઃખ સહન કર્યું હતું. હીરા નામની એક રૂપવતી ગણિકાએ તેને લોભાવવાનો પ્રત્યન કર્યો, પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળવાથી ગોવિંદચંદ્રને અહુ હેરાન થવું પડ્યું. તેને દૂરથી પાણી ભરી લાવવું પડ્યું. એક દિવસ પાણી ભરવા જતાં રસ્તામાં તેને યાદ આવ્યું કે આર વર્ષ પુરાં થઈ ગયાં છે. તેણે સાથળમાં ચીરો પાડી લોહી કાઢ્યું અને તે લોહી વડે એક પત્ર લખી પારેવાને પગે બાંધી દીધો. એ દરમિયાન ગુરુ હાડિસિદ્ધાએ આવી તેને જોડાવ્યો. છેવટે ધણાં વર્ષો જંગલમાં વીતાડ્યા બાદ તે પોતાના રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યો. કોઈએ તેને ત્યાં જોળખ્યોએ નહિ. ખુદ અદુના પણ એને જોળખી શકી નહિ. અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાના ગુહા માટે તેને હાથીના પગે બાંધી મારવાની સજા થઈ. રાજમહેલના મોટા શિકારી કૂતરા તેના ભણી છોડી મૂકવામાં આવ્યા. પરંતુ હાથી તેની પાસે આવતાં જ સૂંઢ વડે સલામો ભરવા લાગ્યો, કૂતરા પૂછડી હલાવવા લાગ્યા. અદુના આ બધું જોઈ રડી પડી અને બોલી, ‘પ્રભુ, સ્વામી, વનનાં પશુઓ પણ તમને જોળખે છે પણ આ અભાગણી તમને ન જોળખી શકી.’ ગોવિંદચંદ્રનો ફરીથી રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો.

આ ગીતોમાં એવી અનેક વાતો છે કે રાણી મયનાવતી ઉપર શ્રદ્ધા ઉપજી શકતી નથી. સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાના ઠરાવ સામે થતાં ગોવિંદચંદ્રે કહ્યું છે, કે ‘હું કોઈ પણ રીતે હાડિસિદ્ધાનો શિષ્ય થઈ શકીશ નહિ. એક તો તે નીચ જાતિનો છે અને તેમાં પણ તે મારી રાજધાનીનું મેલું સાફ કરે છે. હું રાજધિરાજ થઈ તેનો શિષ્ય કેવી રીતે થઈ શકું?’ રાણી ગુસ્સે થઈ હાડિસિદ્ધાની અલૌકિક શક્તિનાં વખાણ કરવા લાગી. તેણે કહ્યું, કે ‘ઘેંદ્ર પોતે તેને વાયુ ઢાળે છે, સોનાની ચાખડીઓ પહેરી તે નદીના પાણી પર ચાલ્યોજાય છે.’

ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની વાતો કરી મયનાવતી રાજની શ્રદ્ધા વિકસાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. પરંતુ ગોવિંદચંદ્રે આ વખતે રાણી પર અતિ ભયંકર આરોપ મૂક્યો. તેણે કહ્યું કે ‘મા, હું તારી એક પણ વાત સાચી માની શકતો નથી. તું તેના હાથની પાનસોપારી ખાય છે, તેની સાથે મળી તેં તેનું મહાજ્ઞાન શીખી લીધું છે, તેની સલાહથી મારા પિતાને વિષપ્રયોગ કરી મારી નાખ્યો છે અને આજે તેની જ સલાહથી તું મને વનમાં મોકલવા તૈયાર થઈ છે. આ રીતે તું હવે તેની સાથે નિર્વિઘ્ને સુખ ભોગવવા માગે છે. મારા પિતાના મરણ પછી તું સતી કેમ ન થઈ? તું જો તેની ચિંતામાં બળી મૂઈ હોત તો હું સમજત કે ખરેખર હું રાજપુત્ર થઈ જન્મ્યો છું.’ આ બધું સાંભળી રાણીએ ખૂબ આક્રંદ કર્યું. પુત્રને શાપ આપ્યા, તેનો તિરસ્કાર કર્યો. એમ પણ હોઈ શકે કે અહુના વગેરે રાણીઓના શબ્દોથી ઉશ્કેરાઈ રાજાએ પોતાની માને આવાં કઠણ વચનો કહ્યાં હોય. પરંતુ ‘ગોરક્ષવિજય’ તો મયનાવતીના ટોળામાંના લોકોએ જ લખ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે, કે “હાડિસિદ્ધાએ એક વેળા પાર્વતીની માયાથી મુગ્ધ થઈ કહ્યું, કે ‘માતા, હું તમારા જેવી સુંદર સ્ત્રીનો પ્રેમ મેળવી શકું તો હાડિ જેવી નીચ જાતિનું કામ કરવાને પણ તૈયાર છું.” પાર્વતીએ તેને કહ્યું, કે “તથાસ્તુ. તું મેહેરકુલની મયનાવતી પાસે જા. તે મારા જેવી જ રૂપાળી છે. તું ત્યાં હાડિનું કામ કરજે અને એ સુંદરીનો પ્રેમ મેળવી કૃતાર્થ થજે.” આ પુસ્તકમાં એક બીજો સ્થળે પણ લખ્યું છે કે ‘કાનકા નામના યોગીને ગોરક્ષનાથે જણાવ્યું છે કે ‘હાડિ-સિદ્ધાનો મયનાવતી સાથેનો સંબંધ ખુલ્લો પડી જતાં તે પકડાયો અને રાજા ગોવિંદચંદ્રે તેને કેદમાં નાખ્યો.’ આ પરથી જણાય છે કે મયનાવતીની ચાલચલંગત સારી નહોતી. આવી કુલટા, પતિહત્યા કરનારી અને પુત્રને દેશવટો આપનારી સ્ત્રી ગોવિંદચંદ્રમાં ગીતોની નાયિકા છે. જો કે એ બધાં ગીતોમાં મયનાવતી અને હાડિસિદ્ધાનાં પુષ્કળ વખાણ છે; છતાં આપણે ગીતોમાંની હકીકત પરથી આ વાત બહુ શકીએ છીએ.

ગૌરક્ષનાથ માણિકચંદ્રના સમસામયિક છે. કારણકે તેની પટરાણી તેની શિષ્યા હતી. આ રીતે ગૌરક્ષનાથ અગ્નીઆરમી સદીમાં થઈ ગએલા હોય એમ સાબીત થાય છે. પ્રો. લાંડારકર તેને આરમી સદીમાં હયાત માને છે. તે મીનનાથના શિષ્ય હતા. મીનનાથનું ધર બાકર-ગંજમાં હોય એ સંભવિત છે અને તે દશમી સદીમાં થઈ ગયા એવી અમારી ધારણા છે. ગૌરક્ષનાથ પંજાબમાં જલંધર ગામમાં જન્મ્યા હતા. તેનાં રચેલાં પુષ્કળ સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં ‘ગૌરક્ષસંહિતા’ શ્રેષ્ઠ છે. ગૌરક્ષનાથ નાથ સમ્પ્રદાયના મુખ્ય નેતા હતા. ‘ગૌરક્ષવિજય’ નાં અંગાળી પુસ્તકોમાંનું કોઈ પણ ૨૫૦ વર્ષથી જુનું લખેલું હજુ સુધી મળ્યું નથી. અત્યારે તેના લઘીઆઓમાંના ચાર જણનાં નામ પ્રાપ્ત થાય છે પણ જુનામાં જુની પ્રતમાં એક જ નામ જણાતું હોવાથી ક્યજીજી જ મુખ્ય લેખક જણાય છે. આ પ્રમાણે ‘ગૌરક્ષવિજય’ અથવા ‘મીનચેતન’ના લેખક તરીકે અમે ક્યજીજીને જ માનવા તૈયાર છીએ. પરંતુ લેખક એટલે સંકલના કરનાર એમ જ સમજવું જોઈએ. ‘ગૌરક્ષવિજય’ છૂટક છૂટક કવિતાબદ્ધ કહાણીના રૂપમાં આરમી સદીથી અંગાળાના ઘેર ઘેર છવાઈ પડ્યો હતો. તેને એકત્ર કરી ક્યજીજી વગેરે લેખકોએ પંદરમી સદીમાં કાવ્યના રૂપમાં ગુંથ્યો. અને આમ હોવાથી જ આરમી સદીની રચનાનો ઘણોખરો ભાગ તેમાં અત્યારે પણ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

ગૌરક્ષવિજય જેવો અપૂર્વ ગ્રંથ અંગાળી સાહિત્યના આદિ યુગમાં રચાયો હતો એ ગૌરવની વાત છે. ગૌરક્ષનાથનું ચરિત્ર શરદ ઋતુની શેકાલિકાના જેવું શુભ્ર છે. તેના ચારિત્રનું માહાત્મ્ય અંગસાહિત્યના આદિ યુગના એક મુખ્ય માર્ગદર્શક સ્તંભ જેવું છે. એ બૌદ્ધયુગનું ચારિત્ર-બળ, ઉચ્ચ નીતિ, ગુરુભક્તિ વગેરે મહા ગુણોને ઉજળા કરી બતાવે છે. વિશાળ પર્વતોની હાર જેમ અંગાળની ઉત્તર સીમાનું ચિહ્ન છે તેમ ગૌરક્ષવિજય અંગસાહિત્યનું યુગનિર્દેશક ચિહ્ન છે. એ પછી જુદો યુગ ને જુદા રાજ્યનો ધ્વજો શરુ થાય છે. તે વખતે બાહ્યો સાહિત્ય-

મંથન કરતા હતા; ગ્રામ્યભાષાને તિરસ્કારી સંસ્કૃત શબ્દદ્વારા અંગભાષાને સન્નિવતા હતા અને કઠોર જ્ઞાનમાર્ગ તથા ચારિત્ર્યજનનો રસ્તો છોડી કામળ ભક્તિ તથા પ્રેમરૂપી કુસુમેથી લદાએલા રસ્તે લોકરૂચિને પ્રબળ-પણે ખેંચી જતા હતા. આ અપૂર્વ ગ્રંથની ગ્રામ્યભાષા અને રૂચિ જે વાચકને શ્રાંત અને ઉત્સાહહીન કરશે તે અંગસાહિત્યનાં એક અણમૂલા રત્નથી વંછિત રહેશે. ગોરક્ષે ભગવતીનાં બધાં પ્રલોભનો જીત્યા છે. સ્ત્રીનું અલૌકિક સૌંદર્ય અને પ્રેમનિવેદનની નવી નવી કસોટીઓ પર કસાયા છતાં તે છેવટ સુધી શુદ્ધ સોનું જ રહે છે. પાર્વતીએ શિવ પાસે સ્પર્ધાપૂર્વક કહ્યું હતું કે મારી માયા આગળ યોગીનો યોગ તુચ્છ છે. બીજા યોગીઓ રૂપની જાળમાં સપડાયા, પાર્વતીની માયાથી મુગ્ધ થયા, ખુદ મીનનાથ પોતે મીનની માફક એ જાળમાં સપડાયો પણ ગોરક્ષનાથની પાસે પાર્વતીનું મસ્તક નમ્યું.

ગોરક્ષનાથ નાચનારીના વેશમાં કદલીપતનમાંથી પોતાના ગુરુનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કરે છે, મૃદંગના ધ્વનિ વડે ગુરુની પૂર્વસ્મૃતિ કેવી રીતે સ્ફુરી આવે છે, એ બધું વાંચી વાચક ખરેખર કૃતાર્થ થશે. આ ગ્રંથમાં છે તેવું ચારિત્ર્યજન બીજા કોઈ પણ અંગાળી ગ્રંથમાં નથી. જેમ અશોકના શિલાલેખો બૌદ્ધ યુગની નિશાની છે, તેમ આ પુસ્તક નાથ-ધર્મની નિશાની છે. આ નાથ ધર્મમાં બૌદ્ધ અને શૈવ ધર્મની શ્રેષ્ઠ સામગ્રી એકત્ર થયેલી છે. ગોરક્ષવિજય અને મયનાવતીનાં ગીતોમાં બૌદ્ધ મહાયાન સંપ્રદાયના પુષ્કળ સિદ્ધાંતો મળી આવે છે. શૂન્યમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, અહિંસા વગેરે સિદ્ધાંતોનો આ ગ્રંથમાં વારંવાર ઉલ્લેખ થયેલો છે. યોગના કૂટ પ્રશ્નો સંબંધી પણ પુષ્કળ વિવેચન છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે તે સમયમાં ગ્રામ્ય મુસલમાનો અને બીજા અણુકેળવાએલા લોકો પણ આ યોગ ધર્મના કૂટ પ્રશ્નોનું અનુશીલન કરતા હતા. નાથ ધર્મમાં બૌદ્ધ ધર્મની છાયા પુષ્કળ પડી હતી તે આ બધાં ગીતો પરથી જણાય છે.

આખા ભરતખંડમાં ગોરક્ષનાથના શિષ્યો અત્યારે વિદ્યમાન છે. આ નાથ સંપ્રદાયના પ્રયત્નથી જ ગોરક્ષનાથનું સાહિત્ય આખા હિંદમાં

કેલાયું છે. મયનાવતીનાં ગીતોનો આ સાહિત્યમાં જ સમાવેશ થાય છે. આ રાણી વિરુદ્ધ પુષ્કળ ફરિયાદો છતાં નાથ સંપ્રદાયે તેને શ્રેષ્ઠત્વ આપ્યું છે. દરેક સંપ્રદાય પોતાના ઉત્સાહી પ્રચારકનો દોષ જોતો નથી. સાંપ્રદાયિક સત્યનો પ્રચાર અને તે માટે પ્રયત્ન ઉત્સાહ એ જ તેની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠત્વની નિશાની છે. ગૌરક્ષવિજય અને મયનાવતીનાં ગીતો એક જ યુગમાં એક જ સંપ્રદાયનાં લખેલાં છે એ વાત એ બંને પુસ્તકો પરથી સાબીત થાય છે. બંનેમાં ઠેકઠેકાણે રચના અને ભાવનું સાદૃશ્ય જણાઈ આવે છે. આ બધી ગ્રામ્ય ગાથા એક જ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે એમાં કંઈ શક નથી. કેટલાંક ધર્મભંગલોમાં પણ આપણે મીનનાથ, ગૌરક્ષનાથ, હાડિપા, કાનકા વગેરે નાથગુરુઓના સંબંધમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય થએલો જોઈએ છીએ. આ પરથી જણાય છે કે ધર્મભંગલો સાથે આ ગીતોનો મૈત્રીસંબંધ છે. માટે એ બંનેમાં ધર્મગત એકત્ય વિદ્યમાન છે.

આ બધી ગાથા બ્રાહ્મણ ધર્મના પુનરુત્થાન પહેલાંની છે. જન-સમાજમાં તે વખતે રામાયણ-મહાભારત વંચતાં નહોતાં. આ ગાથાઓમાં અનેક સ્ત્રીઓનું વર્ણન છે, પણ તેમાંની કોઈ પણ સ્ત્રીની ચક્ષુને નીક્ષેપલની, ઝોઠને પકવ બિંબફળની કે દાંતને દાડમની કળીની ઉપમા આપવામાં આવી નથી. તેમાં વીરોનું વર્ણન છે પરંતુ તેમાંના કોઈ પણના હાથ આઘાતનુલંબિત કે શાલસમ ઉન્નત નથી. સર્વત્ર ગ્રામ્ય ઉપમાઓ છે; ખેતરો, ગ્રામ્ય પશુઓ, પક્ષીઓ વગેરેનું વર્ણન છે. પછીના સાહિત્યમાં બંગલાષા ઉપર સંસ્કૃત શબ્દોનો જે મહેલ બંધાયો હતો તેમાંનું કંઈ આમાં દેખાતું નથી. ચિરપરિચિત બંગકુટિર, કહેવતો એ બધું આ ગાથાઓનો પ્રાણ છે અને તેમાં બંગાળાની કાવ્યશ્રી સામાન્ય વસ્ત્રો પહેરેલી બંગાળી કુલાંગનાની માફક કંઈ પણ આડંબર વિના આપણને દર્શન આપી રહી છે.

આ પુસ્તકોમાં હિંદુ રાજ્યઅમલના અનેક સામાજિક રિવાજોની છાયા પડી છે. મયનાવતી પોતે બ્રહ્મરમાં જાય છે, ગોવિંદચંદ્રની પટરાણીઓ

પણ પોતાને જોઈતી સ્ત્રીએ લેવા અંબરમાં જાય છે, આ પરથી તે વખતની સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ આવે છે. ઘણા લોકો માને છે કે અંગાળામાં મૃદંગ વૈષ્ણવોએ આણ્યું છે, પણ મહાપ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યના અવિર્ભાવ પહેલાં અંગાળા મૃદંગના અવાજથી ગાજતું હતું. કૃષ્ણકીર્તનમાં કૃષ્ણ પોતે વાંસળી તણ મૃદંગ વડે ગોપીઓને આકર્ષતા હતા, અને ગોરક્ષવિજયમાં ગોરક્ષનાથે પોતે મૃદંગ વડે એવો ધ્વનિ ઉત્પન્ન કર્યો હતો કે તે સાંભળી વાદકનો લાવ સ્પષ્ટ સમજાય. મયનાવતીનાં ગીતો પરથી જણાય છે કે પ્રજા સારા રાજાઓના વખતમાં એટલી બધી સમૃદ્ધિશાળી બનતી કે સાધારણ માણસોના છોકરાઓ પણ સોનાના દડે રમતા અને ખેડતો જાતે તળાવો ખોદાવી, રસ્તા, ઘાટ વગેરે બંધાવતા. તે આખતમાં તેઓ ખીજની મદદ માગતા નહિ. વેપારીઓ સારી સ્થિતિમાં આવતાં જ હાથી ખરીદતા અને ધનાઢ્ય લોકો પોતાના આંગણમાં હીરા, મણિ, માણિકાદિ સુકવવા મૂકતા. વળી આ પુસ્તકો પરથી તે વખતે તાંત્રિક ક્રિયા સર્વત્ર ફેલાઈ હતી તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે. વાતવાતમાં અગ્નિપરીક્ષા, તપ તૈલ પરીક્ષા અથવા વિષ-પ્રયોગ પરીક્ષાની સહાયતાથી ગુન્હેગારોનો ગુહો સાબીત કરવામાં આવતો. અભિચાર વડે શત્રુઓનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન થતો. પાસા ખેલવા એ તો રાજાઓનું વ્યસન થઈ પડ્યું હતું. બ્રાહ્મણોના ગળામાં ઉપવીત હંમેશાં રહેવી જ જોઈએ એવો નિયમ નહોતો. ઘણી વેળા વસ્ત્રોની પેઠે તેને ખુંટીએ વળગાડી દેવામાં આવતી અને બહાર જતી વેળા પાછી પહેરી લેવામાં આવતી. આ રિવાજ ચૈતન્યદેવના જમાના સુધી હતો.

રાજસભાના વર્ણન પરથી સમજાય છે કે બ્રાહ્મણ, વૈદ્ય, પંડિતો વગેરે રાજાને ઘેરીને બેસતા. સામે રાજગુરુ બેસતો, એક બાજુએ ભાટ રાજાના ગુણ ગાતો અને બીજી બાજુએ મુખ્ય કારભારીનું આસન રહેતું. રાજાની પાછળ છત્રધારક ઉભો રહેતો અને તેની હારમાં પાણીનો ભોટવો, પાનનો ડબો અને પંખો લઈ નોકરો ઉભા રહેતા. સભાની

ઉત્તર દિશામાં શહેરના આઅરફાર વેપારીઓ એસતા અને પશ્ચિમ તરફ સાધુસંન્યાસીઓની ભેઠક રહેતી. વચ્ચેના વિશાળ ચોકમાં પ્રજાજનો ફરિયાદ કરવા ઉભા રહેતા. દરરોજ રાજભંડારી રાજાને આવકજનવકના કાચા અડસદાનો આંકડો વાંચી સેલળાવતો.

નવાઈની વાત એ છે કે તંત્રાદિના પ્રચલન દ્વારા ખારમી સદીમાં જે અલૌકિક વ્યાપારની દંતકથાઓ ઉપર લોકો આસ્થા રાખતા હતા, તેવીજ અલૌકિક વાતો તે જ સમયની યુરોપની ગાથાઓમાં પણ જણાય છે. તેમાંની કોઈ કોઈ સાથે અંગાળાની આ ગાથાઓનું સાદસ્ય નવાઈ જેવું છે. મયનાવતીના ગીતોમાં લખ્યું છે કે રાણી યમદૂતને નસાહી નહી તરફ લઈ ગઈ. યમદૂત નદીમાં ફૂદી પડ્યો. રાણી ભેંસ બની જળમાં ફૂદી. યમદૂત માછલી બની નદીના તરંગો સાથે લપાઈ ગયો, રાણી જળકુકડી બની તેની પાછળ પડી. યમદૂત ત્રિશુ બની ફૂદતો ચાલ્યો, એટલે મયનાવતીએ રાજહંસનું રૂપ ધારણ કર્યું. ત્યાર પછી બીજાં અનેક રૂપ ધારણ કર્યા બાદ યમદૂત પારેવાનું રૂપ ધારણ કરી આકાશમાં ઉડી ગયો. મયના બાજ બની તેની પાછળ પડી. ત્યાર પછી યમદૂત વૈષ્ણવનું રૂપ ધારણ કરી સાધુઓના ટોળામાં જઈ બેઠો. રાણીએ મધમાખનું રૂપ લઈ એ ધુતારા વૈષ્ણવની ચોટલી ઉપર બેસી તેના માથમાં ડાંખ માર્યો. મેબિનિજન નામના ગ્રંથના ત્રાજા ભાગમાં (ટેલિસિન પૃ. ૩૫૯) કેરિડવેનના આખ્યાનમાં આવી જ વાત વર્ણવેલી છે. તેમાં પણ કેરિડવેન, ગુઘનિવચની પાછળ પડે છે. ગુઘનિવચ સસલું અને છે, તો કેરિડવેન ફૂતરો અને છે અને એ પ્રમાણે ઘણાં રૂપો ધારણ કરી છેવટે ગુઘનિવચ જવનો દાણો બની જાય છે. કેરિડવેન કાળો કુકડો બની એ દાણો શોધી કાઢે છે. યેલિક દેશનાં ઘણાં આખ્યાનોમાં આવી વાતો છે.

દશમીથી ખારમી સદી સુધીમાં પ્રચલિત ઘણાં અંગાળી ઉપાખ્યાનો સાથે યુરોપની આ ગાથાઓનું મળતાપણું જોઈ અમને ખાત્રી થાય

છે કે એ બધાં ઉપાખ્યાનો અને મંત્રતંત્ર હિંદમાંથી બીજા દેશોમાં ફેલાયાં હોવાં જોઈએ. એ આખ્યાનો હિંદમાંથી કઈ રીતે પરદેશ જઈ પહોંચ્યાં તે બરાબર કહી શકાતું નથી. આરબોએ હિતોપદેશ, જાતક અને કથા-સરિત્સાગરની વાતો યુરોપમાં પહોંચાડી હતી પરંતુ અંગાળાની આ ગાથાઓ કઈ રીતે વિદેશમાં ગઈ હશે તેનો ખુલાસો મળતો નથી. ઢાકાના મસ્જિદ સાથે તો આ વાતો વિદેશમાં નહિ ગઈ હોય ? ધણી સૈફા પહેલાં આર્યાવર્તમાંથી ‘લુરિ’ નામના વાંસળી વગાડનારાઓનું ટોળું યુરોપ વગેરે દેશોમાં જઈ વસ્યું હતું. તેઓના વંશધરો અત્યારે ‘જિપ્સી’ ના નામે ઓળખાય છે. તેઓ જ શું આ આખ્યાનોના પ્રચારકો નહિ હોય ?

કુઝેડના વખતમાં યુરોપ સાથે એશિયાનું પુષ્કળ આદાનપ્રદાન થયું હતું. ધણી વિદ્વાનો એમ માને છે કે હિંદની અનેક વાતો આ વખતે યુરોપમાં ગઈ હતી. અંગાળની રામાયણના ભસ્મલોચનની સાથે ઐલિક ઉપાખ્યાનના બેલર નામના ઉપદેવતાનું સાદસ્ય બહુ ચમત્કારિક છે. આ વિગંત વિષે વધારે જાણવા ઇચ્છતા વાચકે ‘અંગાળાની લોકકથા’^૧ નામક પુસ્તક જોવું.

કથાસાહિત્ય:—અંગાળાની કેટલીક વ્રતકથા અને રૂપકથા બહુ પ્રાચીન છે. તેની ભાષા પણ બહુ રૂપાંતર પામી છે છતાં પ્રાચીન ભાષાના અવશેષવાળી છે. એ વાતો કેટલી જુની છે તે વિષે બરાબર અડસટ્ટો ધારી શકાય તેમ નથી. તો પણ એટલું તો ખરું કે જે યુગમાં અંગાળાઓ વહાણો બાંધી પરદેશગમન કરતા; વેપારીઓનું રાજ બહુ માન જળવતા; રામ, લક્ષ્મણ કે દ્રુવપ્રહ્લાદનાં પૌરાણિક ચરિત્રોએ દેશવાસીઓને મુગ્ધ કર્યા નહોતા; શ્રીકૃષ્ણને બદલે શિવકાકુર સોળસો ગોપીઓ સાથે મથુરામાં નૌવિહાર કરતા અને શિવને બદલે સૂર્યદેવ ગૌરીનું પાણિગ્રહણ કરવા વ્યસ્ત બની રહ્યા હતા; ઈંદ્ર, ચંદ્ર, અને વરુણને બદલે યુવા, ભાદાલિ, ધાતા, કાતા વગેરે ગ્રામ્ય અનાર્થ દેવતા આ દેશની મહિલાઓ પાસેથી

૧ આ પુસ્તક બાણ દીનેશચંદ્ર સેને અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે.

ભોગ અને પૂજા ગ્રહણ કરતા; યંગાળી સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામી તથા પુત્રને વેપાર માટે સમુદ્રપાર મોકલી પોતે હંમેશાં ગ્રામ્ય દેવોની પાસે તેઓનું કુશળ આગમન થવા માટે પ્રાર્થના કરતી, એ પૌરાણિક ધર્મના અબ્યુદય પહેલાંના અને બૌદ્ધ શક્તિની પરિણતિના યુગમાં આ બધી ગ્રામ્ય વાતો રચાઈ હતી. તે સંબંધમાં કેટલીક સાખીતીઓ આપતી પડશે.

પહેલી સાખીતી ભાષાને લગતી છે. વ્રતકથાની ભાષા બહુ જુની છે. કારણ કે મંત્રતંત્રની ભાષા શુદ્ધ કરવાથી તેની શક્તિ જતી રહે છે. ગોરક્ષવિજય વગેરે પુરાણા ગ્રંથોની ભાષા સાથે આ ભાષા મળતી આવે છે. જે કે આધુનિક કાળમાં એ ગ્રામ્ય કવિતાનાં અનુકરણ રૂપે પુષ્કળ કવિતાઓ રચાઈ છે, પણ તેમાં સંસ્કૃત શબ્દો બહુ હોવાથી અનાયાસે તેનું આધુનિકપણું સાખીત થાય છે; આ વ્રતકથામાં પણ ધર્મઠાકુરની પદવી બહુ ઉચી છે; અને રૂપકથા તથા વ્રતકથા એ બંનેમાં ‘ઘાતા-કાતા’ દેવતાનો ઉલ્લેખ છે.

બીજી સાખીતી એ છે કે આ બધી કથા અને માથાઓમાં ભૂત-કાળનું એક સ્પષ્ટ ચિત્ર પડી રહ્યું છે. પૌરાણિક યુગમાં સમુદ્રગમન નિષિદ્ધ હતું; વેપારીઓની પદવી હલકી પડી હતી. પંદરમી કે સોળમી સદીમાં રચાએલાં મનસાદેનીનાં કે ચંડીનાં કાવ્યોમાં જે સમુદ્રગમનના ઉલ્લેખો છે તે અતિશયોક્તિમય અને વિકૃત છે. પરંતુ આ વ્રતકથા અને રૂપ-કથામાં આપણને સમુદ્રયાત્રા સંબંધમાં અનેક ઐતિહાસિક વાતો મળે છે. વર્ષાકાળમાં જ્યારે દિશાઓ ધનઘટાથી ઘેર બની જાય, પ્રબળ વાવાઝોડા સાથે વીજળીના ચમકારા થાય ત્યારે બંગ લલનાઓના પ્રાણમાં કેવી વ્યાકુળતા પ્રગટ થતી, એ વ્યાકુળતાની છબી આપણે દેવતાઓની આગળ તેઓએ કરેલી પ્રાર્થનાઓ પરથી સ્પષ્ટ સમજ શકીએ છીએ. વળી રૂપકથાઓમાં સમુદ્રયાત્રાની શરૂઆતમાં સીમન્તિની વાણિઆણે પોતાના લાંબા વાળ છુટા રાખી કેવી રીતે પતિના પગ લૂછતી, રંગોળી પૂરી ઘર શોભાવતી અને નાવિકો વાણિઆણેને પૂછતા કે ‘પરિવાર

માટે જોગવાઈ કરી રાખી છે કે નહિ, દરેકની રજા લીધી છે કે નહિ, તેઓએ આનંદપૂર્વક તમને રજા આપી છે કે નહિ, દેવોને ભોગ આપ્યો છે કે નહિ, દેવમંદિરના 'અષ્ટયુગ' શણગાર્યા છે કે નહિ' આ બધાં વર્ણનો વાંચી આપણી ચક્ષુ સમીપ સેંકડો વર્ષની જુની વસ્તુસ્થિતિ તરવરી રહે છે. વહાણોને તેલસિંદુર અને ચંદનથી અર્ચિત કરવું, તેને ખાસ પ્રકારના શણગારથી શોભાવવું, તેમાં રાતદહાડો સળગતો રાખવા માટે પંચપ્રદીપની વ્યવસ્થા કરવી અને વેપારીના નામની પતાકાનો પુષ્કળ વ્યવહાર કરવો એ બધું જાણે ખરી હકીકત હોય એમ જણાય છે. વાણિયાઓની કપટતા અને પ્રતારણાનાં વર્ણનો પણ જાણે સાચેસાચાં હોય એવું લાગે છે. તે વખતે દરેક વહાણોમાં અકેક ચામર રહેતી, સમુદ્રયાત્રા વખતે સાગરની પૂજા થતી અને બકરાંધેટાંનું બલિદાન આપાતું.

આ યુગમાં રાજપુત્ર અને સોદાગરપુત્ર લગભગ સમાન હતા. જાતિભેદ પ્રબળ નહોતો, કારણ કે વિવાહ વખતે જાતવિષે કંઈ પ્રશ્ન ઉઠતો નહિ. ભાટ લોકો વરકન્યાનાં ચિત્રો લઈ દેશપરદેશ ભટકતા.

ત્રીજી સાખીતી મુસલમાની બંગસાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. બંગાળના મુસલમાનોના પૂર્વજોમાંનો મોટો ભાગ હિંદુ અથવા બૌદ્ધ હતો. તેઓમાંના ધણાખરાઓએ તેરમી કે ચૌદમી સદીમાં અથવા તે પછીના કાળમાં મુસલમાની ધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. પરંતુ મુસલમાન થયા પછી પણ તેઓ પોતાના સંસ્કાર તજી શક્યા નહિ. પૂર્વ બંગાળના મુસલમાનોનો એક વર્ગ લક્ષ્મીની પાંચાળી ગાઈ ગુજરાન ચલાવે છે. અનેક મુસલમાન ફકીર હિંદુ ધર્મને અનુસરતાં ગીતો ગાતા ફરે છે. એ ગીતોમાંનો કેટલોક ભાગ બહુ પ્રાચીન કાળમાં રચાયેલો હોય એમ લાગે છે. એ ગીતો હિંદુ કે બૌદ્ધ ધર્મ પાળતી વેળા તેમના પૂર્વજો ગાતા હશે અને એ જ બદલિત અત્યાર સુધી એ લોકોએ જાળવી રાખી હશે. એટલું જ નહિ પણ હિંદુ અથવા બૌદ્ધ ધર્મ પાળતી વેળા તેઓ જે પૂજા કરતા અને રૂપકથા સાંભળતા તેની ચર્ચા અત્યારે પણ તેઓમાં વતાઓછા

પ્રમાણમાં થાય છે. અત્યારે પણ તેઓ 'જવરામુર' ની કથા ગાતા છે અને સાપના મંત્રોનો તો તેમનો ધ્વજરો છે. આ બધા મંત્રો અને ગાથાઓ હિંદુ અને બૌદ્ધ દેવતાઓની સ્તુતિથી પૌરાણિક કથાઓ થયેલી છે ? એ બધું અત્યારે પણ મુસલમાનોએ મોનાનું કરી મળવી રાખ્યું છે. એ જુના કાળમાં જે રૂપકથાઓ આજનાં પ્રચલિત હતી તેનું માધુર્ય મુસલમાન થયા છતાં સ્ત્રીઓ વિસરી શકી નથી.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે મુસલમાન થયા પછી આ બધી સ્ત્રીઓએ હિંદુ સ્ત્રીઓ પાસેથી આવી વાતો શીખી લીધી હશે, પણ એ વાત ખરી નથી. નિષિદ્ધ માંસ, ડુંગળી, લસણ વગેરેના વપરાશથી હિંદુ અને મુસલમાન સ્ત્રીઓ વચ્ચે એક એવી દુર્લ્લેખ દિવાલ ચણાઈ ગઈ છે કે તેઓની વચ્ચેનો પરસ્પર આદાનપ્રદાનનો વ્યવહાર હજી સુધી લગભગ અંધ રહ્યો છે. વળી આ બધી રૂપકથાઓનાં દેવદેવીઓ તથા નાયકનાયિકાઓ પણ હિંદુ હોવાથી મુસલમાન સ્ત્રીઓ એવી વાતો હિંદુ સ્ત્રીઓ પાસેથી શીખે એ અસંભવિત છે. મુસલમાન થયા પછી મુઘલોએ તેઓને હિંદુઓ પાસેથી ધર્મોપદેશ લેવા દેતા નથી. તેમના ઘર પાસે તાળકરતાળ બગીચો હોય તો વર્ષ થયાં હિંદુઓ જે પૌરાણિક ધર્મનો પ્રચાર કરે છે તેનો એક વર્ણ પણ મુસલમાનોએ ગ્રહણ કર્યો નથી. પ્રહ્લાદની ભક્તિ, ધ્રુવનું તપ, રામરાવણનું યુદ્ધ વગેરેએ મુસલમાનોના મગજ ઉપર જરાએ અસર કરી નથી. પરંતુ 'કાંચનમાલા' અને 'પુષ્પમાલા'ની રૂપકથા, 'સખી સોના'ની ગીતકથા વગેરે કથાઓ તેઓ માના યોગમાં બેસી અત્યારે પણ સાંભળે છે. આનું કારણ એ જ છે કે આ બધી કથાઓ પૌરાણિક કાળ પહેલાંની હોવાથી તેઓમાં વંશપરંપરા ઉતરી આવી છે; આપણને જે રીતે તે મળી છે તે જ રીતે તેઓને પણ એ મળી છે.

ઇ. સ. ની તેરમી ને ચૌદમી સદીમાં સંખ્યાબંધ હિંદુ અને બૌદ્ધ લોકો મુસલમાન બન્યા હતા. પરંતુ આ બધી કથાઓ

તેરમી કે ચૌદમી સદીની નથી. તે બહુ પ્રાચીન છે. શ્રીયુત દક્ષિણારંજન મિત્રે આ બધી વાતો છપાવી અંગસાહિત્ય ઉપર મોટો આભાર ચકાવ્યો છે. તેમણે એ બધી વાતોમાં પોતાના શબ્દો ઉમેર્યાં સિવાય જેવી મળી આવી તેવી જ છપાવી છે. બીજા ઘણા લેખકોએ જુની વાતો ઉતારતી વેળા તેને નવું જ રૂપ આપ્યું છે, પણ તેથી તેનું ઐતિહાસિક તથ્ય અને મૌલિક સૌંદર્ય તથા મૂલ્ય નષ્ટ થયું છે. જે કે સોળમી સદીના કવિ ફરીરરામના હાથે જુની 'સખી સોના'ની વાત અને ઠાંગાલ હરિનાથને હાથે 'શીત વસંત'ની વાત રૂપાંતર પામ્યા છતાં રચનારાના કવિત્વને લીધે વધારે સૌંદર્યશાલિની બની છે. પરંતુ બાપુ દક્ષિણારંજનનું સ્થાન એના કરતાં બહુ ઉચે છે. તેમણે પ્રાચીન યુગના એક અધ્યાયને આરસીમાં પ્રતિફલિત કર્યો છે.

જે કે એમ તો ન જ કહેવાય કે આ બધી વાર્તાઓ ૯ મી કે ૧૦ મી સદીની વાર્તાઓના જ નમુના છે. ભાષા સમય પ્રમાણે રૂપાંતર પામતી આવે છે, પરંતુ જુના સમયમાં અંગાળાનાં ગામડાંની પડદાનશીન સ્ત્રીઓની ભાષા બહુ જુજ ફેરવાતી. બહારનો પ્રભાવ એ સૂચનો તાપ પણ ન પ્રવેશી શકે તેવાં અંતઃપુરોમાં જુજ જ ફેલાતો. મારે વાણિજ્યનાં કેન્દ્રો અને શહેરોની ભાષા કરતાં આ સ્ત્રીઓમાં કહેવાતી રૂપકથાઓની ભાષા બહુ ફેરવાતી નહિ. આથી જ ન્યારે 'ઠાકુરદાદાર ઝુલિ'ની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડી ત્યારે સમાલોચકો બરાડા પાડી ઉઠ્યા હતા કે 'ભાષા સમન્વય તેવી નથી, આ બધાં પ્રાદેશિક વાક્યોનો અર્થ કોણ સમજશે?' ઇત્યાદિ. આ વાર્તાનાં વાક્યો કેવળ પ્રાદેશિક નથી કિંતુ પ્રાચીન પણ છે. જે કે દક્ષિણારંજન બાપુએ બીજી આવૃત્તિ વેળા ભાષાને લગતો કેટલોક સુધારો કર્યો છે પણ તેથી એ વાર્તાનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય ઘટી ગયું છે.

દક્ષિણ બાપુનાં પુસ્તકોમાં 'ઠાકુરદાદાર ઝુલિ' ઉલ્લેખ યોગ્ય છે. આ ઝુલિમાં 'મધુમાલા', 'પુષ્પમાલા', 'કાંચનમાલા', 'માલચમાલા' અને 'શંખમાલા' એમ પાંચ રૂપકથાઓ છે. આ બધી

કથાઓમાં ‘માલંચમાલા’ સૌથી સુંદર છે. દરેક વાર્તાઓમાં અંગાળી ગ્રામ્ય લક્ષ્મીનાં ચિત્રો પડ્યાં છે; અંગાળી સ્ત્રીઓના હૃદયની અખૂટ સ્નેહસુધા, અચળ ચારિત્ર્ય અને તપ, નીરવ આત્મત્યાગ, લજ્જાશીલતા અને ધૈર્ય એ પ્રત્યેક વાર્તામાં સ્પષ્ટ જણાય છે. આ સાહિત્યની તુલના કોઈ પણ સાહિત્ય સાથે થઈ શકે તેમ નથી. એ અંગસાહિત્યના મુગટરૂપ છે. પૌરાણિક યુગના સાહિત્યની માફક એમાં રૂપવર્ણનનું આહુત્ય નથી, આધુનિક સાહિત્યની માફક એમાં પ્રેમની વાતો મોઢે પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન નથી, પણ સ્ત્રીઓના પ્રત્યેક વચનમાં નારીજનને ઉચિત સંયમ દષ્ટિગોચર થાય છે. સાહિત્યકારની લિપિ-કુશળતા આ બધી વાતોમાં એવી નવાઈ જેવી દેખાય છે કે તે વિશેષણના શબ્દો લગભગ નથી જ વાપરતો. તે પોતે કંઈ પણ વાત કહી પાઠકની રૂચિ કે મનને કોઈ દિશાએ ખેંચવાનો બીલકુલ પ્રયત્ન નથી કરતો, કેવળ ઘટના પછી ઘટનાનું વર્ણન કર્યું જ જાય છે. અને તેથી ચરિત્રો એટલાં બધાં વિકસ્યાં છે કે સમાસની ઘટા, રૂપવર્ણનોની બહુલતા કે લેખકની વક્તૃતાથી એમાંનું કંઈ ન બની શક્યું હોત. આ બધી વાતો નાનાં બાળકોને ઉદ્દેશી લખાએલી હોવાથી તેમને ખુશ કરવાનો ઉદ્દેશ સર્વત્ર દેખાય છે. માલંચમાલા પોતાના રક્ષક વાધને કહે છે કે ‘બાળક મોટું થયું, હવે તેને ભણાવવાની જરૂર છે. આ વખતે જંગલમાં પડ્યા રહેવાથી શું વળે?’ ત્યારે વાધ કહે છે, કે ‘ત્યારે વાંચતાં લખતાં શીખવો ને. કેટલાય પંડિતો છે, સાંજ સવાર ઉંઘતા ઉંઘતા હુકાહુક કરે છે, કહો તો એકાદ પકડી લાવું.’ આ બધી વાતો સાંભળી બાળકો તો હસીહસીને ઉંઘાં પડી જાય છે. પૌરાણિક યુગમાં વાતવાતમાં સાવિત્રી, સત્યવાન, દ્રૌપદી, સત્યભામા ઇત્યાદિ આવે, શપથ કરતી વેળા ઈંદ્ર, ચંદ્ર, વરુણ સાક્ષી થાય, પરંતુ પુણ્યમાલાની આગળ કોટવાલનો પુત્ર શપથ કરે છે પૃથ્વીને સાક્ષી માની. કારણ કે ‘પૃથ્વી પવિત્ર છે, ત્યાં ફૂલ ઉગે છે!’ કેવી મજાની કલ્પના! ફૂલના જેવી પવિત્રતા ઈંદ્ર, ચંદ્રાદિ દેવોના કલંકિત જીવનમાં મંજશે ખરી?

માલંચમ્ભલાએ પતિને મોટો થયા બાદ એક વાર પણ જોયો નહોતો. પરંતુ જે દિવસ સ્વામી ઘોડા ઉપર ચઢી પરીક્ષા આપવા ચાલ્યો ત્યારે તે તેને જોવાનો લોભ દબાવી શકી નહિ. ‘એ વખતે માલંચે સ્વામીના હાથમાં ઘોડાની લગામ આપવા જતાં પતિના મુખ તરફ નજર કરી, પતિના જોડા ઉપરની ધૂળ ખંખેરવા જતાં ચરણરજ લઈ માથે ચડાવી!’ આ અંગે પ્રેમનું કેવું કઠોર તપ કરી સંયમ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે જાણતા ન હોઈએ તો તેની આ ક્રિયામાં આપણને કશી ભલીવાર ન જણાય. જેને તેણે પોતાની જિંદગી આપી હતી, પરંતુ દૈવબળે પોતે પોતાનું જીવન ફરીથી પ્રાપ્ત કરી પતિને મનુષ્ય બનાવ્યો હતો. એ પતિ જ્યારે રાજકન્યા સાથે વિવાહ કરી પારકો બની ગયો; જેના માટે પોતે ડગલે ડગલે જીવન સમર્પવા તૈયાર હતી, તેણે જ્યારે તેને જોળખી પણ નહિ; ત્યારે અશ્રુભારથી પીડાતી આંખો સાથે આ સહિષ્ણુતાની મૂર્તિને આપણે રાજદંપતિના શય્યાગૃહમાં પ્રવેશ કરતી જોઈએ છીએ. રાજદંપતિને જોઈ માલંચ તેને સુખી રાખવાની પ્રાર્થના કરે છે છતાં જે સસરાના રાજમંદિરને અને સંસારને અચળ રાખવાની તે પ્રાર્થના કરે છે તે જ સસરાએ તેને રાજમંદિરમાંથી હાંકી કાઢી છે અને જે શાક્યના સૌભાગ્ય માટે તે ભગવાન પાસે ખોળો પાથરે છે તેણે જ તેને એ રાજગૃહમાં તિલમાત્ર સ્થાન ન આપવાની સંકુચિત વૃત્તિ દર્શાવી છે.

ધણાં દુઃખો વેઠ્યા પછી સસરા માલંચનો મહિમા સમજી શક્યો. રાજમહેલની નોખત ગડગડી ઉઠી. માલંચની અભ્યર્થના માટે ફૂલનાં તોરણો બંધાયાં. ચંદ્રમાણિકે તેને આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરી. પરંતુ માલંચે પોતાને હાથે માળા ગુંથી રાજકન્યાને પહેરાવી અને પોતે જ તેને પટરાણીપદે સ્થાપી. કારણ કે તે સંસારમાં ભોગ ભોગવવા આવી નહોતી, તે આવી હતી કેવળ ત્યાગ કરવા. અને તેથી પ્રજાએ તેને પટરાણી કરતાં પણ ઉંચું આસન આપ્યું. ‘માલંચ

કાંચીકે (રાજકન્યાને) કરિલેન પાટરાણી । રાજ્યે માલંચ હધસેન ઠાકુરાણી '. માલંચે રાજકન્યાને પટરાણી કરી તો રાજ્યમાં માલંચ દેવી ઠરી.

બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે સ્ત્રીઓમાં જેટલા ગુણો હોવા જોઈએ તેટલા બધા ગુણોનો સમન્વય માલંચમાં છે. આ એક ઉચ્ચ કલ્પના નાના પ્રકારની અલૌકિક ધરનાદ્વારા ખરી નારી કેવી હોવી જોઈએ તેનો આદર્શ બતાવે છે. દામ્પત્ય અને માતૃભાવની જુદાઈની રેખાઓ આ વાર્તામાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અમને લાગે છે કે જગતના સાહિત્યમાં એની તુલના નથી. અસીમ કથાસાગરમાં ચંમલા પદ્માસના લક્ષ્મી સમાન છે. આ પાંચ વાર્તાઓ જેવી વાર્તા જગતના બીજા સાહિત્યમાં છે કે નહિ એ એક સવાલ છે. એ બાળકોને માટે ઉત્સાહનું અખૂટ ઝરણુ, યુવકોને માટે પ્રેમપિપાસાનું અમૃત અને વૃદ્ધોને માટે શાસ્ત્ર રૂપ છે. એ મૂર્ખ અને પંડિત બંનેને માટે સરખું ઉપયોગી છે. સ્દેહાદ્યથી મળતી વસ્તુ કેટલી મહાન હોય છે, તે આપણે ઘણી વેળા વિસરી જઈએ છીએ. જેઓએ વેદવેદાન્તમાંથી ધર્મ સમજી જનસાધારણ માટે સહજ બોધ્ય કર્યો હતો, તેઓ જ આ વાર્તાઓના લખનારા હતા. આ વાર્તાઓ બજારની હલકી શેતરંજ નથી પણ ઈરાનના કીમંતી ગાલીચા જેવી મૂલ્યવાન અને સૂક્ષ્મ-કલાદોતક છે.

શંખમાલાની વાર્તામાંથી કવિત્વનાં કેટલાં ને કેવાં ઝરણો ફુટ્યાં છે તે દર્શાવવાનું આ સ્થાન નથી. ઘણા વર્ષો સ્વામી ઘેર આવ્યો છે. શંખમાલા ઘેર છે, એ વાત સાધુ જાણતો નથી. પરંતુ શંખમાલાએ તો કાળજીપૂર્વક તેને માટે રસોઈ બનાવી છે. સાધુને તે જ પીરસે છે, પણ તેણે ધુંધટ તાણેલો હોવાથી સાધુ તેને ઓળખી શકતો નથી. રસોઈનો સ્વાદ ચાખતાં જ સાધુની આંખમાં પાણી ભરઈ આવે છે. 'યે રંધન ખેયેછિ આમિ બાર વત્સર આગે । આનિ કેન

જીભે આમાર સેધ રંધન લાગે !’ જે રસોઈ મેં બાર વર્ષ પહેલાં ખાધી હતી, भारी જીભને આજે તે જ રસોઈ કેમ લાગે છે? અચાનક પીરસનારીનાં હાથ પર તેની નજર પડે છે. તે હવે પોતાની જાતને કાચુમાં રાખી શકતો નથી. તે બોલી ઉઠે છે, “ કે દાઓ વ્યંજન, કે દાઓ ભાત । સાધુર ભિટાય થેન દેખિયાછિલામ સેધ દુખાનિ હાત ! ” આ શાક કોણ પીરસે છે, ભાત કોણ પીરસે છે, સાધુના ઘરમાં તો આ બે હાથ મેં પહેલાં કદી નેએલા ખરા ! દાસીઓ ખડખડ હસી પડે છે, સાધુનું મુખ શરમથી નીચું નમે છે. પરંતુ પવન કંઈ કૌતુક કરવા ખાતર શંખમાલાનો ધુંધટપટ અદ્ભોલો કરી નાખે છે. સાધુ તેનું કપાળ જોઈ વળી આત્મજ્ઞાન ગુમાવી બેસે છે. ‘ સેધ કપાલ સેધ ટિપ । સાધુર ભિટાર સોનાર દિપ ’. એ જ કપાળ, એ જ ચાંલ્લો, જાણે સાધુના ઘરનો સુવર્ણ પ્રદીપ ! હવે શંખમાલાના ઘૈર્યનું બંધન તૂટી જાય છે; તે હવે રહી શકતી નથી. સાધુના પગ પાસેથી માટી તે પોતાના કપાળ પરના ચાંલ્લાના સિંદુર વડે રંગી દે છે. આ પ્રણામ બહુ કષ્ટ વેઠ્યા પછી થએલાં મિલનના ચિહ્ન સ્વરૂપ છે.

આ વાતોમાં પુષ્કળ ગીતો છે. તે સિવાય વાંચકો જે ગદ્યની માફક વાંચી જાય છે તેનો ધણોખરો ભાગ પણ નાના પ્રકારનાં કવિતાનાં ચરણો છે. વાંચકો વાંચતી વેળા તે પદ છે એમ ધારતા નથી. અમારા ધારવા પ્રમાણે આ બધાં ગીતો સ્ત્રીઓએ જ રચેલાં છે. આટલાં બધાં કવિતાનાં ચરણો રચતાં જવું ને વાર્તા કહેતા જવું એ બંને કામ પુરુષોને માટે અશક્ય છે. ગીતો બાદ કરતાં એક શંખમાલાની વાર્તામાં જ ૨૦૩ કવિતાનાં ચરણો છે. ડૉ. વેસબેરન હકકિન્સે બતાવ્યું છે કે મહાભારતમાં વેદ અને ઉપનિષદનાં સેંકડો ચરણુદ્દો વિદ્યમાન છે. ઐરકશાહી કવિતાનાં ચરણો પછીના યુગમાં ઐરાંઓ કંઈક કરી જાળવી રાખતાં હતાં, માટે આ વાર્તાઓમાં કેટલા યુગની સ્ત્રીઓનો અનુભવ એકત્ર થયો હશે તે કલ્પવું અસાધ્ય છે.

બીજી વાર્તાઓ પણ બહુ જુની છે. ગ્રીમ સાહેબે એકત્ર કરેલી યુરોપની પ્રાચીન વાર્તાઓ સાથે આ વાર્તાઓ ડગલે ડગલે મળતી આવે છે. આ પરથી જણાય છે કે આપણા દેશમાંથી જ એ યુરોપમાં ગઇ હોય એ શક્ય છે. આ સંબંધમાં બામુ દીનેશચંદ્ર સેનનું Folk Literature of Bengal નામનું પુસ્તક જોવા જેવું છે.

ડાક અને ખનાનાં વચનો:—આ વચનો રચાતી વેળા દેશમાંથી બૌદ્ધપ્રભાવ નષ્ટ થઈ ગયો હોય એમ લાગતું નથી. તળાવ ખોદાવવાં, ઝાડો રોપાવવાં, ઇત્યાદિ લોકોપયોગી ધર્મ અવશ્ય બળવેલો જ જોઈએ એવું લખાણ એ વચનોમાં માલમ પડે છે, પરંતુ તેમાં એક વાર પણ લોકોને હરિ કે બીજા કોઈ દેવનું ભજન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો નથી. ભાષા તરફ ધ્યાન આપતાં આ બધાં ગીતો માણિક્યાદના ગીતોથી પણ જુનાં હોય એમ લાગે છે. ખનાનાં વચનો બહુ પ્રચલિત હોવાથી વખત જતાં તેની ભાષા ધીમે ધીમે સહેલી થતી ગઈ છે, પરંતુ ડાકનાં વચનો એટલાં બધાં પ્રચલિત ન હોવાથી તેની ભાષામાં પ્રાચીનતાના ઘણા અંશે રહી ગયા છે.

ડાક નામના ભરવાડે ‘ડાકનાં વચનો’ રચ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. જે વંશમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતે જન્મ્યા હતા તે વંશમાં બંગાળના સોફેટીસ ડાકનો જન્મ કલ્પવે એ અનુચિત તો નથી જ. મિહિરની પત્ની ઉન્નયિનીની ભાષા તજ બંગાળીમાં નીતિ અને ન્યોતિષ સંબંધી કવિતાઓ રચે એ કલ્પના ઉચિત નથી. ડાક અને ખના ધોર અંધકારમાં જ્ઞાનનાં કિરણો ફેલાવે છે. તેઓના જીવનનો ઉદ્યાસ્ત પર્વત સમાન કલ્પનાઓના ઢગને લીધે ઢંકાઈ ગયો છે. અમે એ કલ્પનાઓમાં વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી. હાલમાં આસામના એક લેખકે એ પ્રદેશમાંના ‘લોહિ ડાંગરા’ નામના સ્થળને ડાકનું વાસસ્થાન ઠરાવ્યું છે. આ ગામનું હાલનું નામ ‘લોહુ’ છે. ડાક શબ્દ બનતાં સુધી ડાકિની શબ્દનું નરમ્ભૂતિનું રૂપ છે. અને કદાચ કોઈ

એક માણસનું એ નામ ન એ હોય. વળી ડાકનાં વચનોમાં કોઈ કોઈ સ્થળે તે પોતાને ભરવાડ તરીકે ઓળખાવે છે, ત્યારે આસામી ડાક તો જાતનો કુંભાર છે. ડાકનાં વચનો અંગાળામાં કહેવત તરીકે વપરાય છે.

અમને લાગે છે કે અંગભાષાના સ્ફુરણનો આ પહેલો પ્રયત્ન હતો. ભાષા અને ભાવ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે આ વચનો ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૨૦૦ સુધીમાં રચાયાં હશે. વચનો કંઠસ્થ કરાતાં હોવાથી ભાષામાં ફેરફાર થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ વચનો પ્રજાની સંપત્તિ છે; કદાચ પ્રાચીન કાળમાં દેશના પ્રત્યેક માણસે અજાણતાં એ વચનો રચવામાં ફાળો આપ્યો હોય! કોઈ એક જ માણસ દ્વારા એ વચનો રચાયાં હોય એમ લાગતું નથી. વળી ડાકનો અર્થ ‘પ્રચલિત વાક્ય’ એવો પણ થઈ શકે છે. પ્રાચીન અંગાળામાં આ એ કલ્પિત અગર ખરા માણસોએ પ્રાચીન કાળનાં બધાં જ્ઞાનનો ઇન્દ્રો રાખ્યો લાગે છે.

આ વચનોમાં કવિત્વ નથી. તે બધાં હાડપિંજરો છે. ભાષાએ તેને સળવી બહાર પાડ્યાં નથી. એથી સાહિત્યસેવકોને પ્રીતિકર થઈ ખરે તેમ નથી. કંઈ પણ આડંબર વિના અતિ સંક્ષેપમાં જે કહેવાનું છે તે કહી દીધું છે. ઘણાં પુસ્તકો ફેંદતાં છતાં જે જ્ઞાન ન મળે તે આ વચનોની એ લીટીમાંથી મળી આવે છે.

ખના અને ડાકના વચનોમાં એ પ્રકારની જુદી જુદી સામગ્રી છે. ખના ખેડૂત અને ગૃહાચાર્યો વિષે અને ડાક જ્યોતિષ તથા ખેતર વિષે જ્ઞાન આપે છે. ડાકનાં વચનોમાં એ એ વિષયો ઉપરાંત માનવ-ચરિત્રની વ્યાખ્યા પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. નમુના તરીકે નીચે એ વચનો આપવામાં આવે છે.

‘દિને રોહ, રાતે જલ, તાતે બાડે ધાનેર બલ.

કાતિકેર જીન જલે, ખના બલે ફુન ફલે.’

દિવસે તડકો પડે ને રાતે વરસાદ આવે તો ધાન્યનું બળ વધે છે. ખના કહે છે કે કારતક માસનાં થોડાં પાણીથી બમણું ફળ મળે છે.

‘ધરે આખા બાઘરે રાંધે, અલ્પ કેશ કુલાઈયા બાંધે;
ધનધન ચાય ઉલટિ ઘાડ, ડાક બલે એ નારી ધર ઉત્તર.’

ધરમાં ચુલો છતાં બહાર રાંધે, થોડા વાળ છતાં તેને કુલાવી વધારે હોય તેવા દેખાય એવી રીતે માથું હોળે, વારંવાર પાંચું વાળી જીએ, એ નારી ડાક કહે છે કે ધરનું નિકંદન કાઢી નાખનારી હોય છે.

બંગલાણના પ્રારંભમાં જ આવી સારગર્ભ વાતોની શરૂઆત થઈ હતી. આ બધાં વચ્ચેનાં વાંચતાં એક વાત યાદ આવે છે. અત્યારે આપણને વિલાયતથી ભિક્ષા માગીને આપણી ઝોળી ભરી લાવવી પડે છે. પણ જ્યારે આ વચ્ચેનાં રચાયાં ત્યારે આપણે આપણું ધર સારી રીતે ચલાવી શકતા હતા. બીજાના પર આધાર રાખતા નહિ. ખેડુતોએ આખી જિંદગી મહેનત કરી, ટાઢતડકો વેઠી જે સત્યનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તે જ્ઞાન આ વાંચ્યોમાં પુષ્કળ છે. ખેડુત જાણુતો હતો કે જેઠનો તડકો ને આપાઢનો મુશળધાર વરસાદ ધાન્યને જમીન સાથે ચોંટવા દેતો નથી. આખો આપાઢ દક્ષિણાદો પવન વાય તો એ વરસમાં જળપ્રલય થાય. ફાગણ માસમાં વરસાદ આવે તો કાંગ બમણી થાય. આ બધું તેઓએ પુસ્તકમાંથી મેળવ્યું નહોતું પણ પોતાના દરરોજના અનુભવમાંથી મેળવ્યું હતું. અત્યારે પણ ખેડુતો આ બધું જાણે છે. આપણે કેવળ જીલિયનના વિરહ અને એથેલેના સંદેહ વિષે પ્રાર્થ થઈએ છીએ અને પોપોકેટિપેટલ ક્યાં છે તે નક્કશામાં ખતાવી કૃતાર્થ થઈએ છીએ. પરંતુ એટલા બધા સ્વા-વલંબનશૂન્ય થઈ પડ્યા છીએ કે જમીન અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું અનાજ એ સંબંધની સાધારણ વાતો પણ ભૂલી ગયા છીએ તથા ધરસંસારને લગતી બાબતોથી દિનંદિન પરાડમુખ થતા જઈએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં તો આ બધાં વચ્ચેનાં બહુ પ્રિય થઈ પડવાં બોધે.

પરંતુ આ વચનોની એક ખીજ બાજુ પણ છે. તેમાં જણાય છે કે લોકો ધરસંસાર ચલાવતા હતા ખરા પરંતુ મરોળીના ભયથી કે છીંકના પ્રકોપથી ઝુંપડીમાં એકા થરથરતા હતા. ડમલું ભરવું હોય તો પંચાંગ કાઢી શુભ મુહૂર્ત જોવું પડતું; તેઓ કામડાને મુખે જ્યોતિષના સમાચાર સાંભળી કાર્યનું ફળાક્ષણ નક્કી કરતા. આ અપૂર્વ શબ્દાર્થનાં થોડાં ઉદાહરણ આપીએ; ક્વ ક્વ=કટ્યાણલાભ; કઃ કઃ=રાજનો ઉપદ્રવ; કરકં કરકં=મિત્રની સાથે મેળાપ; કેતં કેતં=રત્ન-હાનિ; કેં કેં કેં=દ્રવ્યલાભ; આવાં આવાં વચનો જ્યોતિષરત્નાકરના ૪૪૫ માં પૃષ્ઠ પર પુષ્કળ આપેલાં છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિજ્ઞાનરૂપે ભણાવાતું નહોતું. સંસારથી પીડાતા લોકોના હાથમાં જઈ પડવાથી એ શાસ્ત્રની આવી દુર્દશા થઈ હતી. જે જાતિ આવી ખીકણ હોય તેના જીવનમાં સ્વતંત્ર વિચાર શી રીતે આવે ? આવી જ્યોતિષ તરફ ભક્તિ જાતિગત પ્રતિભાના વિકાસમાં હંમેશાં નડતરરૂપ હોય છે. તેથી આ બધાં વચનોમાં એક તરફથી લોકોની અંતરદષ્ટિ જોઈ સુખી થઈએ છીએ ત્યારે બીજી તરફથી તેમની જડતા જોઈ દુઃખી થઈએ છીએ.

પરંતુ શંકરાચાર્યે પ્રચારેલા હિંદુ ધર્મનાં મોજાં બંગાળીમાં આવી પહોંચ્યાં. જડમાં ચેતનના યુગ્મો આવ્યા. જે ચાલતું જ ન હોય તે એક વખત ચાલતાં શીખે તો પછી તે ચાલે નહિ પણ દોડે. જે બંગદેશની પ્રતિભા વહેમ અને જડતાથી મલિન બની ગઈ હતી તે થોડી સદીમાં તો હાથમાં તરવાર પકડી ધણા યુગથી ભરી રાખેલા વહેમોનું છેદન કરવા તૈયાર થઈ. આપણે હવે પછીના પ્રકરણોમાં એ બધું જોઈશું.

આ સમયની ભાષામાં સંસ્કૃતનો પ્રભાવ જરા પણ ન હતો. એ વખતે રાજ્યો સોનાની ખાટ પર એસી રૂપાના બાજઠ પર પગ મૂકતા અને સોનાના થાળમાં પ્રયાસ જાતનાં શાકપાનાદિ જમતા.

છતાં હંમેશની રીતભાતમાં બહુ ડોળડિમાક નહોતો. ‘ઈંદ્રિકમ્બલ’, ‘દંડપાખા’, ‘શણુની સાડી’ વગેરે તે વખતે વિલાસનાં દ્રવ્યો ગણાતાં હતાં. કૃત્તિવાસ પંડિત ગૌડેશ્વર પાસેથી એક શણુની પછેડી મળત ખુશ થઈ ગયો હતો. અને કવિકંકણ જગન્નાથીનાં થાનનો ગર્વથી ઉલ્લેખ કરે છે. ચૈતન્યના વખતમાં ત્રણ રૂપીઆના કામળી તો બહુ કીમતી ગણાતી. આ વખત કરતાં ડાક ને ખનાનો સમય બહુ જુનો હતો. તેના વખતમાં ‘ઈંદ્રમિઠા’ નામનું મીઠું દ્રવ્ય બહુ સાફ ગણાતું અને વંશહરિની સોપારી ખાઈ મોં શુદ્ધ રાખવામાં આવતું. વંશહરિની સોપારી ખાવાથી દાંત સફેદ થયા છે એવી ગોપીચંદ્રની સ્ત્રીની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

માણિક્યાંદનાં ગીતો અને ડાક તથા ખનાનાં વચનો પરથી જણાય છે કે તે વખતે સારા સારા આહારો પણ ખેતી કરતા, ને સ્ત્રીઓ પાસાની રમતમાં મશગૂલ રહેતી. સ્ત્રીઓમાં આ રમતનું પ્રચલન તો કવિકંકણના સમયમાં પણ હતું.

બાળક જન્મતાં સાત દિવસ પછી ‘આદિના,’ દશ દિવસ પછી ‘દશા’ અને ત્રીશ દિવસ પછી ‘ત્રિશા’ નામનો ઉત્સવ કરવામાં આવતો.

શૂન્ય પુરાણ વગેરે પ્રાચીન પુસ્તકો પરથી જણાય છે કે તે વેળા અંગાળા ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ હતો. ખેડુતો જુદાં જુદાં ધાન્યનાં હેતથી સુંદર સુંદર નામો પાડતા. એ સમયનાં ‘મહીપાલ,’ ‘લાલકામિની,’ ‘મૌકલસ,’ ‘ખેજુર છડા,’ ‘રાજગડ,’ ‘માધવલતા,’ ‘સોના ખડકિ,’ વગેરે અસંખ્ય ધાન્યની વાત અત્યારે આપણે જાણુતા નથી. અંગાળાનું માનીતું ધાન્ય ‘મહીપાલ’ અત્યારે મહીપાલનનો ભાર તજી કોણ જાણે ક્યાં છુપાઈ ગયું છે.

પ્રકરણ ૫ સું

ધર્મકલહ અને ભાષાની ઉત્પત્તિ

હિંદુ ધર્મના પુનરુત્થાનને લીધે નાના પ્રકારના મતવાદીઓ પોતા-પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. તેઓનું તર્કયુક્ત અતિશય કૌતુક-જનક છે. ચિરંજીવ ભટ્ટાચાર્ય નામના કોઈ એક ગૌડવાસીએ ‘વિદ્યો-ન્માદતરંગિણી’^૧ નામના પુસ્તકમાં એ વિષે બહુ મજનું વર્ણન કરેલું છે.

હિંદુ ધર્મના અબ્યુત્થાન સાથે સૌ પહેલાં શૈવ ધર્મે માથું ઉઠ્યું કયું લાગે છે. શૈવ ધર્મના કીર્તનનું એકેય મોડું કાવ્ય રચાયું નથી છતાં ‘ધાન ભાનતે શિવેર ગીત’ વગેરે કહેવતો ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે શૈવમતના પ્રચારકો કંઈ તદ્દન નિષ્પેષ નહોતા. ચદ્દગ્રામના ધ્રાચીન ‘મૃગલુપ્ધ’ નામના પુસ્તકમાં શિવનું માહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે. એ પ્રમાણે બીજાં પણ બેચાર પુસ્તકો શિવ ધર્મની કીર્તિરૂપે અત્યારે મળી આવે છે.

‘શૂન્ય પુરાણ’ અને રામેશ્વર તથા કવિચંદ્ર પ્રણીત ‘શિવાયન’ ગ્રંથોમાં શિવ વિષે અડેક અધ્યાય છે. તેને જુનામાં જુનાં શિવનાં ગીતો તરીકે ગ્રહણ કહીએ તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. આ અધ્યાયોમાં શિવ વૃદ્ધ ખેડુતના રૂપમાં કુબેર પાસેથી થોડું ધાન્ય અને થોડી મૂડી લઈ ખેતર ખેડવાનું શરૂ કરે છે. તેના સાથી ભીમભૂત્ય તેના કહેવા પ્રમાણે હળ ચલાવી ખેતરને સપાટ બનાવે છે. શિવહાકુર ખેતરમાંનાં મચ્છરો અને બીજાં જંતુઓનો નાશ કરવા માટે તરેહ તરેહની યુક્તિઓ અજમાવે છે. આ પ્રસંગે ખેતી કરી રીતે કરવી એ સંબંધમાં પણ જાત જાતની યુક્તિઓ વર્ણવેલી છે. ‘ધાન ભાનતે શિવેર ગીત’ એ પ્રચલિત લોકોક્તિની સાર્થકતા આ અધ્યાયોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. શિવની સાથે

૧. લગભગ ૬૦ વર્ષ પહેલાં શોભાબજરના સ્વ. રાજ કાલીકૃષ્ણે આ કહેલા અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે છપાવ્યા હતા.

ભગવતીનો શીલતા વગરનો રહસ્યાલાપ પણ પ્રાચીન શિવગીતનો અંશ હોય એમ જણાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે પૌરાણિક શિવની સાથે આ બેદુતરૂપી કામિનીલુપ્થ શિવને કંઈએ સંબંધ નથી.

પદ્માવતી અને ચંડી પ્રાચીન અંગસાહિત્યને પુષ્ટ કરવામાં સર્વોપરિ છે. સંસ્કૃતનાં વચનો સ્પર્શભણિ જેવાં છે. તેના પ્રભાવથી ધૂળ પણ દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; આથી બ્રહ્મવેવર્ત પુરાણમાંનું અતિસંક્ષિપ્ત મનસામાહાત્મ્ય અને બૃહદ્ધર્મપુરાણમાંનો કાલકેતુ અને શાલવાહનનો ઉલ્લેખ અંગભાષામાં પદ્મપુરાણ અને ચંડી કાવ્યના પાયારૂપ બનેલ છે.

શેવધર્મ ઉપર આ બધા પૌરાણિક અને લૌકિક ધર્મોના તરંગો વારંવાર અફળાયા છે. શિવોપાસક ધનપતિ સોદાગર 'ડાકિની દેવતા' ચંડીનો ઘડો લાત મારી ફેડી નાખે છે અને 'સ્ત્રી દેવ' ની સેવિકા ખુલ્લનાનો તિરસ્કાર કરે છે. વિષહરિ દેવીને શિવોપાસક ચાંદ સોદાગર કેવળ લાલધુમ આંખો ખતાવીને જ અટકતો નથી, પણ લાકડી વડે તેના પર પ્રહાર કરે છે. શિવોપાસક કાલકેતુ રાજા પણ શીતલા દેવી તરફ એવો જ અવગ્રાસચક્ર ભાવ દર્શાવે છે. પરંતુ અંગકાવ્યોમાં ચંડી અને મનસાને પોતપોતાના ભક્તો પ્રત્યે જેવાં કાર્યતત્પર જોષએ છીએ તેને મુકાબલે શિવઠાકુર તો બિચારા તદ્દન ઠંડા ગણાય. ખુલ્લના, શ્રીમંત અને લાઉસેનના દુઃખથી ચંડીનું હૃદય વીંધાઈ જાય છે. પોતાની પૂજનો પ્રચાર કરવા માટે ચંડી અને વિષહરિ દેવીને દિવસે શાંતિ વળતી નથી અને રાત્રે ઉંઘ આવતી નથી. વિષહરિ દેવીની પૂજા કરવાથી બેહુલા કેટલી બધી સફળ થઈ હતી તે કોણ નથી જાણતું ! ભક્તની સ્તુતિ સાંભળતાં જ તે દેવીઓની આંખોમાં આંસુ ઉભરાય છે, અને તેઓની તરવાર શત્રુઓ પર અથડાય છે. આ દેવીઓ માનવીની માફક હંમેશાં રાગદ્વેષાદિ દોષોથી ભરપૂર છે. મુકુંદરામે કોપેલી ચંડીનું વર્ણન કર્યું છે, તે ગંભીરતામાં માર્કેડેય ચંડીના વર્ણનથી ચઢી જાય છે. બધા દેવોના તેજથી ઉત્પન્ન થયેલી ચંડીને વરુણ પાશ વડે, યમ કાલઠંડ વડે, ઈદ્રિ વજ્ર વડે, શિવ શલ્લ વડે, બ્રહ્મા કમંડલ વડે, વિષ્ણુ ચક્ર વડે, સૂર્ય રશ્મિ વડે અને લોક-પાલો પોતપોતાનાં આયુધો વડે પ્રણામ કરે છે. ત્રિલોકનો આ ભીતિપ્રદ

શક્તિપુંજ એકત્ર કરી સંહારરૂપિણી સિંહ પર બેઠી છે. ઇન્દ્રિયના પિરામિડો અને બેબિલોનનાં ધરો તૈયાર કરનાર સિવાય આ મૂર્તિ કાણુ ઘડી શકે તેમ છે ?

પરંતુ ચંડી અને પદ્માવતી જેવી કર્તવ્યનિષ્ઠા મહાદેવનાં જણાતી નથી. ચાંદ સોદાગરનાં સાત વહાણો સમુદ્રમાં ભાગી ગયાં, ચાંદ બિચારો ‘શિવ શિવ’ કરતો સાત વાર જમીન ઉપર આબોટથો છતાં શિવડાકુરવું ફંવાડું ફરક્યું નહિ. ધનપતિનાં આંસુ લૂછવા માટે તેણે પોતાનો હાથ ઉપાડ્યો નહિ! આમ હોવાથી વિષહરિ અને ચંડીની આખર દેશમાં વધે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. ચૈતન્ય ભાગવત ઉપરથી જણાય છે કે એ બે દેવીઓની પૂજા તે વખતે અર્થકરી ગણાતી.

શૈવ ધર્મનો બીજમંત્ર ‘શિવોહમ્’ છે. જીવમાત્ર પાશુમુક્ત થઈ શિવ થઈ શકે છે. શિવ ગુણાતીત છે, આનંદસ્વરૂપ છે. એની પાસે કંઈ માગણી કરવી એ વૃથા છે. ભગવાનની પૃથક સત્તા અને સગુણભાવ શૈવવાદીઓ દ્વૈતવાદીઓની માફક પ્રત્યક્ષ કરતા નથી; આથી લૌકિક કાવ્યસમૂહમાં શિવ ઈંડા કેમ બન્યા હશે તેનું કારણ સમજાય છે. વળી જનસાધારણ ‘શિવોહમ્’ નો ઉચ્ચાર કરવાનું કદી સાહસ કરે નહિ એ પણ સ્વાભાવિક લાગે છે. આમ હોવાથી જ તેઓને શક્તિની આરાધના બહુ ગમી ગઈ. ભગવતી માના રૂપમાં શ્રીમંત અથવા સુંદરને રમશાનમાં ખોળા પર લઈ બેઠી છે અથવા વિષહરિ બેહુલાને તેનો મૃત પતિ પાછો સોંપે છે આ પ્રયત્નશીલ દયાનો ભાવ અને સગુણ સત્તાનો પરિચય તેઓને નવીન બળ આપતો. તેમાં પણ બ્યારે મુસલમાનો પ્રત્યક્ષ ઇશ્વરમાં અગાધ વિશ્વાસ રાખી એમેર ધૂમી રજા હતા અને સફળતા પર સફળતા મેળવતા જતા હતા ત્યારે તેઓ નિગુણ બ્રહ્મોપાસના પર શ્રદ્ધા રાખી શક્યા નહિ. મુસલમાનોના વિનય પછી આવાં આવાં કારણોને લીધે જ શાક્ત અને વૈષ્ણવ ધર્મ જોર પર આવ્યો હતો.

આ સ્થળે કહી રાખવું જોઈએ કે ભારતચંદ્રે શૈવ અને શાક્તના કલહના વાત લખી છે તે તેના પોતાના જમાનાની નથી; તેણે જુનો ઇતિહાસ જ લખ્યો છે. ભારતચંદ્ર એ કલહની વાત લખવા જતાં નાના મતમતાંતરનું ઔચિત્ય જાળવે છે. તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે વેળા શૈવ, શાક્ત વગેરે સંપ્રદાયો પરસ્પર વિરોધભાવ ભૂલી બધા એક માર્ગના મુસાફરો છે, એ સત્ય મનમાં ઉતારવા સમર્થ થયા હતા.

શૈવ અને શાક્તના વિરોધ ઉપરાંત એક જ સંપ્રદાયમાં પણ પરસ્પર વિરોધ હતો. અત્યારે પણ એક જ સંપ્રદાયમાંથી કેટલાંય વિરુદ્ધ સૂત્રો પ્રચાર પામી ધર્મવિશ્વાસના ઇતિહાસને ગુંચવી નાખે છે. ‘વિદ્યોન્માદ-તરંગિણી’ માં રામોપાસક અને શ્યામોપાસકની કથા વર્ણવેલી છે. કૃત્તિવાસી રામાયણમાં પણ એવા એક કલહનો ઇસારો કર્યો છે.

આ પ્રમાણે જુદા જુદા ઉપાસકો પોતપોતાના મત મુજબ શાસ્ત્રો રચી તેને અનુસરતા ગ્રંથો ભાષામાં રચતા અને પછી તે ગ્રંથો બંગાળામાં ઘેર ઘેર પહેંચાડવાનો પ્રયત્ન કરતા. અગ્નિપુરાણ, વાયુપુરાણ, કાલિકાપુરાણ, ઇત્યાદિ પુરાણોનાં ભાષાંતરો જુના વખતમાં જ બંગાળી ભાષામાં થયાં છે. ધર્મ વિના કોઈ જાતિ મહાન થતી નથી, ધર્મ વિના કોઈ સાહત્ય વૃદ્ધિ પામતું નથી.

જુના શાસ્ત્રોક્ત ધર્મનાં પૂર દેશમાં વહેવા લાગ્યાં, પરંતુ બૌદ્ધ-ધર્મમાં આહંસના સિદ્ધાંત પર બહુ જ ભાર મૂકેલો હોવાથી દેશની યુદ્ધસ્પૃહા ધીમે ધીમે ઝાંછી થતી ગઈ. હિંદુધર્મના પુનરુદ્ધતિ બૌદ્ધ ધર્મને દેશમાંથી દેશવટો મળ્યો ખરો પરંતુ બૌદ્ધભાવે હિંદુધર્મના અંગીભૂત બની હિંદુ સમાજને સાંસારિક ઉત્પત્તિના વિષયમાં નિશ્ચેષ્ટ અને હિંસાની બાજતમાં વિરોધી કરી મૂક્યો. માયાવાદને લીધે દુનિયાદારી તરફ ઉદાસીન હિંદુઓની શિથિલ મૂઠીમાંથી પાર્થિવ સુખ ભોગવવાની પ્રબળ લાલસાવાળા રણપટ્ટ મુસલમાનોએ અતિ સહેલાઈથી દેશ જતી લીધો.

એટલું તો ખરું કે છેવટની અવસ્થામાં બૌદ્ધધર્મે જે રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેનો ધ્વંસ થવાથી હિંદને બહુ નુકસાન ન થયું. તે ધર્મ અને હિંદની સ્વતંત્રતા અને સાથે લુપ્ત થયાં; પરંતુ ઘેરઘેર પ્રત્યેક

૧ બૌદ્ધધર્મ તે વખતે કેવી નારિતક અવસ્થામાં આવી પડ્યો હતો, તે વિદ્યોન્માદતરંગિણીમાં આપેલા તેના નીચેના સિદ્ધાંતો પરથી જણાશે.

ન સ્વર્ગો નૈવજનન્માન્યદપિ ન નરકો નાપ્યધર્મો ન ધર્મઃ ।
કર્તા નૈવાસ્ય કશ્ચિત્ પ્રભવતિ જગતો નૈવ ભર્તા ન હર્તા ॥
પ્રત્યક્ષાન્યન્નમાનં ન સકલફલભુગ્ દેહભિન્નોઽસ્તિ કશ્ચિત્ ।
મિથ્યામૂતે સમસ્તેઽપ્યનુભવતિજનઃ સર્વમેતદ્વિમોહાત્ ॥

સ્વર્ગ નથી, જન્માંતર નથી, નરક નથી, અધર્મ નથી, ધર્મ નથી, આ જગતનો બનાવનાર નથી, સંહારકર્તા નથી, પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું પ્રમાણ નથી, દેહ સિવાયનો પાપપુણ્યાદિ ફલભોગી નથી. આ મિથ્યામૂત સકલ સંસારને વિષે જીવ મોહને લીધે જ એ બધું અનુભવતો આવ્યો છે.

આહસા પરમોધર્મઃ પાપમાત્મપ્રપીડનમ્ ।
અપરાધીનતા મુક્તિઃ સ્વર્ગોઽભિલષિતાશનમ્ ॥
સ્વદારપરદારેષુ યથેચ્છં વિહરેત સદા ।
ગુરુશિષ્યપ્રણાલીં ચ ત્યજેત્ સ્વહિતમાચરન્ ॥

અહિંસા જ પરમ ધર્મ છે, આત્મપીડન પાપ છે; પરાધીન ન થવું એ જ મુક્તિ છે, ઇચ્છામાં આવે તે પદાર્થ ખાવા તેવું નામ સ્વર્ગ છે. પોતાની અને પારકાની પત્ની સાથે હિંમેશાં યથેચ્છ વિહાર કરવો; પોતાને હિતકર આચરણ કરી ગુરુશિષ્ય પ્રણાલીનો ત્યાગ કરવો.

ક સૃષ્ટૌ પરિવેદના યદિ પુનઃ પિત્રોરપત્યોદ્ભવઃ ।
કુંભાઘાઃ પ્રભવન્તિ સન્તતમમો તત્તત્કુલાલાદિતઃ ॥

માતાપિતાદ્વારા જ્યારે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને કુંભાર વગેરે વડે નિરંતર ધડા નિર્માણ થાય છે, તો પછી સૃષ્ટાનો શું કામ વિચાર કરવો !

ગૃહસ્થના હૃદયમાં શ્રીરામચંદ્ર, સીતા અને સાવિત્રીની મૂર્તિ અંકાઈ ગઈ એ આપણને મોટો લાભ થયો. કૃષ્ણભક્તિમાં દેશ હુખી ગયો. બૌદ્ધધર્મના અવસાનથી માણસોના અંતઃકરણમાં નવીન ભાવો સ્ફુર્યા અને તેના પરિણામરૂપે અંગાળામાં શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યનો જન્મ થયો. બૌદ્ધધર્મના અવસાનથી આપણને ધર્મ સંબંધી નુકસાન ન થયું. અને હિંદુ એ સિવાયનાં બીજાં નુકસાનની પરવા પણ ક્યાં કરે છે ? પ્રાચીન અંગ-સાહિત્યમાં શાસ્ત્રની દોહાઈ સિવાય બીજી વાત નથી. પુરુષો તો શાસ્ત્ર-ચર્યા કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ પ્રાચીન સાહિત્યમાં તો સ્ત્રીઓ પણ શાસ્ત્રચર્યા કરવામાં એકી ગણાય છે. કુલ્લરા છન્નવેશી ચંડીને ઘેર પાછા જવાને માટે શાસ્ત્રનાં વચનો કહી સંભળાવે છે. લહના દ્વેશવશ થઈ ખુલ્લનાને પતિને ઘેર જવાની ના પાડે છે ત્યારે ખુલ્લના કેટલાંક શાસ્ત્રવચનો કહી શોક્યની દલીલો તોડી પાડે છે.^૧ બેહુલાને તેનો ભાઈ પતિનું શ્વપ્ત છોડી દેવાનું સમજાવે છે, ત્યારે પણ તેની શાસ્ત્રની દલીલો તેનું મોં બંધ કરી દે છે.^૨ કર્ણસેન રંજદેવીને સંતાન ન થવાનું દુઃખ ભૂલી જવાનું કહે છે ત્યારે તે શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો આપવામાં પાછી પડતી નથી.^૩

આ પ્રમાણે અનેક ઠેકાણે જણાય છે કે શાસ્ત્રચર્યા સમાજના નીચલા વર્ગમાં હતી એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીઓમાં પણ પ્રચલિત હતી. નિરક્ષર કાલકેતુ કંસ નદીનું પાણી પી દુઃખથી બદલાઈ ગયેલાં હૃદયે ભાગવતની કથાનો ઉલ્લેખ કરે છે, એ કવિનું અસ્વાભાવિક વર્ણન નથી. પ્રાચીન સામાજિક જીવનનો પાયો શાસ્ત્ર હતું અને પ્રાચીન અંગાળી સાહિત્યનો પાયો સંસ્કૃત ભાષા થઈ પડી હતી.

પરંતુ આ બ્રાહ્મણધર્મમાં પહેલાંની માફક સર્વત્ર બ્રાહ્મણોને સર્વોપરી સ્થાપવાનો પ્રયત્ન નથી. જો કે ભાષાના ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણોની બહુ સ્તુતિ કરેલી છે, પરંતુ જોયો નવીન ધર્મના નેતાઓ હતા તેઓ બધા કંઈ

૧. કવિકંકણની ચંડી ૨. હસ્તલિખિત પદ્યપુરાણ ૩. ધનરામ દત્ત 'ધર્મમંગલ' સર્ગ ૪ થો.

આદ્યજ્ઞો નહોતા. કબીર સાળવી, રોહીદાસ ચમાર, દાદુ પીંજરો, પીપો રજપૂત, ધનોજી ભાટ, સેન વાળંદ^૧ અને તુકારામ શૂદ્ર હોતો. ચૈતન્ય સંપ્રદાયના ધણાખરા ભક્તો આદ્યજ્ઞોતર અને કેટલાક તો તદ્દન હલકી જાતના હતા. આદ્યજ્ઞની અહનિષ્ટા બધી હિંદુ જાતિએ હરી લીધી હતી, તેથી ચમારને પણ ધર્મનેતા તરીકે સ્વીકારવામાં આવતો હતો. મિસ પેરિંગટન જેમ પોતાની ઝુંપડી તરફ આટલાંટિક મહાસાગરને ધસ્યો આવતો જોઈ તેને હાંકી કાઢવા હાથમાં સાવરણી લઈ ઉભી રહી હતી તેમ સમાજના જુના વિચારવાળા નેતાઓ આ ધર્મપ્રવાહમાં સર્વ જાતને શાસ્ત્રજ્ઞાનની અધિકારિણી ગણાતી જોઈ ગુસ્સાથી દાંત પીસતા હતા. તેઓ શાસ્ત્રને ભાષામાં ઉતારનારાઓને ગાળો દેતા હતા, કે ‘કૃતિવાસ, કાશીદાસ અને તેને પગલે ચાલનારા આદ્યજ્ઞો એ ત્રણે સત્યાનાશ વાળનારા છે,’^૨ તથા સંસ્કૃતમાં એવી જ જાતના શ્લોક રચી ભાષાસાહિત્યનો અંકુરમાંથી વિનાશ કરવા પ્રયાસ કરતા હતા. અષ્ટાદશ પુરાણાનિ રામસ્ય ચરિતાનિ ચ । ભાષાયાં માનવં શ્રુત્વા રૌરવ નરકં વ્રજેત્ ॥^૩ છતાં આ શાસ્ત્રાનુવાદ અને શિક્ષાનો પ્રવાહ કોઈ પણ રીતે અટક્યો નહિ.

અગાઉ એક પ્રકરણમાં કહ્યું છે તેમ આ બધાં પ્રાચીન કાવ્યો ગવાતાં હતાં. અંગાળાના વૈભવશાળી ધનવાનો એ ગાયનોનો આદર કરતા. પ્રત્યેક રાજસભામાં એક સભાકવિ રહેતો. તે પોતાના પોષક,

૧. સેન પહેલાં કોઈ રાજકુળનો વાળંદ હતો. છવટ ધાર્મિક પુરુષ તરીકે તેની પ્રખ્યાતિ એટલી બધી વધી ગઈ કે તે અને તેનો વંશ એ રાજવંશના કુળચુક તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયા.

૨. મૂળ વાક્ય આ પ્રમાણે: ‘કૃતિવેસે, કાશીદેશે, આર બામુન વૈષે, એઈ તિન સર્વનેશે’

૩. ‘અદાર પુરાણો અને રામનું ચરિતાભિધાન માનવીઓ ભાષામાં સાંભળી રૌરવ નરકમાં જાય છે.’

ઉત્સાહદાતાના ધર્મને અતુકૂળ કાવ્યો રચતો. ગૌડના રાજાઓએ યંગ-સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવા માટે શાસ્ત્રોનો કવિતામાં અનુવાદ કરવા શાસ્ત્રજ્ઞ કવિઓને નીમ્યા હતા. ચંડીકાવ્ય, અન્નદામંગલ, અને શિવસંકીર્તનના રચનારાઓને એ રીતે આશ્રય મળ્યો હતો.

પરંતુ એ જમાનામાં પણ આશ્રય વિના કેવળ પોતાના જ પગ પર ઉભું રહેલું સાહિત્ય હતું. એ સ્વતંત્ર રીતે રચાયું હોવાથી અતુલનીય અને એમાં કંઈ નવાઈ નથી. વિષહરિ અને ચંડીપૂજાની માફક વૈષ્ણુ-વોનાં કીર્તન અને ભજન તે જમાનામાં અર્થપ્રદ કે સન્માનાસ્પદ નહોતાં. સમાજનો નીચલો વર્ગ જ હંમેશાં નવીન વિચારો ફેલાવવાનું કાર્યક્ષેત્ર છે. જે ભટ્ટાચાર્યોનું ટોળું રાજા રામમોહનરાય અને ધર્મચંદ્ર વિદ્યા-સાગરની વિરુદ્ધ પડ્યું હતું, તે જ ભટ્ટાચાર્યોના પૂર્વજો ચૈતન્યદેવના નવા ધર્મની સામે કેડ કસી ઉભા રહ્યા હતા. ચંડીદાસનું જીવન પણ સુખી નહોતું. તેના પર કલંકોનો ઢગ ચડાવવામાં આવ્યો હતો, તથા તેને સમાજવ્યુત કરવામાં આવ્યો હતો. ચૈતન્યદેવના અનુચરો પણ નાના પ્રકારની નિંદા વેઠતા હતા. તોપણ વાસ્તવિક રીતે તેઓએ જ યંગસાહિત્યને પુષ્ટ કર્યું હતું એમાં કશો શક નથી. સંસ્કૃતના દાસત્વને લીધે જે યંગસાહિત્ય અંકુરમાંથી જ નાશ પામત તેને વૈષ્ણવોએ જીવાડ્યું. અસાર સુધી યંગભાષા કેળવાએલા વર્ગને માટે ઉપેક્ષણીય હતી, પરંતુ જે દિવસથી (શકે ૧૫૩૭ થી) સંસ્કૃત ભાષાના પ્રખર પંડિત, એંશી વર્ષના વૃદ્ધ કૃષ્ણદાસ કવિરાજે નવ વર્ષના કઠોર પરિશ્રમને અંતે 'શ્રી ચૈતન્યચરિતામૃત' જેવો અપૂર્વ દર્શનાત્મક ઇતિહાસ રચ્યો તે દિવસથી યંગભાષાનો યુગ પલટયો. વળી જે દિવસે શ્રીનિવાસાચાર્યના પૌત્ર રાધા-મોહન ઠાકુરે યંગાળી 'પદામૃતસમૂહ' ની સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી ત્યારે યંગભાષા કૃતકૃત્ય થઈ. દેવભાષા યંગભાષાની સેવામાં હાજર થઈ એથી સધારે ગૌરવની વાત તે ખીજ કઈ હોઈ શકે ?

પ્રાચીન યંગસાહિત્યનાં ખાસ લક્ષણો:—જેઓ અંગ્રેજ

સાહિત્ય વાંચી બંગલાણી સમાલોચના કરવા તૈયાર થાય તેઓએ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વિલાયતી લીલી અને દેશી પદ્મમાં, જસમાઈન ને બુધમાં જોડો ભેદ છે, તેટલો જ ભેદ અંગ્રેજી અને બંગાળી ચરિત્રમાં છે. અને બંગસાહિત્યમાં પણ એ ભેદનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે.

અંગ્રેજ કવિ ચોસરે જે ગીત ગાયાં, તેનું અનુકરણ સ્પેન્સરે કર્યું નથી; વળી ‘કન્ટરબરી ટેલ્સ’ કે ‘ફોર કિંગ્સ’ ના સૌંદર્યની છાયા ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’ માં પડી નથી. આ પ્રમાણે જોન વેબ્સ્ટર, ફોર્ડ, બેન જનસન, સ્કોટ, શેલિ વગેરે કવિઓએ પોતપોતાના સ્વતંત્ર આદર્શ મુજબ કાવ્ય રચના કરી છે; એક કવિની રાગિણી સાથે બીજા કવિની રાગિણી પણ મળતી આવતી નથી. ઉદાયમાન સ્વતંત્ર જાતિમાંનું વ્યક્તિગત સ્વાવલંબન એ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

પરંતુ બંગાળી કવિઓ તો અગાઉ થઈ ગયેલા કોઈ કવિનો માર્ગ જોયા સિવાય આગળ વધતા જ નથી. અનુવાદ ગ્રંથોના આદિ લેખક તરીકે કૃત્તિવાસ, સંજય, માલાધર વસુ વગેરેના નામ આપી શકાય, પરંતુ મૌલિક ગ્રંથોનો અનુવાદ કર્યા પછી તરત જ તેના જ અનુકરણ રૂપે બીજા ફરીથી એ જ લખાણ લખ્યા સિવાય રહેતો નથી. આદિ કવિ તરીકે કોને માનવો એ પણ આ રૂઢિને લીધે મોટો વિચારનો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. એક કવિની પહેલાં બીજા, તેની પહેલાં ત્રીજા, એમ એક જ કાવ્યના લેખક તરીકે પુષ્કળ કવિઓ મળી આવે છે. એકાદને આદિ કવિ માની લઈએ તોપણ તેણે પોતાની કલ્પના વડે કાવ્યનો વિષય પેદા કર્યો હોય એવું લાગે જ જણાય છે. ચંડીકાવ્યનો આદિ લેખક કોણ હતો તે જણાતું નથી. ચૈતન્યભાગવતમાં મંગલચંડીનાં ગીતોનો ઉલ્લેખ છે; દ્વિજ જનાર્દન નામના કવિનું અતિ પ્રાચીન અને સંક્ષિપ્ત ચંડીનું ઉપાખ્યાન પણ મળી આવ્યું છે. આવાં આવાં કેટલાંક સાધનો પરથી સ્મધવાચાર્ય નામના માણસે ‘ચંડીકાવ્ય’ લખ્યું જણાય છે. અને તેના

એ કાર્યનો પરિપૂર્ણ વિકાસ કવિકંકણ મુકુંદરામના ચંડીકાવ્યમાં થયો છે. એ અગાઉના કવિઓના તપ વડે યશસ્વી થયો છે. મુકુંદરામ પછી વળી લાલા જ્યનારાયણે આ આખત હાથમાં લીધી હતી. તે જ રીતે ‘મનસા-મંગલ’ના પણ ૩૧ લેખકો મળી આવ્યા છે. ‘વિદ્યાસુંદર’નું આખ્યાન પણ કૃષ્ણરામ, રામપ્રસાદ અને ભારતચંદ્ર એમ ત્રણ લેખકો મેળવી કૃતકૃત થયું છે. ભારતચંદ્રે એ આખ્યાનને છેલ્લું ઉત્કૃષ્ટ રૂપ આપ્યા પછી પણ પ્રાણુરામ નામના એક કવિએ તેના પર કલમ ચલાવવાનું સાહસ કર્યું હતું. કહેવાની જરૂર નથી કે તેમાં તે સફળ નીવડ્યો નથી.

દક્ષિણરાયના ઉપાખ્યાનનો પહેલો કવિ માધવાચાર્ય, બીજો કૃષ્ણરામ. ‘મૃગલુપ્ધ’ રતિદેવે રચ્યા પછી ફરીથી રઘુરામે રચ્યું. ‘ધર્મમંગલ’ના કવિઓનો તો તોટો જ નથી. અનુવાદ ગ્રંથોમાં પણ આ પ્રમાણે ગુદા ગુદા હાથની ક્રિયા જણાય છે; સંજયની પછી કવીન્દ્ર પરમેશ્વર, શ્રીકર નંદી, નિત્યાનંદ ઘોષ ને છેવટે કાશીદાસે મહાભારતનો અનુવાદ કર્યો છે. રામાયણના કવિ અસંખ્ય છે. પણ તેમાંનો કોઈ કૃત્તિવાસનું આદિ ગૌરવ નષ્ટ કરી શક્યો નથી. ગુણુરાજખાંને પંથે પળી માધવાચાર્ય, લાઉડિયા કૃષ્ણદાસ વગેરે અનેક કવિઓએ ભાગવતનું ભાષાંતર કર્યું છે. નવો લખનાર હંમેશાં અગાઉના લેખકની કોઈ ભૂલ ખતાવી પોતાના કાવ્યની શરૂઆત કરે છે. તેમ કરતાં અગાઉના લેખકની સારી પેઠે નિંદા કરતાં પણ અચકાતો નથી. કોઈને વળી દેવતા પોતે પોતાનું કાવ્ય લખવાનું ફરમાવે છે. આવાં આવાં અનેક બહાનાં કાઢી નવો કવિ ગુનો વિષય હાથમાં લેવાનાં કારણો સમજાવે છે.

આ પૂછું પકડી ચાલવાની ટેવ યંગાળી જાતિનું જીવનસૂત્ર છે. નવીન માર્ગે જવાનો પોતાને અધિકાર હોય એવું ગુના કવિઓ માનતા જ નહોતા. તેથી તેઓ કલ્પનાના પુષ્પક વિમાન પર ચઢી નવી નવી સૃષ્ટિ સરજતાં અચકાતા હતા. ધર્મના યંધનમાં જકડાએલી તેઓની કલ્પના બીજાં જગતોનાં કુલો તરફ દોડી શકતી નહોતી. આ વાત ભલે વખાણવા લાયક હોય પણ જ્યારે ‘વિદ્યાસુંદર’ જેવા કાવ્યને પણ

ખીલીપત્ર અને તુલસી વડે શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થાય ત્યારે ધર્મની જાળ બહુ દૂર સુધી ફેલાયેલી હતી એમ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી.

અંગાળી પ્રાચીન કાવ્યોની હજુ સારી પેઠે ખોળ થઈ નથી. જેને અત્યારે આદિ કવિની માળા પહેરાવવામાં આવે છે તેઓ કદાચ ખરેખરા આદિ કવિ ન એ હોય ! પુરાતત્વશાસ્ત્રીઓ વડે એ પ્રાચીન ક્ષેત્ર ખેડાય ત્યારે તેમના હળની કોશને વળગી કોઈ નવા કવિઓનાં હાડપિંજર નીકળી આવે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

આ અનુકરણવૃત્તિ કાવ્યમાં સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. એકાદ ઉંચો ભાવ મળી આવે કે તરત તેનું અનુકરણ થવાનું જ. તે એટલે સુધી કે તેનો સૃષ્ટિ કોણ તે નક્કી કરવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે. દરેક ‘ચંડી-કાવ્ય’માં પુલ્લરા ને ખુલ્લનાના ‘બાર મહિના’ મળી આવે છે. એ સિવાય વિજયગુપ્તના પદ્યપુરાણમાં પદ્માવતીના, પદ્મલક્ષ્મીનાં વિષ્ણુપ્રિયાના, વિદ્યાસુંદરમાં વિદ્યાના, સૈયદ આલવાલ કવિના ‘પદ્માવતી કાવ્ય’માં નાગમતીના એમ અસંખ્ય ‘બાર મહિના’ મળી આવે છે. એકાદ સુંદર વિચાર મળ્યો કે તરત જ તેનું અનુકરણ થઈ તે વિચાર ચવાઈને કુચો થઈ જવાનો. ઉદાહરણ તરીકે વિદ્યાપતિનું એક દૃષ્ટાંત લઈએ; વિદ્યાપતિની રાધા કહે છે, કે ‘હું મરણ પામું એટલે માંડે શરીર સળગાવી મૂકશો નહિ, પાણીમાં ફેંકી દેશો નહિ પણ મારા શબને તમાલની ડાળે બાંધી રાખજો. કદી એ શ્યામસુંદર પ્રાણુપતિ વૃંદાવનમાં આવે તો હું તેના દર્શનથી નવજીવન પ્રાપ્ત કરીશ.’^૧ આ કાવ્ય જેવા જ વિચાર રાધામોહન ઠાકુરના એક પદમાં હાથ દૂર મળી આવે છે. તે જ રીતે ચંદુનંદનદાસ, નરહરિ વગેરે કવિઓ પણ તેજ વિચાર પોતપોતાના પદમાં આલેખી ગયા છે. કૃષ્ણકૃમલે તો વિદ્યાપતિની ભાષાનું પણ

૧. ના પુરિઓ મોર અંગ ના ભાસાઓ જલે, મરિલે રાખિઓ બાંધિ તમાલેર ડાલે. કબહું સે પિયા યદિ આસે વૃંદાવને, પરાણ પાયબ હામ પિયા દરસને.

અનુકરણ કર્યું છે. જ્યેષ્ઠવનું અનુકરણ કરી વિદ્યાપતિએ ગાયું કે 'હું શંકર નથી પણ સુંદરી છું.'^૧ કે તરત જ એ વિચારને અનુસરી રામવસુએ 'હું હર નથી પણ યુવતી છું.'^૨ એ મતલબની સુંદર કવિતા જોડી કાઢી. સિવાય બીજાં પણ કેટલાંય એવાં પદો છે કે જે કાંતો સંસ્કૃતના અનુકરણ રૂપે અને કાંતો અગાઉ થઈ ગયેલા કવિઓના અનુકરણ રૂપે રચાયાં છે. આ બધી કૃતિ અંગ્રેજીમાં જેને અનુરૂપ રચના (Parallel Passage) કહે છે એવી નથી, પણ સાહિત્યના જગતમાં ખરે ખપોરે પાડેલી ધાડ જેવી છે.

અત્યાર સુધીમાં આપણે જોયું કે કેટલાક ધર્મપ્રસંગોની સીમામાં બંગ કવિઓની પ્રતિભા પુરાઈ રહી છે. જ્યાંસુધી કોઈ એક કાવ્યનો સંપૂર્ણ વિકાસ નથી થયો ત્યાંસુધી જુદા જુદા કવિઓએ તેના પર હાથ ચલાવવો ચાલુ રાખ્યો છે. એથી આખું કાવ્ય અને તેની અંદર આવેલા ભાવો ધીમે ધીમે વિકસિત થયા છે. પરંતુ વિકાસ એ જ કંઈ સર્વત્ર પ્રાકૃતિક નિયમ નથી. બાગમાંનાં ફુલોમાંનાં કેટલાંક ખિલે છે અને કેટલાંક કળીના રૂપમાં જ નષ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે કવિ-કંકણની 'ચંડી,' કેતકાદાસ અને ક્ષેમાનંદનાં 'મનસાર ભાસાન', ધનરામનું 'ધર્મમંગલ' વગેરે સંપૂર્ણ કાવ્યોની પાસે 'સત્યનારાયણની પાંચાલી', 'શનિની પાંચાલી', 'ધાન્યપૂર્ણિમાની વ્રતગીતિ' ઇત્યાદિ અસંખ્ય ખંડકાવ્યો નજરે પડે છે. એ બધાં કળી રૂપે જ રહ્યાં છે.

કાવ્યોના સંબંધમાં આ અનુકરણવૃત્તિ નિંદનીય છે કે પ્રશંસનીય તે ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ. તો પણ એમ લાગે છે, કે ધીમે ધીમે ઘડાએલાં પ્રાચીન બંગાળી પ્રત્યેક કાવ્યમાં નિપુણતા અને સૌંદર્ય વધારે જણાય છે. દોષ એ છે કે એ બધાં કાવ્યોમાં સ્વાધીનતાનો વાયુ વહેતો નથી, કલ્પનાનું ગાંડા કરી મૂકે તેવું સ્વપ્ન અથવા ઉદાસ અને સહજ સ્ફુર્તિમય વિચારનો આવેશ એમાં નથી. કાવ્યોનાં બધાં

૧. 'હામ નહુ શંકર હું વરનારી' - વિદ્યાપતિ

૨. 'હર નઈ હે આમિ યુવતી' - રામવસુ

પુરુષ ચરિત્રો સમાજના કંઠે નિયમેને વશ, વિપત્તિમાં પ્રયત્નવિમુખ અને અલાકિક દૈવશક્તિ ઉપર અનુચિત વિશ્વાસ રાખનારાં છે. જે જાતિના શાસનમાં, વિચારમાં અને સમાજમાં ગુલામી હોય, તે જાતિના સાહિત્યમાં સ્વાધીનતા શી રીતે આવે? આપણે આપણી આ જાતને તે શી રીતે ભૂલી શકીએ? પોતાના સ્વભાવમાંથી એ બધું કઈ રીતે ભૂસી શકાય?

પરંતુ તાજાં ખિલેલાં પુષ્પોની માફક વૈષ્ણવ ગીતો એક જાતના સ્વતંત્ર મુગ્ધ કરી નાખનારા ભાવમાંથી પ્રગટેલાં છે. એ ભાવનું નામ પ્રેમ છે. ‘લખ્મોદર’, ‘નાભિ સુગભીર’, ‘આનનુલંબિત બાહુ’ની માફક પુષ્કળ સંસ્કૃત કચરો અંગસાહિત્યને કલુષિત કરી રહ્યો હતો. તાજાં જન્મેલાં આ કુસુમોએ એવી અસ્વાભાવિક ઉપમાઓને તજી દીધી. તેને બદલે ‘પ્રિયતમ કેવો છે? શિઆળાની ઓઢણી, અથવા ગ્રીષ્મ કે વર્ષા ઋતુની છત્રી જેવો છે, અગર એ શ્યામસુંદર તો ભર દરિયાનું નાવ છે.’^૧ આવી પરિચિત તુલનામૂલક વાતો જગૃત કરી. જ્યદેવે શ્રીહરિ પાસે જે દિવસં ‘દેહિ પદપલ્લવમુદારમ’ ગવડાવ્યું, તે દિવસે સમાજમાં સુધારો કરવામાં નિશ્ચેષ્ટ યંત્ર સમાન માનવોએ જીલ બહાર કાઢી આ ઘટનાને એકાદ દૈવઘટના દ્વારા અનેલી દર્શાવી એનું જગતિક સ્વરુપ નષ્ટ કર્યું; પરંતુ જ્યારે બલરામદાસે ‘એ ચંદ્રમુખી શ્યામના શરીર પર પગ મૂકી ઉઘી જાય છે,’^૨ અને કૃષ્ણકમ્બે ‘એના અતુલ રક્ત ચરણારવિદ કેવાં સુંદર છે? તે પર શ્યામસુંદર પોતે વખાણ કરતા કરતા અજાતો લગાડતા’^૩ ઇત્યાદિ પદો ગાયાં ત્યારે એવી રીતે એની વ્યાખ્યા કરવાની જરૂર પડી નહિ. જાતિના જીવનમાં તે વખતે પ્રેમનો સંચાર થયો હતો અને તેથી જ અધીનતાના સ્વભાવવાળાં પ્રાચીન અંગસાહિત્યમાં વૈષ્ણવ પદો વડે સ્વાધીનતાનો પવન ઝુંકાવા લાગ્યો.

૧. શીતેર ઓઢની પિયા, ગિરિધીર વા, વરખાર છત્ર પિયા,
દરિયાર ના. —વિદ્યાપતિ

૨. ‘નિદે જય ચાંદવદન શ્યામઅંગે દિયા પા.’ —પદકલ્પતરુ, પદ ૧૧૦૦.

૩. અતુલ રાતુલ ચરણ દુખાનિ, આલ્તા પરાત બધું કતઈ બાખાનિ.^૪
—દિવ્યોન્માદ

પ્રકરણ ૬ ટું

ગૌડ યુગ

અથવા

શ્રીચૈતન્યપૂર્વ સાહિત્ય

પંચ ગૌડ: મુસલમાનો આવ્યા પહેલાં વિંધ્યાચળની ઉત્તરે તથા આસામની પશ્ચિમે આવેલો આ વિશાળ દેશ સારસ્વત, કાન્યકુબ્જ, ગૌડ, મિથિલા અને ઉત્કલ આ પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલો હતો; આ પશ્ચિમ વિભાગનું સાધારણ નામ ‘પંચગૌડ’ હતું.^૧ આ પાંચે રાજ્યો જુદા જુદા રાજાઓના કબજામાં હતાં, પરંતુ તેમાંનો બળવાન રાજા ગર્વપૂર્વક ‘પંચગૌડેશ્વર’ ની ઉપાધિ ધારણ કરતો. ઇ. સ. ની સાતમી સદીમાં હુએનત્સાંગે શિલાદિત્યને આ ‘પંચગૌડેશ્વર’ની પદવીથી વિભૂષિત થયેલો જોયો હતો.^૨ ગૌડના રાજાઓએ અનેક વાર આવી ગર્વિષ્ટ પદવી ધારણ કરી હતી; ઇ. સ. ની સાતમી સદીની શરૂઆતમાં કિરણસુવર્ણના રાજા શશાંકગુપ્તે કાન્યકુબ્જના રાજા રાજ્યવર્દ્ધનને લડાઈમાં મારી નાખ્યો હતો. ઔદ્ધ રાજાઓમાં ગોપાળ, દેવપાળ અને

૧. ગૌડની રાજધાની ઇ. સ. પૂ. ૭૩૦ માં સ્થપાઈ હતી. ટાલેમીએ તેને ‘ગંજરિનિયા’ નામે ઓળખાવી લાગે છે. એ વખતે આ દેશ કર્તોચા અને ગંગાથી જુદો પડી પશ્ચિમ ગૌડ અને પૂર્વ ગૌડ એમ બે નામે પ્રખ્યાત હતો. પરંતુ એક રાજાના કબજામાં હોવાથી આ બંને વિભાગો આગળ ઉપર ‘ગૌડ દેશ’ ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. મોગલોના સમયથી ગૌડ અને બંગદેશે ‘બંગાળા’ એવું નામ ગ્રહણ કર્યું. આ વિષે વધારે જાણવાની ઇચ્છા રાખવાવાળાઓએ મેજર રનલ્ડનો હિંદનો નકશો જોવો.

૨. બેલ(Beal) સાહેબજીત હુએનત્સાંગના જ્રમણવૃત્તાંતના અનુવાદમાં પંચગૌડેશ્વરનું ભાષાંતર Lord of five Indies કર્યું છે.

જ્યપાળે આર્યાવર્તનો અધો ભાગ હત્યો હતો. તેઓ એટલા અધા સત્તાધારી હતા કે પંચાંગમાં કલિયુગમાં થઈ ગએલા ચક્રવર્તી રાજ-ઓમાં યુધિષ્ઠિરની સાથે તેઓનું નામ પણ લખાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે ખરા ‘પંચગૌડેશ્વર’ તો એ રાજાઓ જ હતા. આ ગૌડેશ્વરોનો ઉત્સાહ અંગભાષાની ઉન્નતિનું મૂળ છે. અંગભાષાનાં જુનાં ગીતોમાં ‘પંચગૌડેશ્વર’ ની સંજ્ઞા અનેક સ્થળે વપરાઈ છે, જે કે વખત જતાં એ સંજ્ઞાનો અર્થ પલટાઈ ગયો હતો.

અગાઉ કહ્યું છે તેમ આલ્મશો પહેલાં તો ભાષાના ગ્રંથોનો પ્રચાર કરવાના વિરોધી હતા. કૃત્તિવાસ અને કાશીદાસને તેઓએ ‘સત્યાનાશી’ની પદવી આપી હતી અને અઢાર પુરાણના ભાષાંતરકારોનું સ્થાન રૌરવ નરકમાં મુકર કર્યું હતું. આ તરફ ગૌડેશ્વરની સભામાં સંસ્કૃત પુરાણો અને લલિત લઘંગલતા પરિશીલન કોમલ મલય-સમીરે’ ના જેવી કમનીય પદાવલીના ઘોષ ઉઠતા હતા. ત્યાં ન્યાય-શાસ્ત્રના કૂટ પ્રશ્નોની મીમાંસા થતી; અને નૈપધાદિ કાવ્યના અલંકારો વિષે અને દર્શનશાસ્ત્રના કૂટ તર્કોના અર્થ કરવા માટે વિદ્વાનો સર્વદા તત્પર રહેતા. આ સમૃદ્ધ સભાગૃહમાં દીન અંગભાષાનો કઈ રીતે પગ-પેસારો થયો તે એક જાણુવા જેવો પ્રશ્ન છે.

મુસલમાનોએ અંગાળા હત્યો એ જ અંગભાષાના આ સૌભાગ્યનું ખરું કારણ છે.

મુસલમાનો ધરાન, તુરાન વગેરે ગમે તે દેશમાંથી ભલેને આવ્યા, પણ અંગાળામાં આવી તેઓ સંપૂર્ણ અંગાળી થઈ ગયા. મસ્જિદની પાસે દેવમંદિરોના ઘંટો વાગતા; મહોરમ, ઇદ વગેરે ઉત્સવની સાથે દુર્ગોત્સવ, રાસ, દોલોત્સવ વગેરે ઉજવાતા; તેઓના કાનમાં રામાયણ અને મહાભારતનાં ભવ્ય વર્ણનો ચકલે ચકલે અથડાતાં; આ બધાની અસરથી તેઓને હિંદુઓના ધર્મ, આચારવિચાર વગેરે જાણવાની બહુ જિજ્ઞાસા થઈ.

ગૌડના પાદશાહોના આશ્રય નીચે હિંદુશાસ્ત્રોનાં ભાષાંતર શરુ થયાં. નસીરખાંએ ઇ. સ. ૧૩૨૫ સુધી રાજ્ય કર્યું; તેના અમલ ૪૦ વર્ષ ચાલ્યો. આ પાદશાહે મહાભારતનું ભાષાંતર કરાવ્યું હતું એમ પરાગલખાંની આજ્ઞાથી થયેલા તે જ ગ્રંથના એક ખીજ ભાષાંતર પરથી જણાય છે. કવિ વિદ્યાપતિએ પણ નસીરખાંની તથા ‘પ્રભુ ગ્યાસુદ્દીન સુલતાન’ની પ્રશંસા કરી છે. આ નસીરખાં પ્રેમ વિષયક પદોનો બહુ શોખીન હતો. કૃત્તિવાસી રામાયણ પણ ગૌડેશ્વરની આજ્ઞાથી જ રચાઈ હતી. આ ગૌડેશ્વર તે ‘રાજ ગણેશ’ હોવો જોઈએ. તોપણ ભાષામાં શાસ્ત્રગ્રંથોનો અનુવાદ કરવાનો રિવાજ તો મુસલમાનોએ જ શરૂ કર્યો એ નક્કી છે. કૃત્તિવાસે કરેલું ગૌડેશ્વરની સભાનું વર્ણન અમાત્યની ‘ખાં’ ઉપાધિ પરથી મુસલમાની પ્રભાવવાળું જણાય છે. મુસલમાન પાદશાહોએ જ માલાધર વસુને ભાગવતનો અનુવાદ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું અને તેણે ભાગવતના દશમ અને એકાદશ સ્કંધનું સુંદર ભાષાંતર કરી ‘ગુણરાજખાં’ ની પદવી મેળવી હતી. હુસેનશાહના વખાણનાં પદો ઘણાં પ્રાચીન પદોમાં મળી આવે છે. તેના સેનાપતિ પરાગલખાંએ પૂર્વ અંગાળાના નોયાખાલી જિલ્લામાં આવેલું પરાગલપુર નામનું ગામ વસાવેલું છે. તેમાં એના વંશજો અત્યારે હયાત છે. આ પરાગલખાંની આજ્ઞાથી કવીન્દ્ર પરમેશ્વર નામના કવિએ સ્ત્રીપર્વ સુધીના મહાભારતનું ભાષાંતર કર્યું હતું. તેના પુત્ર છુટીખાંની આજ્ઞાથી શ્રીકરણ નંદી નામના કવિએ અશ્વમેધ પર્વનો તરજુમો કર્યો હતો.

આ બધા તરજુમાઓ પરથી જણાય છે કે રાજકાર્ય પુરું થયા બાદ મુસલમાન પાદશાહો પોતાના મિત્ર સાથે હિંદુશાસ્ત્રોનો અંગાળી અનુવાદ સાંભળવા બેસતા. કવિ આલવાલે આરાકાનના રાજાના મુખ્ય અમાત્ય ‘માગન ઠાકુર’ ની આજ્ઞાથી પોતાના પ્રખ્યાત પદ્માવતી કાવ્યનો અનુવાદ કર્યો હતો. આ ‘માગન ઠાકુર’ જાતે મુસલમાન

હતો. એ જ રીતે સુલેમાન નામના એક સોદાગરે ફારસી વાર્તાના એક પુસ્તકનો અનુવાદ કરાવ્યો હતો; દોલત કાજી નામના એક કવિએ કોઈ એક પાદશાહનો આશ્રય મેળવી ‘લોર ચંદ્રાણિ’ નામનું કાવ્ય રચ્યું હતું. આવાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય.

આ રીતે મુસલમાન પાદશાહો અને ધનવાન માણસોનું કુતૂ-હલ મટાડવા ખાતર રાજદ્વારમાં પેસવાની દીન અંગભાષાને પરવાનગી મળી હતી. ગૌડેશ્વરની માનીતી ભાષાનું જમીનદારો અપમાન કરી શક્યા નહિ. તેઓ પણ પાદશાહનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ હવે ખીજે કંઈ ઉપાય ન જોતાં એ ભાષાની સેવામાં મશગુલ બની ગયા. આમ હાથીદાંત સુવર્ણમંડિત થઈ શોભે તેથી પણ વધારે ધન અને જ્ઞાનના એકત્ર સંગમથી અંગભાષા શોભવા લાગી.

હવે વાંચકોને સમજાશે કે આ પ્રકરણને ‘ગૌડ યુગ’ નામ આપ્યું છે એ વાજબી છે.

અનુવાદ શાખા: કૃત્તિવાસ: કૃત્તિવાસી રામાયણની મળી આવેલી પ્રાચીન પ્રતો પરથી અંગાળી સાહિત્ય પરિષદે શ્રીયુત હીરેન્દ્રનાથ દત્ત પાસે કૃત્તિવાસી રામાયણના ઉત્તરકાંડનું સંપાદન કરાવ્યું છે. આ પ્રત બસો વર્ષથી વધુ જુની લાગતી નથી.

પ્રચલિત કૃત્તિવાસી રામાયણનો લંકાકાંડ કૃત્તિવાસનો લખેલો જણાતો નથી; કદાચ તેમ ન હોય તોપણ એ કાંડમાં કૃત્તિવાસ અને કવિચંદ્રની કવિતાનું મિશ્રણ તો અવશ્ય થઈ ગયું લાગે છે. કેટલીક પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોમાં ‘અંગદનું દૌલ’ નામની કવિતાને છેડે કવિચંદ્રનું નામ મળી આવે છે. તરણીસેનના યુદ્ધની કથામાં પણ તેનું નામ કોઈ કોઈ પ્રતોમાં માલમ પડે છે.

કૃત્તિવાસ શાસ્ત્ર પંડિત હતો. તે રામાયણનું ભાષાંતર કરતાં વાલ્મીકિને શા માટે છોડી દે છે તેનું કારણ સમજાતું નથી. ત્રિપુરા,

શ્રીહૃદ વગેરે સ્થળેથી જે પ્રતો મળી આવે છે તેમાં વીરબાહુ, તરણી-
સેન વગેરેનાં યુદ્ધો, રાક્ષસોની મેદાન પર રામની સ્તુતિ, અને રામે
કરેલી ચંડીપૂજનાં વૃત્તાંતો નથી. એ અનુવાદો કેટલેક અંશે વાદ્મીકિતે
મળતા આવે છે. પૂર્વ અંગાળા અને પશ્ચિમ અંગાળામાં મળી આવતી પ્રતો
પરથી એટલું સાબીત થાય છે કે એ બધી પ્રતોનો રચનાર એક જ
છે. પરંતુ પશ્ચિમ અંગાળાની પ્રતોમાંની કેટલીક લીટીઓ, કેટલાંક
આખ્યાનો પૂર્વ અંગાળાની પ્રતોમાં નથી. રાવણનો પુત્ર વીરબાહુ
ધાયલ થાય છે, તે રામને દંડવત્ પ્રણામ કરતો વિનવે છે કે ‘ઓ
રામ, ચરણકમલને વિષે આ દાસને સ્થાન આપો. હું રાવણનો પુત્ર
છું એમ માની દયા નહિ કરો તો આપના દયામય નામને કલંક
લાગશે.’ આવી રાક્ષસી વૈષ્ણવ ભક્તિ પૂર્વ અંગાળાની પ્રતોમાં નથી.
આ એક ગૂઢ પ્રશ્ન છે કે આવાં આવાં વચનો ને આખ્યાનો એ
પ્રતોમાં શા માટે નથી? દીનેશ બાપુ કહે છે કે શક્ત અને વૈષ્ણવ
ધર્મે અંગાળાના સાહત્યને પુષ્ટ કરવામાં નાના પ્રકારની મદદ કરી
છે અને આ રામાયણોમાં પણ એ ધર્મવાળાઓએ પોતપોતાને
અનુકૂળ મંતવ્યો દાખલ કરી દીધાં છે. વૈષ્ણવોએ રાક્ષસો પાસે
રામની સ્તુતિ કરાવી છે અને શક્તોએ રામ પાસે ચંડીપૂજા કરાવી
છે. આવી દીનતા વાદ્મીકિએ કોઈ પણ સ્થળે કલ્પેલી નથી.
વીરબાહુ કેવળ રામલક્ષ્મણને જ વંદન કરતો નથી પણ રામના બધા
કપિઓને પણ વંદન કરે છે. આ કપિઓ ચૈતન્યદેવના હજુરિઆઓની
પેઠે દેવોના અવતાર તરીકે સ્વીકારાયા નથી એ જ નવાઈ છે. ત્યાર
પછી રાવણની ઉક્તિ: ‘મેં દુરાચારીએ આ ભારતભૂમિમાં જન્મી જે
પાપો કર્યો છે તેનો પાર નથી. હે દયામય, મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.
એમ વીસે હાથ જોડી રાવણ કહેવા લાગ્યો.’ રાવણની આ પ્રાર્થના
ચૈતન્યદેવ પાસે જગાઈ માઘાઈ નામના એ દુષ્ટોની પ્રાર્થના યાદ
આણે છે. લેખક વૈષ્ણવતામાં એટલો બધો તન્મય થઈ ગયો છે,
કે રાવણનો જન્મ હિંદમાં થયો નહોતો એ પણ વિસરી ગયો છે.

આ કરતાં પણ વધારે તરણીસેનના ચરિત્ર પર વૈષ્ણવોએ હાથ ચલાવ્યો છે. તે રીતસર ભેખધારી બની લડાઈ કરવા બંધ છે. ગંગાની માટીથી લખેલું હરેકૃષ્ણ નામ કંઈક રૂપાંતરિત થઈ રામનું નામ ધારણ કરે છે. ‘શરીર પર અને રથની ચોમેર રામનું નામ લખેલું છે. તરણીસેનની આવી ભક્તિ જોઈ કપિઓ ખડખડ હસે છે.’ હસવા જેવું તો છે જ. આવો માણસ યુદ્ધે ચઢે એટલે હરકોઈ માણસને હસવું આવે જ. ત્યારપછી તરણી રામના શરીરમાં વિશ્વરૂપ દર્શન કરે છે. અહીં રામાયણે ભાગવતનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. રામ રાક્ષસોની ભક્તિ જોઈ કોઈ કોઈ વેળા રહી પડે છે, કોઈ વેળા તેને આશીર્વાદ આપે છે, છતાં ભક્તો એવા છે કે આશીર્વાદ આપતા ગોસ્વામી પર ખાણેનો બરસાદ વરસાવે છે. આ અધું વાંચતાં રામાયણનું યુદ્ધ એક મોટા ભજનકીર્તનનો અખાડો હોય એવો ભાસ થાય છે. ગમે તેમ હો પણ આવો ફેરફાર બંગાળીઓને અનુકૂળ નીવડ્યો એ તો નક્કી. તેઓના ધરમાં હથિયારો તો કટાઈ ગયાં હતાં. ચક્ષુજલ હવે મુખ્ય આયુધ તરીકે કામ કરતાં હતાં. માટે બંગાળી રામાયણમાં યુદ્ધક્ષેત્ર પર એ આયુધનો ઉપયોગ થતો જોઈ હસવાની કંઈ જરૂર નથી. રામાયણ આ રીતે ફેરવાઈ ગઈ હોવા છતાં તદ્દન વિકૃત બની ગઈ છે એમ માની તેને તરછોડવાની જરૂર નથી. જો કે વીરબાહુ જેવો પરાક્રમી રાક્ષસ રામની સ્તુતિ કરે એ રાક્ષસોની વીરતાને ઘોકો પહોંચાડે છે તોપણ એ ઘટના તે જમાનાના બંગાળી જીવનની મૂળ નીતિનું ઉલંઘન કરતી નથી. વૈષ્ણવનીતિ એ જમાનામાં સર્વત્ર ફેલાઈ રહી હતી. એણે રામાયણ અને મહાભારતના અનુવાદોને પણ પોતાના સપાટામાં લીધા હતા. માટે એ પરિવર્તન બંગાળીઓના સ્વભાવ વિરુદ્ધ નહોતું. ત્રિપુરા વગેરે સ્થળે મળી આવેલી પ્રતોમાં એવો સંભવ નહોતો માટે તે તરફ કેવળ રામાયણની જ નહિ પણ બીજી પ્રતો પણ વિકૃત મળી આવતી નથી. ત્યાંની પ્રતોમાં કેવળ શબ્દગત ફેરફાર સિવાય વિગતોનો ફેર નથી.

હવે કૃત્તિવાસી રામાયણ અને વાલ્મીકિ રામાયણ વચ્ચે કેટલું સામ્ય છે તે જોઈએ. એટલું તો નક્કી કે કૃત્તિવાસે વાલ્મીકિનું શબ્દશઃ ભાષાંતર કર્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ વાલ્મીકિનું પ્રતિબિંબ પણ કૃત્તિવાસમાં ઉતર્યું નથી. વાલ્મીકિમાં રામચંદ્ર દેવતા નથી પણ દેવ જેવા છે; ત્યાં રામચંદ્ર માનુષી શક્તિ અને વીર્યની અધિકતા વડે વારંવાર દેવ જેવા જણાય છે, ત્યારે કૃત્તિવાસી રામાયણમાં રામ ભક્તના આરાધ્ય દેવ છે, તુલસીચંદન અર્ચિત મૂર્તિ છે. તે કોમળ કરપદ્મવના ધસારાથી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ને લય કરવાને શક્તિમાન છે. તે અંસીધારીના ભાઈ છે, આંખમાં આંસુ સમાતાં નથી, ભક્તોની ભક્તિથી ભાવવશ થઈ ચોળેલું આણુ પાછું ભાથામાં મૂકે છે અને રડી પડે છે. મૂળમાં કૌશલ્યા વનમાં ગએલા પુત્રને યાદ કરતાં સુમંત પ્રત્યે જે વચનો ઉચ્ચારે છે, તેમાં રામના હાથને વજ્ર જેવો કઠોર કહે છે, ત્યારે કૃત્તિવાસને એ વિશેષણ તજ દેવાનું મન થાય છે એ કેટલી બધી ભીરૂતા! શાર્ય એ જ પુરુષોનું સૌદર્ય છે, કમનીયતા નહિ. મૂળ રામાયણમાં રામની ભયંકર મૂર્તિ જોઈ મારીચ થરથર કંપે છે. વિરહી રામચંદ્ર ગોદાવરી તીરે આવી રહેલાં વૃક્ષાદિને સીતાના સમાચાર પૂછે છે છતાં જવાબ મળતો નથી એટલે પોતાના વિશાળ ધનુષ્ય પર આણુ ચઢાવી જરા, વ્યાધિ કે મૃત્યુના ભયંકર વેશે પ્રકૃતિનો સંહાર કરવા તૈયાર થાય છે. આ ક્રોધમાં ભવિષ્યમાં થનારા રાક્ષસોના સંહારનું રમણીય સૂચન થયું છે. કૃત્તિવાસ આવી આવી આવતો ભીની સંકેલે છે. મૂળમાં દોરવામાં આવેલું પ્રાકૃતિક વર્ણન કૃત્તિવાસમાં જણાતું નથી. પરંતુ રામ અને લક્ષ્મણનો સ્નેહ, કૌશલ્યાનો શોક, સીતાની (ક્ષાત્રતેજ કે અહ્મયર્થ નહિ) ગૃહવધૂતા જેવી લગ્નશીલ પ્રકૃતિ ઇત્યાદિ કદાચ મૂળ કરતાં પણ વધારે સુંદર રીતે કૃત્તિવાસે રજૂ કર્યા છે. તે ઉપરાંત જો પશ્ચિમ અંગાળાની પ્રતોને સપ્રમાણ માની લેવામાં આવે તો કૃત્તિવાસની ખીજ વિશેષતાઓમાં રામચંદ્રની વૈષ્ણવી કોમળતા, ભક્ત પરની દયા વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.

કૃત્તિવાસે આ વિશેષતાઓની રેખા માત્ર દોરી છે. તેનાં ઝળહળતાં ચિત્ર વૈષ્ણવપદાવલી સાહિત્યમાં નજરે પડે છે.

અંગાળીઓના પોતાના વિચાર મુજબ આમ ફેરવાઈ ગએલી છતાં કૃત્તિવાસી રામાયણ એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે. અતિ લોભી વેપારી પણ અર્ધી રાત સુધી નાના સરખા કોડીઆમાં તેલ પુરી આ રામાયણ વાંચે છે.

કૃત્તિવાસીમાં પાઠફેર માટે લાહીઆઓ જ જવાબદાર છે. વળી એ લાહીઆઓ પણ શબ્દના ફેરફાર સિવાય બીજો વિષયગત ફેરફાર કરતા ન હોવાથી જનસમાજને તો તેથી શયદો જ છે. કારણ કે જનસમાજનો મોટો ભાગ જુના અપ્રચલિત શબ્દોથી અજાણ હોય છે.

ખરી રીતે જોતાં આવું પરિવર્તન પરિતાપજનક નથી. આવા ફેરફારથી જ આ ૫૦૦ વર્ષનું જીવન પુસ્તક આજે સર્વત્ર લોકપ્રિય થઈ રહ્યું છે. અંગ્રેજીમાં ચોસરની કવિતા કેટલા વાંચે છે! તોપણ તે સમયની ભાષા માટે એકાદ જુની પ્રતની જરૂર મનાય ખરી.

રામાયણ સિવાય કૃત્તિવાસે બીજાં પણ પુસ્તકો લખ્યાં છે.

વાલ્મીકિ અને કૃત્તિવાસ વિષે ચર્ચા કરતાં બાબુ દીનેશચંદ્ર સેન એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે વાલ્મીકિની પહેલાં પણ હિંદમાં રામાયણનું આખ્યાન પ્રચલિત હતું. તેમાં રાવણની સાથે એ ઉપાખ્યાનને કંઈ સંબંધ ન હતો; વળી દક્ષિણની કેટલીક ગાથાઓમાં દ્રાવિડ જાતિનો વીર રાવણ નાયક રૂપે કલ્પાએલો છે. ‘લંકાશ્વર સૂત્ર’માં તે બુદ્ધ સાથે અનેક તર્કવિતર્ક કરી છેવટે તેનો શિષ્ય બને છે, એમ કહ્યું છે. જૈન રામાયણમાં લખ્યું છે કે એણે યોગસાધના કરી એટલે બધો વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો કે પંચભૂત તેને વશ હતાં. બનતાં સુધી વાલ્મીકિની પહેલાં ઉત્તરહિંદનાં રામનાં ગીતો અને દક્ષિણ હિંદની રાવણગાથા એકત્ર કરવામાં આવી. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મગુરુઓને હિંદુઓએ દસ્યુરૂપે વર્ણવી જે મિશ્ર ગાથા ઉત્પન્ન કરી તેના પર

વાલ્મીકિની પ્રતિભાએ અપૂર્વ ઇમારત ચણી. નવાઈની વાત એ છે કે વાલ્મીકિની પહેલાનાં રામાયણનાં ઉપાખ્યાનોની અસ્ત પામતી સ્મૃતિ બંગાળી રામાયણમાં મળી આવે છે. જે કથાઓ આખા હિંદમાં ફેલાઈ રહી હતી, જે વૃદ્ધ વાલ્મીકિના ઘોળા વાળને ૮૫૦૦ વર્ષ પ્રાચીનતાનો દાવો કરે છે, તેનો આભાસ આ બંગાળી રામાયણમાં મળી આવે છે. રાવણ અને હનુમાન સંબંધીનાં વૃત્તાંતોમાં આ ખાસ દૃષ્ટિએ પડે છે. વળી બીજી નવાઈની વાત એ છે કે અગીઆરમી ને આરમી સદીમાં યુરોપમાં પ્રચલિત અનેક આખ્યાનો સાથે આ બંગાળી રામાયણની કેટલીક કથાઓ બહુ મળતી આવે છે. ગેલિક દેવતા બેલોર સાથે ભસ્મલોચનનું ચરિત્ર અદ્ભુત રીતે મળતું આવે છે. બેલોરની એક આંખમાં એવો ચમત્કારિક ગુણ હતો કે તે જેના પર નજર કરતો તે બળીને ખાખ થઈ જતો. તે હંમેશાં આંખ ચશ્માં વડે ઢાંકી રાખતો અને લડાઈ વેળા ચશ્મું ખસેડી શત્રુ પર દૃષ્ટિપાત કરતો. ભસ્મલોચન પણ એવી ચમત્કારી આંખને ચામડાના કકડા વડે ઢાંકી રાખતો અને લડાઈ વખતે કકડો ખસેડી શત્રુ તરફ નજર કરતો. આ ગેલિક ઉપાખ્યાનોમાં લુડ રાજના રાજ્યમાંના એક ચોરની વાત છે. તે બરાબર મહીરાવણની માફક જ મંત્રનાં બળ વડે બધા લોકોને ઉંધમાં નાખતો.^૧ આ ભસ્મલોચન અને મહીરાવણનું વૃત્તાંત કોઈ પણ સંસ્કૃત પુસ્તકમાં હોય એવું જણાતું નથી. યુરોપ અને હિંદ વચ્ચે આ આદાનપ્રદાન ક્યારે ને કેવી રીતે થયું તે બરાબર સમજાતું નથી.

કૃતિવાસની પોતાના આત્મવૃત્તાંત વિષેની એક જુની કવિતા મળી આવી છે. તેમાં તે પોતાની જન્મતિથિ ‘આદિત્યવાર, શ્રીપંચમી,

૧. Celtic Myth and Legend, by Charles Squire P. 49, 379. આ વિષે વિશેષ હકીકત બાબુ દીનેશચંદ્રના ‘બંગાળી રામાયણો’ નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં છે.

‘પૂર્ણમાધભાસ’ એમ આપે છે. પણ ‘પૂર્ણ’ ને બદલે ‘પુણ્ય’ પાડે ખરો છે એવું સાબીત થતાં તેની જન્મ સાલ માટે એ કવિતાનાં આંતર પ્રમાણ પર આધાર રાખ્યા સિવાય છૂટકો નથી.

કૃત્તિવાસના મૂળ પુરુષ નરસિંહ ઓઝા બંગદેશમાં થએલી ઉથલ-પાથલ વેળા કુલિયા આવી રહ્યા. આ ઉથલપાથલ સોનારગાંવના હિંદુ રાજાનો ધ્વંસ અને મુસલમાન પ્રભાવનો અભ્યુદય સૂચવે છે. શમસુદીન ફિરોજશાહે હિંદુસ્વાધીનતા નષ્ટ કરી ઇ. સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૨૨ સુધીમાં પૂર્વ બંગાળમાં રાજ્ય કર્યું. એ વખતે તુર્કી ગાજી બદરખાન જે પહેલાં હિંદુ ધર્મનો ભયંકર શત્રુ છતાં પછીથી હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે એટલો બધો અનુકૂળ થઈ રહ્યો હતો કે સંસ્કૃતમાં ‘ગંગાસ્તોત્ર’ લખી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી— ૨૪ પરગણામાં રાજ્ય કરતો હતો. આથી તે અરસામાં કુલિયા ગામમાં નરસિંહ ઓઝા સુખેથી રહી શક્યા હોય એ સંભવિત છે. કૃત્તિવાસનો નવમો પુરુષ બદલાલ સેનની સભામાં સભાપંડિત હતો. બદલાલ સેન ઇ. સ. ૧૧૬૭માં રાજ્ય કરતો હતો. એટલે કૃત્તિવાસનો જન્મકાળ ચૌદમી સદીની આખરમાં માની શકાય. વળી ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં ચૈતન્ય દેવનો જન્મ થયો. તેની પહેલાં અદ્વૈતાચાર્ય થઈ ગયા. તેઓના સમયમાં કૃત્તિવાસ જીવતો હોત તો તેના વિષે તેઓએ કંઈક લખ્યું હોત એ સ્વાભાવિક છે. ચૈતન્ય દેવ કુલિયા ગયા હતા છતાં તે વિષેની હકીકતમાં કૃત્તિવાસનું નામ આવતું નથી માટે એમ માની શકાય કે તે વેળા કૃત્તિવાસને ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં હશે. કૃત્તિવાસી રામાયણની અરણ્યકાંડની એક પ્રાચીન પ્રતમાં જણાવેલું છે કે એ કાંડ લખતી વેળા કવિ રૌગથી નખાઈ ગયો હતો, માટે તે દીર્ઘાયુષી હોય એમ મનાતું નથી. આ બધાં કારણોને લીધે કૃત્તિવાસ પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં મરણ પામ્યો હોય એ સંભવિત છે.

કૃત્તિવાસ જે સભાનું વર્ણન કરે છે તે કોઈ હિંદુ રાજાની

સભાને જ લાગુ પડે છે. રાજના બધા અમલદારો અને પ્રધાન હિંદુ છે. રાજ સંસ્કૃત શ્લોક સમજી શકે છે. કવિનો સત્કાર ચંદનની માળા વડે થાય છે. વળી વર્ણન પરથી જણાય છે કે તે કોઈ પ્રતાપી રાજ હોતો. નવ દોઢી પાર થયા બાદ સુવર્ણનો રાજદંડધારી રાજહત તેને રાજસભામાં લઈ જાય છે. ત્યાં તે મોટે અવાજે તેનું આગમન જાહેર કરે છે. કૃત્તિવાસને રાજની આજ્ઞા માટે સિંહદ્વાર આગળ યોજવું પડે છે. સચિવો કવિને કહે છે કે ગૌડેશ્વર જેને માન આપે છે તેની કીર્તિ આખા અંગાળામાં ફેલાયા સિવાય રહેતી નથી. આ બધાં વર્ણન પરથી જણાય છે કે આ રાજ કોઈ સાધારણ જમીનદાર નહોતો. છતાં એ સભામાં 'ખાં' ઉપાધિધારી જનોની હાજરી જેતાં તદ્દન મુસલમાન પ્રભાવ વિનાની એ સભા હોય એવું પણ જણાતું નથી. મુસલમાનો આવ્યા પછી એક 'રાજગણેશ' જ આવો પ્રતાપી રાજ થઈ ગયો છે. તેણે ઇ. સ. ૧૩૯૮ થી ૧૪૦૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હોવાથી ઇ. સ. ૧૩૮૦ તે અરસામાં કવિનો જન્મ થયો માનીએ તો કંઈ ખોટું નથી.

કૃત્તિવાસને જે દિવસે રાજ્યે માન આપ્યું તે દિવસ રાજધાનીમાં ધન્યવાદના પોકારો થયા હતા. તે પોકારો હજી થઈ ગયા નથી. અંગસાહિયનું એ એક શુભ મુહૂર્ત હતું. કૃત્તિવાસે રાજનું કંઈ પણ દાન સ્વીકાર્યું નહોતું. તેણે કેવળ કીર્તિ માગી હતી. એ કીર્તિ આજે પાંચસો વર્ષથી તેને મળતી આવી છે. કૃત્તિવાસે મુખટિ વંશની કીર્તિ વધારી છે. તે વંશનાં કવિએ બહુ વખાણ કર્યું છે. તે વંશના કોઈ કોઈની કીર્તિ તો ઠેઠ બનારસ સુધી ગવાતી હતી; કોઈને ગૌડેશ્વરની ખસાદી તરીકે ઘોડો, મૂલ્યવાન પોશાક અને રાજસન્માન મળ્યું હતું; કોઈ માર્કન્ડેય જેવા શાસ્ત્રજ્ઞ અને વ્યાસના જેવા ઋષિપુત્ર્ય ચરિત્રવાન હતા; અને કોઈ અમાલના મિત્રો તરીકે હંચામાં હંચા આસને વિરાજ્યા હતા; પરંતુ એ વંશનો મુગટમણિ તો કૃત્તિવાસ પોતે જ છે.

તેણે આ લોકોનાં કીર્તન ન કર્યા હોત તો અત્યારે તેને કોણ ઓળખતું હોત ! એટલું જ નહિ પણ જે ગૌડેશ્વરની સભામાં કૃત્તિવાસે ચરણ મૂક્યાં હતાં તે કોણ છે એ જાણવાને પણ અત્યારે અંગાળી પ્રજા શા માટે આકુલવ્યાકુલ થઈ રહી હોત ! એ કેદારખાને ધન્ય છે કે જેણે કવિને ચંદનની માળા પહેરાવી, એનું અભિનંદન કરી, પોતાના હાથને પવિત્ર કર્યાં. અને એ ગૌડેશ્વરને પણ ધન્ય છે કે જેણે કવિને રામાયણ લખવાનું કહી અંગાળાનું અતિ હિત સાધ્યું.

અનંત રામાયણ: કૃત્તિવાસ પછી જેટલી રામાયણો રચાઈ છે તેમાં અનંત રામાયણ સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. તેની પ્રત વડકલ પર લખેલી મળી આવી છે. તે અતિ જીર્ણ દશામાં હતી, તેનાં છેવટનાં કેટલાંક પાનાં ફાટી ગયાં હતાં, માટે તેનો સમય નક્કી કરવાનો કંઈ ઉપાય રહ્યો નહોતો. વડકલમાં લખેલી અને બહુ જુની લાગતી હોવાથી એ રામાયણ પ્રાચીનતાએને દાવો રજૂ કરે છે. વળી તેની ભાષા પણ બહુ જુની છે. પણ એ સાધન બહુ ખાતરીપૂર્વકનું ન ગણાય. ગામડાંમાં અત્યારે પણ પ્રાચીન શબ્દો વધારે વપરાય છે અને શહેરમાં વસનારો કોઈ વિદ્વાન એ ભાષામાં લખાએલાં આધુનિક પુસ્તકને પ્રાચીન બૌદ્ધયુગનું ઠરાવવા મથે તો અનાયાસે તેમ કરી શકે છે. પરંતુ ખીજાં પ્રમાણોને અભાવે તે સાધન સ્વીકારવું પડે છે. એ રામાયણની ભાષા બહુ અધરી અને પ્રાચીન છે એ તો નક્કી. તે કેટલી જુની છે એ ખરાબર નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. બાપુ દીનેશચંદ્ર સેન તેને ચારસો વર્ષથી વધારે જુની માનતા નથી. ગ્રંથકાર સંબંધી એક અક્ષર પણ પુસ્તકમાંથી મળતો નથી. કેટલાક શબ્દો પરથી જણાય છે કે ગ્રંથકાર શ્રીહટ્ટ કે તેની આજુબાજુના કોઈ ગામમાં રહેતો હશે. ‘ચ’ ને બદલે ‘છ’ વાપરવો એ શ્રીહટ્ટવાસીઓનું ખાસ લક્ષણ છે. આ રામાયણમાં ‘ચરણ’ ને બદલે ‘છરણ’, ‘વચન’ ને બદલે ‘વછન’ વગેરે શબ્દો નજરે પડે છે. તે સિવાય ખીજા પણ કેટલાક શબ્દો શ્રીહટ્ટની ભાષાનું સ્મરણ કરાવે છે. વળી હિંદી શબ્દો સાથે પણ આ રામા-

યજ્ઞના કેટલાક શબ્દો મળતા આવતા હોવાથી લેખક બંગાળાની વાચ્ય સરહદ પરના ગામડાને હોય એ પણ સંભવિત છે. હાલમાં કોઈ એક પ્રાચીન પ્રતના શોધકે તેને આસામી ઠરાવ્યો છે. અને બાલુ દીનેશચંદ્રને આસામી ભાષાના કવિને બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસમાંથી રદ કરવાનું લખ્યું છે. પણ બાલુ દીનેશચંદ્ર આસામી ભાષાને બંગલાષાતું જ પ્રાદેશિક રૂપ માનતા હોવાથી આસામના બીજા જુના કવિઓને પણ બંગ ભાષાના ઇતિહાસમાં સ્થાન આપવા તૈયાર છે. તેઓ કહે છે કે આસામમાં બહુ થોડા સમય પહેલાં બંગલાષા અને લિપિનો અધિકાર નષ્ટ થયો છે.

અનંત રામાયણની ભાષા અઘરી હોવાથી તેનાં એકાદ બે પૃષ્ઠો વાંચતાં જ કંટાળો આવે છે. પરંતુ કેટલીક વેળા જેમ અડચણ વધારે તેમ આનંદ પણ વધારે પ્રાપ્ત થાય છે; જેમ ઉદ્યમ મહાન તેમ તેના ફળરૂપે થનારી આત્મતૃપ્તિ પણ મહાન હોય છે. આવાં પુસ્તકો વાંચનારને પણ શ્રમનો બદલો મળી રહે છે.

અનંત નામના કોઈ કવિએ આ પુસ્તક રચી પોતાનો નામોલ્લેખ કરતી વેળા પોતાને મૂર્ખ, મહામૂઢ ઇત્યાદિ વિશેષણોથી નવાળ્યો છે. છતાં કવિ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસી હોય એવી નિશાનીઓ તેના ગ્રંથમાંથી ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે. આ રામાયણ લખવામાં કવિએ વાલ્મીકિ અને અધ્યાત્મ રામાયણનો આધાર લીધો છે. વળી મહાનાટકની પણ તેના પર છાયા પડી છે. તે વાગાડંબરથી પોતાની કવિતા કિલ્લ બનાવતો નથી; રૂપવર્ણનની બહુલતાથી પાત્રનાં ચારિત્રને બગાડી મૂકતો નથી. અનુવાદ મૂળને અનુસરતો થયો છતાં મૂળના વર્ણનને કેટલીક જગાએ ટુંકવી નાખ્યું છે; સંસ્કૃત વિશાળતાને સંક્ષિપ્ત કર્યાં છતાં અનુવાદમાં રસ જાળવી શક્યો છે, એ તેની બહાદુરી કહેવાય. એ ગ્રંથ અઘરો, અપરિચિત શબ્દોથી ભરપૂર છતાં ટુંકો અને કવિત્વપૂર્ણ છે.

અનંત રામાયણ, પરાગલી મહાભારત વગેરે ગ્રંથો બંગલાપાનાં અમૂલ્ય રત્નો છે. આ પુસ્તકોના રચનારાઓએ બંગલાપાને ધરી છે, સંસ્કૃત શબ્દોના સૌંદર્યથી સજ્જી છે, ઢેકાઢળીઆવાળી જમીનને ખેડી સપાટ બનાવી છે અને એ ખેડાણ જમીન પર અત્યારે ફળકુલ-પત્રાદેથી શોભતું બંગસાહિત્ય ફાલી રહ્યું છે.

અનુવાદ શાખા: ૪૫૦ વર્ષ પહેલાં રામાયણનો પહેલો અનુવાદ થયો, અને ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં કાશીદાસે મહાભારતનો અનુવાદ કર્યો. આ દોઢસો વર્ષના ગાળામાં કોઇએ મહાભારતનો અનુવાદ કરનારો પ્રયત્ન કર્યો હોય એ સ્વભાવિક છે. આવી કલ્પનાને આધારે બાબુ દીનેશચંદ્ર જુના અનુવાદો ખોળવા મંડી પડ્યા હતા. એ કાલ્પનિક માન્યતા મળી આવેલાં અસંખ્ય પુસ્તકોએ સત્ય ઠરાવી. સંજય, કવીન્દ્ર, નિત્યાનંદ, રામેશ્વર વગેરેએ રચેલાં મહાભારતની સંપૂર્ણ પ્રતો તેમને મળી આવી છે.

કવીન્દ્રનું મહાભારત હુસેનશાહના વખતમાં લખાયું છે, માટે તે ૪૦૦ વર્ષનું જુનું ગણાય. કવીન્દ્રે કરેલા ઉલ્લેખ પરથી ભાળ કાઢતાં એથી પણ જુનું મહાભારત મળી આવ્યું છે. પણ તેની ભાષા કવીન્દ્રને એટલી બધી મળતી આવે છે કે તેની જુદી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. આ બધાં મહાભારતોમાં એટલું બધું મળતાપણું છે કે કોઈ બુદ્ધિમાન વાંચનારને એ બધાં કોઈ એક જ મહાભારતના અનુવાદની છાયાઓ હોય એમ જણાય છે. પણ એ પ્રાચીન મહાભારતનો અનુવાદ કયો ? કોઈ આધ્યાત્મિક શક્તિના યોગે મૃત કવિઓના પ્રેતાત્માઓને બોલાવી તેની જુબાની લીધા સિવાય એ બાબતનો ખુલાસો થાય તેમ નથી. તો પણ દીનેશ બાબુ માને છે કે મગધના ભાટો પ્રાચીનકાલથી રાજસભાઓમાં પુરાણોનાં આખ્યાનો ગાતા ફરતા હતા. અત્યારે પણ શ્રીહટ્ તરફ ભાટો એ જ કાર્ય કરે છે. પ્રાચીન બંગસાહિત્યમાં પણ આ વિષેનો ઉલ્લેખ છે. તેઓ રામાયણ ને મહાભારતનાં

આખ્યાનો જુદા જુદા દેશમાં માતા કરતા હતા. માટે જેઓએ મહાભારતનો અનુવાદ કર્યો, તેઓએ આ પ્રચલિત આખ્યાનોની મદદ લીધી હોય એ સંભવિત છે.

કવીન્દ્રના મહાભારત કરતાં પણ જુનું સંજયનું મહાભારત છે. આ બધા કરતાં જુનું લાગે છે. કવીન્દ્રની જુની પ્રતો સાથે સંજયની પ્રતનાં બે ચાર પાનાં બહુ જુની લિપિમાં લખાએલાં મળી આવે છે, તે પરથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે સંજયના મહાભારત પછીજ કવીન્દ્રનું ભારત પ્રચારમાં આવ્યું હશે. વળી કવીન્દ્ર કરતાં સંજયભારતનો પ્રચાર વધારે હતો; તેની પ્રતો સર્વત્ર મળી આવે છે. સંજયનાં મહાભારતના ભાવેનો વિકાસ કવીન્દ્રના મહાભારતમાં નજરે પડે છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પ્રતિજ્ઞા તોડી બીજા સામે લડવા ધસે છે એ સમયનું કવીન્દ્રનું વર્ણન આત સુંદર છે. ત્યારે સંજયે આ અને એવાં બીજાં આખ્યાનો અતિ સંક્ષેપમાં ટુંકાવ્યાં છે. સંજયનું વનપર્વ ૧૪ પાનામાં, અનુશાસન પર્વ ૩ પાનામાં, મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ ૩ પાનામાં, અને સૌપ્તિક પર્વ ૭ પાનામાં સંપૂર્ણ થાય છે. આ પરથી વૃત્તાંતની સંક્ષિપ્તતા સિદ્ધ થાય છે. મહાભારત જ્યારે લોકો સમક્ષ નવી જ વસ્તુ હોય ત્યારે તો આવી સંક્ષિપ્ત રચના જ ફાવે.

સંજયના મહાભારતમાં કેટલીય કવિતાઓ બીજા કવિઓએ લુસાડી દીધી છે. તેઓની કવિતા સંજયની ટુંકી, સરળ અને આડંબર વિનાની શૈલીથી જુદી પડી જાય છે. આ રીતે બીજાની કવિતાઓને ઉદરમાં સમાવ્યા છતાં પુસ્તક સંજયને નામે ઓળખાતું આવ્યું છે. કોઈ કોઈ પ્રતોનો તો ઘણોખરો ભાગ બીજાએ લખેલો છતાં તે સંજયકૃત 'મહાભારત'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. નારાયણદેવ અને વિજય-ગુપ્તના પદ્માપુરાણની પણ એ જ દશા છે.

આવા ટુંકા અને સરળ મહાભારતની કીર્તિ આટલી બધી હોવાનું કારણ કદાચ પ્રાચીનતા જ હશે.

સંજ્યનું મહાભારત ગ્રામીન છે, તેનો ખીજો પણ પુરાવો છે. સંજ્ય પોતાના નામોલ્લેખ સાથે આ પુસ્તક લખવાનું કારણ લોકો મહાભારતરૂપી મહાસાગરમાં મુસાફરી કરી શકે એવું દર્શાવે છે. ‘મહાભારત અતિ કઠણુ છે, સંજ્ય લોકહિત માટે તેના અંગાળી ભાષામાં પ્રચાર કરે છે’ એવી મતલબનું વાક્ય દરેક પાને નજરે પડે છે. વળી ‘મહાભારતરૂપી સાગર અતિ અંધકારથી છવાયેલો છે. સંજ્યે અંગાળી કવિતા વડે તેના પર પ્રકાશ પાડ્યો છે’ વગેરે વચ્ચેના વાંચતાં જણાય છે કે મહાભારત બહુ કાળ સુધી સંસ્કૃત ન જાણનારાઓ માટે અગમ્ય હતું, તે અગમ્યતા સંજ્યે દૂર કરી. કૃત્તિવાસ સિવાય ખીજ કોઈ કવિએ આવી હકીકત જણાવી નથી. મહાભારતના ખીજ અનુવાદો થઈ ગયા હોય તો આમ લખાય નહિ.

આ સંજ્ય તે મહાભારતવાળો સંજ્ય નથી. તે પોતે જ ‘ભારતની પુણ્યકથા નાના પ્રકારના રસથી ભરપૂર છે. તે કથા સંજ્યે કહી ને સંજ્યે રચી’ કહી એ વાતનો ભ્રમ ભાગે છે. તે ભારદ્વાજ ગોત્રનો હતો એ સિવાય તેના વિષે ખીજ કંઈ હકીકત મળતી નથી.

સંજ્યમાં લિપિનૈપુણ્ય નથી. ગ્રામ્ય ભાષા અને જુની વિલક્ષિતો એટલા બધા મોટા પ્રમાણમાં વપરાયેલી છે કે તેના અભ્યાસી જ એ બધી અડચણો ટાળી તેનું મહાભારત આદ્યોપાન્ત વાંચી શકે; પરંતુ ભાષા ખેસી ગયા બાદ સંજ્યમાં કવિત્વ રસના ઘુંટડા ઉતારવા જેવું થયું છે. તે જમાનામાં હજુ અંગાળીઓ કોમળ બની ગયા નહોતા, તેથી વીરરસ સંજ્યની કલમમાંથી સારી પેઠે ઉતર્યો છે. અસંસ્કારી ભાષામાં પણ સંક્ષુબ્ધ ચિત્તનો ક્રોધ, અપમાન વગેરે રસના પ્રવાહ ઘોડાના વેગે ધસ્યા જાય છે. દ્રૌપદીનું અપમાન, તે વખતે ઉઘોનીઓ ચતો બીમ, યુદ્ધભૂમિ પર અર્જુનને ખોળતો કર્ણ અને કર્ણનું તેજો-હરણ કરતો શલ્ય ઇત્યાદિ ચિત્રો સંજ્યે દૃખદ્ ઉતારેલાં છે.

કવીન્દ્ર પરમેશ્વર અને શ્રીકરણ નન્દી : ઇ. સ. ૧૪૯૮ થી

૧૫૨૫ સુધી હુસેનશાહે ગૌડ દેશ પર રાજ્ય કર્યું. ચૈતન્યચરિતામૃતમાં લખ્યું છે કે તે પહેલાં સુયુદ્ધિરાય નામના કોઈ હિંદુ જમીનદારનો નોકર હતો. એક દિવસ કામમાં ગફલત કરવા બદલ સુયુદ્ધિરાયે તેને ફટકા માર્યા. હુસેનશાહ ઉચ્ચ કુળનો હોવાથી આ અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે તે નોકરી છોડી દરબારી નોકરી સ્વીકારી. ધીમે ધીમે તે વજર પદે પહોંચ્યો અને ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં મુન્શરશાહ મરણ પામતાં પોતે ગાદીપતિ થયો. ઇતિહાસમાં આ વાત લખેલી નથી છતાં ગ્રંથકાર તેનો સમકાલીન હોવાથી આ વાતને ખોટી માનવાનું કંઈ કારણ નથી.

જો કે શરૂઆતમાં હુસેનશાહે હિંદુ ધર્મ પર સખ્તાઈ વાપરી હતી, પરંતુ પછીથી તે વધારે ઉદાર બન્યો હતો. તે ચૈતન્યદેવને ઈશ્વરનો અવતાર માનતો હતો. આ વાતમાંની આતશયોક્તિ બાદ કરીએ તો પણ એટલું તો ખરું જ કે તેને ચૈતન્યદેવ પર સારી આસ્થા હશે. હુસેનશાહના વખતમાં આસામ જતાં હું, ચટ્ટોપાધ્યાય મગ લોકો હાર્યા હતા, અને ત્રિપુરાનો રાજા તેનાથી થરથરતો હતો. પૃથ્વીનો જે કોઈ રાજા બહુ દેશ જીત્યા છતાં લાંબો કાળ રાજ્ય કરી શક્યો છે તેને તરવાર કરતાં પ્રેમનું બળ વધારે વાપરવું પડ્યું છે. જે ગુણોને લીધે અકબર પ્રખ્યાત થઈ ગયો, તે જ ગુણોને લીધે હુસેનશાહ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો. અકબરી મહોરનો માફક હુસેની મહોર પણ લોકપ્રિય થઈ પડી હતી.

આ હુસેનશાહ બંગ સાહિત્યમાં ભારે રસ લેતો; જે સભામાં રૂપ, સનાતન અને પુરંદર જેવા સભાસદો હોય તે સભામાં હિંદુ-મુસલમાન એકઠા થઈ હિંદુ શાસ્ત્રની ચર્ચા કરે એ સ્વાભાવિક છે. વિજયગુપ્તના પદ્મપુરાણમાં હુસેનશાહની બહુ પ્રશંસા કરી છે. પદ્મવલીમાં હુસેનશાહનું નામ જણાય છે. પરાગલી મહાભારતમાં અને છુટિખાંના અશ્વમેધ પર્વમાં તેના ગુણોનું વર્ણન માલમ પડે છે.

આ રાજસભામાંથી એ પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓને મગી રાજને હરાવવા ચટ્ટગામ મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમાંનો એક યુવરાજ નસરતખાં હતો ને બીજો સેનાપતિ પરાગલખાં હતો.

ફેણી નદીને કિનારે ચટ્ટગામના બેરાવરગંજ થાણામાં ‘પરાગલપુર’ હતું હયાત છે. ‘પરાગલ દીધિ’ નામનું તળાવ હતું પાણીની લહેરથી લહેરાય છે. પરાગલખાંનો મહેલ અત્યારે ઇંટોનો ઢગ થઈ પડ્યો છે. તેમાંનું કંઈ એ પ્રખ્યાત સેનાપતિની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાવી શક્યું નથી. પણ એક ઉધધના પંજમાંથી માંડમાંડ બચેલા પુસ્તકે એની કીર્તિ આપ્યા બંગાળામાં ફેલાવી દીધી છે. તે પુસ્તકનું નામ ‘પરાગલી મહાભારત’ અથવા ‘કવીન્દ્ર પરમેશ્વર વિરચિત મહાભારત’ છે. તેની મળી આવેલી પ્રતો ૨૦૦ થી ૨૫૦ વર્ષની જુની છે.

આ પુસ્તક પરથી જણાય છે કે પરાગલખાંના પુત્રનું નામ છુટિખાં હતું. કવીન્દ્રે પોતાના આશ્રયદાતાનાં વખાણ કરવામાં હદ મૂકી દીધી છે. એટલે સુધી છંદનું બંધન પણ એ વખાણના ઉછાળા આગળ તૂટી ગયું છે. આ મહાભારતના ૧૭૦૦૦ શ્લોક છે. સંપૂર્ણ પુસ્તક હતું મળ્યું નથી.

કવીન્દ્ર સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવીણ હતો. તેણે ઠેકઠેકાણે મૂળ પુસ્તકનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કર્યો છે. એ જમાનામાં આ ઓછા ગૌરવની વાત નથી.

પરાગલખાંના મરણ પછી છુટિખાંએ શ્રીકરણ નન્દીને અશ્વમેધ પર્વનું ભાષાંતર કરવાની આજ્ઞા આપી. આ કવિની કલ્પના અતિ પ્રખર છે. પોતાના પ્રભુનું મન કઈ રીતે સંતોષવું એ વાત તે બરાબર જાણે છે. તેણે ત્રિપુરાધિપતિ અને છુટિખાં વચ્ચેની લડાઈનું ઐતિહાસિક સત્ય કેવળ સ્વામીભક્તિને લીધે જ ઉલટું કરી બતાવ્યું છે. એ વખતે ત્રિપુરાધિપતિ મહારાજ ધન્યમાણિક્ય હતા. તેણે અને તેના સેનાપતિએ સુસલમાનોને બતાવી આપ્યું હતું કે ત્રિપુરાના

પહોડોની આબોહવા તેમનાથી સહન નહિ થઈ શકે. તો પણ શ્રીકરણ નન્દી પોતાની અદ્ભુત કલ્પના વડે છુટિખાંના ચરણમાં પુષ્પાંજલિ મૂકવા ખાતર એ સત્યને ઉલટાવી નાખે છે. સત્ય કરતાં જૂઠ્ઠીની છખી કવિની પીછી વધારે સુંદર દોરી શકે છે એ વાત ખીજા ચાહર્સ આગળ કોઈ કવિએ કખૂલ કરી હતી. તેનું સુંદર ઉદાહરણ શ્રીકરણ નન્દીની પુષ્પાંજલિ છે.

આ કવિમાં હાસ્યરસની છટા હોવાથી વખતે વખતે તે બહુ મનોહર થઈ પડે છે. એક પ્રાચીન પ્રતમાં વળી એવી લીટી મળી આવે છે કે ‘કહે કવિ ગંગાનન્દી, લેખક શ્રીકરણ નન્દી’ અહીં શ્રીકરણ કવિનું આસન છોડી શા માટે લેખકનું આસન લઈ ગેઢો ? આ પ્રશ્નનો જવાબ કલ્પના સિવાય આપી શકાય નહિ.

સંજય, કવીન્દ્ર, શ્રીકરણ નન્દી અને પછીના મહાભારતના અનુવાદકોએ પોતાના અનુવાદો જૈમિનિસંહિતા પરથી કર્યાનું જણાવ્યું છે.^૧ વ્યાસની સાથે તેઓએ બહુ થોડો સંબંધ રાખ્યો છે. અંગાળાના ઠંડા પવનની લહેરમાં કદાચ વ્યાસ દેવ ઉઘી ગયા હશે, નહિ તો જૈમિનિ તરફ બધાનું ધ્યાન કેમ જાય ?

હિંદુ ધર્મનું પુનરુત્થાન કરવામાં જૈમિનિ આગેવાન હતા; તેમના શિષ્ય ભટ્ટપાદે સુધન્વા રાજના દરબારમાં ઔદ્ધોને હરાવ્યા હતા. જૈમિનિએ ભારતને ટુંકાવ્યું હતું. મહાભારત શાસ્ત્રકારોના મત મુજબ દુસ્તર ભવસાગર તરવાનો એક સેતુ છે. પરંતુ વ્યાસદેવે બનાવેલો સેતુ તો એ ભવસાગર જેટલો જ વિશાળ છે. તેથી જૈમિનિએ સહેલો રસ્તો શોધી ભવાટવીમાં ભૂલા પડેલા મુસાફરોને તાર્યા. જૈમિનિનું

૧. જૈમિનિના મહાભારતનું કેવળ અશ્વમેધ પર્વ જ મળી આવ્યું છે. હાલના ઇતિહાસકારોના મત મુજબ જૈમિનિએ કેવળ અશ્વમેધ પર્વ લખ્યું હતું. પરંતુ હિંદનાં પ્રાચીન પુસ્તકોની શોધ પુરી ન થાય ત્યાંસુધી આ મત સંપૂર્ણ સત્ય માની શકાય નહિ.

ભારત આખા દેશમાં પ્રચલિત થયું હતું; અંગાળી પ્રાચીન પુસ્તકોમાં અનેક ટેકાણે આ ભારતનો ઉલ્લેખ છે. ચંડીકાવ્યમાં શ્રીમંત ભણુતરની શ્વરઆતમાં જ જૈમિનિભારત, મેઘદૂત, નૈષધ ને કુમારસંભવ ભણે છે.

માલાધર વસુ: કુલીનગ્રામનો વસુ વંશ બહુ પ્રખ્યાત હતો. ગામને ફરતો કિલ્લો હતો. તે રસ્તે થઈ જનારા યાત્રાળુઓને વસુવંશ પાસેથી રક્ષાચૂકી મળે ત્યાંસુધી તેઓનાથી જગન્નાથની યાત્રા થઈ શકતી નહિ. માલાધર વસુ ને હુસેનશાહનો મંત્રી ગોપીનાથ વસુ (પુરંદરખા) સમકાલીન છે. આ કુટુંબ વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતું હતું. માલાધર વસુનો પૌત્ર રામાનંદ વૈષ્ણવોમાં પ્રખ્યાત છે. માલાધરને શમસુદીન યુસફશાહ તરફથી ‘ગુણરાજખા’ ની પદવી મળી હતી. તે સમયની પદવીઓ કંઈક અદ્ભુત જાતની હતી; ‘પુરંદરખા’, ‘ગુણરાજખા’ ઇત્યાદિ બધા ખિતાબો હતા. કૃત્તિવાસી રામાયણની એક જુની પ્રતમાં કૃત્તિવાસને પણ ‘કવિ-ત્વભૂષણ’ ની પદવી મળી જણાય છે. જો કે તે લહીઆએ આપી હશે કે રાજાએ તે નક્કી થતું નથી; તોપણ ‘ગુણરાજખા’ ની પદવી તો તે વખતે પ્રચલિત હતી. અલખત નિર્ગુણ આદમી ‘ગુણરાજખા’ નહોતો બનતો એ વાત નક્કી છે.

ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં માલાધર વસુએ ભાગવતનો અનુવાદ કરવો શરૂ કર્યો. ૭ વરસના પ્રયત્ન પછી તેણે દશમ અને એકાદશ સ્કંધનો અનુવાદ પુરો કર્યો. આ ગ્રંથનું નામ તેણે ‘શ્રીકૃષ્ણવિજય’ રાખ્યું. કોઈકોઈ પ્રતમાં વળી ‘ગોવિંદવિજય’ નામ પણ મળી આવે છે. છેલ્લા સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણના દેહત્યાગનું વર્ણન હોવાથી ગ્રંથનું એ નામ રાખ્યું હોય એ સંભવિત છે. કારણ કે જુના વખતમાં મૃત્યુ અને યાત્રા એ બે અર્થમાં વિજય શબ્દ વપરાતો. ભગવતી જે દિવસે પૃથ્વી પરથી ગયાં તે દિવસ ‘વિજયનો વિજય’ કહેવાયો હતો.

શ્રીકૃષ્ણવિજયનો કવિ સંસ્કૃતમાં સારો વિદ્વાન હતો. મૂળ સાથે મેળવી જોતાં જણાય છે કે તેણે સંસ્કૃત ભાગવત પરથી જ અનુવાદ

કર્ચો છે. તે વખતે અક્ષરેઅક્ષરનો અનુવાદ કરવાની રીત નહોતી; શ્રીકૃષ્ણવિન્ય પશુ એ જાતનો અનુવાદ નથી. તોપણ મૂળની સાથે કેટલુંક ભાષાને લગતું મળતાપણું તેમાં કાયમ રહ્યું છે. કેવળ રાધાનો પ્રસંગ બહારનો છે.

રાધાએ સૌ પહેલાં બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ અને બીજા કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોને આધારે કોઈ શુભ મુહૂર્તમાં આર્યાવર્તના દેવમંડળમાં પ્રવેશ કર્યો છે. લાંબા કાળથી પૂજાતાં દેવદેવીઓ પ્રકૃતિની આ આભરણ રહિત નસ સૌંદર્યમયી આગળ શ્રીકાં પડી ગયાં છે. તાજાં ચુંટેલા ફૂલની પેઠે આ દેવીને પ્રાપ્ત કરી કવિઓ અને ભક્તો ખુશ થઈ ગયા છે. દુર્ગા અને કાલીને માટે તૈયાર કરેલી માળા તેઓએ આ રાધિકાના કંઠમાં આરોપી દીધી છે. બંગદેશના કુસુમ સિંહાસન ઉપર, પ્રદુલ્લભ કમળ અને ચંદનાચિંતિ ઉલસીદલ વડે સન્નિજત થઈ શ્રીરાધિકા અધિષ્ઠિત થયાં છે. પ્રાચીન બંગસાહિત્યનું સૌંદર્ય તેના ચરણકમલની સુગંધીથી સૌરભમય બની ગયું છે. ‘રાધિકાનુ’ બાદ કરતાં બંગસાહિત્યની જીતી ને નવી કવિતાઓ પર વજ્રાઘાત થાય છે. બંગાળામાં રાધાકૃષ્ણને લગતાં સંગીતોથી વધારે મધુર સંગીત બીજું એક પણ નથી.

‘દાનલીલા’ નામના અધ્યાયમાં માલાધરે આ નવીન સૌંદર્યની રેખાઓ દોરી છે. ભાગવતની ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને દેવ માની પૂજે છે. તેઓનો પ્રેમ શ્રીકૃષ્ણની દેવશક્તિ પરના વિશ્વાસ ઉપર આધાર રાખે છે. આથી તે કેટલેક અંશ વિસ્મય પેદા કરે છે. પરંતુ સમાનતાના જ્ઞાન વિના બાથ ભીડી આલિંગન કરી શકાય નહિ. તે વખતે તો હાથ લાંબાવી ચરણને વિષે ફૂલફળાદિ માત્ર મૂકી શકાય. ભક્તનું આસન હંમેશા દેવની સાથે જ પડે છે, કારણ કે ભક્ત વિના દેવ કાળની પુતળી જેવા છે. ચકોર અને ચંદ્રમાં ખરે પ્રેમ ન થાય; ચંડીદાસે કહ્યું છે કે ‘ચકોર ને ચંદ્ર તે શું કામનાં ? બંને કંઈ સમાન નથી.’

ભાગવતની આ અપૂર્ણતા માલાધર વસુએ પૂર્ણ કરી છે. દાનલીલામાં

રાધિકા અને ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણની મસ્કરી કરતાં અને રીસાઈ જઈ તેને ગાળો દેતાં શીખ્યાં છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ પીતાંબરધારી, અંસીધારી પત્થરમૂર્તિ નથી, તે પ્રેમશિરોમણિ છે, ચતુરચુડામણિ છે. ભાગવતનો શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને પ્રેમદાન કરી આભારી બનાવે છે; શ્રીકૃષ્ણ વિજયનો નાયક જેમ પ્રેમદાન કરી આભારી બનાવે છે, તેમ પ્રેમ મેળવી આભારી બને છે.

દક્ષિણ દિશાના પવનથી નૌકા ડોલે છે ત્યારે ગોપીઓ ‘શું થશે શું થશે’ કહી રહી પડે છે. મુરારિ તો હલેસાં મારતા હસે છે. ત્યાર પછી ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને આ સંકટમાંથી બચાવવાની વિનંતિ કરે છે, અને તે માટે શું બક્ષીસ આપશે, તેનાં નામ ગણાવે છે. કોઈ પીતાંબર, કોઈ નુપુર, કોઈ વનમાલા, કોઈ રત્નહાર, કોઈ કંદોરો, કોઈ અમૂલ્ય રત્ન, કોઈ શીતળ વાયુ ઢાળી અંગ શીતળ કરવાનું, કોઈ ફૂલોનો મુગટ બનાવી આપવાનું, કોઈ કુંડલ અને કોઈ કપુરમિશ્રિત પાન આપવાનું વચન આપે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ એમાંનું કંઈ સ્વીકારતા નથી. તે કહે છે કે ‘હું તો તમારું યૌવન માગું છું.’ રાધિકા ગુસ્સે થાય છે. તે આ માગણી અપમાનજનક લેખે છે. શ્રીકૃષ્ણ હસતા હસતા કહે છે કે ‘ઓ વિનોદિની રાધા, હું ખરું કહું છું કે હું તો નવોસવો હાંકનાર છું, મેં કદી હોડી હાંકારી નથી.’

અહીં મધુરતાનો એક નવીન તરેહનો વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન છે. એ પ્રયત્નનો સંપૂર્ણ વિકાસ વૈષ્ણવ પદકર્તાઓએ કર્યો છે. પ્રેમના માહાત્મ્યમાં આરાધ્ય અને આરાધકનો આ ગૂઢ ચિત્તસંયોગ શ્રીકૃષ્ણ-વિજયની અભિનવ વસ્તુ છે. તેથી કાવ્યમાં જે સ્થળે આ મૌલિક રસધારા વહી જાય છે, ત્યાં અનુવાદની કૃત્રિમતા નથી. પ્રેમનું શાસ્ત્ર ભાગવત પછી શ્રીકૃષ્ણવિજયમાં આગળ વધ્યું છે. આ ‘દાનલીલા’ અને ‘પારખંડ’ ની મૌલિક સામગ્રી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્યાંય મળતી નથી. શ્રીચૈતન્ય જે ગ્રંથો વાંચી આનંદ પામતા તેમાંનો આ એક ગ્રંથ છે.

લૌકિક ધર્મશાખા: મનસા, મંગલચંડી, પછી, સત્યનારાયણ,

દક્ષિણરાય ઇલાદિ અંગાળાના ગ્રામ્ય દેવતા છે. એ દેવોનાં શાસ્ત્ર અંગાળી ભાષામાં લખાયેલાં છે અને અંગાળી કુલવધૂઓ તેનું પુરોહિતપણું કરે છે. આ દેવોમાંના કોઈ કોઈ તો હજી પૂજ્ય છે. આ દેવોના મંત્રોક્ષી કવિતાનાં ચરણો પહેલાં છુટાં છુટાં રચાયાં હતાં અને પછીથી ધીમે ધીમે વિશાળતા ધારણ કરતાં ગયાં; છેવટે કોઈ શક્તિમાન કવિના પ્રભાવથી એ હાડપિંજરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ. આ બધાં કવિતાનાં ચરણો બાળકોનાં રમકડાં જેવાં હતાં, પરંતુ એ સામગ્રીમાં વૃદ્ધિ કરી કવિઓએ કઈ રીતે ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો સરજ્યાં એ કાવ્યરસિકોને જ નહિ પણ માનસશાસ્ત્રીઓને માટે પણ જાણવા જેવો વિષય છે.

લૌકિક દેવતાની પૂજા ફેલાવાનું કારણ બહુ જાણીતું છે. દુર્બળ હંમેશા પોતાને મદદ કરનાર દેવની કલ્પના કરે છે. બાળકની રક્ષા કરવાને માટે ચિંતાતુર થઈ રહેલી માતાની દુર્બળતાએ પછી દેવીની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. જો કે ચંડીને વિષહરિ જીતા દેવતા છે; પરંતુ તેમાં નવા ભાવનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. આ બંને દેવતાનાં નામો અને ભાવમાં સહેજ ફેરફાર કરી તેને દુર્બળના સહાયક રૂપે કલ્પવામાં આવ્યો છે. એકનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે મંગલચંડી અને બીજાનું નામ પડ્યું છે સત્યનારાયણ. આ ચંડી કેવળ વિપત્તિમાંથી અચાવનારી જ છે. સત્યનારાયણ માખણચોર ગોપાલથી જુદો જ દેવ છે. તે અર્થ-સંપદદાતા કુખેર જેવો છે. અર્થાત્ ચંડી એ પૌરાણિક પાર્વતી નથી અને સત્યનારાયણ એ પૌરાણિક ગોપાલ નથી.

અંગાળામાં છુટાછવાયા અસંખ્ય એટોનો સમૂહ હતો, ત્યારે આર્યોએ એ દેશમાં સંસ્થાનો સ્થાપવા માંડ્યાં. એ વખતે તેઓને સાપ અને વાઘ સાથે બહુ યુદ્ધ કરવું પડ્યું. પ્રાચીન અંગાળી સાહિત્યમાં મનુષ્યે સિંહ સાથે લડાઈ કર્યાની અનેક વાતો જોવામાં આવે છે. ચંડી, ધર્મમંગલ, રાયમંગલ વગેરે કાવ્યોમાં વણુંવેલ વ્યાઘ્રાદિ પશુઓ સાથે મનુષ્યની વાતચિત, વ્યવહાર વગેરેનું વર્ણન કવિત્વ કલ્પનાથી ભરપૂર છે. પરંતુ એટલું તો ખરું કે તરવારની સાથે નહોરની હરિશ્ચંદ્રનો મુખ્ય

મુદ્દો ખોટો નથી. આ હરિશ્ચંદ્રમાં નહોર ઘસાઈ ગયા અને નહોરધારીને રાત્ર્ય તજી ચાલ્યું જવું પડ્યું. સંસ્કૃતિના પછીના યુગમાં તલવારને ગોળી આગળ હારી જવું પડ્યું છે એ જાણીતી વાત છે.

સુંદરવનના વાઘ સાથે વિરોધ કરવો પાલવે, પણ સાપના વિષથી ઉગરવાનો શો ઉપાય? વાઘ માનવોનો વનવાસી શત્રુ છે ત્યારે સાપ ગૃહશત્રુ છે; તે ક્યારે ને કંઈ રીતે ડાંખશે તેવું કંઈ નિર્માણ નથી; તેથી વાઘના દેવ દક્ષિણરાય કરતાં સાપની દેવી મનસાની પ્રતિષ્ઠા અંગાળામાં વધારે જમી છે. એ સિવાય બૌદ્ધસ્રોતોની હારિતી દેવી પણ અંગાળામાં વારંવાર ફાટી નીકળતા તાવની દેવી તરીકે બ્રાહ્મણ આચાર્યો વડે ‘શીતલા દેવી’ ના નામથી પૂજવા લાગી.

શિવની કવિતા: શિવદાકુર વેદોક્ત રુદ્રમૂર્તિ અને પુરાણોક્ત સૌમ્ય મૂર્તિ તજી અંગાળામાં કૃષ્કમૂર્તિ રૂપે અવતર્યા હતા. સ્ત્રીઓ ડાંગર ખાંડતી વેળાં આ શિવની કવિતા ગાતી હતી. તેમની કવિતામાં મુખ્યત્વે કરીને ખેતરોમાં નીપજતાં જીવજંતુઓનો નાશ કરવા સંબંધી ઉપદેશ છે. અંગાળી પંચાંગમાં પણ શિવ ફેલાસ પર ખેડા ખેડા ગૌરીની સાથે ગ્રહનક્ષત્રાદિનું ફલાફલ વર્ણવે છે. વામાચારીઓના તંત્રગ્રંથોમાં તે ગૌરીને વશીકરણના ઉપાય કહે છે. આવા કલ્પતરુ જેવા દેવને અંગાળાના ખેડુનો શા માટે છોડે? તેઓ એની પાસે નાના પ્રકારનાં અનાજ, કપાસ વગેરે બધું લણાવે છે. બૌદ્ધધર્મની આખર અવસ્થામાં બધા ઠાકોરજી ભેગા થઈ હાથમાં દાતરું લઈ ખેતરમાં એક ચિત્તે લણવા મંડી પડ્યા છે. ત્યાર બાદ પૌરાણિક યુગના પ્રભાવથી તેઓ જરા વધારે સંસ્કારી બન્યા છે.

ચાંદ સોદાગર અને ખેડુલા: ચાંદ સોદાગરનું ચરિત્ર અંગાળી પ્રાચીન સાહિત્યમાં પુરુષાર્થનો એક સજીવ આદર્શ છે. મનસાના ક્રોધથી તેના છ પુત્રો નાશ પામ્યા, ‘મહાજ્ઞાન’વિદુષ્ઠ થયું, ‘સમડિંગા મધુકર’ અમૂલ્ય સંપત્તિ સાથે દરિયાને તળીએ જઈ ખેડાં, પરંતુ આ

ઉપરાઉપર પડતી વિપત્તિદ્વારા પાયમાલી થયા છતાં ચાંદ સોદાગરની તેના તરફ જરાએ નજર નથી. પુત્રશોકથી ઉન્મત્ત બની ગએલી સનકાના મર્મભેદી રૂદનથી ધરની દિવાલના પતથરો પણ જાણે ફાટું ફાટું થઈ રહ્યા છે પણ ચાંદનું વજ્રસમાન કઠોર હૈયું તો જોમનું તેમ રહ્યું છે. મનસાના ક્રોધથી તેનું ઘર અરણ્યસમાન બની ગયું છે, પરંતુ ચાંદ એ બધાં દુઃખો અબ્બાન વદને સહ્યો જાય છે. પરાજય કે આત્મ-સમર્પણની વાત તેના હૃદયમાં સ્થાન પામતી જ નથી. તેના દુઃખરૂપી વજ્રથી ખિન્ન થએલા વીરોચિત લલાટ પર ક્ષાત્રતેજ અગ્નિના અક્ષરો વડે લખાઈ રહ્યું છે. પેરેડાછઝ લૉસ્ટના દેવદ્રોહીની મૂર્તિ આ ચાંદ હોય એવો ભાસ થાય છે. આવી અચળ પણવાળી મૂર્તિ જગતના સાહિત્યમાં દુર્લભ છે. ચાંદની નૌકા સમુદ્રની છાતી પર વાવાઝોડાથી ડોકે છે. ડુબવાની અણી પર છે, આ બધી વિપત્તિનું મૂળ મનસા શત્રુ તરફ તર્જની દ્વારા સંકેત કરી વાદળમાં બેઠી બેઠી તેની મસ્કરી કરે છે. ચાંદ આવી વિપત્તિમાં પણ પોતાની લાકડી છોડતો નથી.

ચાંદ સમુદ્રમાં પડ્યો, ખારા પાણીથી બેભાન બની ગયો. આસી સ્થિતિમાં પદ્માદેવી તેના તરફ કેટલાંક પદ્મ ફૂલ ફેંકે છે. પદ્મા તેને મારી નાખવા માગતી નથી. ચાંદ મરી જાય તો તેની પૂજનો પ્રચાર ન થાય. ચાંદ આવી અંધારી રાત્રિમાં વીજળીનો ચમકારો થતાં પદ્મ ફૂલનો ઢગ જીએ છે, તે લેવા હાથ લંબાવે છે; પરંતુ પદ્મના સ્પર્શથી પદ્માવતીનું નામ યાદ આવતાં જ હાથ પાછો ખેંચી લે છે, ખારા પાણીમાં મરણ પામવા પાછો ડૂબકી મારે છે.

ત્રણ દિવસના ઉપવાસ પછી ચાંદ પોતાના કોઈ મિત્રને ત્યાં જમવા બેઠો છે; નાના પ્રકારનાં ભોજનો પીરસાયાં છે; ભૂખ્યો ચાંદ આચમન કરી મોઢામાં કોળીઓ મૂકવા જાય છે તેવામાં તેનો ભાઈબંધ તેને મનસા દેવી સાથેનો ઝઘડો પડતો મૂકવાનું જણાવે છે. તરત જ વીર ચાંદ થાળને લાત મારી ચાલ્યો જાય છે અને નદી કિનારે જઈ કોઈએ ફેંકી દીધેલી કેળાંની છાલ ખાઈ ભૂખ મટાડે છે.

છં પુત્રના મરણથી જર્જરિત થએલો ચાંદ છેલ્લા પુત્ર લખીન્દરના જન્મથી બહુ આનંદ પામે છે; પણ લોઢાની દિવાલવાળા શયનગૃહમાં મનસાદેવીનો સાપ લખીન્દરને ડંખ દે છે; વિવાહશય્યા મૃત્યુશય્યા બને છે; સનકા શોકથી ગાંડી બની જાય છે; ક્રોધ અને વિષાદથી ચાંદના કપાળ પર કરચોલી વળે છે; તોપણ તે રડતો નથી, ઉલટો મનસાને મારવા ખલા પર લાકડી ચઢાવે છે.

પરંતુ પદ્માપુરાણના છેલ્લા અંકમાં તેનો પરાભવ થાય છે. એ પરાભવ પણ ચાંદના જેવા વીરને લાયક જ છે. મનસાદેવીએ તેને કેટલીય વાર ઇસારાથી જણાવી દીધું હતું કે તું બહુ નહિ પણ એકાદ અંજલિ ફૂલ મારા ચરણમાં અર્પણ કરે તો હું તારા બધા પુત્રોને પાછા આપું; ‘સપ્તર્ષિગામધુકર’ તરતાં કહ્યું. પરંતુ ચાંદે આ લાલચમાં ફસાઈ હાર સ્વીકારી નહોતી. ત્યારે આ શેમળાનું ઝાડ શાથી નમ્યું? બેહુલાનો સ્નેહ ચાંદ તરછોડી શક્યો નહિ. સનકાના મર્મભેદી હાહાકારની તેણે ઉપેક્ષા કરી; પરંતુ બેહુલા રમણી છતાં જ માસ સુધી પતિના શયને બોળામાં લઈ, તરાપા ઉપર બેઠી બેઠી આગળ ધસી જાય છે; કેટલાંય પ્રલોભનો, કેટલાય ભયો તરછોડી કઠોર તપ તપતી એ વીરાંગના પોતાના સ્વજનને મૃત્યુના કરાલ મુખમાંથી છોડાવી લાવે છે; ચાંદ ક્યે મુખે આવી પુત્રવધૂને મહામહેનતે પાછા મેળવેલા સ્વજન સાથે પાછા મૃત્યુના મુખમાં જવાનું કહે ?

અહીં વિધાતાએ નીલકમળની પાંદડી વડે શેમળાના ઝાડને કાપ્યું; બેહુલાના સ્નેહથી અને ગુણોથી નવાઈ પામેલો ચાંદ પદ્માપુરાણના છેલ્લા અંકમાં બીજી બાજુએ મોં ફેરવી ડાઘા હાથે વિષહરિ દેવીના ચરણકમલમાં અંજલિ અર્પે છે. જે હાથ શિવને માટે સરળથો હતો તે હાથે આ ‘કાણી દેવી’એ પુષ્પાંજલિ મેળવવાની આશા રાખી ન હતી. આ અંજલિ જેમ એક તરફથી વિષહરિની પદસેવા બદલ આપેલી ગણાય તેમ બીજી તરફથી પતિવ્રતા, સતી, સાધ્વી પુત્રવધૂને

શિરે આંશીવાંદસૂચક ગણાય. આ ગુણવાનનું ગુણવત્તુ લાભનું હતું; ગુણવત્તી પુત્રવધૂને ચાંદ કષ્ટ આપી શક્યો નહિ. મોસાદેવી જ્યારે ચાંદના હાથમાંની લાકડી જોઈ પૂજના મંડપમાં આવીને આનાકાની કરવા લાગી ત્યારે બેહુલાએ વિનયપૂર્વક સસરાના હાથમાંની લાકડી ફેંકી દેવરાવી.

બેહુલા : બેહુલા રૂપગુણમાં અતુલનીય છે; તો પણ ભાગ્યદોષે તે વિવાહની પહેલી જ રાતે સ્વામીહીન થઈ છે. સ્વામીને રાત્રે ભૂખ લાગી, તેણે અન્ન માગ્યું, સતીએ સાડીનો છેડો ફાડી અગ્નિ ચેતાવ્યો અને નાળિયેરની હાંડી બનાવી ભાત રાંધ્યા; એક પછી એક ત્રણ સાપને પૂર્યા; પરંતુ વિધિલિપિ કોણ ટાળી શકે ? નિદ્રાદેવીએ બેહુલા ઉપર હલ્લો કર્યો. તેની આંખો ઘેરાઈ ન ઘેરાઈ ત્યાં તો કાળરૂપી સર્પે લખીન્દરને ડાંખ માર્યો; લખીન્દરે પોકાર કર્યો કે ‘આ બેહુલા, જગ જગ. તને તો કાળનિદ્રા આવી છે પણ મને કોઈએ ખાધો.’

બેહુલાની કાળનિદ્રા ઉડી ગઈ. તે ચમકી ઉઠી સ્વામીને તપાસવા લાગી, પણ પતિ તો તે વખતે સ્વર્ગે સંચરી ચૂક્યો હતો. શયના સ્પર્શથી કંપતી બેહુલા રડી પડી. એ રૂદન સાંભળી સનકા દોડી આવી અને બેહુલાના ખોળામાં મૃતપુત્રને જોઈ રડતી રડતી તેને ગાળો દેવા લાગી. ‘હાય અલાગણી, તારા સેંથીના સિંદુરમાં કાળી શાહી કેમ ન પડી, તારી સાડીને મેલ શા માટે ન ચઢ્યો, પગના અળતામાં ધૂળ કેમ ન પડી, કે તેં વિવાહની પહેલી રાત પુરી થતાં ન થતાં તો ધણીને ખાધો ?’

પરંતુ બેહુલાનું ધ્યાન એ ગાળો તરફ ન હતું. પતિએ રાત્રે આલિંગન માગ્યું હતું, લજ્જાનુ નવવધૂએ શરમને લીધે એ આપ્યું નહોતું; એ વાત યાદ આવતાં તેની છાતી ફાટી જવા લાગી, તેની આંખમાંથી આંસુના ઝાંધ વહેવા લાગ્યા. ત્યાર પછી એક બીજો દેખાવ : બેહુલા કેળના તરાપા પર સ્વામીનું શય ખોળા પર લઈ તરે

છે. બેહુલા આ સ્થળે નિરૂપમ સુંદરી છે. જે સાસુએ તેને ગાળો આપી હતી, તે હવે તેને સમજાવે છે: ‘ઓ અભાગણી, આ ત્રણે ભુવનમાં આવું તો મેં ક્યાંય નથી સાંભળ્યું. બાળક, યુવાન કે વૃદ્ધ મને તે સ્ત્રી પતિ મરતાં ઘેર આવી રહે છે, પણ તું તો પતિના શયને લઈ આમ તરાપા પર કેમ ચઢી છે? શું તને ખાત્રી છે કે આ રીતે પતિને બચાવી શકશે.’

નદી કિનારે ઉભો ઉભો લાઈ વિનવે છે: ‘ઓ મારી બેનડી, માફ-આ તારા લાઇનું તો સાંભળ! આ સમુદ્રને કિનારે લખીન્દરના શયનો સત્કાર કરવા દે! ચાલ, હમણાં જ તને મુક્તાશાહને ઘેર લઈ જઈ: ત્યાં તને સાડીને બદલે કાચા શણનો મૂલ્યવાન સાલ્લો પહેરવા આપીશ, શયને બદલે સોનાની ચુડીઓ આપીશ, સિંદુરને બદલે અખીલ આપીશ.’

પરંતુ બેહુલા સ્વાર્માએ માગેલું આલગન આપી તેના કંઠને વળગી રહી છે, તે હવે એ આલિંગન છોડવાની નહોતી; શય ધીમે ધીમે સડતું જાય છે; એ જોઈ બેહુલા બહુ દીલગીર થાય છે. મડદાને જીવડાં ફાલી ખાય છે, તેને પકડવા જતાં તે ઉડાં માંસમાં પેસી જાય છે, આંખોમાં સતત જળધારા વહે છે. આ રીતે બેહુલા સુંદરી નોયાદાના ઘાટ પર તરે છે.

આવી દુઃખી સ્થિતિમાં વળી જળચર જંતુઓ શયને ખાવા વલખાં મારી રહ્યાં છે. વળી રસ્તા પર જતા આવતા લોકો બેહુલાનું સુંદર રૂપ નિહાળી તેના તરફ તૃપાતુર નજરે જોઈ રહ્યા છે. તેઓ વિચાર કરે છે કે આ ત્રિભુવનમોહિની વળી બોળામાં શય લઈ શા માટે આમ તરતી જતી હશે?

કેટલાંય માણસો તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ કેવળ સતીત્વના બળથી, કપાળ પરના સિંદુરના બળથી આગળ ધસતી આ વિધુવદનીને કોણ સ્પર્શી શકે? એક વૈદે અશિષ્ટ માગણી પૂરી થતાં

શય બચાવવાની ખાત્રી આપી પણ બેહુલા તેના મુખ પર ધૂળ નાખી ચાલતી થઈ. ગોદા, ધના, મના વગેરે તેના લોભથી જળમાં કુદી પડ્યા છે છતાં દૈવકૃપાથી બેહુલા તેના હાથમાંથી છૂટી. પરંતુ એ જળમાં કુદી પડેલા ત્રણે લંપટો માટે કરુણાનાં અશ્રિમિદુઓ પાડતી ગઈ. સુંખમાં કે દુઃખમાં બેહુલાના સ્નેહ, મમતા, દયા વગેરે ઉત્કૃષ્ટ ગુણો કદી પણ નષ્ટ થતા નથી, તે સર્વદા પ્રકુલ જ રહે છે. શયની પાસે બેસી રડતી રડતી રાતના અંધકારમાં એ સતી આગળ ધસી જાય છે; વાદળોની જેમ વિપત્તિ ઘેરી વળી છે, આશાનો ક્ષીણ દીપક પણ હોલાવાની અણી પર છે, આવા ભયંકર સમયે શિઆળોને વિકટ ધ્વનિ સંભળાય છે. “જેટલાં શિઆળો છે તે બધાં ટોળાખંધ થઈ બેહુલાને બોલાવે છે. ‘ઓ સુંદરી, તારા બોળા પરનું શય ફેંકી દે ને, અમે તે વડે અમારો જીવ સંતોખીએ.’”

પરંતુ શિઆળોને સતી જ્યારે એમ સમજાવે છે કે મારા જીવન કરતાં પણ વધારે પ્રિય આ શય છે. તેનામાં કાં તો હું પ્રાણુપ્રતિક્ષા કરીશ અગર તો માઈ જીવન વિસર્જન કરીશ. સારે સેકંડો શિઆળ-પત્નીઓ એકત્ર થઈ તેના શરીર પર કુદી પડે છે અને કહે છે કે ‘વાહ, વાહ, આ તો એક અપૂર્વ વાત છે. આવી વાત તો અમે કદી સાંભળી નથી. શું મુએલાં વળી જીવતાં થતાં હશે? પરંતુ શિઆળના આવા કથનથી બેહુલાને જરાયે રીસ ચઢતી નથી.’

અંધારાનો લાભ લઈ વાઘ શયને ખાઈ જવા આવે છે. બેહુલા પોકાર કરી કહે છે: ‘હાય, આ અભાગણીને અત્યારે કોણ મદદ કરે એમ છે, પહેલાં મને ખા પછી પતિને ખાજો.’

નાયગાન પર અનુરાગ એ પદ્મિની સ્ત્રીનું લક્ષણ ગણાય છે. બેહુલા પણ નાનપણમાં નાયતાં ગાતાં શીખી હતી. તેની માતા એનું નૃત્ય જોઈ મોહ પામતી. ફરીથી આવા દુઃખના સમયમાં પણ હસતા મુખડે બેહુલા દેવસભામાં નૃત્ય કરી સ્વામી અને તેના ભાઈઓના

જીવ બચાવી આવી. આ દીર્ઘ દુઃખકથાના અંતભાગમાં બેહુલાનું જે કૌતૂહલપ્રદીપ પ્રકુલ્લ ચિત્ર કવિએ આંક્યું છે, તેની મધુરતામાં પણ સહેજ કરુણરસ ભળી ગયો છે. એ મલિન છતાં મધુર સૌંદર્ય બહુ આકર્ષક છે. બેહુલા સ્વામીનું પુનઃજીવન મેળવી ડોમના વેશે પિએર ન્ય છે; ત્યાં જે કરુણ રડકકળ અને પુનર્મિલનની શોકમંદ આનંદધારા વહે છે, એ આનંદ અને કુતૂહલમાં પણ સાધ્વીનું કષ્ટસહિષ્ણુ દૈન્ય અને મ્લાન માધુર્ય એકાદ અપૂર્વ ત્યાગની શોકગાથા હંમેશને માટે મૂકી ગયું છે.

કવિએ પોતાની સગી આંખે સતી જોઈ આ સતીનું ચિત્ર આંક્યું છે. સ્વામીનો વિયોગ થતાં સાધ્વી હિંદુમહિલા ઉછળતા અશ્રુને ખાળી, કપાળ પરનો ચાંદ્રો ન ભૂસતાં, પતિની ભડભડતી ચિતામાં કુદી પડી; આ અગ્નિપરીક્ષામાં જેનું સતીત્વ પસાર થયું છે એવી સેંકડો મહિલાઓ એ સમયે કવિની નજરે પડી હોય એ સંભવિત છે. આવી આવી મહાન મહિલાઓનું સતીત્વ નજરે જોનાર માટે બેહુલાનું ચિત્ર આંક્યું કંઈ મુશ્કેલ નથી. પ્રેમ અને સૌંદર્ય નારીચરિત્રનાં શ્રેષ્ઠ ભૂષણ છે. યુગેયુગે જુદા જુદા દેશના કવિઓએ એ દ્વારા આદર્શ નારીચરિત્ર સરજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ બધાં પ્રેમનો અર્થ આત્મસમર્પણ અને પોતાની સત્તાનો સંપૂર્ણ વિલય તથા સૌંદર્યનો અર્થ ચરિત્ર માહાત્મ્ય, એવો થતો હોય ત્યાં જ આદર્શ સર્વ કાળને ઉપયોગી પ્રગટ થાય છે; એવાં નારીચરિત્ર સાહિત્યમાં બહુ થોડાં છે. બેહુલાનું ચરિત્ર આંકવાને માટે કવિગુરુ વાલ્મીકિએ કલમ ઉપાડી નથી પણ આમ્ય કવિએ પોતાનાં અલ્પ સાધનો વડે એ અપરૂપ પાત્ર સરજ્યું છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓનાં દુઃખોનો પાર નથી. હંમેશના જીવનમાં ખીજને માટે આત્મોત્સર્ગ, ઉપવાસ, વ્રતાદિની કઠોરતા અને સ્વાર્થીતિ માટે પ્રાણત્યાગ, આ નાના પ્રકારના સત્કર્મની પ્રતિભાએ જાણે આપોઆપ સમાજમાંથી સાહિત્યમાં ઉતરી આવી બેહુલાના જેવું આદર્શ ચરિત્ર સરજ્યું ન હોય એમ લાગે છે. એ

ચરિત્ર સરળવવા માટે કવિને સાહિત્યદર્પણ વાંચવું પડ્યું નથી. સાહિત્યદર્પણનાં સૂત્રો આવાં હોવાં નારીચરિત્ર સરળવવાની શક્તિ ધરાવતાં નથી. બેહુલાની છબી ચીતરનાર કવિ જો એ સૂત્રો જાણતો હોત તો કદી આવું આદર્શ ચરિત્ર આંકી શકત નહિ. અકૃત્રિમતાએ જ આ કવિઓને આવા મહાન બનાવ્યા છે. બેહુલાના ચરિત્ર વિષે પાંડિત રામગતિ ન્યાયરત્ન લખે છે કે ‘વારંવાર ઉછળતો, દહાડે દહાડે સડતો જતો, જીવડામાંથી બદબદતો, અતિશય બદબો મારતો પતિનો દેહ ખોળા પર લઈ નિર્વિકાર ચિત્તે અને નિર્ભય મને બેહુલાને તારાપા પર બેઠેલી જોઈ સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી વગેરે સતીઓએ પતિ ખાતર જે દુઃખો વેઠ્યાં છે તે તુચ્છ લાગે છે. અને બેહુલાને પતિવ્રતાની આગેવાન ગણવાની ઇચ્છા આપોઆપ ઉદ્ભવે છે.’

મનસાદેવીનાં ગીત પહેલાં ‘કાણા હરિદત્ત’ નામના કોઈ કવિએ રચ્યાં હતાં. પરંતુ દેવી તેથી પ્રસન્ન ન થઈ, તેથી તેણે આરિસાલના કુલ્લશ્રી ગામના વિજયગુપ્તને સ્વપ્નમાં પોતાનું કાવ્ય રચવાનો આદેશ કર્યો. આ વિજયગુપ્ત પંદરમી સદીની આખરે હુસેનશાહના અમલ દરમિયાન થઈ ગયો. તેના વખતમાં જે ગીતો બહુ કાળ સુધી પ્રચલિત રહી નાશ પામ્યાં હોય તે લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં રચાએલાં હોવાં જોઈએ. માટે ‘કાણા હરિદત્ત’ પોતાનાં ગીતો મુસલમાન વિજયના અરસામાં રચ્યાં હશે એમ માનવામાં કંઈ હરકત નથી. આ હરિદત્ત પૂર્વ બંગાળમાં જન્મ્યો હતો.

પ્રાચીન કવિઓના સંબંધમાં કંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ. વિજયગુપ્તના છુપા વેશમાં કેટલાય કવિઓએ ઐતિહાસિક મુગજળ પેદા કર્યું છે. આ ગાઠ ભ્રમસમુદ્રમાંથી રત્ન મેળવવા છતાં કેટલીક વેળા કેવળ શંખની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. અગાઉના કાવ્યો માફક વિજયગુપ્તના પદ્માપુરાણમાં પણ કેટલાક કવિઓના હાથ ફર્યા લાગે છે. તેના કાવ્યમાં કેટલીક જગાએ તો બીજા કોઈ કવિઓના નામોલ્લેખ પણ મળી આવે છે.

વિજયગુપ્ત રસિક હતો, તેની કવિતામાં રસિકતા સારી પેઠે ખીલી નીકળે છે, પણ તેમાં અશ્લીલતાનું નામ નથી.

વિજયગુપ્તના કાવ્યમાં પણ કેટલાક જુના કવિઓના વિચારો ઉતારેલા જણાય છે, પરંતુ સંસારક્ષેત્રની માફક સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ પ્રતિભા કરતાં ભાગ્યનું માહાત્મ્ય પ્રબળ છે.

વિજયગુપ્ત ઉપરાંત નારાયણ દેવ નામના કવિએ પણ પદ્માપુરાણ લખ્યું છે. એ કવિ વિજયગુપ્તનો સમકાલીન હતો. તેની રચનામાં સ્વાભાવિકપણું જણાઈ આવે છે, પણ વિજયગુપ્ત જેટલું જ્ઞાન જણાતું નથી.

મનસાનાં ગીતોના સંબંધમાં હવે થોડી ચર્ચા કરી આ પ્રકરણ પુરું કરીએ. ચાંદ સોદાગરની વાત ખરી અનેલી માની તેમાં આવેલાં સ્થળો અસારે ક્યાં આવેલાં છે તે બાબત પર અંગાળામાં ઘણી ચર્ચા ચાલી છે. કોઈ ત્રિપુરા જિલ્લામાં આવેલાં ચંપકનગરને તો કોઈ અર્ધવાનથી ૧૬ ગાઉ પશ્ચિમે આવેલાં ચંપકનગરને ચાંદ સોદાગરની નગરી તરીકે ઓળખાવે છે. ત્રિપુરા પાસેનાં ચંપકનગરમાં લખીન્દરનું લોખંડી શયનગૃહ પણ બતાવવામાં આવે છે, સારે અર્ધવાન પાસેના ચંપકનગર પાસેની નદી હજુ બેહુલાને નામે ઓળખાય છે. કોઈ વળી ઉત્તર અંગાળાના કોઈ એક ગામને આ મહત્વ આપે છે તો કોઈ વળી દાર્જિલિંગ પાસેની રનિત નદીને કાંઠે ચાંદ સોદાગરનાં ભુવન કલ્પી આનંદ માણે છે. આમ બિચારા ભૂગોળશાસ્ત્રીને ગુંચવી નાખનારા કેટલાય દાવા ચાંદ સોદાગર અને બેહુલાની અંગાળી સાહિત્યમાં ખીલી નીકળેલી સજીવ છબી પરથી ઉભા થયા છે. પરંતુ બામુ દીનેશચંદ્ર એ પાત્રોને તદ્દન કલ્પિત માનતા હોવાથી ઉપયુક્ત વાસસ્થાનોને પણ આપણે કલ્પિત માની લઈશું. બામુજી પોતાની માન્યતાના ટેકામાં જણાવે છે કે જે રીતે ખીજી કલ્પિત કથાની શરુઆત થાય છે તે જ રીતે ચાંદ સોદાગરની વાત શરૂ કરવામાં આવી છે. અકેક

કવિએ ઘટના અને કાવ્યમાંનાં ચરિત્રાને વિકસાવ્યાં છે અને અસત્યને એવો ચક્રચકિત સ્વાંગ સન્નવેલો છે કે ચાંદ સોદાગર લાલ પાઘડી બાંધી ખરેખર આપણને ભય ઉપજાવે છે. મનસા સાચેનાં વિવાદમાં ચાંદની થએલી દુર્ગતિમાંનું કંઈ સત્ય નથી. સ્વર્ગમાં જઈ, નૃત્ય કરી પતિના પ્રાણ પાછા પ્રાપ્ત કરવા એ મૃત્યુલોકવાસી જનોને માટે કલ્પનામાં પણ ઉતરવું કઠણ છે. આ પ્રમાણે આ ઉપાખ્યાનના પાયારૂપ ગણાતી એ વાતો કેવળ કલ્પનાશીલ ભેગનો જ પ્રતાપ છે. કેટલીક વેળા એવું અને છે ખરૂં કે મૂળ સત્ય વાત ઉપર કંઈક કલ્પનાનાં જાળાં વણાય છે, પરંતુ આ કાવ્યમાં તો એવું પણ નથી. તોપણ કદાચ એમ હોઈ શકે કે જેઓ શૈવધર્મના બચાવમાં લૌકિક ધર્મ વિરુદ્ધ પડ્યા હતા તેઓનો આગેવાન ચાંદ સોદાગર હોય અને છેવટે તેને મનસાદેવીની પૂજા સ્વીકારવાની ફરજ પડી હોય.

મનસાના સેવકોની સંખ્યાવૃદ્ધિ સાથે ચાંદ સોદાગર અને બેહુલાનું પ્રતિબિંબ સજીવ મૂર્તિ ધારણ કરતું ગયું. બંગાળામાં પ્રાચીન કીર્તિનાં ખડેરોએ ચાંદ સોદાગરના ભૂતના વાસસ્થાનનું રૂપ લીધું; બર્દવાન અને ત્રિપુરાનાં એ ચંપકનગરો, નેતા ઘોષાણીનો ઘાટ વગેરે નામો અત્યારે ઇતિહાસનાં પાનાં પર ખોટી સાક્ષી આપી રહ્યાં છે. ચાંદનું આ સૌભાગ્ય સત્યનારાયણની કથાના નાયકને પણ મળી શક્યું નથી.

મંગળચંડીનાં નાનાં નાનાં કવિતાનાં ચરણોએ ધીમે ધીમે મોટા કાવ્યનું સ્વરૂપ લીધું છે; માધવાચાર્યની ચંડી (ઇ. સ. ૧૫૭૯) પહેલાં પણ મંગળચંડીનાં ગીતો બંગાળામાં કામકામ ગવાતાં હતાં. આ ગીતો કેવાં હતાં તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ અત્યારે મળે તેમ નથી. જનાર્દન નામના કોઈ કવિની ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં લખાએલી એક પ્રત મળી આવી છે. પણ તે કાવ્યની ન હોતાં ચંડીના પ્રતની છે. આવાં કોઈ ગીતોને અનુસરી માધવાચાર્યે પોતાનું કાવ્ય રચ્યું હશે એમાં કંઈ શક નથી. નાના નાના તરંગો કેવી રીતે મોટા તરંગનું

રૂપ લે છે, અસ્પષ્ટ રેખામાં દોરેલી છબી કેવી રીતે સંપૂર્ણ વિકસી મોટી અને સ્પષ્ટ બને છે, તે જનાર્દન, માધવ અને કવિકંકણની ચંડીની સરખામણી પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. માધવાચાર્યની ચંડીમાં ગુજરાતમાં જઈ રાજ્યાદિ સ્થાપન અને કલિંગાધિપતિ સાથે લડાઈનું વર્ણન નથી, ત્યારે કવિકંકણમાં એ પ્રસંગો છે. જનાર્દનની ચંડીમાં ‘લહના’નું નામ ‘વિમાતા’ શબ્દથી સૂચવેલું છે, ત્યારે કવિકંકણ એ ચરિત્રને પોતાના કાવ્યમાં સારી પેઠે વિકસાવે છે.

રંતિદેવકૃત ‘મૃગલુપ્ધ’ શૈવધર્મની ભગ્ન પતાકારૂપ છે. અંગાળામાં શિવદાકુર કદી ઉચું આસન મેળવી શક્યા નથી. જ્યાં જ્યાં તેઓએ દેખા દીધી છે ત્યાં ત્યાં ભવાનીના કોપ કટાક્ષ આગળ તેઓને યુગ બેસી રહેવું પડ્યું છે.

‘મૃગલુપ્ધ’ શૈવધર્મની ઉન્નતિના સમયમાં લખાયું છે. એ ધર્મ શક્ત અને વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રતાપ આગળ ઝાંખો પડી ગયો તેથી એ ગીતોનો વિકાસ થઈ શક્યો નહિ.

શનિની, પછીની, સૂર્યની, લક્ષ્મીની પાંચાલીઓ અતિ પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યમાન હતી, તેની કંઈ કંઈ નિશાનીઓ મળી આવે છે.

શીતલામંગલ:—શીતલાપૂજનનું મૂળ શોધવા શાસ્ત્રની સહાય લેવી પડશે. પ્રાચીન શાસ્ત્રમાંના કોઈ પણ નામોદ્દેખને સાજસજ્જાથી વિભૂષિત કરી દેવપ્રતિમાનું રૂપ આપવું એ બ્રાહ્મણો માટે સહજ છે. અર્થવેદના ‘તક્સન’ શબ્દનો અર્થ શીતલા છે એવું કોઈ અનુમાન કરે છે, તો ખીજા કોઈ વૈદિક શાસ્ત્રમાંની ‘અપ્દેવી’ને શીતલાદેવીની આદિ મૂર્તિ માને છે. વેદનો આ અભ્યાસ પુરાણકારોને હાથે વર્તમાન રૂપમાં પરિણમ્યો છે. અંગાળા તરફ શીતલાદેવીના પૂજકો ડોમ નામની હલકી જાતના હોય છે તે પરથી એ દેવી બૌદ્ધ સંપ્રદાયની હારિતી દેવીનું સ્વરૂપ હોય એવું પણ અનુમાન થઈ શકે છે. આ હારિતી અને શીતલા બંને વ્રણનાસિની દેવી છે. પરંતુ બાદદેવી અને હિંદુ

દેવીમાં એટલો ફેર છે કે બૌદ્ધદેવી કુરૂપ છે ત્યારે હિંદુઓએ તેને સ્વરૂપવતી બનાવી છે.

આ શીતલાદેવીના સંબંધમાં બંગાળી સાહિત્યમાં અસંખ્ય ધર્મગાથાઓ રચાઈ હતી. પરંતુ એમાંની કોઈ હજી સુધી મળી આવી નથી. તો પણ એ ત્રણ સૈકા પહેલાં રચાએલી કેટલીક ગાથાઓ મળી આવી છે.

આ સિવાય બીજાં દેવદેવીઓ સંબંધી પણ કેટલીક કવિતાઓ મળી આવી છે, પણ તે બહુ જીની નથી. તોપણ તે બધી કવિતાઓ તે તે વિષયની જીની કવિતાઓ પરથી રચાઈ હતી, તેમાં કંઈ સંદેહ નથી.

લક્ષ્મીદેવી કોઈ કોઈ સ્થળે ગજલક્ષ્મીના નામથી પૂજાતી. અતિ પ્રાચીન કાળમાં લક્ષ્મીની મૂર્તિ એ બાજુએ એ હાથીઓ જળના કળશ ઢોળતા ઉભા હોય એવી રીતે ચીતરવામાં આવતી. રામાયણના લંકા કાંડમાં લક્ષ્મીની આવી સુવર્ણમૂર્તિનું વર્ણન છે. હાથી વડે પાણીના કળશ ઢોળાતા હોવાથી જ કદાચ તેનું નામ ગજલક્ષ્મી પડ્યું હશે. જગમેહનકૃત ‘લક્ષ્મીમંગલ’ આ સંબંધમાં લખાએલાં કાવ્યોમાં એક છે.

માધવાચાર્યનું ‘ગંગામંગલ’ પ્રસિદ્ધ છે. એ જ નામનાં બીજાં કાવ્યો પણ લખાયાં હતાં. સૂર્યની ગાથા લખનારાઓ પણ ઘણા કવિ થઈ ગયા છે. આ ગાથાઓમાં હાડિ જાતિ પ્રત્યે જે જીલમની વાતો વર્ણવેલી છે તે સૂર્યોપાસક અને બાહ્યો વચ્ચે કોઈ વેળા ઝઘડો થયો હશે એમ દર્શાવે છે.

પદ્મવલી સાહિત્ય : હવે આપણે બંગાળાની સારસ્વતકુંજના એક એવા પ્રદેશ પર આવી રહ્યા છીએ કે બંગાળીઓ તે કુંજને વિશ્વસાહિત્યના એક ઉત્કૃષ્ટ વિભાગ તરીકે જાહેર કરવા આતુર છે, બંગાળામાં પ્રેમે અવતાર ધારણ કર્યો હતો, તેથી બંગાળી કવિ પ્રેમહ

વર્ણન કરવામાં અદ્વિતીય છે. વૈષ્ણવ કવિઓએ પ્રેમનું જે નિષ્કામ માધુર્ય વર્ણવ્યું છે, તે માધુર્યે અંગસાહિત્યમાં પવિત્રતાની સુધાધારા ફેલાવી દીધી છે.

પદાવલી સાહિત્ય પ્રેમનું, અશ્રુજલનું રાજ્ય છે. પૂર્વરાગ, ઉક્તિ, પ્રત્યુક્તિ, પ્રથમ મિલન, સંભોગ, અભિસાર, કારણમાન, નિર્હેતુમાન, પ્રેમવૈચિત્ર્ય, દાનલીલા, નૌકાવિલાસ, વાસન્તીલીલા, વિરહ, પુનર્મિલન આવા આવા પ્રેમના વિભાગોના પગથિએ પગથિએ કેવળ કોમળ આંસુના ડુવારા છટે છે; આમાં સ્વાર્થની આહુતિ અપાય છે, અધિકારનો વિશોષ થાય છે; વાંછિતના દેહનો સ્પર્શ કરવા માટે, તેને જોઈ આંખો કારવા માટે, તેનામાંથી ઉપજતા અપૂર્વ પરિમલનું આદ્રાણુ કરવા માટે, મધુગંધથી અંધળનેલા ભ્રમરની માફક સ્વર્ગીય પ્રેમી કવિઓ રડતા ભટકતા હતા. પદાવલી સાહિત્ય તેઓનાં અશ્રુઓનો ઇતિહાસ છે.

વૈષ્ણવ પદાવલીના કેન્દ્રમાં એક સ્વર્ગીય સામગ્રી છે. એ માનવી પ્રેમનાં ગીતો ગીતાં ગાતાં એકાએક સુર બદલી એક એવી અજ્ઞાત સુંદર રાગિણી લલકારે છે કે તે ભક્ત અને સાધકોના કાનમાં પહોંચવા સમર્થ બને છે. વૈષ્ણવ કવિતા નદીના મુખ સાથે સરખાવી શકાય; આ ગીત કલકલ નિનાદ કરતાં માનવ જગતના સુખદુઃખની વાતો ગાતાં ગાતાં એક એવી જગોએ આવી પહોંચ્યાં છે કે ત્યાં સીમાનાં બધાં બંધનો તૂટી ગયાં છે. સીમાબદ્ધ એ કિનારાને છોડી એ એક એવે સ્થાને જઈ પહોંચ્યાં છે કે ત્યાં અસીમ, અનંત રાજ્યનો વિસ્તાર ફેલાઈ રહ્યો છે.

પરદેશી સજ્જનો પણ આ પદાવલી સાહિત્ય વાંચી મુગ્ધ બની જાય છે. પાંડત ગ્રીયરસન વિદ્યાપતિની કવિતા સંબંધમાં કહે છે કે 'પરંતુ મૈથિલ ભાષામાં અતુલનીય પદાવલી રચવા માટે જ તે સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે; એ બધાં પદોમાં શ્રીરાધિકાના કૃષ્ણપ્રેમવર્ણનના

રૂપકદ્વારા પરમાત્મા પ્રત્યે જીવાત્માનો પ્રેમસંબંધ જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. 'ઈશ્વર પ્રત્યેનો પ્રેમ દર્શાવવા માટે રાધાનું રૂપક શા માટે સ્વીકારવું પડ્યું, એ કૂટ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો કઠણ છે. તો પણ બુદ્ધિમાન વાચકવૃંદ પદાવલીમાંના રાધિકાભાવની સાથે ચૈતન્યલીલાનું મળતાપણું જોઈ શકશે અને તે વડે પદાવલીસાહિત્ય પણ એક પ્રકારનું ધર્મસાહિત્ય છે એમ સ્વીકારવાની આનાકાતી કરશે નહિ. ધર્મના આ રૂપક વિષે અમે પંડિત ન્યુમેનનો આ બાબતનો એક અભિપ્રાય દર્શાવી આગળ ચાલીએ છીએ; 'જો તમારો આત્મા ઉચ્ચ ધર્મરાજ્યની પવિત્રતામાં પ્રવેશ કરવાની અભિલાષા રાખતો હોય તો તેને ત્યાં સ્ત્રીરૂપે જવું પડશે. મનુષ્યસમાજમાં તમારો ગમે તેટલો પુરુષપણનો ગર્વ ભલેને હોય પણ આ સ્થળે તો આત્માને સ્ત્રીવેશ લીધા સિવાય છૂટકો જ નથી.'

ચંડીદાસ અને રામી : ચંડીદાસ ધણું કરીને ચૌદમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં નાતુર ગામમાં જન્મ્યો હતો. કેન્દુભિસ્વ અને વિસપી કરતાં નાતુર શ્રેષ્ઠ તીર્થ છે. ચંડીદાસની નિવાસભૂમિ, પવિત્ર નાતુર ગામ હજી હયાત છે. પાગલ ચંડીના સ્વર્ગીય અશ્રુથી પલળી પવિત્ર થએલું વાશુલી દેવીનું મંદિર અત્યારે પણ મોજૂદ છે. આ નાના ગામડામાં પ્રેમનો જે અપૂર્વ વિકાસ અને પ્રતિભાનો પ્રકાશ થયો હતો તેની તુલના આખા જગતમાં કોઈની સાથે થઈ શકે તેમ નથી. પ્રેમી જનોને માટે નાતુર ખીજું વૃંદાવન છે. પરંતુ પૃથ્વીના આ સર્વશ્રેષ્ઠ ગીતિલેખકની સ્મૃતિ જાળવી રાખનારો કોઈ પણ સ્મરણ-સ્તંભ ત્યાં નથી. જો કે આ વિચાર તદ્દન આધુનિક છે. આપણા લોકો તો ખીજી રીતે કોઈ પણ મહાત્માની સ્મૃતિ જાળવી રાખવાને ટેવાએલા હતા; તેઓ તો તેની ઘેર ઘેર મૂર્તિ બનાવી પૂજતા, દરરોજ સવારમાં ઉઠી એ પુણ્યશ્લોક મહાજનનું નામ ભક્તિપૂર્વક ઉચ્ચારતા અને બાળકોને એ બોલતાં શીખવતા.

નાતુર ખીરભૂમ જિલ્લાના શાકુલિપુર થાણા તાબાનું ગામ છે. તે શિહીથી ૧૨ ગાઉ પૂર્વમાં છે. ખીરભૂમ જિલ્લામાં અનેક ઋષિઓનાં તપોવનો છે; બકેશ્વર જેવા ઉના પાણીના ઝરા અને મયુરાક્ષી, અબ્ય, સાલ, હિલા, દારિકા જેવી નદીઓ પહાડ સાથે ક્રીડા કરતી કરતી ચાલી જાય છે. ત્યાંના બેલ ફૂલ તો બસરાનાં ગુલાબ સાથે હરિદ્રાઈ કરે છે. આવા સ્વભાવથી જ સુરમ્ય પ્રદેશમાં જ્યદેવ અને ચંડીદાસની જન્મભૂમિ છે. તેઓનાં હૃદયો પણ આ બેલ ફૂલના જેવાં સુંદર હતાં. તેઓનાં કાવ્યોમાં એ સુંદર હૃદયોનું અમર પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું છે.

ચંડીદાસના પિતા ‘વાશુકી’ દેવીના પૂજારી હતા, તેથી કદાચ તેમણે પુત્રનું નામ ચંડીદાસ પાડ્યું હશે. અત્યારે પણ નાતુરમાં વાશુકી દેવીનું મંદિર છે અને તેની પૂજા નિયમિત રૂપે થાય છે. ચંડીદાસ, પિતાના મરણ પછી એ મંદિરને પૂજારી થયો હતો. એ દેવમંદિરની સેવિકા રામમણિએ કવિના હૃદયમાં અપૂર્વ પ્રેમ જમાવ્યો હતો. આ સંબંધમાં નાના પ્રકારની અનેક વાતો છે. પરંતુ જે વાતોનો ઐતિહાસિક પાત્રો ન હોય તેવી અસાર દંતકથાઓ લખી વાચકોમાં અલનારકર જેવા કલ્પનાશીલ મગજોનું મનરંજન કરવું એ અનિષ્ટ છે. વિદ્યાપતિના સંબંધમાં પણ એવી અનેક વાતો સાંભળવામાં આવે છે.

હાલમાં ચંડીદાસની કેટલીક નવીન કવિતાઓ પ્રગટ થઈ છે. તેમાં તેની પોતાની કંઈક હકીકત મળી આવી છે. ધોબણ રામીની સાથેના સંબંધને લીધે ચંડીદાસ નાત બહાર મૂકાયો હતો. એક વાર તેની નાતે કહ્યું કે ‘ચંડીદાસ, સાંભળ. તારે લીધે અમારી ક્રિયાકાંડનું સત્તાનાશ વળવા બેઠું છે. તારી પ્રીતિથી અમે પતિત ગણાઈએ છીએ. નકુલે ચંડીદાસને બોલાવી કહ્યું કે શાંતિભોજન કરાવી તને નાતમાં લઈશ.’ કવિને તો આ બાબતમાં કંઈ આગ્રહ નહોતો. પરંતુ તેનો ભાઈ (?) નકુલ આગેવાન થઈ તેને નાતમાં લેવા તૈયાર

થયો. નકુલની ગામમાં સારી આબરૂ હતી. તે બ્રાહ્મણોને ઘેર ઘેર ચંડીદાસ સંબંધી વિનંતિ કરવા લાગ્યો. પ્રથમ તો નાતીલાઓએ ચંડીદાસને 'નીચના પ્રેમમાં ઉન્મત્ત બનેલો' કહી, તથા 'અમારે ય પુત્રપૌત્રાદિ પરિવાર છે. તેમની સંમતિ વગર અમે કંઈ કરી શકીએ નહિ' ઇત્યાદિ બાનાં કાઢી ચંડીદાસને ત્યાં ભોજન લેવાનો અસ્વીકાર કર્યો. પરંતુ છેવટે તેઓ નકુલના સૌજન્યથી એટલા બધા મુગ્ધ થઈ ગયા કે તેના કહેવા પ્રમાણે કરવા કમ્પુલ થયા.

આ વાત સાંભળી રામી 'રડી રડીને અરધી થઈ જાય છે, મનને કેમે કરી સમજવી શકતી નથી.' તે 'ઘરમાં જઈ પલંગ પર શયન કરે છે, રડતી રડતી આંખો લૂછે છે, નિશ્વાસ નાખે છે. તેના આંસુથી પૃથ્વી પલળી જાય છે.' પરંતુ કોઈ રીતે શાંતિ વળતી નથી. વળી ઉડી તે બકુલના ઝાડ નીચે આવી ઉભી રહે છે, તેની આંખમાંથી શ્રાવણભાદરવો વહે છે. દરમિયાન બ્રાહ્મણભોજનની તૈયારી થઈ રહી છે. નાના પ્રકારની રસોઈ પીરસાવા લાગી, બ્રાહ્મણો આચ-મન કરી જમવા તૈયાર થયા, ત્યાં તો ધોબણુ આવી પહોંચી અને 'જ્યાં બ્રાહ્મણો શાક માટે પોકાર કરે છે ત્યાં ધોબણુ તેઓની પાસે દોડી જાય છે.' આ વર્ણનદ્વારા જે અનર્થનો ઉત્પાત સૂચિત થયો હતો તેનું છેવટ જાણવાની આપણી આશા પડી ભાગે છે; કારણ કે ત્યાર પછીનાં કવિતાનાં પાનાં ફાટી ગયાં છે. આ સંબંધમાં એક અલૌકિક વાર્તા કહેવામાં આવે છે, પણ તેનો ઉલ્લેખ નકામો છે.

ચંડીદાસનાં પદોનો મુખ્ય વિષય શ્રીકૃષ્ણ અને રાધિકાનો પ્રેમ છે. તેની રાધિકા પ્રથમથી જ ઉન્માદિનીના વેશમાં દેખા દે છે; પ્રેમના મલય સમીરમાં તે સ્ફુર્તિમાન થઈ રહી છે; પોતાના ખીચોખીચ લાંબા, કાળા વાળ આનંદથી છોડે છે અને જુએ છે કે તેમાં કૃષ્ણનાં રૂપનું માધુર્ય છે કે નહિ; હાથ જોડી વાદળ તરફ તાકી રહે છે, આંખોની કીકી સ્થિર થઈ જાય છે, વાદળના સૌંદર્યમાં તે ડૂબી

જાય છે, કારણ કે કૃષ્ણનો રંગ વાદળ જેવો છે; એકી નજરે એ મધુરમધુરીનો કંઠ જોઈ રહે છે, ત્યાં પણ આંખ કૃષ્ણના રૂપની ખોળ કરે છે. ચંડીદાસની રાધાની પહેલી ઓળખાણ આ પ્રમાણેની છે. ત્યાર બાદ પ્રેમની વિહ્વળતા, વિનય, વિનંતિ, મધુર ક્રોધ—એ ક્રોધમાં કંઠશાસનો આભાસ પણ નથી, એ ક્રોધની સૃષ્ટિ પણ ફૂલની પાંદડી સમ કામળ છે.—માનની પછી માનભંગ, ગાળો દઈ સામે આઘાત કરવા જતાં પોતે આઘાત ખમવો, હૃયમચાવી નાખે તેવો અશ્રુપાત, દુઃખ નિવેદન; પ્રેમમાં પડી લોકો કેટલા દુઃખી થાય છે? બંદર પર ગયા છતાં જાણે હોડી મળતી નથી, ગંગા કિનારેથી જાણે તરસ્યા પાછું વળવું પડે છે. આ દુઃખ ચંડીદાસની કવિતામાં લીટીએ લીટીએ પ્રગટ થાય છે. તોપણ આવા દુઃખમાં પણ કેટલી કષ્ટ વહન કરવા લાયક સામગ્રી છે! દુઃખમાં જ દુઃખનું ઔષધ સુખ છે. ‘હું જ્યાં ત્યાં ભટકું છું, પણ એ ચંદ્રવદનના મધુર હાસ્યથી ઘડીભર શાંતિ પામું છું.’ એ ચંદ્રવદનની વાત સુખથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી, કહેવા જતાં સુખદુઃખથી, સુધાવિષથી હૃદય ઢંકાઈ જાય છે. તેનાં અશ્રુબિંદુ સુખદુઃખથી ભરપૂર છે. પ્રભાતપન્નની માદક આંખો પ્રકાશ થતાં ઉઘડવા માંડે છે, પરંતુ નિશાના શિશિર બિંદુઓના ભારથી શ્રમિત થઈ મલિન થઈ જાય છે. તેમાં કયું પુલકાશ્રુ છે, કયું શોકાશ્રુ છે, કયું પ્રાતઃશિશિર છે, કઈ નૈશહિમકણી છે, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

‘મારી આંખમાં સદા અશ્રુબિંદુ ટપકી રહ્યાં હોય છે, તેથી હું ગુરુજનો સામે ઉભી રહી શકતી નથી; દિશાઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જ રૂવાડાં ઉભાં થાય છે, કારણ કે ચોમેર એ શ્યામસુંદરનાં દર્શન થાય છે. જો કદી હું સખીઓ સાથે વાત કરવા ઉભી રહું છું તો શ્યામના પ્રસંગની વાતોથી શરીર પુલકિત થાય છે. એ રોમાંચિત દક્ષા પરિહરવા મથું છું તો મારી આંખોમાંથી ખળખળ અશ્રુ

પ્રવાહ વહો જાય છે.' ૧

તેનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં જ રાધિકા રહી પડે છે. તેને બહુ સુખ થાય છે તેથી ચક્ષુ એની મેળે આનંદાશ્રુ વહેવડાવે છે. વળી એ સુખ ખીજું કોઈ જાણી જાય એ ખીકથી-કારણ કે પૃથ્વી તો સુખને માટે પ્રતિકૂળ છે, ઉંડું સુખ દુનિયા સમજતી નથી.-નાના પ્રકારના રોમાંચ ઢાંકવાની એટા કરતાં એ અટકાવી શકતાં નથી. આથી આ સુખમાં પણ વિષાદની છાયા છે. જે એમ ન હોત તો સુખની અપૂર્વતા નષ્ટ થાત; આવું સુખ તોડાતું નથી માટે જ તોડાવાની ખીક લાગે છે. 'આવા મારા બહાલાને જે માણસ મારી પાસેથી ઝુંટવી લેશે તેને આ અળખાના વધનું પાપ લાગશે.'

પ્રેમના દુઃખનું વેર વળે છે અભિમાનથી; પરંતુ તે અભિમાન તો આત્મવચ્ચના માત્ર છે. કારણ કે 'એક કાન કહે છે કે હું કૃષ્ણ નામ સાંભળીશ, અને બીજો કાન કહે છે કે હું એ નામ કદી નહિ સાંભળું, હું તો બહેરોખોડ થઈ રહીશ.' ૨ આ એક છેલ્લી હદ છે. ચંડીદાસથી અભિમાન થઈ શકતું નથી; દશે ઇંદ્રિયો મુગ્ધ હોય ત્યાં મન બિચારું અભિમાન શી રીતે કરી શકે? પોતાનું લાથું મંત્રમુગ્ધ બની ગયું હોય તો પછી બાણ કેંકવાનું અસાધ્ય જ બને:

'હું ગમે તેટલું અટકાવું છતાં મન તો અટકતું નથી જ. વિરહ રસ્તે વાળું છું પણ શ્યામસુંદર તરફ દોડી જાય છે. આ મારી તુચ્છ જીભ શું મારાથી અવળી ફરી બેઠી હશે? જેનું નામ નહિ લેવાનો

૧. 'ઝુરજન આગે, દાંડાઈતે નારિ, સદા છલછલ આંખિ.

પુલકે આકુલ, દિક નિહારિતે, સખ શ્યામમય દેખિ.

દાંડાઈ યદિ સખીગણ સંગે, પુલકે પૂરય તનુ શ્યામ પરસંગે.

પુલકે ઢાલિતે નાના કરિ પરકાર, નયનેર ધારા મોર વહે અનિવાર.'

૨. 'એક કર્ણ બલે આમિ કૃષ્ણનામ શુનખ,

આર એક કર્ણ બલે આમિ બધિર હૃદયા રખ-ઓ નામ શુનખ ના.'

નિશ્ચય કરૂં છું તે તો તેનું જ નામ લે છે. આ નાકને હું ગમે તેટલું બંધ કરૂં છું તોપણ એ ભયંકર નાસિકાને તો તેની જ ગંધ આવે છે. એની વાત નહિ સાંભળું એવો નિર્ણય કરૂં છું છતાં તેના પ્રસંગે સાંભળવા કાન એની મેળે તૈયાર થઈ જાય છે. આવી સદા 'કાળા કહાન' નો જ અનુભવ કરનારી ઇન્દ્રિયો વડે હું સદા ધિક્કારપાત્ર થાઉં છું.' આ એક પ્રકારનું અપૂર્વ તન્મયપણું છે.

હવે ચંડીદાસનાં વધારે પદો ટાંકવાની જરૂર નથી. જે પ્રેમીજન છે તે એકાંતમાં બેસી એ પદો વાંચી અવશ્ય સુખી થશે. મીઠો પદાર્થ ચાખ્યા સિવાય જેમ તેનો સ્વાદ અનુભવાતો નથી તેમ આ પદો પણ વાંચ્યા સિવાય અનુભવાય તેવાં નથી.

કોઈ કોઈ કહે છે કે વિદ્યાપતિના યશમાં ચંડીદાસ બિચારો ઢંકાઈ ગયો છે, પણ એમાં કંઈ નવાઈ નથી. કાલિદાસના યશમાં ભવભૂતિ, ભારતચંદ્રના યશમાં કવિકંકણ અને થોડા વખત માટે પોપના યશમાં શેકસપીઅર પણ ઢંકાઈ ગયો હતો. સુંદર ચિત્ર જોઈ બધા મુગ્ધ બને છે, પરંતુ માનવસૌંદર્ય અને મહિમા એ પ્રમાણે સહેલાઈથી અનુભવી શકાતાં નથી.

ચંડીદાસ વિદ્યાપાતના જેટલો વિદ્વાન નહોતો, એવી સાધારણ માન્યતા પ્રચલિત છે. વદતા પુષ્પ સમાન છે; ફળનો જન્મ આપી ફૂલનો વિલય થાય છે; વિદ્વાતા શું ભક્તિની ખરાબરી કરી શકે? જે ભક્ત છે તે શાસ્ત્રના દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત પ્રાકૃતિક મૂર્તિ શા માટે નિહાળે? તેનો તો સીધો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ હોય છે. ચંડીદાસ

૧. ચત નિવારિયે તાય નિવાર ના યાય, આન પથે ધાઈ તણુ કાનુ પથે યાય,
એ છાર રસના મોર હઈલ કિ વામ, ચાંર નામ નાહિ લળ લય તાર નામ.
એ છાર નાસિકા મુઈ કત કરે બંધ, તણુ ત દારણુ નાસા પાય શ્યામગંધ.
સે કથા ના શુનિબ કરી અનુમાન, પર સંગે શુનિતે આપનિ ચાય કાણુ.
ધિક રહું એ છાર ઇન્દ્રિય આદિ સખ, સદા યે કાલિયા કાણુ હય અનુભવ.

વિદ્યાપતિથી માફક ઉપમા વાપરતો નથી, - સુંદર સ્વભાવ એ અલંકાર કરતાં પણ વધારે આકર્ષક છે; ઉપમા એ કવિનો શ્રેષ્ઠ ગુણ છે એ ખરું, - પરંતુ જે પોતાની જ પીછીથી ભાવ આંકી શકતો હોય તેને ઉપમાની મદદ લેવાની શી જરૂર? તેથી જ ઉપમા દ્વારા રૂપનું વર્ણન કરવું તેના કરતાં જીવન ચીતરી રૂપવર્ણન કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં કાલિદાસ કરતાં શેક્સપીયર શ્રેષ્ઠ છે, વિદ્યાપતિ કરતાં અંડીદાસ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ અંડીદાસ સંસ્કૃતમાં પાંડિત હતો એ વિશે કેટલાંક પ્રમાણો મળી આવ્યાં છે.

અંડીદાસનાં પદોમાં અધ્યાત્મભાવ છે. તે એટલો અધો સ્પષ્ટ છે કે તેનો અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. સાધારણ પ્રેમ દ્વારા તેનાં પદોની વ્યાખ્યા થઈ શકે તેમ નથી. પૂર્વરાગની શરૂઆતમાં જ કૃષ્ણનામના માહાત્મ્યનો પ્રચાર જોવામાં આવે છે. કૃષ્ણનામ મધુમય છે, તેને 'વદન છોડવા ઇચ્છતું નથી.' નામ સાંભળી અનુરાગ થાય એવાં દૃષ્ટાંત માનુષી પ્રેમસાહિત્યમાં વિરલ છે, પરંતુ 'નામ જપતાં જપતાં શરીર બેભાન બની ગયું' આવાં નામજપનાં દૃષ્ટાંતો તો સાધારણ રીતે સાહિત્યમાં તદ્દન દુર્લભ છે. આ પૂર્વરાગ સાધારણ પ્રેમના પૂર્વરાગનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ દૃષ્ટાંત છે એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ તે પ્રેમને ભગવાન પ્રત્યેના પ્રેમ તરીકે સ્વીકારવો એ વધારે શ્રેયસ્કર છે. ત્યાર બાદ રાધિકાનો પ્રેમોન્માદ જીઓ : ભગવાં વચ્ચે પહેરેલી રાધા ભૂખતરસ છાંડી કૃષ્ણને ખોળવા નીકળી છે, જીદા જીદા પદાર્થો જોઈ તેની કૃષ્ણસ્મૃતિ ઉભરાઈ આવે છે, આ બધું વૈષ્ણવ સાધુની યાદ આપે છે. રાધિકા 'જે કાનુડાનું નામ બોલે છે, તેના પગમાં પડે છે; પગમાં પડી રહે છે; તેના વાળ ધૂળમાં રગદોળાય છે; જાણે સોનાની પુતળી જમીન પર આજોટતી ન હોય એવો દેખાવ લાગે છે.'^૧

૧. જે કરે કાનુર નામ તાર ધરે પાય, પાય ધરિ કાંદે સે ચિકુર ગડિ યાય, સોનાર પુતલિ થેન ભૂતલે હુટાય.

આ છબી પ્રેમીજનની નયનપુતળી કોઈ સુંદરીની હોય એમ લાગતું નથી. જે ધૂળવાળા રસ્તા પર ખીજી જાતના લોકોના મુખમાં પણ કૃષ્ણનામ સુણી તેના પગમાં જઈ પડે તે સોનાની પુતળી વડે તો ચૈતન્યદેવતું જ પૂર્ણ સ્વરૂપ સૂચિત થયું છે. ‘હું શુદ્ધ હું કે અશુદ્ધ તે તમારાથી ક્યાં અભણું છે? હું તો ધર્માધર્મ જાણતી નથી. ચંડીદાસ કહે છે કે મારાં પાપ કે પુણ્ય જે ગણો તે તમારાં ચરણકમલમાત્ર છે.’ આ પદ તે ત્વયા હૃષિકેશ હૃદિસ્થિતેન, યથા નિયુક્તોસ્મિ તથા કરોમિ વગેરે વચનોની પેઠે ઉદાર ભાવ બતાવે છે.

ચંડીદાસનો માનવી પ્રેમ ક્ષણે ક્ષણે એક અમાનુષી પ્રેમરાજ્યની સામગ્રી થઈ પડ્યો છે. રામી વિષે કહેવા જતાં પણ ચંડીદાસ પ્રેમની સીમા ઝોળંગી આશ્ચર્યકારક રીતે પવિત્ર ધર્મગાથા ઉચ્ચારે છે. તેના પ્રેમમાં ‘કામગંધ નથી.’ વળી તેનાં ‘તું માતા છે, પિતા છે,’ ‘તું વેદમાતા ગાયત્રી છે,’ ‘તું જ મંત્ર છે, તંત્ર છે, ઉપાસનાનો રસ છે’ ઇત્યાદિ વાક્યો ધર્મવેદી પર ઉચ્ચારાએલાં સ્તોત્રો જેવાં લાગે છે. ધોળણુના ચરણકમલમાં જે પુષ્પાંજલિ અર્પણ થઈ છે, તે કોઈ અભણા સ્વર્ગલોકમાં જઈ પવિત્ર બની રહી છે. ચંડીદાસની સરલ વાણી સર્વત્ર પ્રેમસ્પર્શી છે. વિદ્યાપતિનાં પૂર્વરાગના પદોમાં- ક્ષણે ક્ષણે નયન ખુણાને અનુસરે છે, ક્ષણે ક્ષણે વસ્ત્રો પરની ધૂળ શરીરને મલિન બનાવે છે, ઇત્યાદિ-રાધિકાનું ખીલતું રૂપ ઉછળી પડતું હોય એમ જણાય છે; પરંતુ એ જ મતલબનાં ચંડીદાસનાં પદોમાં રાધિકાની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ કોઈ સ્વર્ગીય પ્રેમનું સ્વપ્ન બતાવે છે. એ મૂર્તિ ભાષાનો આડંબર ઝોળંગી નિર્મળ અધ્યાત્મ રાજ્યની બની રહી છે. ચંડીદાસ ખરો પ્રેમી છે. ખરો પ્રેમી બહુ થોડું બોલનારો હોય છે. ચંડીદાસ પણ શબ્દના ઐશ્વર્ય કરતાં શબ્દની અલ્પતા વડે અલૌકિક જગત ખડું કરે છે. ટુંકામાં કહીએ તો ચંડીદાસનાં પદોમાં ‘નાયિકા રાધા’ કરતાં ‘રાધાભાવ’ વધારે જણાય છે.

ચંડીદાસનાં ‘ભાવસંમિલન’નાં પદો સદા સ્તોત્રપાઠની પેઠે પાઠ કરી શકાય એવાં છે. તેમાં છે એવા ગ્રેમના ગંભીર મંત્રો ધર્મપુસ્તકમાં પણ ભાગ્યે જ મળી આવે છે. ‘ઠહાલા, હું તે શું કહું’ ઇત્યાદિ પદો સહેજ ફેરવાઈ આક્ષસમાજમાં પણ ગવાય છે. અમે એક પદ ઉતારીએ છીએ :

‘ઓ ઠહાલા, તું મારો પ્રાણ છે !

‘મારું શરીર, મારું મન, મારું કુળ, મારું શીલ, મારી જાતિ ને મારું માન એ બધું તારી સેવામાં સમર્પણ કરું છું.

‘ઓ કૃષ્ણ, તું અખિલેશ્વર છે, યોગીનું આરાધ્ય ધન છે.

‘પણ હું તો જોવાળણી છું, હલકી છું, તારું ભજન કે પૂજન કેવી રીતે કરવું તે હું જાણતી નથી.

‘તોપણ મેં મારાં તનમન તારી પ્રીતિના બલિદાન રૂપે તારામાં જોડી દીધાં છે.

‘તું જ મારો પતિ છે, તું જ મારી ગતિ છે, મારા મનમાં એ સિવાય બીજી કોઈ વાત પ્રવેશી શકતી નથી.

‘જો કે દુનિયા આ પ્રેમ ખાતર મને પાપી કહી ધિક્કારે છે, પરંતુ હું તેની પરવા કરતી નથી.

‘મારા ઠહાલાને ખાતર એ પાપની માળા ગળામાં પહેરવામાં હું સુખ માનું છું.

‘હું શુદ્ધ છું કે અશુદ્ધ છું, તે તારાથી અજાણ્યું નથી; હું તો નથી જાણતી કે મારા માટે સાઈ શું છે કે નરસું શું છે.

‘ચંડીદાસ કહે છે કે મારાં પાપ ને પુણ્યને હું ઝોળખતો નથી; કેવળ તારાં ચરણકમલને વિષે જ મારું ધ્યાન છે.’^૧

૧. ‘બધું તુમિ સે આમાર પ્રાણ.

દેહમન આદિ, તોંહારે સે’યેહિ, કલ શીલ જાતિ માન.

ચંડીદાસના જન્મસમય વિષે કેવળ એટલું જ જણાય છે કે તે ચૈતન્યદેવ પહેલાં થઈ ગયો. નરહાર સરકારે (કે જે ચૈતન્ય પહેલાં થઈ ગયો) લખ્યું છે કે ચંડીદાસનાં પદો એ વખતે સર્વાત્ર મવાતાં હતાં. એ પરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે ચંડીદાસને એ રીતે ચોમેર પ્રસિદ્ધ થવાને ઓછામાં ઓછાં સો વર્ષ જોઈએ. નરહરિનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૬૫ અથવા તે અરસામાં થયો હતો; ચંડીદાસ ને વિદ્યાપતિ લગભગ સમકાલીન હતા; વિદ્યાપતિનો જન્મ ધણુંકરીને ઇ. સ. ૧૩૫૮ માં થયો હતો; આ બધાં પ્રમાણો પરથી ચંડીદાસના જન્મ વિષે કંઈક અનુમાન થઈ શકે છે.

હાલમાં ચંડીદાસનું ‘કૃષ્ણકીર્તન’ નામનું એક અતિ પ્રાચીન પુસ્તક મળી આવ્યું છે. એ પુસ્તકની ભાષા પ્રચલિત પદોની ભાષાથી એટલી બધી જુદી પડી જાય છે કે બંગાળી વિદ્વાનોમાંના કેટલાક કાંતો એ પુસ્તકને અથવા તો પદોને ચંડીદાસનાં નામે ચઢેલાં માનવા તૈયાર થયા છે.

આ કૃષ્ણકીર્તનની એક પ્રત એટલી બધી જુની મળી આવી છે કે બાબુ દીનેશચંદ્રે જોએલી ૫ થી ૬ હજાર જુની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં એવી પ્રાચીન બહુ થોડી નજરે પડી છે. આ પ્રતના અક્ષરો જોઈ કોઈ વિદ્વાને તે ઇ. સ. ૧૩૮૫ થી પણ જુની હોવાની આગાહી

અખિલેર નાથ, તુમિ હે કાલિયા, થોગીર આરાધ્ય ધન.
 ગોપ ગોચાલિની, હામ અતિ હીના, ના જનિ ભજનપૂજન.
 પિરીતિ રસેતે, હાલિ તનુમન, દિયાછિ તોમાર પાય.
 તુમિ મોર ગતિ, તુમિ મોર પતિ, મન નાહિ આન ભાય.
 કલંકી બલિયા, ડાકે સંબ લોકે, તાહાતે નાહિક દુઃખ.
 બંધુ તોમાર લાગિયા, કલંકેર હાર, ગલાય પરિતે સુખ.
 સતી વા અસતી, તોમાતે વિદિત, ભાલમંદ નાહિ જનિ.
 કહે ચંડીદાસ, પાપપુણ્ય મમ, તોમાર ચરણબાનિ. ’

કરી છે. આ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે કે કૃષ્ણકીર્તન ચંડીદાસનું અવિકૃત રહેલું કાવ્ય છે. પદોની ભાષા લોકમુખે ચઢી સહેલી થઈ પણ આ પુસ્તક હજુ સુધી અપ્રચલિત રહ્યું હોવાથી જેમનું તેમ જળવાઈ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

કૃષ્ણકીર્તન પરથી જણાય છે કે ચંડીદાસનું નામ અનંત હતું અને તે વાશુલી દેવીની આરાધી પદો બનાવતો. આ બંને વાતો કૃષ્ણકીર્તન મળી આવ્યા પહેલાં પણ લોકો જાણતા હોવાથી ચંડીદાસ અને કૃષ્ણકીર્તનનો કવિ એક જ છે એ બાબતમાં કંઈ શક નથી. ચંડીદાસનાં બે પ્રચલિત પદો કંઈ રીતે ફેરવાયાં છે તે આ કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો સાથે સરખાવતાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

આવો સામાન્ય ભાષાભેદ ન હોત તોપણ ચંડીદાસનો પરિચિત સૂર કૃષ્ણકીર્તનમાં ઠેકઠેકાણે સંભળાતો હોવાથી તે ચંડીદાસની જ રચના છે એમ સાબીત થયા સિવાય રહેતું નથી.

કૃષ્ણકીર્તન ચંડીદાસનું નથી એની વિરુદ્ધ એક એવી દલીલ થાય છે કે તેણે પદોમાં જે ઉચ્ચભાવ દર્શાવ્યો છે તે તેમાં નથી. ચંડીદાસ એટલે જીર્ણના ફૂલ જેવી શુભ નિર્મળતા; આવો ભાવ આ પુસ્તક વાંચતાં થતો નથી. આ સંબંધમાં ચર્ચા કરતાં જણાય છે કે આરમ્ભી ચૌદમી સદી સુધીમાં અંગાળા અને ઓઢિઆમાં એક અતિશય નૈતિક દુર્ગતિનો યુગ ચાલતો હતો. જ્યદેવના ગીતગોવિંદમાં આધ્યાત્મિકતા ગમે તેટલી હો પણ તેની રચી પ્રત્યેક વાંચનારને આંખની કણ્ણીની જેમ ખટકે છે. પદ્માવતી નામની સેવાદાસી જ્યદેવની સોબતણ હતી. એક ગ્રંથ પરથી જણાય છે કે એ પદ્માવતી લક્ષ્મણસેનની સભામાં નાચ કરતી હતી. વનમાલીદાસના જ્યદેવચરિતમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે આ સ્ત્રીને પુરીના મંદિરમાં સેવાદાસી તરીકે સમર્પણ કરવામાં આવી હતી. ‘પદ્માવતીચરણચારણચક્રવર્તી’ એ પદ પરથી પણ જણાય છે કે તે નાચ કરતી અને જ્યદેવ તાલ સાચવતો. આ ખાતર જ તે

‘નવરસિક’માંનો એક ગણુતો. વિવાહિત પત્નીદ્વારા જ્યદેવને આ પદ્ધતી કદી મળત નહિ. બારમી સદીના તામ્રશાસનોમાં પણ પરમ્પ્રીયા પ્રીતિનાં જયગીત ગવાયાં છે. લક્ષ્મણસેનનાં કલિંગ સ્ત્રીઓનો પ્રીતિપાત્ર થવા બદલ એક તામ્રશાસનમાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. ઘોષી કવિના પવનદૂતમાં પણ તે જ મતલબનું એક બીજું પ્રશંસાપાત્ર તેણે મેળવ્યું છે. આ યુગના તામ્રપટ્ટોમાં પણ શિવપાર્વતીની સ્તુતિ કરતાં તેઓના હાવભાવ અને આલિંગનાદિ ભાવ વર્ણવેલા છે, એ પરથી તે યુગમાં શીલતાનો અભાવ અને રચિતો વિકાર થયો હતો એ સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે. અંગસાહિત્યપરિષદની ચિત્રશાળામાં તે સમયની હરપાર્વતીની એક બીભત્સ મૂર્તિ છે. પુરી અને કોણાર્કનાં મંદિરોની દિવાલો પર કોતરેલી મૂર્તિઓ તરફ નજર કરતાં જ આપણી આંખો શરમથી બીડાઈ જાય છે. બારમી સદીમાં તંત્રાદિના અભ્યાસથી આ રીતે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનું સ્વાભાવિક અંતર ઓછું થઈ ગયું હતું.

રાજસભાની અનીતિ જ્યારે સમાજના હલકા વર્ગમાં ફેલાય છે ત્યારે તે અતિ વિકટ રૂપ લે છે. આથી બારમી સદી પછી અંગાળાની પ્રજામાં ભયંકર અનીતિ જોવામાં આવે છે. સેનવંશની પડતી પછી આ અનીતિનાં કેન્દ્રસ્થળ તરીકે આસામ અને મિથિલા વિખ્યાત થઈ પડ્યાં હતાં અને ત્યાંથી એ પ્રવાહ આખા અંગાળા ઉપર ફરી વળ્યો હતો.

તે સમયમાં રચાએલાં એક તરેહનાં ગીતો રંગપુર, કુચબિહાર, દિનાજપુર વગેરે સ્થળેથી મળી આવ્યાં છે. તે ગીતો ‘કૃષ્ણધામાલી’ અર્થાત્ કૃષ્ણની શકતા એ નામે ઓળખાય છે. એ ગીતો એ ભાગમાં વહેંચાએલાં છે. એક વિભાગનું નામ છે ‘આસલ’ અને બીજાનું નામ ‘શુકલ’ (શુકલ). ‘આસલ’ ધામાલી ગામની બહાર ગવાતાં હતાં. તે એટલાં બધાં બીભત્સ છે કે ગામની અંદર ગાવાનો રિવાજ નથી. આ કૃષ્ણધામાલી એ વખતે અંગાળી પ્રજાને રાધાકૃષ્ણની પ્રેમકથા સંભળાવી તૃપ્ત કરતાં હતાં, એમાં કશો સંદેહ નથી. પ્રાચીન રાજવંશી

અને યોગી જાતિએ અંગાળામાં ઠેકઠેકાણે આ પ્રાચીન ગીતો હજી સુધી જાળવી રાખ્યાં છે.

‘આસલ કૃષ્ણધામાલી’ વિષે કંઈ કહેવા જેવું નથી. પરંતુ ‘શુકલ કૃષ્ણધામાલી’ને સુંદર બનાવી, સાધુ ભાષામાં ફેરવી, કવિત્વમંડિત કરી ચંડીદાસે કૃષ્ણકીર્તન લખ્યું છે. જે કૃષ્ણકીર્તન ન મળ્યું હોત તો ગીતગોવિંદ અને કૃષ્ણધામાલી પછી તરત ચંડીદાસ કેવી રીતે જન્મ્યો એ કૃત પ્રશ્ન થઈ પડત. શ્રેષ્ઠ કવિ જે યુગમાં જન્મે છે, તે યુગનો પ્રભાવ તે છોડી શકતો નથી. તે એ સમયનો કવિ અને ભવિષ્યનો યુગનિર્દેશક હોય છે. તે પોતાના યુગનું ચિત્ર આંકતાં આંકતાં એકાએક કોઈ દિવ્ય સંજ્ઞાના બળ વડે ભાવી યુગની છાયા આંકે છે. ચંડીદાસ પણ યુગપ્રભાવ શી રીતે છોડી શકે? તેણે એ યુગની અંગાળી ભાષાની કુરુપતા, રુચિ અને ઇગિતને કવિતામાં ઉતારવા જતાં એકાએક ઉંઘમાંથી ઉઠેલાની માફક ભાવી પ્રેમસાધનાના યુગનો પ્રકાશ જોયો. એ પ્રકાશે તેની લાલસાના માથા પર વજ્રઘાત કર્યો અને તેથી જ તેનો ‘રાધિકાવિરહ’ અભિનવ સૌંદર્યથી વિભૂષિત થયો. ‘જન્મખંડ’, ‘તાંદુલખંડ’, ‘દાનખંડ’, ‘વૃંદાવનખંડ’ ગાતાં ગાતાં તે વાગ્દેવીની કૃપાથી નવીન મંત્ર પામ્યો હતો. એ મંત્રની મોહિનીએ તેનો ‘રાધાવિરહ’ સર્વાંગસુંદર બનાવ્યો. એ નવીન મંત્રના શુરુ તરીકે રામીને માનવી કે નહિ એ હવે વિચારવા જેવું છે.

વળી ચંડીદાસ વિદ્વાન હતો એ માન્યતાને પણ આ કૃષ્ણકીર્તન ટેકો આપે છે. તેના ભાઈ નકુલની સાક્ષી, અને નરહરિ સરકારની ‘પ્રગમ પંડિત’ ‘સંગીતગંધર્વ’ ઇત્યાદિ ઉક્તિ છતાં પ્રચલિત પદોમાં તેની વિદ્વતા ન જણાતી હોવાથી એ વિષે મોટો સંદેહ રહેતો હતો તે આ કૃષ્ણકીર્તનમાંનાં કેટલાંક પદોમાં ગીતગોવિંદ અને ભાગવતના સુંદર શ્લોકોના અનુવાદ પરથી જોવા રહે છે. એ જમાનામાં ‘કુ’ અને ‘સુ’ કહેતાં જે કંઈ સમજાતું તેની સાથે કવિનો યોગ હોય એ

સ્વાભાવિક છે. તેમ ન હોત તો ગીતગોવિંદ અને કૃષ્ણધામાલી સાથે કવિવરનો સંબંધ સમજત નહિ. તેને આકાશમાં ગીત ગાતો જોત, પણ જે પુષ્પક વિમાન પર ચઢી એ ગગનવિહારી બન્યો હતો તેની ગમ ન પડતાં સદા વિસ્મિત જ રહેવું પડત. કૃષ્ણકીર્તન મળી આવતાં હવે ચંડીદાસ જમીન પરથી ઉંચો ચડતો ચડતો કઈ રીતે સ્વર્ગીય પંથે પહોંચે તે બરાબર સમજી શકીએ છીએ. કવિએ પુસ્તકગત વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છેવટે પૂર્વ કવિઓની જાળ તોડી કહ્યું કે ‘તમારાં શાસ્ત્રો કહે છે કે સૂર્ય પશ્ચિમીનો નાયક છે, પરંતુ હિમચી બ્યારે પશ્ચિમી ઠરી જાય છે, ત્યારે સૂર્ય સુખ માણે છે એ તે કઈ જાતનો પ્રેમ ? તમારાં શાસ્ત્રો કહે છે કે ફૂલનો પ્રેમી ભ્રમર છે, પરંતુ ભ્રમર ન આવે છતાં ફૂલ કરમાઈ જતું નથી એ વળી કઈ જાતના પ્રેમનો આદર્શ ? શાસ્ત્ર કહે છે કે ચંદ્ર અને ચંદ્રાર એક બીજાને ચાહે છે પણ બંનેની પદવી સમાન નથી, આવી અસમાન સ્થિતિમાં પ્રેમ ઉદ્ભવી શકે ખરો ?’ એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જ્ઞાન શાસ્ત્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનનો જન્મ થતાં શાસ્ત્ર ઝરી પડે છે, જેમ ફળ જન્મતાં ફૂલનું થાય છે તેમ. ચંડીદાસના હૃદયમાં પણ પ્રેમ જન્મ્યો કે તરત તેણે પ્રાચીન ગ્રામ્ય કવિનું બંધન તોડી નાખ્યું. પ્રેમ એ કેવી મહાન ચીજ છે એ ચંડીદાસ જેવું સમજ્યો હતો તેવું બીજો કોઈ કવિ સમજી શક્યો નથી. ‘જે આખિલ બ્રહ્માંડને વિષે વ્યાપી રહ્યો છે તેને કોઈ જાણતું નથી, કેવળ પ્રેમની પ્રકૃતિ જાણનારાઓ જ એને જાણખી શકે છે.’ આ પ્રેમસાધના ભગવાનની ભક્તિનું મૂળ છે. પ્રેમ અખંડ છે; જનનીનો સ્નેહ, જનકનું આદરમાન, પત્નીનો પ્રેમ એ બધું એક જ ભાવના તરંગો છે; તેના ઉપર જુદા જુદા નામનાં સીલ મારેલાં છે, પણ તેને ભિન્ન માનવાં એ બરાબર નથી એમ સમજાવવા માટે જ કવિ રામીને ‘પિતામાતા’ કહી વંદન કરે છે. પ્રેમી કોઈ પણ કારણે પોતાના પ્રેમને તજી શકતો નથી. ‘જોડેલો પ્રેમ તોડનાર હજી સાધનની જાળ દૂર કરી શક્યો નથી’ એવાં વચનો બીજો કોઈ કવિ બોલ્યો હોય એમ લાગતું નથી.

ચંડીદાસ મનુષ્ય કરતાં મહાન બીજી કોઈ પણ ચેતનશીલ ચીજને માની શકતો નથી. એ માટે જ તે કહે છે કે ‘હે માનવીઓ, બાઈઓ, સાંભળો. બધાના કરતાં મનુષ્યો મહાન છે, તેના ઉપર બીજું કોઈ નથી.’ તેણે લખ્યું છે કે ‘સેંકડો વાશુલી જે પ્રેમ શીખવી શકત નહિ, સાક્ષાત્ બ્રહ્મા આવી જે જ્ઞાન આપી શકત નહિ, તે જ્ઞાન રામીએ મને આપ્યું છે.’ વાશુલીના પૂજારીમાં કેટલી નિર્ભયતા છે! કેટલું સત્ય છે!

કૃષ્ણકીર્તનમાં અશ્લિલતા તથા ગ્રામ્યતા હોવા છતાં ચંડીદાસની કીર્તિને છાજે તેવાં કેટલાંક પદો મળી આવે છે. વળી તેની જુનામાં જુની પ્રત વિષ્ણુપુરના વૈષ્ણવ રાજની લાઘ્યેરીમાંથી મળી આવી છે. તે પ્રત વૈષ્ણવ પંડિતોની કઠોર દષ્ટિ આગળ બનાવટી હોય તો જળવાઈ રહી ન હોત. કારણકે વિષ્ણુપુરની રાજસભામાં પુષ્કળ વૈષ્ણવ પંડિતો રહેતા અને તેઓની સંમતિ સિવાય કોઈ પણ હસ્તલિખિત પુસ્તક લાઘ્યેરીમાં ચૂકવામાં આવતું નહોતું. વૈષ્ણવ પંડિતોએ એ પ્રતને ચંડીદાસની સમકાલીન માની સાચવી રાખવાની પરવાનગી આપી હશે. માટે કૃષ્ણકીર્તન બનાવટી તો નથી જ.

વળી ચંડીદાસનાં પદો સાથે સરખાવતાં કૃષ્ણકીર્તનની કવિતા ઉતરતી હોય તો પણ તેનું કર્તૃત્વ તેને માથે ચડાવવામાં કંઈ વાંધો નથી. હોમરે બાળપણમાં દેડકાની વાતો ક્યાં લખી નહોતી, ચાર્લ્સ હેરોલ્ડના લેખકે બાળપણમાં ‘બાળસનો વખત’ નામનું કાવ્ય લખી સમાલોચકોના તીવ્ર આધાતો ક્યાં નહોતાસહન કર્યા, અને બંકિમચંદ્રે બાલ્યાવસ્થામાં જે પ્રેમવિષયક કાવ્ય લખ્યું હતું તે વાંચતાં તેને કોઈ ‘વિષવૃક્ષ’ નો લેખક કદપી પણ ન શકે.

વળી ચંડીદાસનાં પદોને બનાવટી માનનારા પણ સાચા નથી. નરહરિ સરકાર ઇ. સ. ૧૪૬૫ ના અરસામાં જન્મ્યો હતો, તેણે ચંડીદાસના રામી સાથેના પ્રેમની વિગત જણાવી છે. ચૈતન્યદેવના

વખતમાં ચંડીદાસનાં પદો આખા અંગાળામાં ગવાતાં હતાં, એ વાત નરહરિ સરકારે પોતે જણાવી છે. આ રીતે સાડી ચારસો વર્ષથી જે પદો ચંડીદાસનાં ગણાતાં આવ્યાં તે શું હવે બનાવટી મનાય ખરાં !

ચંડીદાસના મરણ વિષે એક દંતકથા ચાલે છે; નાનુરમાં વાશુલીદેવીના મંદિર પાસે જે ખંડિએરનો ઢગ પડ્યો છે, ત્યાં અગાઉ નાટકશાળા હતી. લોકો કહે છે કે ચંડીદાસ પોતાના ભુવનવિજયી કીર્તનકારોના ટોળા સાથે આ નાટકશાળામાં દેખનાયો હતો. વાત એમ બની કે પાસેના કોઈ પરગણાના નવાબે ચંડાદાસને પોતાના મહેલમાં ગાવા બોલાવ્યો; ચંડીદાસે પોતાનાં પ્રેમભક્તિથી લદ્દખદતાં પદો લલકાર્યાં; નવાબની બેગમ એ સાંભળી મુગ્ધ થઈ ગઈ; એ લજ્જો તેને એટલાં તો ગમી ગયાં કે તેનો વારંવાર સ્વાદ ચાખવા ચંડીદાસની પાછળ પાછળ લટકવાનું શરૂ કર્યું; નવાબથી આ સંખાયું નહિ. એક દિવસ, જ્યારે નાનુરની નાટકશાળા ચંડીદાસના કીર્તનોથી ગાજી રહી હતી, ત્યારે એકાએક પ્રેમથી સ્નિગ્ધ થએલું એ નિકેતન નવાબના તોપના ગોળાથી ધ્રુજી ઉઠ્યું. તોપોના ગોળાથી મકાન પડી ગયું અને તેની સાથે અંગાળાનો સર્વથી શ્રેષ્ઠ કવિ-મૃત્યુલોકમાંનો સ્વર્ગીય ગાયક-સદાને માટે એ મંદિરના ખંડિએરમાં દેખાયા.

આ દંતકથાને ખરી ઠરાવતી એક બસો વર્ષ જુની, રામીની કવિતા મળી આવે છે. તે પરથી જણાય છે કે ચંડીદાસને ગૌડના નવાબની રાજસભામાં કીર્તન ગાવા માટે આમંત્રણ મળ્યું હતું. તેના ગાયનોથી મુગ્ધ બની બેગમ ચંડીદાસને ચાહવા લાગી. નવાબની આગળ પથ્થુ તેણે આ વાત નિર્ભયપણે કહી. નવાબ ગુસ્સે થયો; ચંડીદાસને હાથીની પીઠ પર બેસાડી ફટકા મારી તેના જીવનનો અંત આણવાની આજ્ઞા થઈ. તેના આત્મીય જનો સમક્ષ આ આજ્ઞા અમલમાં મૂકવામાં આવી. રામી ને બેગમ આ વખતે ત્યાં હાજર હતાં. ચંડીદાસને ફટકા પડતા હતા છતાં તે રામીતરફ નજર કરી રહ્યો

હતો. બેગમ આ ભયંકર દશ્ય જોઈ મૂર્છાવશ થઈ ગઈ; એ મૂર્છામાંથી તે પાછી ન ઉઠી. બેગમના મૃત્યુથી રામીનું હૃદય તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધાથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું અને તે મૃતદેહના પદયુગલનો સ્પર્શ કરી શોક પ્રગટ કરવા લાગી. આ અપૂર્વ ગીત પરથી જણાય છે કે ચંડીદાસે પણ બેગમનો પ્રેમ સ્વીકાર્યો હતો. રામી ઠપકો આપે છે કે ‘વાશુલીએ કેવળ મને જ ચાહવાની આજ્ઞા કરી છતાં તમે એ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન શા માટે કર્યું?’

આ એક દેશવ્યાપી દંતકથા હોવા છતાં બસો વર્ષ જુની કવિતાનો આધાર મળતો હોવાથી તેને સત્ય માની લેવામાં કંઈ અડચણ નથી.

બેગમે પાદશાહને કહ્યું હતું કે ‘જેના સુંદર સ્વરથી ત્રિભુવન મુગ્ધ છે, જે પ્રેમની મૂર્તિ છે, તેને સાધારણ માનવી ન માની બેસતા; તેનો નાશ કરશે તો આ પૃથ્વી પર શરમનું માર્યું માર્યું ઉંચું કરી શકશે નહિ.’ રામીએ કહ્યું હતું કે, ‘જે માણસે રાજપાટ ઉપર આરોહણ કર્યા છતાં પ્રેમનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી તેનું જીવન નિરર્થક છે.’ કવિની આ બે પ્રેમિકાઓએ જે વચનો ઉચ્ચારી નવાબને ધિક્કાર્યો છે તે જ વચનો આજે આપણે ઉચ્ચારીશું અને ઇતિહાસ કદી એ નવાબનું નામ જાહેર કરશે તો તેના રડચાપ્પડચા મળી આવતા સિક્કાને પણ પંચગવ્યથી શુદ્ધ કર્યા સિવાય સંધરીશું નહિ.

રામી : આ ઘોખણના નામનાં કેટલાંક પદો મળી આવ્યાં છે. તે સરળતા અને રસમાં ચંડીદાસનાં પદો જેવાં જ છે. પરંતુ તેના આંતરભાવ જોતાં તે રામીનાં હોય એમ લાગતું નથી. ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ચંડીદાસના મરણ વિષેનાં પદો વિષે એવી શંકા લાવવાનું કંઈ કારણ નથી. જાંગાણાની આદિ સ્ત્રી કવિ તરીકે રામીને સ્ત્રીકારતા પહેલાં હજી વધારે શોધખોળની જરૂર છે.

વિદ્યાપતિ : મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિ ઠાકુર બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ મહારાજ શિવસિંહની સભાના સભાસદ હતા. ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિ સમકાલીન હતા અને એ બંને ગંગા કિનારે ભેગા થયા હતા એ બાબતનાં પુષ્કળ પદો વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં નજરે પડે છે.

મહારાજ શિવસિંહે વિદ્યાપતિને વિસ્થી ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. આ ગામ અત્યારે બિહારના સીતામારી વિભાગના જરૈલ પરગણામાં કમલા નદીને કિનારે આવેલું છે. અત્યારે વિદ્યાપતિના વંશજો ત્યાં રહેતા નથી. ચારેક પેઢીથી તેઓએ એ ગામ છોડી દીધું છે.

વિદ્યાપતિના પૂર્વજોમાંના લગભગ બધા વિદ્વાન હતા. વળી તેની પહેલાના છ વંશજો તો રાજાના અમાત્ય તરીકે વિરાજી ગયા હતા. વિદ્યાપતિ પણ સંસ્કૃતનો ભારે અભ્યાસી હતો. તેણે સંસ્કૃતમાં ‘પુરુષપરીક્ષા’ ‘શૈવસર્વસ્વહાર’ ‘ગંગાવાક્યાવલી’ ‘કીર્તિલતા’ અને ‘દુર્ગાભક્તિતરંગિણી’ નામના ગ્રંથો લખ્યા છે. એ સિવાય ‘દાનવાક્યાવલી’ અને ‘વિભાગસાર’ નામની બે સ્મૃતિઓ પણ તેણે રચી છે. મહારાજ શિવસિંહે તેને ‘કવિકંઠહાર’ નામની પદવી આપી હોય એમ લાગે છે.

વિદ્યાપતિનો જન્મકાળ નક્કી કરવામાં બહુ મુશ્કેલીઓ છે. અસાર સુધી કેવળ વિસ્થી ગામ દાનમાં મળ્યાનું તાત્રપટ એ બાબતમાં પ્રમાણ તરીકે મનાવું હતું. પરંતુ એ તાત્રપટ અને મિથિલાના રાજાઓની વંશાવલીની સાલ મળતી આવતી નથી. તેમાં વળી થોડા વખત પહેલાં ગ્રીયરસન સાહેબે એ દાનપત્રને બનાવટી ઠરાવેલું હોવાથી એ ગુચવાડો વધી જાય છે. ગ્રીયરસન સાહેબ કહે છે કે દાનપત્રમાંની સાલ અકબરે પ્રચલિત કરેલી છે. અકબર પહેલાં અકબરે પ્રચારમાં મૂકેલી સાલ વપરાય એ અસંભવિત છે. વળી દાનપત્રમાંના અક્ષરો પણ તે જમાનામાં વપરાતા અક્ષરો જેવા નથી. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કહે છે કે એ દાનપત્ર બનાવટી છે પણ એક રીતે જોતાં બનાવટી

ન પણ હોય. અકબરના સમયમાં રાજ્યની બધી જમીનની માપણી થઈ હતી. આ વખતે વિદ્યાપતિના વંશજને પાસે મૂળ તામ્રપટ ખોવાઈ ગયું હોય અને તેમણે તેની નકલ પરથી બીજું તામ્રપટ તૈયાર કર્યું હોય એ સંભવિત છે. આ પણ એક અનુમાન છે પણ તે વધારે ઉચિત લાગે છે.

રાજવંશાવળીમાં શિવસિંહનો રાજ્યાભિષેક ઇ. સ. ૧૪૪૦ માં થયો હતો એમ જણાવ્યું છે; પરંતુ વિદ્યાપતિ એક પદમાં એ સાલ ઇ. સ. ૧૪૦૦ ની આપે છે. આ રીતે રાજવંશાવળીને સ્વીકારવા જતાં બીજી પણ અડચણ છે. તે વખતે મિથિલાની રાજધાની ગજરથપુર હતી. ત્યાં વિદ્યાપતિની આગ્રાથી દેવશર્મા નામના કોઈ બ્રાહ્મણે કાવ્ય-પ્રકાશની ટીકાથી નકલ કરી હતી. તે પુસ્તક હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીને મળી આવ્યું છે. એ પુસ્તકમાં લખ્યા સાલ ઇ. સ. ૧૩૯૮ ની છે. કવિના પુસ્તક ‘લિખનાવલી’ માં લક્ષમણાબ્દ ૨૯૯ અથવા શકે ૧૩૩૦ નો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે; આ ગ્રંથ કવિએ મોટી ઉંમરે લખ્યો હતો. આ પરથી કવિના જીવનકાળ સંબંધમાં કંઈક નિર્ણય કરી શકાય છે.

ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં કવિની ઉંમર ચાળીશેક વર્ષની હોવી જોઈએ. કારણ કે પ્રસિદ્ધ મેળવ્યા સિવાય કોઈની પાસે આગ્રા કરી પુસ્તક લખાવી શકાય નહિ. જોકે આ પણ એક અનુમાન છે. તે સિવાય કવિના સંસ્કૃત ગ્રંથ ‘લિખનાવલી’ માં ઇ. સ. ૧૪૦૮ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે; તેણે લખેલા ભાગવતમાં ઇ. સ. ૧૪૦૦ ની સાલ મળી આવે છે; અને તેની પદાવલીમાં નસિરશાહનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ઇ. સ. ૧૪૨૬ થી ૧૪૫૭ સુધીમાં જીવતો હતો. દાનપત્રની સાલ સાથે ઉપલી બાબતો મળતી આવે છે. માટે એમ કહી શકાય કે ઇ. સ. ૧૩૫૮ અગર તે અરસામાં કોઈ પણ વખતે કવિનો જન્મ થયો હશે.

વિદ્યાપતિની કવિતાનું શુદ્ધ રૂપ મિથિલામાં કે અંગાળામાં કોઈ પણ સ્થળે મળતું ન હોવાથી^૧ મિથિલા ને અંગાળા એ બંને દેશનો તેના પર સરખો દાવો ગણાય. મિથિલા, અંગાળાના પાંચ વિભાગમાંનો એક વિભાગ હતો અને ત્યાંની રાજસભામાં પણ લક્ષમણાન્દ ચાલતો ઇત્યાદિ દલીલો કરી કોઈ વિદ્યાપતિને અંગાળી ઠરાવવા માગે છે. પરંતુ એક દેશ બીજા દેશના કબજામાં હોય તેથી તે દેશને પોતાના કવિથી વંચિત રાખવો એ ઇષ્ટ નથી. જો કવિનું સ્મારક થશે તો તે વિસ્તીર્ણમાં જ, અંગાળામાં નહિ. છતાં અંગાળીઓમાં તેની પદાવલી એટલી અધી પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કે હવે તેઓ વિદ્યાપાતને કોઈ પણ રીતે છોડી શકે તેમ નથી. અંગાળીઓએ વિદ્યાપતિને અદ્દશે નકલ વિદ્યાપતિ ઉભો કર્યો છે; જગતમાં પહેલી જ વાર નકલ અસલના જેટલી જ સુંદર બની છે.

અંગાળાના અનેક પહેલા દરજ્જાના કવિઓ વિદ્યાપતિના શિષ્યો છે. મિથિલાનું શિષ્યત્વ અંગાળીઓ માટે નવું નથી. મિથિલાના રાજર્ષિ જનક, યાજ્ઞવલ્કય, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, ગૌતમ, કપિલ એ અધા હિંદના ગુરુઓ છે. મિથિલાના રાજા ઇક્ષ્વાકુના ચાર પુત્રોએ ઓરમાન માની ખટપટથી રાજ્ય તથા કપિલવસ્તુમાં જઈ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને યુદ્ધદેવ તેના જ વંશમાં જન્મ્યા હતા. નવદ્વીપની ‘અજ્યે’ નામની પાંડશાળા મિથિલાના શિષ્ય ‘કાણા શિરોમણિ’ એ સ્થાપી હતી. આ ઉપકાર તરફ જોતાં મિથિલાના પંડિતો અંગાળીઓને ગાળો આપે તો તે સહન કરી લેવી જોઈએ.

ઈશ્વર નાગરકૃત અદ્વૈતપ્રકાશમાં લખ્યું છે કે વિદ્યાપતિ અને અદ્વૈતાચાર્યનો મેળાપ થયો હતો. તે વખતે વિદ્યાપતિ વયોવૃદ્ધ હશે તેમાં કંઈ શક નથી. અદ્વૈતાચાર્ય ઇ. સ. ૧૪૩૯ માં જન્મ્યા હતા

૧ હાલમાં મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીને નેપાળમાંથી વિદ્યાપતિની પદાવલીની એક જુની પ્રત મળી આવી છે. તેનો ધણોખરો ભાગ અવિકૃત જણાય છે. એ પ્રત પરિષદ છપાવે છે.

અને મેળાપ વખતે તેની ઉંમર ૨૦-૨૧ વર્ષની હશે એમ માનીએ તો આ મુલાકાત ઇ. સ. ૧૪૫૫ માં થઈ ગણાય. એ પુસ્તકમાંનાં વિવરણ પરથી જણાય છે કે વિદ્યાપતિ અતિશય રૂપાળો હતો અને સારો ગવંચો હતો.

વિદ્યાપતિ કયો ધર્મ પાળતો હતો તે બરાબર જાણી શકાતું નથી. શૈવધર્માવલંબી શિવસિંહના સભાસદ તરીકે અને દુર્ગાભક્તિ-તરંગિણીના લેખક તરીકે તેને શૈવધર્મી જાણી શકાય. વળી વિસ્ત્રીમાં તેનું બંધાવેલું એક શિવમંદિર પણ હયાત છે. પરંતુ તેની પદાવલી અને હસ્તલિખિત ભાગવતની પ્રત જોતાં તે વૈષ્ણવ હતો એવો ભાસ થાય છે. તેનાં રાધાકૃષ્ણનાં પદો ભક્તિ રસનો અખૂટ ઝરો હોવાથી તે બહારથી ગમે તે ધર્મ પાળવાનો ડોળ કરતો હોય છતાં અંતઃકરણથી વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતો હશે એમ સાબીત થાય છે.

વિદ્યાપતિ એક નૈસર્ગિક કવિ છે. એ સાથે પુરેપુરો વિદ્વાન, શાસ્ત્રજ્ઞ પણ છે. સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરવા માટે સ્વભાવદત્ત તીક્ષ્ણ આંખો અને અલંકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન એ બંનેનો તેણે સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. એક સુંદર ચિત્ર જોતાં પૃથ્વીના જુદા જુદા રૂપની છબી મનમાં ઉદય પામે છે. આ સમાન વસ્તુઓના રૂપની તાદશતાને લીધે વિદ્યાપતિની ઉપમાઓ અતિશય સુંદર બની છે. નાયિકાની આંખોને તેણે કેટલીય સુંદર ઉપમાઓ આપી છે. જુઓ: 'કાન્નજથી શોભતી, જનજથી ભીની થએલી આંખો સહેજ રતાશ ધારણ કરી રહી છે, એ એ જાણે પદ્મપત્ર ઉપર સિંદુરનો આછો લેપ કર્યો ન હોય એવી દેખાય છે.'^૧ 'આંખની કીકી જાણે સ્થિર ભ્રમરના જેવી છે. જાણે એ ભ્રમરો મધથી મત્ત બની ઉડી શકતો જ ન હોય !'^૨ 'કાન્નજવાળી

૧. 'નીરે નિરંજન લોચન રાતા, સિંદુરે મંડિત જનુ પંકજ પાતા.'

૨. 'લોચન જનુ ચિર ભૂંગ આકાર, મધુમાતલ કિયે ઉડઈ ના પાર.'

આંખની વાંકી નજરથી કાળી કીકી એક ખુણામાં સરી પડી છે, જાણે મધુમત્ત બ્રમરને પવન કમળ પરથી દૂર હસેલતો ન હોય! ૧

આ પ્રમાણે ઉપમાનો પાર નથી; ઉપમા સિવાય કવિતા આગળ ચાલતી જ નથી. પૃથ્વીના સુંદર પદાર્થો જુદા જુદા છતાં તેઓમાં એક પ્રકારનો સંબંધ છે. આ સંબંધનો નિર્ણય કરવાનું કામ વિજ્ઞાન માટે અશક્ય છે, પરંતુ કવિ તે સંબંધ અનુભવી શકે છે. જગતનાં આ લતાપુષ્પપલ્લવ અને નરનારીનાં ચિત્ર એક જ પીંછીથી ચીતરાએલાં છે. એ એકીની ગંધ અનુભવવાની મનમાં એક ખાસ શક્તિ છે. આંખકાનની માફક તેનું કંઈ ખાસ નામ નથી. એ શક્તિ ઉપમા યોજતી વેળા વ્યક્ત થાય છે. વિદ્યાપતિમાં આ શક્તિ અતિશય તીક્ષ્ણ હતી. વૈદ્ય જેમ સતત ઉપેક્ષા પામતી વનસ્પતિમાંથી ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ શોધી કાઢે છે, તેમ વિદ્યાપતિ પણ પૃથ્વી પરના સમસ્તરંગ દેખાતા દેખાવોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ સૌંદર્ય શોધી કાઢે છે. ઉપમાના ચક્રવર્તિ તરીકેનું માન તો કાલિદાસને જ ધટે છે, પરંતુ જો બીજા કોઈને તેમાંથી થોડો ધણો ભાગ આપવાનું ઉચિત લાગતું હોય તો તે વિદ્યાપતિને જ અપાવું જોઈએ. વિદ્યાપતિમાં સૌંદર્યનું એક સ્પષ્ટ ચિત્ર દોરવાની શક્તિ અદ્ભુત છે. વિદ્યાપતિની રાધિકા કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રની સમષ્ટિરૂપ છે. રાધિકાની મુગ્ધાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે:

‘રાધા કોઈ વેળા (ખાલિકાની પેઠે) ખડખડાટ હસી પડે છે, કોઈ વેળા (નવાગત યૌવનને લીધે) તેના ઓઠના છેડા પર સહેજ હાસ્યતરંગ ફેલાઈ રહે છે, કોઈ વેળા ચમકી ચમકી પાદચારણ કરે છે, તો કોઈ વખતે તેની અતિ (યુવતીની માફક) મૃદુમંદ બની જાય છે. ફૂલધનુધારીની પાઠશાળાની એ નવલ વિદ્યાર્થીની છે. પોતાના શરીર પર દષ્ટિ કરી કોઈ વેળા તે તેના તરફ મુગ્ધ નજરે જોઈ રહે

૧. ચંચલ લોચને બંક નેહારનિ, અંજન શોભત તાય,

જનુ ઈન્દીવર પવને ઢેલલ, અલિ ભરે ઉલટાય.

છે, તો કોઈ વેળા એ શરીર પાલવ વડે ઢાંકી દે છે. પ્રેમવિહારની વાતો સાંભળતાં તેની આંખ જમીન તરફ ઢળી પડે છે અને કાન એ એ વાતો સાંભળવાને તત્પર બની જાય છે. કોઈ એ બધું જાહેર કરે છે તો તેના તરફ તે રૂદન અને હાસ્યમિશ્રિત ગાળોનો વરસાદ વરસાવે છે. દર્પણ સન્મુખ બેસી કેશ હોળતી વેળા સખીઓને છુપી રીતે પ્રેમના પ્રશ્નો પૂછે છે અને હૃદયમાં પ્રેમના તરંગ ઉછળે ત્યારે આંખો મીચી અનુભવ કરે છે. રસની વાત સાંભળતાં સંગીતમુગ્ધ હરિણીની માફક તે સ્થિર થઈ ઉભી રહે છે.'^૧

એક બીજું ચિત્રપટ જુઓ:

‘એક દિવસ એક નાનું વસ્ત્ર પહેરી ફાવે તેમ બેઠી છું. અચાનક (કમલનયન) કૃષ્ણ ધરમાં આવ્યા. શરીરની એક બાજુ ઢાંકવા ગઈ ત્યાં બીજી બાજુ ઉઘાડી થઈ ગઈ. મને એટલી બધી શરમ આવી કે પૃથ્વી ફાટે ને તેમાં હું સમાઈ જાઉં ! x x x સખિ, હું શું કરું, મારા જીવનને ધિક્કાર છે, મારા યૌવનને ધિક્કાર છે, આજે મારે ઉઘાડું અંગ શ્રીહરિએ જોયું !’^૨

૧. ‘ક્ષણે ક્ષણે દશન છટાછટ હાસ, ક્ષણે ક્ષણે અધર આગે કર વાસ.
ચૌકિ ચત્રયે ક્ષણે, ક્ષણે ચલ મંદ, મનમથ પાઠ ચાહિલ અનુબંધ.
હૃદયજ મુકુલિ હેરિ ચાર ચાર, ક્ષણે આંચલ દેઈ ક્ષણે હોય ભાર.’
‘કેલિ રસસ જળ શુને, આનત હેરિ તતલિ દેઈ કાણે.
ઇથે ચદિ કોઈ કરયે પરચારિ, કાંદન માખિ હાસિ દેઈ ગારિ.’
‘મુકુર લેઈ અખ કરત સિંગાર, સખિરે પુછઈ ફેણે...વિહાર.’
‘શુનિતે રસેર કથા ચાપયે ચિત, જૈસે કુરંજિણી શુનઈ સંગીત.’
૨. ‘એકલિ આછિનુ ધરે હીન પરિધાન, અલખિતે આઓલ કમલનયાન.
એદિકે અપિતે તનુ એદિકે ઉદાસ, ધરણી પરિચે ચદિ પાઉ પરકાશ.
x x x x
ધિક જલક જીવનયૌવનલાજ, આજુ મેર અંગ દેખલ પ્રજરાજ.

આ લખાણ પીછીથી આંકેલી છપી જેવું છે. સુંદરીનાં નાના પ્રકારનાં નખરાં જોઈ કવિએ અહીં તેનો ફોટો પાડ્યો છે. પીછી વડે દોરેલી રંગીન રેખાઓ તો કાળાંતરે ભુસાર્ધ જાય પણ લેખિનીદ્વારા આંકેલી રેખાઓ તો કદી ભુસાતી નથી; તેથી ૫૦૦ વર્ષ પછી પણ એ નારીચિત્ર તાજાં ખિલેલાં માલતિ પુષ્પની પેઠે મધમધી રહ્યાં છે. આ રાધા જ્યદેવની રાધા જેવી છે; શરીરનો ભાગ વિશેષ અને હૃદયનો ભાગ અદ્ય છે. પરંતુ વિરહગીત ગાતાં ગાતાં કવિ ભક્તિ અને પ્રેમમાં મસ્ત બની, અલંકારશાસ્ત્રને દૂર હડમેલી પરમ ભાગવત બની ગયા છે. ત્યાં તેનું કેમમાં જરોલું વિલાસકલામય નાયિકાનું ચિત્રપટ એકાએક સજીવ બની ગયું છે. તેની ઉપમા અને કવિતાના સૌંદર્યે અશ્રુજલમાં ભીંજાઈ નવ લાવણ્ય ધારણ કર્યું છે. વિરહ અને મિલનનું વર્ણન કરવામાં વિદ્યાપતિ વૈષ્ણવ કવિઓમાં અગ્રેસર છે. કોઈ કોઈ કહે છે કે ચંડીદાસની સાથે મુલાકાત થયા પછી કવિમાં આ અપૂર્વ પરિવર્તન થયું છે.

શ્રીહરિ મથુરા જવાના છે; રાધિકા આ સમાચાર સાંભળી બેલાન બની ગઈ છે. શ્રીકૃષ્ણ તેને મળવા આવે છે. રાધિકા તેનો હાથ લઈ પોતાનાં માથા પર મૂકે છે. જાણે એમ પ્રતિજ્ઞા કરવાનું સૂચન કરતી ન હોય કે ‘મારે માથે હાથ મૂકી પ્રતિજ્ઞા કરો કે હું મથુરા નહિ જાઉં.’ કૃષ્ણ માથે હાથ મૂકે છે. રાધા માને છે કે કૃષ્ણ એ તરેહની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. રાધા પ્રતિજ્ઞા પર વેદવાક્યની પેઠે આસ્થા રાખે છે. વિદ્યાપતિની રાધિકા બહુ જ સરળ છે, દુનિયાદારીના જ્ઞાન વિનાની છે. કૃષ્ણ તો ગયા. શુષ્ક ને શીર્ષુ કુસુમકાન્તિ ભૂતળ પર આળોટે છે. સખીઓ કૃષ્ણ હમણાં આવશે એમ કહી આશ્વાસન આપે છે. મુમુર્ષુ રાધિકા વિવશ બની કહે છે:

‘ચંદ્રનાં કિરણોમાં નલિની સુકાઈ ગઈ. હવે વસંતઋતુ આવે તે: પણ શું? સૂર્યના તાપથી અંકુર બળી ગયા બાદ વરસાદનું પાણી

શું કામનું! હરિ, હાર, આ તે કેવું દુઃકૃદૃશ! સમુદ્રને કિનારે જો ગળું
સુકાય તો પછી એ તરસ તે કાણ છિપાવવાનું હતું? મારા કર્મના
દોષ વિના ચંદનવૃક્ષ વળી સુગંધહીન શા માટે થાય, ચંદ્રનાં કિરણોમાંથી
શા માટે અમિનાતણુખા ઝરે અને ચિંતામણિ શા માટે ગુણ પરિહરે?
અરેરે, મને શ્રાવણ માસના વરસાદમાંથી પણ જલબિંદુ ન મળ્યું,
અને કલ્પતરુ પણ મારે માટે વંધ્ય નીવડ્યું.’^૧

શ્રીકૃષ્ણના અનંત પ્રેમમાં વિશ્વાસ રાખનારી મુગ્ધાની મૃત્યુયાતના
પણુ આપણને મોહિત કરે છે. એ વિરહકથા મર્માન્તિક હોવા છતાં
તે એક સ્વપ્નમય સૌંદર્યના ગુણને લીધે ચિત્તને આકર્ષે છે. ‘શ્યામનું
નામ જપો ને હું સાંભળું. એ નામનો જપ કરતાં કરતાં આ કંઠણુ
પ્રાણુ દેહથી જુદો થઈ જાયો.’^૨ વગેરે વચનો કેવાં મીઠાં છે! એ શું
નારાયણં તનુત્યાગેનું કવિત્વમય રૂપાંતર નથી?

આ દુઃખની સમાપ્તિ સુખમાં થાય છે. વિરહના દુઃખ પછી
મિલનનું સુખ વર્ણવતાં વિદ્યાપતિ જે કલા વાપરે છે, તેવી કલા
પદ્યસાહિત્યમાં બહુ ઓછી માલમ પડે છે. રાધિકા ચાંદનીમાં કેકિલાનો
ટહુકાર સાંભળી ગાંડી બની ગઈ છે. તે કહે છે કે ‘એવી લાખો
કાચલો લલેને ટહુકાર કરે, લલે ને ગગનપટને વિષે આવા લાખો ચંદ્રમા

૧. ‘હિમકરકિરણે નલિની યદિ જરણ, કિ કરબિ માધવીમાસે
અંકુર, તપન તાપે યદિ જરણ, કિ કરણ વારિદમેહે.’
‘હરિ હરિ કો ધહ દૈવ દુરાશા
સિંધુ નિકટ યદિ કંઠ સુખાયબ, કો દૂર કરબ પિયાસા.
ચંદન તરે જબ સૌરજ છાડબ, શશધર બરિખબ આગિ.
ચિંતામણિ જબ નિજ ગુણ છાડબ, કિ મોર કરમ અભાગિ.
શ્રાવણ માહ ધન બિંદુ ના બરિખબ, સુરતરે બાંઝકિ જાંદે.’
૨. ‘શ્રવણહું શ્યામનામ કરગાન, જપછતે નિકસક કઠિન પરાણુ.’

હો, બહે ને પાંચ ફુલબાણુને બદલે લાખો ફુલબાણુ ફેંકાય !”^૧

કૃષ્ણ આવવાના છે. પ્રાણપતિને પ્રણામ કરીશ એ સુખની આશાથી રાધા મુગ્ધ બની ગઈ છે. ‘સાખ, આ આનંદનું વર્ણન તે કઈ રીતે કરું! મારા મંદિરિઆમાં તો માધવની મૂર્તિ હંમેશને માટે કોતરાઈ રહી છે.’ વગેરે પદોની આવૃત્તિ કરતાં ચૈતન્યદેવે એક વખત ત્રણ કલાક સુધી ઉન્મત્ત નૃત્ય કર્યું હતું. વિદ્યાપતિમાં અનેક ગુણો છે. સાધારણ વાયક તેની મનોમુગ્ધકર ઉપમા જોઈ મુગ્ધબની જાય છે. તેના કરતાં ઉચ્ચ શ્રેણીના વાયકો તેની પ્રેમવિહ્વળતા નિહાળી તેને પ્રેમી અને ભક્ત માની વંદન કરે છે. વિદ્યાપતિ કરતાં ભાવવિહ્વળતામાં ચંડીદાસ અવશ્ય ચઢે. તેનાં કેટલાંક અશ્રુસિક્ત પદોને કુસુમની સુગંધીની માફક કુદરત પોતાની મેળે ચોમેર ફેલાવે છે. તેણે વિદ્વાન છતાં વિદ્વાનોને આડંબર તબ્યો છે. તેની કવિતામાં સરસ અક્ષરોમાં કંટકાક્રીણું કુસુમની માફક સુધા અને વિષમિશ્રિત પ્રેમની વાતો સાથે ગુંથાઈ રહી છે. કાવ્યક્ષેત્રને વિષે ચંડીદાસ, શ્રીચૈતન્યદેવની પેઠે બીજો પ્રેમાવતાર છે. વિદ્યાપતિની કવિતાને ટીકારીપ્પણીથી સમજાવી શકાય પણ ચંડીદાસનાં પદો તો અનુભવીઓ જ સમજી શકે. બંગાળી સાહિત્યમાં એ એ સમકાલીન કવિઓમાં કોણુ ચઢે છે એ બાબતમાં મોટો વાદવિવાદ ચાલે છે. વિદ્યાપતિએ રાધાકૃષ્ણને લગતાં પદોમાં જ કલા બતાવી છે તેવી કલા ચંડીદાસે બતાવી નથી; પરંતુ ભાવ તરફ જોતાં ચંડીદાસનાં પદો અવર્ણનીય હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો ચંડીદાસને શ્રેષ્ઠ ઠરાવે છે. છેવટે વિદ્યાપતિનું એક અતિ પ્રખ્યાત પદ આપી અમે આ બંગસાહિત્યાકાશનાં અમૂલ્ય રત્નો પાસેથી રજા લઈશું.

૧. ‘સોહિ કેકિલ અબ લાખ ઠાકડે, લાખ ઉદય કર ચન્દા.

પાંચબાણુ અબ લાખ બાણુ હઉ, મલય પવન વહુ મન્દા.’

‘ હે સખિ, મને શું તું અનુભવની વાત પૂછે છે ? એ પ્રીતિના અનુરાગનાં વખાણ કરતાં ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા સ્ફુરે છે. મેં આખો જન્મારો એ રૂપ નિહાળ્યા કર્યું છે, છતાં નયનો તૃપ્ત થયાં નથી. એ મધુર બોલ કાને સાંભળ્યા છે છતાં કાનના માર્ગમાં એનો સ્પર્શ થયો નથી. કેટલીય મધુર યામિનીઓ મિલનમાં વિતાવી છે છતાં કેલિ કેવી છે તે મેં જાણ્યું નથી. લાખો યુગ એ શ્યામસુંદરને હૈયામાં જડી રાખ્યો છે છતાં હૈયું શાંત થયું નથી. કેટલાય વિવિધ જનોએ આ રસતું અનુસરણ કર્યું છે, પરંતુ એમાંના કોઈને અનુભવ હોય એમ મને લાગતું નથી. વિદ્યાપતિ કહે છે કે પ્રાણુ શાંત કરવા માટે લાખોમાંથી એકાદ પણ મળ્યો નથી. ^૧

સામાજિક ઇતિહાસ અથવા કુલજી સાહિત્ય:—વિશ્વકોપ-સંપાદક બાબુ નગેન્દ્રનાથ વસુના પ્રયત્નથી જુદી જુદી નાતોના સંખ્યાબંધ કુલજી ગ્રંથો મળી આવ્યા છે. બંગાળના સામાજિક જીવનનો ઇતિહાસ જાણવા માટે આ બધા ગ્રંથો બહુ ઉપયોગી છે. બૌદ્ધધર્મની પડતી વેળા આ દેશમાં સ્વેચ્છાચાર અને વ્યભિચાર દ્વારા એક પ્રકારની અંધાધુંધી મચી રહી હતી. તેથી સામાજિક બંધનો દીલાં પડી ગયાં હતાં. વામાચારી બૌદ્ધ તાંત્રિકો જે ક્રિયા કરતા તે નીતિ અને ધર્મવિરુદ્ધ હતી. એ વખતે ભૈરવીચક વગેરે દ્વારા પુરુષ

-
૧. સખિ કિ પુછસિ અનુભવ મોય,
 સોઈ પિરીતિ અનુરાગ બાબાનિતે તિલે તિલે નૂતન હોય.
 જનમ અવધિ હામ રૂપ નેહારિનુ નયન ના તિરપિત ભેલ,
 સોઈ મધુર બોલ અવણુહિ શુનનુ શ્રુતિપથે પરશ ના ગેલ.
 કત મધુ-યામિની રલસે ગોંચાઈનુ ના છુગનુ દેહલ કેલિ,
 લાખ લાખ યુગ હિયહિય રાખનુ તણુ હિયા જુડન ના ગેલિ.
 કત વિદગધ જન રસ અનુગમન અનુભવ કાહે ન પેજે,
 વિદ્યાપતિ કહે પ્રાણુ જુડાઈતે લાખે ન મિલલ એકે.’

અને સ્ત્રીઓ નૈતિક આદર્શથી વ્યુત થયાં હતાં. વળી એ તાંત્રિકો ખાદ્યાખાદ્યનો પણ ભેદ રાખતા નહોતા. આવી તાંત્રિક દીક્ષા સર્વવ્યાપી થવાથી સમાજ ખીભત્સતાની મૂર્તિ બની ગયો હતો. હિંદુધર્મના પુનરુત્થાન વખતે આ બધાં સામે જીંમેશ શરૂ થઈ. વ્યભિચારના સંશોધન માટે આચારને શ્રેષ્ઠ પદવી આપવામાં આવી. હિંદુસમાજમાં અત્યારે ખાદ્યાખાદ્યના નિયમો પ્રત્યે જે એકનિષ્ઠા જણાય છે તે આ બૌદ્ધ સ્વેચ્છાચારના પ્રત્યાઘાત રૂપે છે. અત્યારે જે કે આચાર લગભગ પ્રાણુશૂન્ય થઈ પડ્યો છે, પરંતુ એક વખતે તે શિથિલ સમાજમાં વ્યવસ્થા જાળવવા માટે જરૂરનો થઈ પડ્યો હતો. વિદ્યા, યશ, ધર્મ વગેરે બીજા બધા ગુણો કરતાં પણ બલલાલસેને આચારને વધુ માન આપ્યું હતું. કુલીનતાનું એ જ પહેલું લક્ષણ મનાતું હતું. લક્ષમણસેનના વખતમાં કુલીનતા વંશગત થઈ પડી. વંશમર્યાદા જાળવી રાખવા માટે કુલીનોએ બંગાળામાં જે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે, તે વીરને છાજે તેવો છે. માર્કેટેય ચંડીના અનુવાદક રૂપનારાયણ ઘોષના પૂર્વજ જગન્નાથ અને વાણીનાથ નામના બે ભાઈઓને કોઈ એક જમીનદાર કાયસ્થે પદ્મા નદીની વચ્ચે લઈ જઈ પોતાની કન્યા સાથે પરણાવવાનો આગ્રહ કર્યો; અને જે એ આગ્રહને વશ ન થાય તો તેઓને પદ્માના ઉંડા પાણીમાં ડુબાવી મારવાનો ભય દર્શાવ્યો. મોટા વાણીનાથે પદ્મામાં પડી પ્રાણ તજ્યો પણ પોતાની કુલીનતા જાળવી રાખી. જગન્નાથે પ્રાણ જવાની બીકે જમીનદારની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. કોઈ એક પરાક્રમી જમીનદારની કન્યા સાથે પરણવાથી કોઈ એક કુલીન વૈદ્યને એટલું બધું ખોટું લાગ્યું કે તેણે આપઘાત કર્યો હતો. છતાં એવા પ્રકારના વિવાહથી કોઈ પણ કુલીનને નાત બહાર ચૂકવામાં આવતો નહોતો. આ પરથી જણાય છે કે કુલીનતાના ગૌરવને સહેજ હાનિ થતાં તે જમાનામાં કુલીનો પ્રાણ તજતાં પણ ડરતા નહિ. કહેવાય છે કે એક કુલીન વૈદ્યની સાથે સંબંધ જોડવા માટે એક જમીનદારે બહુ દરબાર ભર્યા હતા. એ જમીનદારે એ કાર્ય માટે પેલા વૈદ્યના ગામમાં

પહેલવહેલો આવ્યો ત્યારે કેટલાંક વડનાં ઝાડ વવરાવ્યાં હતાં. તે ઝાડો જ્યારે મોટાં થઈ સંખ્યાબંધ માણસોને છાયા આપવા લાગ્યાં ત્યારે પેલા વૈદને એ જમીનદાર પોતાની દીકરી સાથે લગ્ન કરવાનું સમજાવી શક્યો. આટલું બધું કુળગૌરવ છતાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે એ કુલીનો પૈસેટકે તદ્દન ગરીબ હતા. નાના પ્રકારનાં કષ્ટ અને ગરીબાઈ વેઠતા છતાં તેઓએ જે ત્યાગના દાખલા આપ્યા છે તે સચરાચર મળતા નથી. આદર્શ ગમે તેવો સામાન્ય હોય પણ જે માનવચરિત્રને ત્યાગના ગૌરવથી મહિમાવાન કરે, જેથી આત્મમર્યાદાનું જ્ઞાન પ્રગટે, તે સદા સન્માનપાત્ર છે. આ હિસાબે જોતાં વંશગત કુલીનતા તદ્દન નિષ્ફળ ગઈ નથી. મુસલમાનોની વિલાસલોલુપ દૃષ્ટિમાંથી સમાજને ઉગારવા માટે હિંદુ નેતાઓ કેટલા બધા આતુર હતા તે આ બધા ગ્રંથો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. પારિવારિક કલંકો અત્યંત ઘૂણાપાત્ર ગણાતાં છતાં હિંદુસમાજ કેવા ઉદારભાવથી ઇચ્છા ન છતાં થઈ ગએલી ભૂલોની ઉપેક્ષા કરી સમાજબંધનને વ્યવસ્થિત કરતો હતો તે બધું જાણ્યા બાદ પ્રાચીન કુલીનતાના રિવાજ માટે શરમાવવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી.

કુલજી ગ્રંથોમાંના કેટલાક બદલાલમેનના વખતમાં જ રચાવા લાગ્યા હતા. પરંતુ બંગાળી ગ્રંથોમાંના ઘણાખરા ચારસોથી દોઢસો વર્ષ પહેલાં રચાયા છે. બાબુ દીનેશચંદ્રે એમાંના ૪૯ નાં નામ પોતાના ગ્રંથમાં આપેલાં છે. આ બધા ગ્રંથોમાં સામાજિક અને ઐતિહાસિક ચર્ચા કરેલી છે અને તેમાંની કેટલીક તો આપણી આગળ કેટલાક દુર્ભેદ પ્રશ્નોના રહસ્યને ઉઘાડું કરી નાખે છે. સેન રાજાઓના તામ્રપટમાં તેઓએ પોતાને ‘બ્રહ્મક્ષત્રિય’ ગણાવ્યા છે. તેના સંબંધમાં નહુ પંચાનન નામના કુલજીકારનો અભિપ્રાય વાંચતાં એ ઐતિહાસિક સત્ય સહેલાઈથી સમજાય છે. રાજા આદિશૂર વૈદ્ય હતો પણ તેના પૂર્વજો બ્રાહ્મણ પિતાના વંશમાંથી ઉતરી આવ્યા હતા. વળી તે રાજા

હોવાથી ક્ષત્રિય પણ ગણાતો હતો. ઇત્યાદિ કારણોને લીધે સેન રાજાઓ પોતાને બ્રહ્મક્ષત્રિય કહેવડાવતા હતા.

રાજમાલા નામનો ગ્રંથ ત્રિપુરાના મહારાજા ધર્મભાણિકૃષ્ણના (ઇ. સ. ૧૪૦૭-૧૪૩૯) સમયમાં પદ્યમાં લખાવેલ શરુ થયો. ત્રિપુરાના રાજદરબારમાં ૫૦૦ વર્ષ થયાં અંગભાષાને રાજભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે એ વાત આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. એ ગ્રંથમાં ત્રિપુરાના રાજાઓનો ઇતિહાસ વર્ણવેલો છે.

હવે ચૈતન્યદેવ જેવા પ્રેમાવતાર માટે જમીન તૈયાર કરવાનું કાર્ય અજવનારા જુદા જુદા કવિઓ વિષે સામદું સિંહાવલોકન કરી આ લાંબું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ.

આ પ્રકરણમાંના કવિઓ વિષે એકંદર વિચાર કરતાં જણાય છે કે તેમાંના ઘણાખરા હુસનશાહના સીધા કે આડકતરા આશ્રય નીચે હતા. તેથી આ 'ગૌડ યુગ'ના એક વિભાગને 'હુસેની યુગ' કહીએ તો પણ કંઈ ખોટું નથી. વળી આ પ્રકરણમાંના મુખ્ય ૧૫ કવિઓમાંના વિદ્યાપતિ, ચંડીદાસ અને માલાધર વસુ સિવાયના ખીજા બધા પૂર્વ અંગાળાના વતની હતા. આ પરથી જણાય છે કે આ યુગમાં અંગાળાના પ્રત્યેક વિભાગમાં કાવ્ય રચાયાં હતાં; એમાંનો એક પણ વિભાગ એવો નહોતો કે જે તદ્દન પ્રતિભાશૂન્ય હોય.

એ જમાનામાં ગમે તે વિષય પર પુસ્તક લખવાથી લોકો પ્રસન્ન થતા નહિ. ખાસ કરીને હિંદુધર્મનું પુનરુત્થાન ગૌડ ભાષાઓની ઉન્નતિનું મુખ્ય કારણ હોવાથી ધર્મપ્રસંગ સિવાય લોકોને કંઈ રચતું નહિ. કાવ્ય તો ધર્મપ્રસંગને લગતું જ હોવું જોઈએ, એવી લોકમાન્યતા દૃઢ થઈ ચૂકી હતી. એટલું જ નહિ પણ કવિને દેવદેવીઓની આજ્ઞા થવી જોઈએ એ પણ આવશ્યક મનાતું. આથી તે જમાનાના અનેક કવિઓએ એવી આજ્ઞા થવાનો ડોળ કર્યો છે. દેવની આજ્ઞાથી કાવ્ય રચવાનું હાથ પર લીધું છે એવું જાહેરનામું બહાર પાડવું એ કવિઓની

વેપારી રીત હતી. સમાજના શાસનને લીધે પ્રતિભા પોતાની શક્તિને આધારે ઉભી રહેવાનું સાહસ ખેડી શકતી નહિ. કૃત્તિવાસે લખ્યું કે 'કૃત્તિવાસ આ ગીતો સરસ્વતીના વરદાનથી લખે છે,' ત્યારથી માંડીને આ યુગની પૂર્ણાહુતિ સુધીના અસંખ્ય લેખકોએ સ્વપ્ન અને વરદાનની વાત પોતાના કાવ્યની શરુઆતમાં લખી છે. આવાં બધાં સ્વપ્નવૃત્તાંતો સુષ્ટી લોકોને ધ્રુજારી છૂટતી અને કેવળ દેવોને પ્રસન્ન રાખવા ખાતર કાવ્યને સારાં કહેવાં પડતાં. સ્વપ્નમાં કવિઓને દેવનો હુકમ થતો કે 'તારી કવિતા જોને નહિ ગમે તેના પરિવારને તથા તેને વાધ ખાઈ જશે.' પરંતુ આ બધા સ્વપ્નમય કાવ્યકાનનમાં ભારતચંદ્રનું સ્થાન તો અનેરું જ છે. તે તો પોતાના કાવ્યની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને પ્રચાર કેવળ દેવીના લીલાગુણને લીધે જ થયો છે એમ વર્ણવે છે.

એ સંભવિત છે કે કોઈએ સ્વપ્ન જોયું પણ હોય. પરંતુ ચોરના ટોળામાં ભળેલા સાધુની પેઠે તેઓને પણ અસંખ્ય જુઠાઓની સાથે શિક્ષા ભોગવવી પડે એ સ્વાભાવિક છે.

આમ જ્યારે અંખાળાના મોટા મોટા કવિઓ સ્વપ્ન કે દેવના આદેશના બહાના વગર કાવ્ય રચી શક્યા નથી, ત્યારે વૈષ્ણવ કવિઓએ એ પ્રાચીન પંથનો તદ્દન પરિત્યાગ કર્યો છે. તેઓની પ્રતિભાએ સત્ત્વનો સરળ પંથ શોધી સ્વાધીનતાના મુક્ત રાજ્યને વિષે વિહાર કર્યો છે. તેઓએ જે કંઈ લખ્યું છે તે વિનયપૂર્વક જનસમાજ સમક્ષ રજૂ કર્યું છે; દેવની આજ્ઞાથી અમોઘ હથિઆર લઈ ગર્વપૂર્વક લોકોને એ વાંચવાની આજ્ઞા કરી નથી. એ બધા દેવના આદેશ અને દેવસ્વપ્નના ગર્વથી છલકાતા કવિઓ પછી વૈષ્ણવ કવિઓના વિનયી પદોમાં કેવળ સ્વાશ્રય અને દીનતાનાં દર્શન થતાં આપણે મુગ્ધ બની જઈએ એ સ્વાભાવિક છે.

આ યુગનું એક ખીજું લક્ષણ અંગાળીનું હિંદુસ્તાની, મૈથિલી વગેરે ભાષાઓ સાથેનું સાદૃશ્ય છે. મિથિલા અંગાળાની શિક્ષાદાત્રી હતી. મિથિલાની ભાષા ‘વ્રજ’ અંગાળી સાહિત્યનો એક વિભાગ બનાવી પડી છે; મિથિલાની સંસ્કૃત પાઠશાળા નવદ્વીપને માટે આદર્શ સમાન હતી. મૈથિલ અક્ષર અંગાળામાં સર્વત્ર સ્વીકારાયલા હતા. મિથિલા પછી કાન્યકુબ્જે અંગાળાનું ગુરુપદ લીધું હતું. કાન્યકુબ્જે અંગદેશને પંચ બ્રાહ્મણ અને પંચ કાયસ્થરૂપી સુવર્ણમુહી દાનમાં આપી હતી; પરંતુ આ ઋણ અહીં જ પુરું થતું નથી. ‘પંચાલી’ નામનાં ગીતો પંચાલમાં (કનોજમાં) ઉત્પન્ન થયાં હોય એ સંભવિત છે; આ પંચાલીનો આદર્શ સ્વીકારી અંગભાષામાં પહેલવહેલાં ગીતો રચાવાં શરુ થયાં હતાં. સારસ્વત પ્રદેશનો શકાબ્દ અંગાળામાં સ્વીકારાયો છે. એમ લાગે છે કે આયજ્ઞતિની આ પાંચ શાખા (પંચ ગૌડ) પહેલાં બહુ પાસે પાસે રહેતી હતી. એ બધી શાખાઓનો ઇતિહાસ જાણ્યા સિવાય તેમાંની કોઈ પણ એક શાખાનો ઉત્કૃષ્ટ ઇતિહાસ લખી શકાય નહિ. પ્રાચીન અંગસાહિત્યમાં હિંદુસ્તાની, મૈથિલી, ઉડિયા વગેરે ભાષાના અનેક શબ્દો નજરે પડે છે. આ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાંની એક, ખીજમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ લાગતું નથી; પરંતુ એક જાતિની જુદી જુદી પાંચ શાખા તે વખતે પાસે પાસે રહેતી હતી માટે જ આ સાદૃશ્ય જણાઈ આવે છે. ‘વ્રજબુલિ’ નામથી ઓળખાતી ભાષા મૈથિલ અને અંગાળી ભાષાના મિશ્રણથી થએલી એક નવી ભાષા છે. તે કદી બોલચાલની ભાષા નહોતી. એ ભાષાને બાદ કરીએ તો પણ શુદ્ધ અંગાળી રચનામાં અસંખ્ય હિંદી, મૈથિલી વગેરે ભાષાના શબ્દો નજરે પડે છે.

ભાષા ઉપરાંત પહેરવેશમાં પણ ઉત્તરપશ્ચિમ હિંદ સાથે અંગાળાને નિકટનો સંબંધ હતો. વિજયગ્રામના કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે કે સિંહલનો રાજા ચાંદ સોદાગર પાસેથી પટવસ્ત્ર મળતાં તે અંગાળી ઢબે

પહેરતાં શીખે છે, ‘એક વસ્ત્ર પહેરે છે, ખીજું માથા પર બાંધે છે, અને ત્રીજું શરીર પર ઝોઢે છે.’ માં મરણ પામી છે છતાં માણિક-ચાંદનાં ગીતોમાં માથા પર પાઘડી બાંધવા માટે રાજને ઠપકો આપવામાં આવ્યો છે ઇત્યાદિ વણુને વાંચી માથે પાઘડી પહેરી હોય એવા હિંદુસ્તાનીની છબી નજર આગળ તરવરી રહે છે. ‘લંબોદર’ ‘નાલિ-સુગભીર’ ઇત્યાદિ વિશેષણો પરથી જણાય છે કે બંગાળીઓ પણ હિંદુસ્તાનીઓની પેઠે પેટ અને નાલિ ઉઘાડાં રાખવામાં આનંદ માણતા હશે. આવાં વસ્ત્રોવાળા સ્વામીની પડખે તો કાંચળી પહેરેલી સ્ત્રી જ શોભે; અને ખરેખર, તે વખતે સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં પણ કાંચળી મુખ્ય હતી. આ રિવાજ ઠેઠ મહારાજ કૃષ્ણચંદ્રના વખત સુધી ચાલતો હતો. તે જમાનામાં શુભ કર્મ કરતી વેળા સ્ત્રીઓ કાંચળી, ઘાઘરો ને ઝોઢાણું વગેરે હિંદુસ્તાની પહેરવેશ પહેરતી. વૈષ્ણવ કવિઓ પણ આવો જ પહેરવેશ પહેરાતો હતો તેનાં સૂચન કરે છે. નીવિબંધનને ઉલ્લેખ પણ અનેક ગ્રંથનાં કાવ્યોમાં મળી આવે છે. આવાં સ્ત્રીપુરુષો થોડા ઘણા હિંદી શબ્દો વાપરે અગર ‘વ્રજભુલિ’ જેવી અદ્ભુત ભાષા સરજે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

ઓરિસ્સા, મદ્રાસ અને વાયવ્ય તરફના કોઈ કોઈ પુરુષોની પેઠે બંગાળીઓ પણ પહેલાં લાંબા વાળ રાખતા હતા. તેઓ એ વાળ બાંધી રાખતા અને કોઈ કોઈ વેળા તેની વેણી ગુંથતા. રાધાની સખીઓ શ્યામસુંદરને કહે છે કે ‘આજે પીઠ પર વેણી કેમ બુંદે છે!’ ચૈતન્યદેવના કેશ ઉતારતી વેળા શિષ્યો વિલાપ કરે છે કે ‘એ કેશબંધનના દર્શન વિના આ પાપિષ્ઠ જીવન કઈ રીતે ટકશે; એ સુંદર કેશ વિના હું આંખળાં વતી શું સાફ કરીશ.’ (ચૈ. ભા. મધ્યખંડ) કૃત્તિવાસ પણ આવા કેશનું વર્ણન કરે છે.

આહારવ્યવહારમાં પણ એ નિકટ સંબંધ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ભારતવર્ષે મહાદેવને મુખે બોલાવ્યું છે કે ‘આજે દૂધકસૂબાની ઇચ્છા

થઈ છે.' આને 'કસુઓ' શું એ અંગાળામાં કાંઈ જાણતું નથી, પણ રેન્પુતાનામાં એ બહુ પ્રચલિત છે. આ રીતે હિંદુસ્તાની, મૈથિલ, ઉડિયા, અંગાળી વગેરે એક જ વક્ષની જુદી જુદી શાખાઓ એક જ થડમાંથી પેદા થઈ ધીમે ધીમે દૂર દૂર પ્રસરતી ગઈ હોય એમ જણાય છે. ભાષા અને સાહિત્યના નકશામાં એ ક્રમે ક્રમે દૂર ગએલી શાખાઓનું ચિત્ર ચિતરાઈ રહ્યું છે, તે જોઈ લુપ્ત સ્મૃતિ જગૃત થાય છે અને મનમાં અપૂર્વ આનંદ પેદા થાય છે.

અંગાળામાં આવી વસેલી આર્યજાતિની શાખા પણ એ ઉપશાખામાં વહેંચાઈ ગઈ. પૂર્વ અને પશ્ચિમ અંગાળાની ભાષા અત્યારે જેટલી જુદી છે તેટલી પ્રાચીન કાળમાં નહોતી. એ ફેર-ખાસ કરીને ક્રિયાપદના રૂપનો-વધતો ગયો છે અને ભવિષ્યમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ અંગાળામાં વસતી જાતિ આ ફેર વધતો જતાં કદાચ જુદી પડી જાય તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. જો કે વિવાહસંબંધાદિને લીધે એમ થવું મુશ્કેલ છે, પણ ખીજ દેશોની પેઠે અહીં પણ તેમ નહિ થાય એની કંઈ ખાત્રી નથી. આ વિચ્છિન્નતાગ્રસ્ત જાતીય જીવનની એક માત્ર આશા સંસ્કૃતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છે. એ અભ્યાસ વડે જ અંગાળી, ઉડિયા, હિંદુસ્તાની, મૈથિલ- પંચગૌડ છોડી દઈ એ તો-પંચદ્રાવિંશ સાથે પણ એકતા થઈ શકે. પૂર્વજોના પ્રસંગથી બ્રાતૃત્વબંધન વધે છે, એ વાત કંઈ નવી નથી.

બૌદ્ધ યુગમાં અંગાળી ભાષા પર સંસ્કૃતપ્રભાવનાં ચિહ્નો ખીલકુલ જણાતાં નથી. માણિકચાંદનાં ગીતોમાં વણુવેલાં પુરુષો કે સ્ત્રીઓનાં નામનો સંબંધ ધણે ભાગે સંસ્કૃત સાથે નથી, ત્યારે ગૌડ યુગમાં ભાષા સંસ્કૃત ભાષાના પ્રભાવથી સંસ્કારી અને વિશુદ્ધ બની છે. ચંડીદાસ રાધાની સખીઓનાં નામ શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં આપે છે. વિજયગુપ્તના પન્નાપુરાણમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને નામો મળી આવે છે. કુલજી ત્રયો તપાસતાં જણાય છે કે આજથી ઓગણીસ કે વીસ પેઢીઓ

પહેલાંનાં ધણાંખરાં નામ સંસ્કૃત ભાષાનાં નથી. અત્યારે પણ ધણાં જુનાં નામોનાં નામો સાથે સંસ્કૃતને બીલકુલ સંબંધ નથી. એ બધાં ગામો બૌદ્ધ અમલ અને પ્રાકૃત યુગની સ્મૃતિ તાજી કરે છે. લોકકથા-સાહિત્યમાં પણ એમ જ જણાય છે. કેવળ ગૌડ યુગમાં જ સંસ્કૃતનો પ્રભાવ વધ્યો છે. સંસ્કૃતના અનુવાદમાં સંસ્કૃત શબ્દો વિશેષ આવે એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તે છતાં પ્રચલિત રિવાજને લીધે આ યુગના ગ્રંથમાં પણ સંજ્ઞાવાચક નામોમાં સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃત નામો જોવામાં આવે છે. આ રીતે સંસ્કૃતનો હલ્લો કવિકંકણના સમયમાં સંપૂર્ણ રૂતેહ પામ્યો જણાય છે, કેમકે તેના ગ્રંથમાં વપરાયેલાં બધાં નામો સંસ્કૃત જ છે.

આ યુગના સાહિત્યમાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દો અત્યારે અપ્રચલિત થઈ પડ્યા છે અને કેટલાક જુદા અર્થમાં વપરાય છે. વિભક્તિ વિષે આ યુગમાં કોઈ સાધારણ નિયમ હોય એમ લાગતું નથી. અત્યારે પણ બંગાળના જુદા જુદા વિભાગોમાં બોલચાલની ભાષામાં ફાવે તેમ વિભક્તિઓ વપરાતી હોવા છતાં વાંચવાલખવ માં એકતા જળવાઈ રહી છે. પરંતુ પ્રાચીન સમયમાં પ્રાદેશિક જુદાપણું નહિ કરવાને કે ભાષાનું એકીકરણ કરવાને કોઈ પણ સામાન્ય નિયમ ન હોવાથી એવી એકતા જળવાતી નહિ. ભાષાને વિશુદ્ધ રૂપમાં જળવી રાખનાર મુખ્ય સાધન વ્યાકરણ તો છેક અગ્રેજ સમયમાં રચાયું હોવાથી ગૌડ યુગ પછી પણ ઘણો સમય વિભક્તિ અને ક્રિયાપદમાં અરાજકતા ચાલી હતી. પ્રાચીન બંગાળી સાહિત્યનું વ્યાકરણ કે તેનો કોષ રચવો એ મહા મુશ્કેલ કામ છે.

આ યુગમાં પુસ્તકો ગવાતાં હતાં. ‘મંગલચંદી’ વગેરે ગ્રંથોનું અઠવાડિક પારાયણ થતું. અષ્ટમંગલા અર્થાત્ છેલ્લી ધર્મગાથામાં કવિ આત્મવિવરણ આપતો. આ યુગનાં પુસ્તકોમાંનાં દરેકમાં જુદી જુદી રાગરાગણીઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિ-

ની રાગરાગણીઓની સંખ્યા ૪૦ છે અને તેમાં ૯ મિશ્ર છે એવી એક વિદ્વાને ગણતરી કરી છે; પરંતુ જુદી જુદી પ્રતોમાં આ રાગરાગણીઓનો મેળ મળતો નથી. એક જ પદ પર જુદી જુદી પ્રતોમાં જુદો જુદો રાગ લખવામાં આવે છે. તો પણ એ પરથી સામાન્ય રીતે એટલું તો કહી શકાય કે તે વખતે ‘ધનાશ્રી’ ‘શ્રીરાગ’ ‘નરનારાયણ’ ‘ગુર્જરી’ વગેરે ઉસ્તાદી રાગરાગણીઓનો અભ્યાસ થતો હતો. અત્યારે દેશની રુચિ મૃદુતાને લીધે ભૈરવી, ઝિંઝિટ, વગેરે મધુર રાગણીઓ તરફ ઝુકી છે. આ બાબતમાં પણ અંગાળા ઉત્તર હિંદને મળતું આવે છે. ચંડીદાસે ‘પયાર’ છંદ વાપર્યો છે પણ તેમાં કંઈ ઢંગધડો નથી.

ચંડીદાસનાં પદોમાં ‘વ્રજ્યુલિ’નું મિશ્રણ જણાય છે. આ ભાષા તે કંઈ પવિત્ર વ્રજભૂમિની ભાષા નથી. એ ધાંણું કરીને પ્રાકૃત કવિતાનું અનુકરણ છે. ચંડીદાસનાં પદોમાં ‘વ્રજ્યુલિ’ના અનુકરણ રૂપે શબ્દસંપ્રસારણક્રિયા અનેક સ્થળે જણાય છે.

તે યુગમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ અંગાળાની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ એક સરખો હતો એમ જણાય છે. ગળામાં સોનાનો હાર, કાનમાં કુંડળ, નાકમાં ગજમોતી, હાથમાં કડાં અને ચુડીઓ, કેડમાં નાની સરખી ઘંટડી, પગમાં નુપૂર વગેરે કેટલાક પરિચિત અલંકારોનાં નામ શ્રીકૃષ્ણવિજય-માંથી મળી આવે છે. ચંડીદાસે મલ્લતાડલ (હિંદુસ્તાની સ્ત્રીઓ હજુ પગમાં પહેરે છે.) નામના એક અલંકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પૂર્વ અંગાળાને વિજયગુપ્ત હાથમાં સોનાનું કડું, કાનમાં સોનાની મદન-કડિ, પિત્તળની ચુડીઓ વગેરે અલંકારો ગણાવે છે. દયાળુ વાલીઓ બાળવિધવાઓને ચુડીઓને બદલે સોનાની ચુડીઓ પહેરવા આપતાં.

એ જમાનામાં સામાજિક આદિ અવસ્થાનાં ચિહ્નો વિષે દીનેશ બાપુ લખે છે કે, ‘લાષા અને સામાજિક જીવનનો આદિ સ્તર ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર લખાતો નથી. ઇતિહાસ થોડે દૂર જઈ ઇસારાથી રસ્તો બતાવી ચાલ્યો જાય છે, પરંતુ કુદરત પાસેથી એ બધી ગુપ્ત વાતો બહાર કઢાવી શકાય છે. કુદરતમાં વડનું ઝાડ અને બીજ બંને સુલભ

છે. બંગાળી ભાષા અને સમાજનું મૂળ ખોળવા માટે તો ગામડાંની છબી નિહાળવાની જરૂર છે. ‘મદનકંડિ’, ‘મદલતાહલ’ વગેરે જે ધરેણાંનાં આપણે કેવળ નામ જાણીએ છીએ, એ ધરેણાં કદાચ અત્યારે પણ કોઈ અજ્ઞાણ ગામના ખેડૂતની કુલવધૂને શોભાવતાં હશે; એ અપ્ર-ચલિત શબ્દો અત્યારે પણ કદાચ તેના મનના વિચાર જણાવવામાં સાધનભૂત થતા હશે; આપણે તો કેવળ અંધારામાં જ ભુસ્કા મારીએ છીએ, ’

પૂર્વે બંગાળીઓ વહાણો સજ્જ કરી સમુદ્રયાત્રા કરવા જતા. કોઈ લાંબી મુસાફરીની શરૂઆતમાં સ્ત્રીને સંતન થવાની સૂચના થતી તો તેને એક મંજૂરીપત્ર અપાતું. સમુદ્રમાં નૌકા હંકારવા માટે પૂર્વે બંગાળના નાવિકો બહુ કુશળ ગણાતા. હજી પણ એ પરંપરા એ લોકોએ જળવી રાખી છે. ખલાસીઓને નિયમમાં રાખવા ‘ગામુર’ નીમાતો; તે ‘સારિ’ નામક દલબદ્ધ થઈ ગવાતાં ગીતો ગાઈ ખલાસીઓનાં ચિત્ત કામમાં જોડી રાખતો અને તેઓ કાર્યમાં ઢીલા પડતા તો માર મારતો. વહાણોમાં વેચાણ માટે પુષ્કળ તરેહ તરેહની વસ્તુઓ રહેતી અને કોઈ કોઈમાં તો દુકાનો પણ ગોઠવાતી. આ વેપારમાં પુષ્કળ લાભ મળતો. છતાં આ લાભ સાથે નૌકા હુબવાનો પણ પુષ્કળ ભય હતો. સમુદ્રમાં વાવાઝોડું થતું તો નાવિકો તેલ રેડી મોજાં શાંત કરતા; સંખ્યાબંધ જોગો વહાણમાં ચડી આવતી તો ‘ક્ષારચુણુ’ વેરી મૂકતા; શંખ આવી વહાણની ગતિ અટકાવતા તો માછલાનું માંસ કાપી તેના પર ફેંકતા; એની ગંધથી શંખ નાશી જતા. આ બધાં વર્ણનોમાં કેટલું સત્ય છે તે તો કોણ જાણે. તો પણ એટલું તો ખરું કે આ બધું કવિઓએ વાતો સાંભળીને લખ્યું હશે. જે ઇંગ્લાંડ વેપારમાં આટલું પ્રસિદ્ધ છે, તે ઇંગ્લાંડના શિક્ષિત લોકોએ પણ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં સમુદ્રની પેલી મેર કેવળ ધડ જ હોય એવા માણસોનું અસ્તિત્વ માન્ય રાખ્યું હતું અને તે સમયના ઇંગ્લાંડના શ્રેષ્ઠ કવિએ પણ એ વાત પર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો.

વેપારની સામગ્રી તરફ વિદેશીઓની વૃત્તિ વર્ણવી કવિઓએ પુષ્કળ હાસ્યજનક વાતો ઉતારી છે. સિંહલનો રાજા નાળિયેર જોઈ ખીંચે હતો, અને એક સેવકને તેણે તે ખાવાની આજ્ઞા કરી એટલે તે પોતાનાં બેરાછોકરાંની છેલ્લી રજા લેવા ગયો હતો. પાનથી રાતા અએલા ઓઠ જોઈ સિંહલી લોકો અનુમાન કરતા કે આખું શરીર છોડી જશે કેવળ ઓઠને જ વળગી હશે. રાઈના દાણામાંથી પર્વત બનાવી શકનારા એ પ્રાચીન કવિઓના સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં પડેલાં ચિત્રપટોમાંથી વહાણનાં કદ અને બીજી તેવી વાતો ન લખવી એ જ ઠીક છે.

એ વખતે અંગાળામાં કારીગરીવાળી ચીજો બહુ નીપજતી હોય એવું જણાતું નથી. ઉત્કૃષ્ટ ઢાકાની સાડી આ સમય પછી ૨૦૦ વર્ષે વણાતી થઈ હતી. શણની પછેડી એ સમયે બહુ બનતી. તેમાં કેવળ ટકાઉપણુનો જ ગુણ હતો. સ્ત્રીઓની કાંચળીમાં દેવીદેવીઓની મૂર્તિઓનું ભરત ભરવામાં આવતું.

સલાટ અને કડીઆકામની આ યુગમાં ખૂબ પડતી થઈ હતી. કોઈ પણ સુંદર મૂર્તિ કે સુંદર મકાન વિશ્વકર્માની સૃષ્ટિ ગણાતાં હતાં. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મનુષ્યસમાજમાં એવી મૂર્તિઓ કે મકાનો કોતરવાનો કે બાંધવાનો અભ્યાસ થતો ન હતો.

એ સમયના કાવ્યોમાં અદલાબદલી વડે વેપાર ચાલતો હોવાનો રિવાજ વર્ણવેલો છે. પરંતુ બજારમાં સામાન્ય રીતે કોડીઓનું ચલણ હતું. જે દ્રવ્ય તે વખતે કોડી દ્વારા મળતું તે દ્રવ્ય અત્યારે તાંબાનાણાં સિવાય મળતું નથી. રૂપાને બદલે સોનું પ્રચલિત થશે તો આપણે કોડીની ચીજ સોના વડે ખરીદીશું.

હવે આપણે અંગસાહિત્યના શ્રેષ્ઠ વિભાગ આગળ આવી પહોંચ્યા છીએ. ગૌડયુગમાં આપણે ચાંદમાં ક્ષત્રિયને ઉચિત દઢતા જોઈ છે; પરંતુ અંગદેશની કોમળ આબોહવામાં સાગના ઝાડનાં બી વાવીએ ને

તેમાંથી કુસુમલતાની ઉત્પત્તિ ન થાય તોય સૌભાગ્યની વાત ગણાવી જોઈએ. આ ચાંદનું ચરિત્ર વિજયગુપ્તની પાંછીએ જેવું આલેખ્યું છે તેવું પણ પછીના કવિઓ સાચવી શક્યા નથી. તેઓએ તેની છબી એકાદ હાસ્યજનક રૂપમાં ફેરવી નાખી છે. ચાંદની દૃઢતાનું મહત્ત્વ એ લોકો સમજી શક્યા નથી; તેઓએ તેને દુઃખમાં ફેંકી બાળકની માફક તાળીઓ પાડી તમાશો જોયા કર્યો છે. કાલકેતુને અંગાળાના શ્રેષ્ઠ કવિ સુકુંદરામે ભીમના જેવો બળવાન કહ્યો છે ત્યાં વીરત્વના જગતમાં તેને એક મીણના પૂતળા જેવો કોમળ બનાવી દીધો છે. વીરત્વની સામગ્રી અંગાળાના મેદાનમાં આશાનુરૂપ ફળ આપતી નથી. અંગાળીઓ ઉત્તર હિંદમાંથી અવશ્ય આર્યતેજ લાવ્યા હતા. પંચગૌડેશ્વરની મહિમાન્વિત રાજશ્રી અને સિંહલવિજય એ તેજની સાખીતી છે; પરંતુ તે પરાક્રમ ધીમે ધીમે સુકુમાર ભાવમાં વિલય પામી ગયું, શૂલાદિ હથિયારો ફૂલ થઈ ગયાં એ આ દેશની જમીનનો ગુણ છે. ફાર્ટ વિલિયમને માટે આ દેશમાં ઉચિત સ્થાન નથી. વખત જતાં તે કુંજકુટીર પણ બની જાય! અંગાળી રામાયણ અને મહાભારતમાંનો સીતાવિલાપ, તરણી અને સુધન્વાની ભક્તિ વગેરે ન ધારેલી સુધા ઢાળે છે પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનો પાંચજન્ય અને અનુનનું ગાંડિવ અહીં પુષ્પમાળાથી ઢંકાઈ ગયું છે.

પરંતુ માણિક્યાંદનાં ગીતો પરથી જણાય છે કે પ્રેમની કથા અંગાળામાં વ્યર્થ ગઈ નથી. ચંડીદાસનાં પદો પ્રેમની સરસ અને નિર્ભય ઉક્તિ છે. જે સમાજમાં બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર વર્ણના અધિકાર સુવર્ણ અને લોહની જુદી જુદી રેખાએ નિર્માયા પાય, તે સમાજનો એક હ્રદ જન-દેવીનો પૂજારી 'ઓ ધોબણ રામી, તારા આ બે ચરણો શીતલ હોવાથી હું તેનું શરણ સ્વીકારું છું. તું ધોબણ છે, છતાં મારી પત્ની છે; તું માતા છે, પિતા છે; તારું ભજન એ મારી સવાર, બપોર ને સાંજની સંધ્યા છે; તું વેદ છે, માતા ગાયત્રી છે.' આ પ્રમણે વંદનાદ્વારા આશ્ચર્યજનક નિર્ભયતા બતાવી શકે છે; આ વચનો લખતાં તેને સમાજનો ભય લાગતો નથી; કારણ પ્રેમના

અળ વેડે ફીડી પણ મદગળતા માતંગને હરાવી શકે છે. આવી વાતો લખતાં તેને શરમ આવતી નથી; કારણ કે એ પ્રેમમાં 'કામની ગંધ' નહોતી. એ તો ઉપાસનારસ હતો; એ ઇન્દ્રિયલિપ્સાનું પરસ્વરૂપ હતું; એ સ્વીકારી બ્રાહ્મણ ગૌરવાન્વિત થયો હતો; શરમનો માર્યો ભોંમાં પેસી ગયો નહોતો.

આ પ્રેમનું ચિત્રપટ ઉજ્જવલ બનાવવું એ જ હવે અંગસાહિત્યનું જીવનકાર્ય થઈ પડ્યું. જે ચંડીદાસની ભાષામાં અત્યંત ગંભીરપણે વ્યક્ત થયું હતું, તેને સાધનાનું ધન માની જીવનનું શ્રેષ્ઠ વ્રત બનાવવા સેંકડો વૈષ્ણવો આગળ વધ્યા. સવારના શિશિરબિંદુથી પલળતી કુદરતની સજલ સપાટી જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઈ સ્થાયી પ્રભા ધારણ કરે, તેમ આ અશ્રુસિક્ત પદાવલી અનુદાન સાથે જોડાઈ વધારે સૌંદર્યવતી બની છે. જેની જીવનલીલાથી આ બધાં પદો સાર્થક થયાં છે, તે હવે નરહરિ, વાસુદેવવગેરે કવિઓના વખાણરૂપી ફૂલમાળા-વિભૂષિત ફેમમાં જડાઈ એક દેવમૂર્તિની માફક આપણી નજર સમક્ષ ઉદય પામે છે. અંગાળાએ આ છબીને ઉત્કૃષ્ટ ચિતારાએ ચીતરેલી દ્રુવ-પ્રહલાદની મૂર્તિથી પણ શ્રેષ્ઠ માની છે. અંગભાષામાં રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત વગેરેના અનુવાદ થયા હતા પરંતુ તેના લેખકો પોતે તેને દોષમય માને છે. યુદ્ધક્ષેત્ર પર અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે આપેલો ઉપદેશ કવીન્દ્રે પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કર્યો નથી કારણ તરીકે તે કહે છે કે 'છંદોબદ્ધ ગીત કવિતામાં એવો ઉપદેશ જાજે નહિ.' પરંતુ હવે પછીના પ્રકરણમાં વર્ણવેલું સાહિત્ય ચતન્યદેવના મહિમાથી ઉજ્જવલ બની ગએલું હોવાથી 'છંદોબદ્ધ કવિતા' કે જે ઉપદેશને માટે નકામી ગણાતી તે મહાન શાસ્ત્રની પદવી લઈ બેઠી.

પ્રકરણ ૭ મું

ચૈતન્ય સાહિત્ય

ચંડીદાસનાં એકાદ બે પદોમાં ચૈતન્ય દેવ વિષે ઓગમ વાણી મળી આવે છે. લગભગ સો વર્ષ પહેલાં ચૈતન્ય દેવના આગમનની છાયા ચંડીદાસના હૃદય પર પડી હોવાથી અને તે છાયા મધુર પદાવલીના રૂપમાં વ્યક્ત થઈ હોવાથી લોકો ચંડીદાસને ચૈતન્ય દેવના વધામણીઆ તરીકે માને તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

ચંડીદાસ આ આગમ વાણીમાં પ્રશ્ન પૂછે છે કે, ‘આવું તે કયા દેશમાં બનશે?’ આ પૃથ્વી પર પ્રેમ એક જ વાર મૂર્તિમંત થયો હતો, અને તે બંગાળામાં જ. ત્યારે ચંડીદાસ જીવતો ન હતો. ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિ તથા ચૈતન્ય અને રામાનંદની પેઠે ચંડીદાસ અને ચૈતન્ય દેવનો મેળાપ થયો હોત તો એક અપૂર્વ રંગ રેલાત. ગીતનો પ્રેમોન્માદ અને જીવનનો પ્રેમોન્માદ, શુદ્ધાબની અને પદ્મની સુગંધની માફક પરસ્પર મળી જાત. ચંડીદાસે ગાયેલ પૂર્વરાગ, રાધિકાનો વ્યાકુળ વિરહ, મધુર પ્રેમ અને દિવ્યોન્માદ ચૈતન્ય દેવે જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. બે ગૌરાંગ જન્મ્યા ન હોત તો રાધા વાદળાંને નિહાળી પ્રેમાશ્રુ રેડે છે, કુસુમલતાને કૃષ્ણનું જ અંગ માની આલિંગન કરે છે, મધુરના કંઠમાં શ્રીકૃષ્ણની માધુરી નિહાળે છે એ બધું કેવળ કવિકલ્પના ગણાત. લાગણીઓના ઓઘને લીધે પેદા થએલી આ ભ્રમમય આત્મ-વિસ્મૃતિ આજના શુષ્ક યુગમાં કવિકલ્પના મનાઈ ઉપેક્ષા પામત; પરંતુ ચૈતન્ય દેવે ભાગવત અને વૈષ્ણવ ગીતોને એક જ્વલંત સત્ય તરીકે સાખીત કરેલ છે. તેણે સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે કે એ મહાન શાસ્ત્ર ભક્તિના પાયા ઉપર, નયનના અશ્રુ ઉપર, ચિત્તની પ્રીતિ ઉપર દંઢ ઉભાં છે. એ શાસ્ત્રની શોભારૂપે પૂર્વરાગ, વિરહ, સંભોગ, મિલન

ઇત્યાદિ જે લીલારસની સેરો પુટી છે, તે કલ્પિત નથી, આસ્વાદનીય છે, અને તેનો આસ્વાદ લેવાયો પણ છે. પ્રેમની આશ્ચર્ય સ્ફુર્તિથી ગૌરાંગનો દેહ કદંબ સમાન બની ગયો છે, સમુદ્રનાં મોજાં યમુના તરંગ બની ગયાં છે, ચટક પર્વત ગોવર્ધનગિરિ બન્યો છે અને પૃથ્વી કૃષ્ણમય બની ગઈ છે.

આ પ્રકરણમાંની ચરિતશાખા સમજવા માટે પદાવલીસાહિત્ય અને પદાવલીસાહિત્ય સમજવા માટે આ પ્રકરણમાંનું ગૌરાંગચરિત્ર બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. ચંડીદાસે રાધિકાની બેભાન સ્થિતિ વર્ણવતાં લખ્યું છે કે ‘રૂનું પુમકું નાક આગળ રાખતાં સહેજ કંપ્યું એટલે સમજાયું કે હજી જીવન છે.’ સાર્વભૌમના ઘરમાં ચૈતન્ય દેવ બેભાન બની ગયા ત્યારે આવી જ યુક્તિથી ભક્તજનોએ પરીક્ષા કરી હતી. રાધિકા તમાલ જોઈ એકાંતમાં એને ભેટી પડે છે અને મેઘ જોઈ એકાંત નજરે તેના સામું જોઈ રહે છે. તેને કૃષ્ણ ધારી ઉન્માદિની બની જાય છે. ચૈતન્ય દેવના જીવનમાં પણ ચટક પર્વતને ગોવર્ધન ધારવો, નદી માત્રને કાલિંદી ધારવી, તમાલવૃક્ષને કૃષ્ણ માની ભેટી પડવું, વન જોતાં તેને વૃંદાવન માની એસવું ઇત્યાદિ અનેક પ્રસંગો એ વૈષ્ણવ કવિતાના મર્મને જગતની સમક્ષ એક હાથે સત્ય તરીકે રજૂ કરે છે. શ્રીરાધિકાની મૂર્છા ઉતારવાનો સર્વોત્તમ ઇલાજ કૃષ્ણનામ છે, ત્યારે ચૈતન્ય દેવની મૂર્છા ઉતારવાને માટે પણ તેમના ભક્તો એ જ ઉપાય અજમાવે છે. રાધિકા કૃષ્ણનામ લેનારના પગમાં પડે છે, ચૈતન્ય પણ કૃષ્ણનામ સંભળાવનારને ઘણી વાર ભેટયા છે. રાધિકા બધાને કૃષ્ણના સમાચાર પૂછતાં ભટકે છે, ચૈતન્ય પણ બધા માણસોને સ્થામસુંદરનું રહેઠાણ પૂછતા ફરે છે. રાધિકા કૃષ્ણપ્રેમમાં મગ્ન બની જમીન પર નખ વડે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ ચીતરે છે, ચૈતન્ય પણ વારંવાર ઘૂળમાં કૃષ્ણાકૃતિ દોરે છે. ટુંકામાં કહીએ તો ચૈતન્ય દેવ, રાધિકાનું અપૂર્વ કાલ્પનિક મૂર્તિનું જીવતું જાગતું સ્વરૂપ છે. ગૌરાંગના સંન્યાસે નવહીપના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ વિયોગાન્ત નાટ્યરસ રેલાવ્યો છે; શ્રી અને વિષ્ણુપ્રિયાના કરુણ રૂપને પદ્મર્તાઓના યશોદા અને

રાધિકાના શોકોચ્છ્વાસને જીવંત દુઃખાશ્રુ અને મમવેદનાના સ્તોતરૂપે વહાવી મૂક્યો છે.

તાજાં ખિલેલાં કદંબ પુષ્પની માફક પ્રેમરોમાંચિત દેહ, શિશિર-કુલ્લ પદ્મદલની માફક પ્રેમાશ્રુથી પરિપૂર્ણ ચક્ષુ, એ ચૈતન્ય દેવની પાર્થિવ છબી. એના પ્રેમના અનંત આનંદનો કંઈક આભાસ ચંડીદાસનાં પદોમાં મળી આવે છે. તેનો પ્રેમ અલૌકિક છે, કેવળ રાધિકા સાથે જ સરખાવવા યોગ્ય છે, જીલિયેટ સાથે નહિ. વૈષ્ણવ પદાવલીની સત્યતા તે ચૈતન્ય દેવતું જીવન છે.

આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા બધા ગ્રંથો ચૈતન્ય દેવના ચરિત્ર સાથે સંબંધરાખે છે, માટે પ્રથમ આપણે એ મહાપુરુષતું જીવન તપાસી જઈએ.

ચૈતન્ય દેવ : જે નવદ્વીપે એક વખત, એક બાપલા હિંદુ રાજના મલિન ચરિત્ર વડે ઇતિહાસના પૃષ્ઠને કલંકિત કર્યું હતું, તે જ નવદ્વીપે ઇ. સ. ની પંદરમી સદીના છેવટના ભાગમાં ત્રણ મહાપુરુષોને જન્મ આપી પોતાના એ કલંકને ધોઈ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. રઘુનાથ શિરોમણિ, સ્માર્ત રઘુનંદન અને ચૈતન્ય દેવ આ ત્રણમાંના પહેલા એ શાસ્ત્રચર્યા કરનારાઓમાં ભૂષણ સ્વરૂપ છે. ચૈતન્યદેવ પણ નાની ઉમરમાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ બન્યા હતા, પરંતુ તે બધું સમય આવ્યે ઝાડ જેમ પાંદડાંને ખંખેરી નાંખે તેમ તેણે ખંખેરી નાખ્યું હતું અને તાજાં ખિલેલું ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યત્વ કે દેવત્વ બતાવી બંગાળાને મુગ્ધ કરી દીધું હતું. પહેલા એ મહાપુરુષોની તુલના થઈ શકે પણ ત્રીજીની તુલના તો કોઈની સાથે થઈ શકે તેમ નથી. તે તો માનવજાતિના તપતું રૂળ છે.

પંદરમી સદીમાં નવદ્વીપે એક વિશાળ પાઠશાળાનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. એ વખતે એની વિશાળતા પણ ઘણી હતી. આજીબાજીનાં કેટલાંય ગામોનો તેનામાં સમાવેશ થતો હતો. નરહરિ સરકારના અતિ-શયોકિતમય વર્ણનમાં કહીએ તો તેની વસ્તી અઢાર ગાઉમાં ફેલાઈ હતી.

નવદ્વીપની ન્યાયશાસ્ત્રની પાઠશાળા તે વખતે આખા હિંદમાં પંકાતી; કાવ્ય, દર્શન, અલંકાર વગેરે શાસ્ત્રોની પણ ત્યાં સારી ચર્ચા થતી. આટલું છતાં ત્યાંના થોડા રહેવાશીઓને કશાની ઉણપ લાગતી. હરિ-ભક્તિહીન નવદ્વીપની દોલત અને વિદ્યા તેઓને ચાંદલા વગરની સ્ત્રી જેવી લાગતી. તેઓ પૃથ્વી પર ભક્તિનો અભાવ જોઈ આંસુ રેલાવતા. આ ભક્તોમાં અદ્વૈતાચાર્ય સર્વોપરિ હતા. એમ કહેવાય છે કે આ લોકોનું દુઃખ મટાડવા ખાતર જ ચૈતન્ય દેવ જન્મ્યા હતા.

તે વખતે અંગાળામાં સર્વત્ર કેટલાક વૈષ્ણવ ભક્તો ભક્તિની અંપૂર્ણ વાતો ફેલાવતા હતા ખરા, પણ ચૈતન્ય દેવના જન્મ પછી તેઓ બધા નવદ્વીપમાં એકત્ર થયા હતા.

ચૈતન્ય દેવના જીવનમાં અનેક અદ્ભુત ઘટનાઓનો સમાવેશ થાય છે. એક દિવસમાં ગોટલી વાવી આંખાનું ઝાડ બનાવવું, સ્પર્શમાત્રથી કોઠીઆનો કોઠ જતો કરવો, આકાશમાંથી સુદર્શન ચક્રને બોલાવવું, ઇલાદિ વિગતોમાં આપણે નહિ ઉતરીએ. એ બધી ઘટનાઓ તેના નયનાશ્રુ જેવી અલૌકિક પણ નથી.

ચૈતન્ય દેવ શકે ૧૪૦૭ ના (ઇ. સ. ૧૪૮૬ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૮ મી તારીખે) ફાગણ માસની પુનેમને દિવસે નવદ્વીપમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા જગન્નાથ મિશ્ર સંસ્કૃતના વિદ્વાન ગણાતા હતા. તેઓના પૂર્વજો ઓઢિયામાં આવેલા જમ્ખુરમાંથી કોઈ એક રાજાની ખીકથી શ્રીહટ્ટમાં નાસી આવ્યા હતા. નવદ્વીપમાં ભણી રહ્યા પછી જગન્નાથ મિશ્રે નીલાંબર ચક્રવર્તીની કન્યા શચીદેવી સાથે વિવાહ કર્યો. શચીદેવીના ગર્ભથી તેમને ૭ દીકરીઓ ને બે પુત્ર થયા. આ બધી દીકરીઓ નાની ઉંમરમાં જ મરણ પામી. સોળ વર્ષની ઉંમરે શાસ્ત્ર-ચર્ચામાં ગુંથાએલા વિશ્વરૂપે વિવાહરૂપી કડિન પ્રશ્નદારા અકળાર્થ સંન્યાસ અહણ કર્યો, આથી જગન્નાથ મિશ્રે પોતે વિદ્વાન છતાં ખીજ પુત્ર નિમાઈનું ભણતર બંધ કર્યું.

જગન્નાથ મિશ્રને આ બીજો પુત્ર નિમાઈ બાલ્યાવસ્થામાં તોફાની તરીકે પ્રખ્યાત હતો. મંગાસ્નાન કરવા જતા બ્રાહ્મણોને તે નાના પ્રકારનાં દુઃખ દેતો. કોઈનાં લુગડાં ઉપાડી જતો, કોઈનું શિવલિંગ ચોરી જતો ને કોઈને પાણીમાં ઘસડી જતો.

ગંગાકિનારે સ્નાન કરવા આવતી બાલિકાઓને પણ તે બહુ પજવતો. બાલિકાઓ ફરિયાદ કરતી કે ‘એ અમને પોતાની સાથે પરણવાનું કહે છે.’ ચૈતન્ય દેવની ઉંમર એ વખતે પંદર વર્ષની હતી, એટલે આ ફરિયાદમાં બહુ વાંધા જેવું નથી પરંતુ આ વર્ણન વિસ્તારથી આપવામાં તેના ચરિતકારોનો ઉદ્દેશ ભાગવત સાથે મેળ રાખવાનો હોય એ સંભવિત છે. બાલિકાઓ નાના પ્રકારની ફરિયાદ કર્યા બાદ છેવટે કહે છે કે ‘તમારા પુત્રના ઢંગ પૂર્વે થઈ ગએલા નંદકુમાર જેવા લાગે છે.’ આ પરથી આ વૃત્તાંતને ઐતિહાસિક ન માનીએ તો પણ ચાલે તેવું છે. પરંતુ એટલું તો નક્કી કે બાળપણમાં નિમાઈએ તોફાની તરીકે નામ કાઢ્યું હશે અને તેનાં તોફાનથી અકળાઈ જગન્નાથ મિશ્રને પણ પોતાનો પૂર્વ સંકલ્પ તથા ગામવાસીઓની પજવણી દૂર કરવા પુત્રને નિશાળે મૂકવો પડ્યો હશે.

નિશાળમાં નિમાઈ બધાં તોફાન વિસરી ભણવામાં તન્મય થઈ ગયો. તોફાનોમાં નામ કાઢનાર શચીનંદન હવે ભણુતરમાં મશગૂલ બની ગયો. નહાતાં, ઉઠતાં, ખેસતાં સતત શાસ્ત્રચર્યા સિવાય બીજું કંઈ તેને રૂચતું જ નહિ. આવી એકાગ્રતાને લીધે થોડા દિવસમાં તે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અદ્વિતીય વિદ્વાન થઈ પડ્યો. હવે તેનાં તોફાનો જુદા જ સ્વરૂપમાં બહાર પડવા લાગ્યાં. એ નવયુવક હવે તીક્ષ્ણ પ્રતિભા અને વિદ્યાનાં તીર લઈ મોટા મોટા અધ્યાપકો તરફ તાકવા લાગ્યો. કોઈને તકેયુદ્ધમાં, તો કોઈને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં હરાવી તેની મીઠી મશ્કરી કરવામાં હવે નિમાઈની તોફાની વૃત્તિ પ્રગટ થવા લાગી. નદીયાનાં મોટા મોટા પંડિતો આ યુવકની વિદ્વત્તા અને પ્રતિભા જોઈ નવાઈ

પામ્યા. નિમાઈએ હવે એક પાઠશાળા સ્થાપી. તેમાં અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવ્યા. તેની અપૂર્વ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને પાંડિત્યને લીધે એ પાઠશાળાની કીર્તિ ખૂબ ફેલાઈ. આ વખતે તેને વીશ વર્ષ પણ પુરાં થયાં નહોતાં.

એ દરમિયાન કેશવ કાશ્મીર નામનો દિગ્વિજયી પંડિત નવદ્વીપની પંડિત મંડળી સાથે વાદવિવાદ કરવા આવ્યો. નવદ્વીપના પંડિતો તેની વિદ્યાથી બહુ બીધા; પરંતુ તરુણ નિમાઈ હસતો હસતો એ દિગ્વિજયી પંડિત સામે આવી ઉભો. ગંગાકિનારે વાદવિવાદ શરૂ થયો. દિગ્વિજયી પંડિતને કહેવામાં આવ્યું કે તરત તેણે ગંગા નદીની તે સમયની શાભા વિષે એક સ્તોત્ર રચ્યું; શ્રોતાઓ એ સ્તોત્રની ઉપમા, સ્વાભાવિકતા વગેરેથી મુગ્ધ બન્યા; પરંતુ નિમાઈએ તેમાંથી અસંખ્ય અલંકારાદિના દોષો કાઢી દિગ્વિજયી પંડિતનું મોં મલિન બનાવી દીધું. નિમાઈ વ્યાકરણશાસ્ત્રી હતો, પણ તે આવો અલંકારશાસ્ત્રી પણ હશે એ પંડિતજી બ્રહ્મણ્ય નહોતા. ગરીબ બિચારે દિગ્વિજયી પંડિત ! પોતાની રત્નસમી કવિતાને ધૂળ જેવી બની ગએલી જોઈ પલાયન કરી ગયો.

આ દરમિયાન નિમાઈને ધર્મનો બોધ આપવા પુષ્કળ માણસો આવતા. પરંતુ તે તો એ બધી વાત મશ્કરીમાં ઉડાવી દેતો. ઇશ્વરપુરી નામનો પરમ વૈષ્ણવ તેને ધર્મમાર્ગે વાળવા દરેકજા એક શ્લોક સંભળાવતો, પરંતુ નિમાઈએ શ્લોકમાંના વ્યાકરણના દોષો કાઢવામાં નિપુણ હતો. તે કહેતો કે ‘આ ધાતુ આત્મનેપદી નથી.’ આ રીતે વ્યાકરણના શીતળ ગર્ભમાં ધર્મકથા હુબી જતી; પરંતુ તેની આ રહસ્યપ્રિયતા ખરી નહોતી. તે મશ્કરી કરતો છતાં શ્રીધર અને ગદાધરને જોઈ આનંદ પામતો અને ઇશ્વરપુરીને જોઈ ગાંડો બની જતો.

હવે નિમાઈ પંડિત પૂર્વ અંગાળામાં પર્યટન કરવા તૈયાર થયાં. આ વખતે તેની વિદ્વત્તા સર્વત્ર વખણાઈ ચૂકી હોવાથી ભાંના પંડિતોએ તેને બહુ માન આપ્યું. તે પંડિતો સાથેની વાતચિત પરથી જણાય

છે કે નિમાઈની ટિકાવાળું વ્યાકરણ તે વખતે આખા અંગાળામાં પ્રસિદ્ધ હતું. આ પર્યાટન ક્યે ક્યે સ્થળે કરવામાં આવ્યું હતું તે બરાબર જણાયું નથી. ચૈતન્યભાગવતકારના અભિપ્રાય મુજબ આ વખતે નિમાઈ પાંડિત પદ્મા નદી સુધી ગયા હતા.

પૂર્વ અંગાળામાંથી પાછા ફરતાં નિમાઈએ જાણ્યું કે લક્ષ્મીદેવી (નિમાઈનાં સ્ત્રી) સર્પદંશથી મૃત્યુ પામ્યાં છે. માતાના આગ્રહને લીધે તેણે વિષ્ણુપ્રિયા સાથે લગ્ન કર્યું ખરૂં પણ પહેલી સ્ત્રીનો મૃત્યુદંખ તેને દારણ શોકમાં દબ કરવા લાગ્યો. હૃદયનો ભયંકર વિષાદને ઓછો કરવા તેઓ ગયા તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં ઈશ્વરપુરીની જન્મભૂમિ તરફ સાશુ-નયને જોઈ રહ્યા અને સાંતી ધૂળ દુર્લભ સામગ્રીની પેઠે છેડે બાંધવા લાગ્યા.

સ્ત્રીવિયોગથી શોકાતુર, પાંડિત્યાભિમાની યુવક ગયામાં વિષ્ણુનાં પગલાં આગળ અંજલિ આપવા ઉભો; જે ચરણમાંથી ભગવતી ગંગા પ્રગટ થઈ, જે ચરણે બલિરાજને પાતાળમાં ચાંચ્યો, જે ચરણરજ ધારણ કરવા શુક્રદેવજી સંન્યાસી થયા, નારદ વેરાગી થયા, યોગેશ્વરો તપેશ્વરો થયા તે ચરણ જોતાં જોતાં નિમાઈ મૂર્છિત થઈ પડ્યા. સોબ-તીઓએ મૂર્છા ઉતારવાના પ્રયત્નો કર્યા, મૂર્છા ઉતરી. નિમાઈ રડતા રડતા સોબતીઓ ભણી જોઈ બોલ્યા, ‘તમે બધા ઘેર જાઓ. હવે હું સંસારમાં આવવાનો નથી. હું પ્રાણેશ્વરનાં દર્શન માટે મથુરાં જાઉં છું.’

સોબતીઓ સમજાવવા લાગ્યા, છેવટે મહામહેનતે તેને ઘેર લાવ્યા. પોતે શું જોયું હતું તે કહેવા જતાં લાગણીઓના ઓધ આવી ગળું બંધ કરી દેતા, કેટલીય વેળા તો એ પૂર એવા જોરથી વહેતું કે તેઓ મૂર્છિત થઈ ધરણી પર ઢળી પડતા.

આ પ્રેમોન્મત્ત યુવકને શચીદેવી પુત્રવધૂના રૂપદ્વારા ઘરમાં બાંધી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં, પણ બધું નિષ્ફળ ગયું. નિમાઈએ કેશવભારતી આગળ દીક્ષા લીધી, કૃષ્ણચૈતન્ય નામ ધારણ કર્યું; સંન્યસ્ત.

લીધું ત્યારે તેની ઉંમર ૨૪ વર્ષની હતી. (ઇ. સ. ૧૫૦૯) ગયાગમન સુધી તેમનું જીવન જીદું જ હતું. હવે પછીનું તેમનું જીવન એવું અલૌકિક છે કે તેવા જીવનનો ચિતાર ઇતિહાસ યુગયુગાન્તર પછી એકાદ વાર માંડ માંડ આપે છે. પ્રખર વક્તૃત્વશક્તિથી નહિ પણ અલૌકિક રૂપલાવણ્યથી તેણે જગતને ગાંડું બનાવ્યું હતું. સત્યબાઈ અને લક્ષ્મીબાઈ નામની બે વેશ્યાઓ તેમને છેતરવા આવી પણ ઉલટી તેઓ પોતે જ વશ થઈ; ભીલપંથ, નારોજ વગેરે લુટારાઓ રૂપ જોઈ તેમના પગમાં પડ્યા; આવાં આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો આ બાબતમાં આપી શકાય. હરિનું નામ લેતાં તેનું અંગ પુલકિત થઈ જતું, આંખો મીંચાઈ જતી, ખળખળ કરતો અશ્રુપ્રવાહ ગાલ પર થઈ જમીન પર પડતો; તમાલ જોતાં જ તે તેને આલિમન કરવા મંડતા, કદંબ જોતાં જ તેમનું ભાન જતું રહેતું; વિષજીનો પ્રસાદ ખાતાં ખાતાં આંખમાં પાણી ઉભરાતાં અને પ્રસાદનો અકેક કણ જાણે અમૃત હોય તેમ ગાંડા બની તે ખાતા. વેંકટનગર આગળ આવેલા એક ઝાડ નીચે ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત્રિ સુધી હરિના નામની ધૂનમાં ખાવાપીવાનું સૂલી જઈ તેઓ ધૂળમાં આળોટ્યા હતા. એ વખતે તેમને આહાર, નિદ્રાદિનું ભાન રહ્યું નહોતું. જે માણસ તેમના પર દ્વેષ રાખતો તે જ તેની પાસે આવતાં પ્રેમેન્મત્ત બની હરિના નામની ધૂન મચાવતો. ખરેખર, તેમણે સમુદ્રને જમના નદી ધારી ઝંપલાવ્યું હતું. પુનામાં એક બ્રાહ્મણે કહ્યું કે ‘તમારો હરિ આ તળાવમાં છે.’ તરત જ ચૈતન્યદેવ એ તળાવમાં કુદી પડ્યા હતા. આ મૂર્તિ શું ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદનો ભાસ નથી આપતી !

આ અપૂર્વ માનવને જોઈ અંગાળીઓ ગાંડા બની ગયા હતા. શ્રીવાસના ચોક્કમાં પોતાના સાથીઓ સાથે હરિનામની ધૂનમાં આખી રાત પસાર થતી છતાં ક્યારે સવાર પડી તેનું કોઈને ભાન રહેતું નહિ. આ અપૂર્વ સંમિલનનું સુખ અનુભવવાની વસ્તુ છે, વર્ણવવાની વસ્તુ નથી. ‘બધા ચમકી જઈ ચોતરફ જુએ છે, રાત વીતી હોવાથી

આખોમાં આંસુ ઉભરાય છે, અરુણોદય જોઈ વૈષ્ણવોને થતું દુઃખ કરેડો પુત્રના નાશને પણ ભુલાવે તેવું હતું. ’ (ચૈ. ભા. મધ્ય ખંડ) અદ્વૈત ગોંસાઈએ કહ્યું છે કે ‘શિર પર વજ્ર પડે, અગર પુત્ર મરી જાય, તો પણ પ્રભુની નિંદા સહન થઈ શકે નહિ. ’ લોકોની તેમના પ્રત્યે એટલી બધી ભક્તિ હતી કે ‘જ્યાં જ્યાં પ્રભુનાં ચરણ પડતાં ત્યાં ત્યાં લોકો ચરણરજ સંઘરતા હોવાથી ખાડા પડતા. ’ (ચૈ. ભા. મધ્ય ખંડ) હંમેશાં સાથે જ રહેતા ગોવિંદદાસને જગન્નાથપુરીથી શાંતિપુર પત્ર લઈ જવાની આજ્ઞા થતાં કેવળ એ દિવસના વિરહથી તે વ્યાકુળ બની ગયો હતો. હારના દર્શન કરવાને આંખો જે તરફ મીટ માંડતી તે તરફ ફૂલ વેરાતાં. અનેક કવિઓએ ચૈતન્ય દેવની આવેશમય મૂર્તિનું ચિત્ર દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ અનુભવગમ્ય વસ્તુ ભાષામાં તે શી રીતે ઉતરી શકે? એ કવિઓની વાણીમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આપણે અલૌકિક શક્તિનો વિકાસ જોયો નથી, જેઓએ જોયો છે તે ઉપમાદિ અલંકાર સિવાય વાત સમજાવી શકતા નથી, તેથી જ પૃથ્વી પરનાં ધર્મકાવ્યો રૂપકથાનાં જેવાં લાગે છે.

બંગાળીઓ આ નવદ્વીપવાસીના રૂપગુણથી એટલા તો મોહિત થઈ ગયા હતા કે હજુ પણ તેનાં સંતાનો ‘નવદ્વીપચંદ્ર’, ‘નદેવાસી’ જેવાં નામોથી વિભૂષિત થઈ ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગએલા એ નરદેવની યાદી તાજી કરે છે.

જીવન અને ધર્મનીતિ :—ફૂલ જેવી મૃદુતા એ સ્ત્રીઓનો ગુણ છે. પૌરુષ વિના પુરુષ કહેવાય જ નહિ. ચૈતન્ય દેવના ચરિત્રમાં કોમલતાની સાથે પૌરુષનો આશ્ચર્યજનક યોગ થયો છે. એક તરફથી જેમ તેમના ચરિત્રમાં પ્રેમ અને વિનય વિકસિત પુષ્પની માફક મનોહર દેખાય છે તેમ બીજી તરફથી દઢતા વિસ્મય પેદા કરે છે. તેમનો વિનય પણ વીરરસથી ભરપૂર દેખાય છે; તેમની મૃદુતા પણ દઢતામય છે; ગંગાના ઘાટ પર શૂદ્રાદિ સર્વની સેવા કરી તેમણે એક

પણ આ વાતની પુનરાવૃત્તિ કરેલ છે. આ સ્થિતિ જ યોગીઓનો સોડહમ્ મંત્ર છે; ખ્રિસ્તનો ‘હું અને મારો પિતા એક છીએ’ એ અલૌકિક મંત્ર છે. આવું શુભમુહૂર્ત ચૈતન્ય દેવના જીવનમાં પણ આવતું હતું. ચૈતન્ય દેવ જેને માટે મૂરતા હતા તેને વખતોવખત હૃદયમાં પ્રાપ્ત કરી આનંદ પામતા. તે વેળા તેમની છબી અલૌકિક પ્રગ્લ્ભતા ધારણ કરતી. તેઓ એ અમૂલ્ય ધન પ્રાપ્ત કરી ‘હું તે જ છું, હું તે જ છું એમ કહી હસતા.’ આવી સ્થિતિ વખતે વૃદ્ધ અદ્વૈતાચાર્ય પણ તુલસીચંદનદ્વારા તેમની પૂજા કરતા.

પરંતુ આ સ્થિતિ થોડો જ સમય ટકી રહેતી; એ સ્થિતિ નષ્ટ થતાં ચૈતન્ય દેવ પોતાને ઈશ્વર કહી બોલાવનારનો તિરસ્કાર કરતા. દક્ષિણમાંથી ઓઢિઆ પાછા આવતાં વાસુદેવ સાર્વભૌમે તેમને ઈશ્વર માની વંદન કર્યું હતું, પણ ચૈતન્ય દેવ તેથી ગુસ્સે થયા હતા. રામાનંદ રાયે તેમને ઈશ્વર કહ્યા એટલે તેમણે વિનયપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે ‘હું તો મનુષ્ય છું, સંન્યાસી છું.’ એક ગૌડવાસી બ્રાહ્મણે વિષ્ણુમંદિરમાં તેમનું પાદોદક પીધું, તેથી ચૈતન્ય દેવે તેને ત્યાંથી હાંકી કઢાવ્યો. હરિનું નામ લેતી વેળા કોઈએ ‘શ્રીચૈતન્યની જય’ બોલાવી, તો તેથી તેમને બહુ કંટાળો ચઢ્યો હતો. ટુંકામાં કહીએ તો તેમના જેવો વિનયી જગતમાં દુર્લભ છે. તેમણે અહંકારીને પણ વિનયથી વશ કર્યા હતા. વાસુદેવ સાર્વભૌમે તેમને આવી યુવાવસ્થામાં સંન્યસ્ત લેવા માટે ઈપકો આપ્યો. તેના જવાબમાં ચૈતન્ય દેવે કહ્યું કે ‘મને સંન્યાસી ન જાણતા. કૃષ્ણવિરહથી હું ગાંઠો બની ગયો છું, તેથી શિખાસૂત્રાદિ તોડી નીકળી પડ્યો છું. મને આશીર્વાદ આપો કે મારી યુદ્ધિ કૃષ્ણભિમુખી થાય!’ તુંગભદ્રાવાસી ટુન્ડિરામ તીર્થ સાથેના વાદવિવાદમાં ‘હું સંન્યાસી છું, મૂર્ખ છું, કંઈ જાણતો નથી’ એમ કહી તેને ‘જયપત્ર’ લખી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. તે જ રીતે બીજે કેટલેક ઠેકાણે પણ તેમણે એવો જ વિનય દર્શાવ્યો હતો. કેવળ હરિનામની ધૂત ખીજને વશ કરવા માટે પુરતી હતી. પ્રયજન તર્કયુદ્ધ

પછી પણ, સામાની દલીલોના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા પછી તેઓ કીર્તનરૂપી પોતાના અમોઘ અસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતા. મોટા મોટા અસાધારણ પાંડિતો પણ તેમનું અસાધારણ શાસ્ત્રજ્ઞાન, પ્રતિભા અને તર્ક આગળ નમી પડતા. છતાં એ પરાજયસ્વીકારમાં તેમને જરાયે અપમાન લાગતું નહિ. ચૈતન્ય દેવે ૨૪ મે વર્ષે સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરી ૧૮ વર્ષે ઓઢિઆમાં ગાળ્યાં તથા ૬ વર્ષ દક્ષિણ, ઘંઠાવન, ગૌડ વગેરે સ્થળોએ વીતાડ્યાં. ૪૮ વર્ષની ઉમરે (ધ.સ. ૧૫૩૩) આપાદ માસની શુકલ સપ્તમી ને રવિવારને રોજ તેમની અપૂર્વ લીલાનું અવસાન થયું.

આજે ૪૦૦ વર્ષ પછી પાશ્ચાત્ય કેળવણીના અભિમાનથી છાતી કુલાવતા નવયુવકો જે સમાજમાં જાતૃભાવ ખિલવવાને અસમર્થ નીવડ્યા છે, તે સમાજમાં એ જુના સમયમાં એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણે સમાજના મસ્તક અને ચરણને વિષે-બ્રાહ્મણ અને ચંડાળને વિષે-જે સમવેદના જગાડી હતી તે શું અલૌકિક ન ગણાય ! ખીજનું અન્ન ગ્રહણ કરવાથી સામાજિક હલકાઈ ગમે તેટલી ગણાય, પણ તેથી હરિભક્તિને હાનિ પહોંચતી નથી. આવો મહાન સિદ્ધાંત ફેલાવવામાં ચૈતન્ય દેવે એક અપૂર્વ વિજય મેળવ્યો છે. એ દેવરૂપી માનવ મનુષ્ય જાતિનું સન્માન સમજ્યો હતો અને તેણે વિનયપૂર્વક જાહેર કર્યું હતું કે ઈશ્વરની ભક્તિમાં નાતજાતનો ભેદ નથી.

ચૈતન્ય દેવે અંગાળી ભાષા પર એક ખીજે પણ ઉપકાર કર્યો છે. રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર વગેરે પૌરાણિક માણસોની પેઠે આધુનિક કાળમાં જન્મેલાં મનુષ્યોનાં પણ જીવનચરિત્રો લખી શકાય એ વાત તે જમાનાના લોકોમાં કેમે કરી ઉતરતી નહોતી. પાંજરામાં પુરેલા પક્ષીની માફક લોકો બ્રાહ્મણોના મુખમાંથી નીકળતા શ્લોકો પઢી જતા હતા પણ પોતાની નૈસર્ગિક બોલી ભૂલી ગયા હતા. ચૈતન્ય દેવના પ્રભાવથી અંગાળામાં શ્લોકપરંપરાથી નિયંત્રિત યંત્ર સમાન માનવજીવનમાં

નવજીવનનો સંચાર થયો; તેથી બંગાળી ભાષામાં પણ જીવનચરિત્રો લખવાનું શરૂ થયું. નરહરિ જેવા કેટલાય બ્રાહ્મણો બહુ જ આદરપૂર્વક નરોત્તમ જેવા શૂદ્રનાં જીવનો લખી કૃતાર્થ થયા. સાહિત્ય અને સમાજની વાત જવા દઈએ તો પણ ધર્મક્ષેત્રને વિષે ચૈતન્ય દેવ એક એવી અપૂર્વ સામગ્રી મૂકી ગયા છે કે તે યુગયુગાંતર સુધી માનવા-ત્માઓના હૃદયને સંતોષ્યા કરશે.

પદાવલી સાહિત્ય : પદાવલી સાહિત્યનાં બે રત્નો ચંડીદાસ ને વિદ્યાપતિ વિષે ગત પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકરણમાં આવતા પદાવલીકારોમાંના લગભગ બધા ચૈતન્ય દેવના સમકાલીન કે તેની પછી થઈ ગએલા છે. તે જમાનામાં દરેક વૈષ્ણવ પદકર્તા હતો. એથી પદકર્તાઓની સંખ્યા પુષ્કળ મળી આવે છે. બાબુ દીનેશચંદ્ર સેને પોતાના મહાન ગ્રંથમાં ૧૬૫ પદકર્તાઓનાં નામ, પદની સંખ્યા સાથે આપેલાં છે. તેમાંના અગીઆરનાં પદો તો સો કરતાં વધારેની સંખ્યામાં અત્યારે મળી આવ્યાં છે. એમાંના કેટલાકનાં પદો હજી મળતાં આવે છે. કેટલાકનાં પદોમાં નામફર હોવાને લીધે તે પદ કોનું ગણવું તેનો નિશ્ચય થતો નથી. કોઈ કોઈ પદકર્તાઓ તો પોતાને ‘દુઃખિની’ ‘શિવાસહચરી’ ઇત્યાદિ નામથી ઓળખાવે છે, છતાં તેઓ પુરુષ હતા તે તેમનાં પદો પરથી માલમ પડે છે. આવી સ્થિતિમાં રસમયી માધવીદાસ અને રામીનાં પદોને સ્ત્રીઓનાં પદો ગણવાં કે નહિ એ એક પ્રશ્ન થઈ પડે છે. વળી આ સમયમાં થઈ ગએલા ૧૧ મુસલમાન પદકર્તાઓનાં પદો પણ મળી આવે છે.

આ પદકર્તાઓનાં જીવનો જાણવાં બહુ મુશ્કેલ છે. તેઓમાંના થોડાઓએ જ પોતાની ઓળખાણ આપી છે.

આ યુગનો સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ ગોવિંદદાસ છે. એ ચૈતન્ય દેવના સોખતી ચિરંજીવ સેનનો પુત્ર હતો. તેનો મોટો ભાઈ રામચંદ્ર સંસ્કૃતનો પ્રસિદ્ધ કવિ હતો. તેણે બંગાળીમાં કંઈ લખ્યું હોય એમ

લાગતું નથી. એમ કહેવાય છે કે તેણે ‘અંગજ્ય’ નામનું એક પુસ્તક ચૈતન્ય દેવની પૂર્વ અંગાળાની સુસારી ઉપર લખેલું છે, પણ હજી તે પુસ્તકની ભાળ લાગી નથી. એ જમાનામાં રામચંદ્ર વૈષ્ણવ સમાજના ભૂષણ રૂપ હોવા છતાં અંગાળી ભાષામાં તેણે કંઈ લખેલું ન હોવાથી તેનો નાનો ભાઈ ગોવિંદદાસ તેના કરતાં વધારે પ્રખ્યાત થઈ ગયો.

આ પ્રસિદ્ધ કવિ વિષે કેટલાક ગ્રંથોમાં ઇસારો કર્યો છે, પણ તે ઉપરથી તેનું જીવન જાણી શકાતું નથી. કહેવાય છે કે ઇ. સ. ૧૫૩૭ માં જન્મ્યો હતો, ૪૦ વર્ષની ઉંમર સુધી શાકત ધર્મ પાળતો, અને ત્યાર પછી ભયંકર માંદગીમાંથી ઉઠ્યા બાદ વૈષ્ણવધર્મ પાળવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૭ માં શ્રીનિવાસાચાર્ય પાસે તેણે દીક્ષા લીધી. વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકાર્યા બાદ તે ૩૬ વર્ષ જીવ્યો. આ દરમિયાન તેણે પોતાને નામે પ્રચલિત બધાં પદો લખ્યાં હોય એ સંભવિત છે. છેવટના સમયમાં તે ખુદવી નામના ગામમાં પોતાનાં પદોનો સંગ્રહ કરવા રહ્યો હતો એમ ભક્તિરત્નાકર નામના ગ્રંથ પરથી જાણાય છે. ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં કવિ મરણ પામ્યો. એણે કેટલાંક વિદ્યાપતિનાં પદોમાં પોતાનું નામ ધુસાડી દીધું છે. તે સમયે આવી પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાથી આ સંબંધમાં કવિને બહુ ટપકો આપી શકાય નહિ.

બલરામદાસ નામના પુષ્કળ કવિઓ થઈ ગયા, પણ તેમાં ‘પ્રેમવિલાસ’નો રચનાર સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે. તેનાં પદો સુંદર અને સરળ છે. માઆપનાં નામ સિવાય આ કવિ વિષે કંઈ જાણી શકાતું નથી.

જ્ઞાનદાસ વિષે બહુ થોડી હકીકત મળી આવે છે. ચંડીદાસ, વિદ્યાપતિ, ગોવિંદદાસ, અને જ્ઞાનદાસ આ ચાર, વૈષ્ણવ કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જ્ઞાનદાસ ગોંસાઈ વંશમાં ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં જન્મ્યો હતો અને ગોવિંદદાસનો સમકાલીન હતો. કાંદડા ગામમાં તેનો એક

મઠ હજી હયાત છે અને પોષ માસની પૂર્ણિમાને રોજ દર વરસે ત્યાં મહોત્સવ તથા મેળો થાય છે.

ગદાધરના શિષ્ય **યદુનંદન ચક્રવર્તી**એ ‘રાધાકૃષ્ણલીલાસ’ નામનું ૬૦૦૦ શ્લોકનું પુસ્તક રચ્યું છે. પરંતુ તેના કરતાં **યદુનંદન દાસ** વધારે યશસ્વી ગણાય છે. યદુનંદને શ્રીનિવાસની દીકરી હેમલતાની આજ્ઞાથી ઇ. સ. ૧૬૦૭માં ‘કર્ણાનંદ’ નામનું ઐતિહાસિક પુસ્તક લખ્યું છે. ‘ગોવિંદલીલામૃત’માં પણ તેણે હેમલતાના ગુણનું વર્ણન કર્યું છે. તે શ્રીનિવાસાચાર્યના પૌત્ર સુખલયંદ્રનો શિષ્ય હતો. તેણે પદકર્તા તરીકે પુષ્કળ યશ મેળવ્યો છે. **ત્રિમદાસે** ઇ. સ. ૧૬૧૨માં ‘અંસીશિક્ષા’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો, તથા ‘ચૈતન્યચંદ્રોદય’ નામના નાટકનો બંગાળીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. **ગૌરીદાસ** નામનો પ્રસિદ્ધ પદકર્તા ચૈતન્ય દેવનો અનુચર હતો. એમ કહેવાય છે કે ચૈતન્ય દેવે સ્વહસ્તે લખેલાં ગીતો તેણે સાચવી રાખ્યાં હતાં. રાયવસંત નરોત્તમ ઠાકુરનો શિષ્ય હતો. આખર અવસ્થામાં તે ઇંદાબન રહેતો હતો. ભકિતરત્નાકર અને નરોત્તમવિલાસમાં આ કવિનું નામ આવે છે. શ્રીખંડનો **નરહરિ સરકાર** (ઇ. સ. ૧૪૭૮-૧૫૪૦) ચૈતન્ય દેવનો સમકાલીન હતો. ઓઢિઆમાં તે તેમની સાથે જ રહેતો હતો, અને પરણ્યો નહોતો. પ્રસિદ્ધ કવિ લોચનદાસના ગુરુ અને ‘ચૈતન્યમંગલ’ નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ રચવાનું સૂચવનાર તરીકે નરહરિની કીર્તિ ગવાય છે. એણે ‘ગૌરીલીલા’ ને લગતાં પદો પ્રવર્ત્તવિલાં હોવાથી વૈષ્ણવોમાં તે બહુ પ્રસિદ્ધ છે. એના અનુગામી તરીકે **વાસુદેવ** ઘોષ બહુ યશસ્વી થઈ ગયો છે. **વસુ રામાનંદ** કુલીનગ્રામના માલાધર વસુનો પૌત્ર થાય. તેણે દારકાથી ઓઢિઆ સુધી ચૈતન્ય દેવની સાથે મુસાફરી કરી હતી. ચૈતન્ય દેવ તેને પોતાનો મિત્ર માનતા હતા. સુપ્રસિદ્ધ રામાનંદરાય ઓઢિઆના પ્રતાપરૂ નામના રાજાના એક મોટા અમલદાર હતા; તેમણે ‘જગન્નાથવલ્લભ’ નામનું નાટક લખ્યું છે; ચૈતન્ય દેવ તેના દર્શન કરવા માટે જાતે વિદ્યાનગર ગયા હતા. એ રસિક ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ

તરીકે વૈષ્ણવોમાં બહુ પંકાય છે. ઇ. સ. ૧૫૩૪ના માઘ માસમાં તેઓનું અવસાન થયું. ઘનશ્યામ નામથી નરહરિ ચક્રવર્તીએ પુષ્કળ પદો લખ્યાં છે. તે ગોવિંદદાસનો પૌત્ર હતો.

પીતાંબરદાસે ‘રસમંજરી’માં પુષ્કળ પદોનો સંગ્રહ કર્યો છે. તેમાં તેનાં પોતાનાં પદો પણ મળી આવે છે. એ પુસ્તકમાં વિદ્યાપતિ, ગોવિંદદાસ વગેરેનાં પુષ્કળ પદો છે. એ ગ્રંથની ગોઠવણી જોતાં જણાય છે કે પીતાંબરમાં સંકલનકલા અદ્ભુત હતી. દીલગીરી એટલી જ કે તે સંગ્રહમાં તેના પિતા રામગોપાલનાં પદો કંઈક અધિક પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. વળી ચંડીદાસનાં બેએક પદો તો પિતાને નામે ચઢાવી દેવામાં તેણે પિતૃભક્તિની પરાકાષ્ઠા બતાવી છે. તેનાં પોતાનાં પદો બહુ સુંદર છે.

જગદાનંદ વૈદ્ય જાતિનો હતો. તેના જીવન વિષે કેટલીક અલૌકિક વાતો પ્રચલિત છે. તે ઇ. સ. ૧૭૮૨માં મરણ પામ્યો હતો. વૈષ્ણવ-દાસના ‘પદકલ્પતરુ’માં એનાં પદો મળી આવે છે. તેનાં પદોની વિશેષતા એ છે કે સુંદર શબ્દો-પદ્ધતિ તે લલેને અર્થશૂન્ય હોય-ગોઠવી એક પ્રકારનો અપૂર્વ કર્ણપ્રિય ઝંકાર ઉત્પન્ન કરી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી દેવા. તેણે ઝડઝમકની જે ઝડી ચલાવી છે તે અંગાળી સાહિત્યમાં નૂતન જ છે. તેણે પુષ્કળ મહેનત કરી કવિતા રચવાની એક પ્રણાલિકા ગોઠવી કાઢી છે. પ્રાચીન પદ્ધતિ મુજબ અંગાળી ભાષામાં અલંકારશાસ્ત્ર ઉતારવાનો આ કવિનો પહેલો તેમજ છેલ્લો પ્રયત્ન હતો.

અંશીવદનનાં કેટલાંક પદો સુપ્રસિદ્ધ છે. તેનો પૌત્ર રામચંદ્ર વિખ્યાત પદકર્તા ગણાય છે. તેના લાઇ શાચીનંદને ‘ગૌરાંગવિનય’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે.

આ સિવાય ‘ચૈતન્યચંદ્રોદય’ વગેરેનો લેખક પરમાનંદ સેન,

સાડાત્રણ ભક્તોમાંની અર્ધી ભક્તાણી માધવી વગેરેનાં પદો પણ પ્રખ્યાત છે.

આ સ્થળે કહી રાખવું જોઈએ કે જેઓ મોટા મોટા ગ્રંથો લખી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે, અથવા જેઓના ગ્રંથો કરતાં તેમનાં જીવન જ વધારે સુરભિમય છે તેના વિષે પછીથી કહેવામાં આવશે.

આ યુગના કવિઓ ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિ કરતાં ઉતરતા છે. છતાં તેઓમાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ કવિ છે. નરહરિ, ગોવિંદદાસ, જ્ઞાનદાસ વગેરેનાં પદોમાં પ્રેમ સાથે ભક્તિ ભળેલી છે. ચંડીદાસનાં તેમજ વિદ્યાપતિનાં પદોમાં પ્રેમ સિવાય બીજું કંઈ નથી. ભક્તિ સાથે નિર્મળતા હોય છે, પણ ગાઢતા ઓછી હોય છે; પ્રેમથી ચીતરેલી મૂર્તિને આલિંગન કરવાથી પ્રાણ શાંત થાય છે, પણ ભક્તિથી આંકેલી મૂર્તિને પદસ્પર્શ કરતાં જીવન કૃતાર્થ થાય છે. આથી પ્રેમ કરતાં ભક્તિથી આંકેલી જીભી જુદી જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. ભક્ત પોતાનો આરાધ્ય ન મળે તો ફરી તપ તપવા લાગે, પણ પ્રેમી તો રીસ ચઢાવે; અને છતાં આત્મસમર્પણની ઇચ્છા તો જેવી ને તેવી જાગ્રત જ રહે. ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિ સાથે આ કવિઓની આટલી જુદાઈ છે.

વૈષ્ણવ કવિઓનો પ્રેમ કાંઈ વેચવાની વસ્તુ નથી. દાન એ જ એ પ્રેમનો ધર્મ છે, દાન એ જ એ પ્રેમનું સુખ છે; પ્રતિદાનને આમાં સ્થાન નથી. ફૂલની સુગંધી વિના મૂલ્યે વહેંચાય છે; ચંદ્રનું અન્વણું કે મલયસમીર કંઈ ક્યવિક્યની સામગ્રી નથી. પ્રાતઃકાળનાં સૂર્યરસ્મિ શીતકાળનાં કેટલાં મધુર લાગે છે? છતાં શાલની પેઠે તેની કીંમત ખેસતી નથી; વનમાં ખીલી નીકળતાં કુંદ, જીર્ણ, જાઈ વગેરે ગૃહસુંદરીઓ કરતાં કંઈ ઓછાં સુંદર નથી છતાં તેને માટે કંઈ ખર્ચ કરવું પડતું નથી; આ પ્રેમ પણ એવો અમૂલ્ય છે.

પંદરમી સદીમાં બંગાળામાં એ પ્રેમ અને સૌંદર્યપૂજનો પ્રભાવ પરિપૂર્ણ જાણ્યો હતો. અત્યારની પ્રેમકવિતા એ જમાનાની છાયા માત્ર છે. એ જમાના જેવી પ્રેમકવિતા તો કદી લખાશે કે

નહિ એ શંકાનો વિષય છે. એ જમાનાની સ્વપ્નમયી ચિત્રલેખા વિજ્ઞાનના શીતળ નિહારિકામાં ગુંથાઈ અત્યારે હંમેશને માટે અસ્પષ્ટ થતી જાય છે. આ પુષ્પતરુપલ્લવમંડિત પૃથ્વી પહેલાં જેવી હતી તેવીજ અત્યારે પણ સુંદર છે, પણ આપણે તેની સુંદરતા અનુભવવાની શક્તિ ગુમાવી બેઠા છીએ.

આ યુગના પદકર્તાઓમાંના ગોવિંદદાસે વિદ્યાપતિનું અનુકરણ કર્યું છે. મૈથિલ કવિના પદમાં અનુભવની ગાઢતા અને ઉદ્દીપના શક્તિ વિશેષ છે, ત્યારે ગોવિંદના પદોમાં સ્વાર્થત્યાગ અને પવિત્રતા વિશેષ છે. કવિત્વના હિસાબે ગોવિંદ વિદ્યાપતિ કરતાં ઉતરતો ગણાય, પણ બહુ ઉતરતો નથી. વિદ્યાપતિ જેમ ગોવિંદદાસનો આદર્શ છે તેમ ચંડીદાસ જ્ઞાનદાસનો આદર્શ છે. જ્ઞાનદાસનાં કેટલાંક પદો તો ચંડીદાસનાં જેવાં જ મધુર છે. જ્ઞાનદાસનાં પદોમાં નાયકનો પ્રેમવિકાસ બહુ સુંદર છે. બલરામદાસે કોઈનું અનુકરણ કર્યું નથી. તે ચંડીદાસની જેમ સ્વભાવને જ અનુસર્યો છે. તેનાં પદો પ્રેમનો સુંદર વિકાસ છે. ગોવિંદદાસ, જ્ઞાનદાસ અને બલરામદાસ અનુક્રમે ઉતરતી શક્તિવાળા કવિ છે, પણ તેઓની વચ્ચેનું અંતર બહુ થોડું છે.

વૈષ્ણવ કવિઓનાં પદોનો સંગ્રહ કરનાર સૌ પહેલો આહિલ મનોહરદાસ હતો. તેનો સંગ્રહ ‘પદસમુદ્ર’ ના નામથી ઓળખાય છે પણ એ હજી દુષ્પ્રાપ્ય રહ્યો છે. ઇ. સ. ની સોળમી સદીના છેવટના ભાગમાં એ સંગ્રહ થયો હોય એમ જણાય છે. એમાંનાં પદોની સંખ્યા ૧૫૦૦૦ ની છે. ત્યાર પછી તરત જ શ્રીનિવાસાચાર્યના પૌત્ર રાધામોહન ઠાકુરે ‘પદામૃતસમુદ્ર’ નામથી એક સંગ્રહ કર્યો. તેમણે એ સંગ્રહમાં ‘મહાભાવાનુસારિણી’ નામક સંસ્કૃત ટિકા આપી છે, તે બહુ સુંદર છે. અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં રાધામોહનના શિષ્ય વૈષ્ણવદાસે ‘પદકલ્પતરુ’ નામનો એક ત્રીજો સંગ્રહ બનાવ્યો છે. આ સિવાય ‘પદકલ્પલતિકા’, ‘ગીતચિંતામણિ’ વગેરે બીજા પણ પુષ્કળ સંગ્રહગ્રંથો રચાયા છે.

પદસમુદ્ર બહુ મોટો ગ્રંથ છે. ‘પદામૃતસમુદ્ર’માં શાધામોહન ઠાકુરે પોતાનાં પદોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. ‘પદકલ્પલતિકા’ના સંગ્રહકારે પદો ગોઠવવામાં કમાલ કરી છે, પરંતુ તેમ કરવામાં તેણે ભાવ કરતાં શબ્દસૌષ્ઠવ તરફ વધારે લક્ષ આપ્યું છે. વળી તે સંગ્રહ બીજા સંગ્રહને મુકાબલે બહુ નાનો છે; તેમાં માત્ર ૩૫૧ પદો જ છે. એકંદર રીતે વૈષ્ણવદાસ કૃત ‘પદકલ્પતરુ’ સૌથી સારો સંગ્રહ કહેવાય. તેમાં ૩૧૦૧ પદો છે. ‘પદામૃતસમુદ્ર’ તેથી નાનું પુસ્તક છે છતાં તેમાં ૪૦૦ પદો તો સંગ્રહકારનાં પોતાનાં છે. વૈષ્ણવદાસે પોતાના સંગ્રહમાં કેવળ ૨૭ પોતાનાં પદો આપેલાં છે અને તે પણ વંદનાસૂચક હોવાથી બહુ ભારે પડતાં નથી. વૈષ્ણવદાસે સંગ્રહ કરવામાં બહુ શ્રમ લીધો છે. ગ્રંથના ૪ વિભાગ કરી નાખ્યા છે અને દરેક વિભાગમાં કેટકેટલાં પદો ગોઠવેલાં છે તેનો છેવટે હિસાબ આપ્યો છે. જોકે એ હિસાબ પ્રમાણે હાલની છાપેલી પ્રતોમાં પદસંખ્યા મળી આવતી નથી. ‘પદકલ્પતરુ’નો આદિ ને અંત ભાગ સુંદર નથી. વૈષ્ણવ કવિઓનાં પદો સર્વાંત્ર સુંદર હોતાં નથી; તેમાં વારંવાર પુનરુક્તિ દોષ આવે છે. પરંતુ ‘પદકલ્પતરુ’ના દરેક પાનામાં એવું એકાદ પદ કે બેચાર લીટીઓ મળી આવે છે કે તે વાંચતાં જણાય છે કે કવિએ સરસ્વતીના હાથમાંથી કલમ ઝુંટવી લઈ આ લખ્યું છે.

આ સંગ્રહોમાં અક્ષરાનુક્રમ મુજબ પદો ગોઠવેલાં નથી. પદાવલી સાહિત્ય ગ્રેમનું શાસ્ત્ર છે. ગ્રેમનું રહસ્ય બતાવવા બીજા કોઈ પણ દેશના સાહિત્યે આવો પ્રયત્ન કરેલો નથી. અલંકારશાસ્ત્રમાં ૩૬૦ પ્રકારના નાયિકાભેદ બતાવેલા છે. તે ઉપર વૈષ્ણવ કવિઓએ પોતાની પીછી ચલાવેલી છે; અલંકારશાસ્ત્રનાં લક્ષણોને વૈષ્ણવ કવિઓએ સજીવ બનાવી તેમાં રંગ પૂર્યો છે; આ ચિત્રા નિહાળી આપણે મુગ્ધ બની જઈએ છીએ. સંગ્રહકર્તાઓએ પણ તે માટે જ અક્ષરાનુક્રમ ન સ્વીકારતાં આવાં જુદાં જુદાં ચિત્રાના એક જ ભાવવાળાં પદોને

એક જ સ્થળે ગોઠવી ઔચિત્ય જાળવ્યું છે. દષ્ટાંત તરીકે ‘મુરલીશિક્ષા’ નામક પદો લઈએ. તેનું પહેલું પદ વૃંદાવનદાસનું છે. તેમાં રાધિકા કૃષ્ણની પાસે વેશપરિવર્તન અને અંસીવાદનની રજા માગે છે. તે પછીનું પદ જ્ઞાનદાસનું છે. તેમાં વેશપરિવર્તન પૂર્ણ થયું છે, પરંતુ રાધિકાને વાંસળી વગાડતાં આવડતી નથી. એ કૃષ્ણ પાસે જઈ તે કઈ રીતે વગાડવી એ શીખવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. ત્રીજું પદ શિવાનંદનું છે. તેમાં કૃષ્ણ રાધિકાને વાંસળી વગાડતાં શીખવે છે. ચોથું પદ ચંદીદાસનું છે. રાધા કૃષ્ણનું અને કૃષ્ણ રાધાનું રૂપ લે છે, વેશપરિવર્તન સંપૂર્ણ થઈ ચૂક્યું છે, રાધા સુલલિત સ્વરે વાંસળી વગાડે છે અને સખીઓ ઝોળખી ન શકવાથી ‘આજે મોરલી કોણ વગાડે છે!’ વગેરે પ્રશ્નો પૂછે છે. અક્ષરાનુક્રમ કરતાં આવી ગોઠવણી કરવામાં વધારે કળા વાપરવાની જરૂર પડે છે એ સુઝ વાચકોને કહેવાની જરૂર ન જ હોય. અને તેમ કરવામાં સંગ્રહકારો પુરેપુરા સફળ નીવડ્યા છે.

અંગાળી સાહિત્યમાં આ પદાવલીસાહિત્ય ઉત્તમોત્તમ સૃષ્ટિ છે; જે જાતિ ઉદ્ભવપૂર્ણ ઉન્નતિને રસ્તે દોડતી હોય છે તેઓના સાહિત્યમાં પુરુષાર્થનાં સજીવ ચિત્રો પુષ્કળ નજરે પડે છે; તે દેશમાં નરનારી-જીવન નાટકીય ચરિત્રના ગૂઢ સૌંદર્ય અને મહત્વમાં પ્રગટ થાય છે. રામાયણ અને મહાભારત એક વખતે હિંદુઓનાં એવાં ચરિત્રો બ્યક્ત કરતાં હતાં. પરંતુ સ્થિતિચક્ર દ્વય; છિન્નલિન્ન જાતિ માટે અશ્રુ સિવાય ખીજું શું બાકી રહ્યું હોય? પરંતુ જે દુઃખમાં દયાની લિક્ષા ન હોય તે દુઃખ પણ ગૌરવની સામગ્રી ગણવી જોઈએ. અંગાળી પદાવલી-સમુદ્રમાંથી દયાની લિક્ષાનો ધ્વનિ ઉઠતો નથી. તેમાં તો ભક્તિનો જીવાળ ચઢ્યો છે; તેમાં મહત્વ અને સૌંદર્યની છાયા તરવરી રહી છે.

આ ગીતકવિતાને માટે બાપુ દીનેશચંદ્ર કહે છે કે ‘આ ગીતકવિતા આપણે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાનાં સાહિત્યપ્રદર્શનમાં લઈ

જઈ આત્મગરિમાના રાજ્યના રહેવાશીઓને આત્મવિસર્જનની કથા સંભળાવી મુગ્ધ બનાવી શકીએ ખરા !’

ચરિતશાખા : ગોવિંદદાસની નોંધ: ચૈતન્ય દેવના પ્રભાવશાળી આદર્શ ઉપરથી બંગસાહિત્યમાં જીવનચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ. મનુષ્યનું નૈસર્ગિક ચરિત્ર એક વખતે શાસ્ત્રના પડદા પાછળ છુપાઈ રહ્યું હતું. તેથી ચૈતન્ય દેવ પહેલાં શાસ્ત્રના અનુવાદો અને શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ સિવાય બીજું કંઈ લખાતું નહિ. ચૈતન્ય દેવે પોતાના જીવનદ્વારા સમજાવ્યું કે મનુષ્યલીલાના સૌંદર્યથી જ શાસ્ત્ર ઉજ્જવલ બને છે અને મનુષ્ય શાસ્ત્રથી પણ મહાન છે. પુસ્તકમાં જે ભાવ અને ચરિત્ર ક્યેલું હોય છે તે મહાજનોના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

જીવનચરિત્ર લખાયાં તો ખરાં પણ પૌરાણિક ચરિત્રના ઓથારે ચાંપેલા લેખકો મનુષ્યોના વાસ્તાવિક ગુણોને તરછોડતાં શીખેલા હોવાથી ચૈતન્ય દેવ જેવા શુદ્ધ ઐતિહાસિક નરને પણ ઐતિહાસિક હકીકતોથી રંગદોળવાતું ચૂમ્યા નહિ. વળી તેઓ સારી પેઠે કેળવાએલા હોવાથી શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો આપી એ બાબતને સિદ્ધ કરવામાં પણ પાછા પડ્યા નહિ. તે વખતે ધર્મના પ્રચાર માટે એ જરૂરનું પણ હતું.

ચૈતન્ય દેવના કેટલાક સાળતીઓ પોતાની નિત્યનોંધ મૂકી ગયા હતા. તે નોંધ અને કેટલીક દંતકથાઓ પર આધાર રાખી વૃંદાવનદાસે ચૈતન્યભાગવત નામે એક ઉત્કૃષ્ટ ઐતિહાસિક ગ્રંથ રચ્યો છે. ત્યાર બાદ કૃષ્ણદાસે પણ તે જ વિષય પર ‘ચૈતન્યચરિતામૃત’ નામનું અપૂર્વ લક્ષિતમિશ્ર દર્શનાત્મક પુસ્તક લખ્યું છે. આ નિત્યનોંધો એ વખતે ‘કડ્યા’ના નામથી ઓળખાતી. ચૈતન્ય દેવના જીવન વિષેની આવી નોંધોમાં ગોવિંદદાસ અને મુરારિગુપ્તની નોંધો પ્રખ્યાત છે. પણ તેમાંની બીજી સંસ્કૃતમાં હોવાથી આપણે માટે નકામી છે.

ગોવિંદદાસ બહુ ભણેલો નહોતો; તેણે જે બે વર્ષની નોંધ લખેલી છે તે નજરેનજર જોઈને જ લખેલી છે. તેના લખાણમાં

એટલી બધી સરળતા અને સત્યપ્રિયતા છે કે નોંધ ફેરોગ્રાફની માફક શુદ્ધ અને સુંદર જણાય છે. જો કે મનુષ્યકૃત ઇતિહાસ કદી પૂર્ણ અને અસંદ્ધિગ્ધ હોઈ શકે નહિ છતાં ગોવિંદની નોંધ ધણે ભાગે પ્રામાણિક ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે માની લઈએ તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી.

ચૈતન્ય દેવના ચરિત્રલેખકોમાંના વૃંદાવન તથા કૃષ્ણદાસે તેમને નજરેનજર જોયા નહોતા; પરંતુ ગોવિંદદાસ તો બે વરસ સુધી રાતદહાડો પોતાના ચરિતનાયકની આંખ તળે રહ્યો હતો. જ્યાંનંદે ચૈતન્ય દેવને જોયા હતા ખરા પણ તેના ચરિતમાં કડયાના જોવી આશુષ ઘટના નથી. ગોવિંદનાં વર્ણનો પાંડિત્ય કે કૃત્રિમતાથી દુષિત બન્યાં નથી.

ગોવિંદ જાતનો લુહાર હતો. સ્ત્રીએ તેને ‘મૂખ’ ‘બેવકુફ’ ઇત્યાદિ શબ્દોથી વધાવ્યા બદલ તેણે ઇ. સ. ૧૫૦૮માં ધર છોડ્યું હતું. ખીજે વરસે માધ માસના પહેલા પખવાડિઆમાં ચૈતન્ય દેવે સંન્યસ્ત લીધું. એટલે ચૈતન્ય દેવના સંન્યસ્ત પહેલાં એક વર્ષ અગાઉ ગોવિંદે તેમનાં દર્શન કરેલાં. ચૈતન્ય દેવ ગંગાતીરે સ્નાન કરતા હતા; ગોવિંદ તેને જોઈ મુગ્ધ બની ગયો હતો.

ગોવિંદદાસ ચૈતન્ય દેવ સાથે મુસાફરી કરવા નીકળ્યો હતો. ચૈતન્ય દેવની મુસાફરી બહુ લાંબી હતી. તેઓ ગુજરાતમાં પણ આવ્યા હતા. અંગાળમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ મુસાફરી કરતા કરતા તેઓ પુના આવ્યા હતા અને ત્યાંથી કેટલાંક શહેરોમાં થઈ નાસિક અને ત્યાંથી દમણ આવ્યા હતા. ત્યાંથી તાપી નદી ઓળંગી ભરૂચ, ભરૂચથી વડોદરા, વડોદરાથી અમદાવાદ અને ત્યાંથી સાબરમતી ઓળંગી તેઓ ધોધા ગયા હતા. કડયામાં અમદાવાદના ઐશ્વર્યનું સાફ વર્ણન કરેલું છે. ધોધામાં તેણે બારમુખી વેશ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. ત્યાંથી જહરાબાદ, સોમનાથ, જુનાગઢ થઈ તેઓ આશ્વિન માસમાં દારિકા ગયા

હતા. આશ્વિનની ૧૬ મી તારીખે દારિકાથી નીકળી નર્મદાને કિનારે આવેલા દાહોદ નગર આગળ આવ્યા હતા, અને ત્યાંથી મધ્યપ્રાંતમાં થઈ સીધા જગન્નાથપુરી પહોંચ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૫૧૦ ના વૈશાખની ૭ મી તારીખે તેમણે મુસાફરી શરૂ કરી હતી તે ઇ. સ. ૧૫૧૧ ના માઘની ૩ જીએ જગન્નાથપુરીમાં પ્રત્યાગમન કર્યું હતું. અર્થાત્ ૧ વરસ, ૮ માસ ને છઠ્ઠીસ દિવસમાં આ અધી મુસાફરી પુરી થઈ હતી.

આ નોંધમાં તે સમયનાં ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક વર્ણનો પુષ્કળ મળી આવે છે. એ નોંધને કાવ્ય કે ઇતિહાસનું ખોખું કહીએ તો પણ ચાલે તેવું છે. એ એક વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર છે. ચૈતન્ય દેવની મૂર્તિ અશિક્ષિત લુહારને હાથે પણ બહુ સુંદર રીતે ઘડાઈ છે. સિદ્ધવટેશ્વરમાં તીર્થરામ નામના ઘનવાને મોકલેલી એ વેશ્યાઓથી ચૈતન્ય દેવ ચલિત થતા નથી. વેશ્યાઓ નાના પ્રકારના ચાળા કરે છે, પણ ચૈતન્ય દેવ ‘ઓ માતા’ કહી તેમને પ્રણામ કરે છે; એ જોધ વેશ્યાઓ તેમની શિષ્યા થાય છે. આ વર્ણન ગોવિંદે બહુ સુંદર રીતે પોતાની નોંધમાં ઉતાર્યું છે. એ જ રીતે બીલપંથ અને નારાજી નામના એ લુટારા અને ખારમુખી વેશ્યા પણ ચૈતન્ય દેવ આગળ પોતાનું ગુમાન વિસર્જન કરે છે. ગુર્જરી નગરમાં ચૈતન્ય દેવની પ્રેમમય મૂર્તિ જોવા આખું ગામ ઉછળી પડે છે, એ મનુષ્યરૂપી દેવના શરીરમાં એક પ્રકારની આશ્ચર્યકારક પ્રતિભાનું પ્રકટીકરણ વારંવાર થાય છે, ઇત્યાદિ નિહાળી પોતાને થતી લાગણી ગોવિંદે અતિ સુંદર ભાષામાં ઉતારી છે.

પ્રાચીન કવિઓનાં વર્ણનોમાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની જાણી અરાબર પડેલી જણાતી નથી; પણ ગોવિંદના વર્ણનોમાં આધુનિક કવિઓના જેવું જ કુદરતનું વર્ણન મોટું પડે છે. નીલગિરિ પર્વત અને કન્યા-કુમારીનાં વર્ણનોમાં કવિએ સારી સફળતા મેળવી છે.

વળી ગોવિંદદાસના કડયાનો બીજો ગુણ એ છે કે તેમાં સાંપ્રદાયિક સંકીર્ણતાનું નામ નથી. આ નિર્મળ કાવ્ય સર્વત્ર સુરુચિસંપન્ન અને સરળ છે. પછીના લેખકોનો વૈષ્ણવી વિનય પણ ઠેકઠેકાણે સાંપ્રદાયિકતાના મિશ્રણથી દુષ્ટ બની ગયો છે; પરંતુ ખુદ ચૈતન્ય દેવ સંપ્રદાયથી પર હોવાથી તેના પ્રિય અનુચરના લખાણમાં પણ સાંપ્રદાયિકપણાની ગંધ આવતી નથી. જે મહાપુરુષ નારાયણગઢમાં શિવમૂર્તિ જોઈ હરહર કરતા જમીન પર આજોટી પડ્યા હતા, જલેશ્વરમાંના બિલેશ્વરનાં દર્શન માટે જેણે લાંબી મુસાફરી ખેડી હતી અને સોમનાથનાં દર્શન કરી જે એટલા બધા વ્યાકુલ બની ગયા હતા કે એ વ્યાકુળતા શબ્દ દ્વારા કહી શકાય જ નહિ, તે મહાપુરુષ શૈવધર્મ પ્રતિ વિમુખ હોય એમ બને જ નહિ. એ જ રીતે ત્ર્યંબકમાં રામનાં પગલાં, પંચવટીમાં ગણેશની મૂર્તિ, દમણમાં અષ્ટભુજની મૂર્તિ વગેરે જોઈ તેમણે એવી જ ભક્તિ દર્શાવી હતી. ‘કડયા’નો અસાંપ્રદાયિક ભાવ જોઈ કેટલાક ચુસ્ત વૈષ્ણવો એને બનાવટી ઠરાવવા માગે છે, પરંતુ બાલ્ય દીનેશચંદ્ર જેવા વિદ્વાન આ ‘કડયા’ને પ્રામાણિક ઠરાવે છે.

ગોવિંદ સરળ અને નિરભિમાની છે. તેણે ચૈતન્ય દેવની પેઠે સંન્યસ્ત સ્વીકાર્યું હતું. સંસારરૂપી સુવર્ણશૃંગબદ્ધા તોડતી વેળા તેને શી લાગણીઓ થઈ હતી તે તેણે ક્યાંય જણાવેલું નથી; જો કે બીજા કેટલાક વૈષ્ણવ કવિઓએ વૈષ્ણવોચિત વિનયના છદ્મવેશમાં આ બાબત જણાવી આત્મપ્રશંસા કરી છે, પરંતુ ગોવિંદે તો તે બાબત ન જણાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પૂર્વાવસ્થા તેણે બાળે હૃદયમાંથી હાંકી કાઢી ન હોય એવું જણાય છે. કદાચ એ સરળ ભક્તને સંસારમાં કંઈ સુખ મળ્યું ન હોય તો પણ કોણ બાળે!

ચૈતન્ય દેવની ભાવમયી ભક્તિના જીવાળો પોતાના સમક્ષ ચઢતા હોવા છતાં ગોવિંદ હંમેશના સહવાસને લીધે એ દશ્ય જોઈ લાગણી

વશ થઈ જતો નહિ છતાં કોઈ વેળા તેના હૃદયમાં પણ કોઈ અપૂર્વ સાક્ષાત્કાર થતો ખરો. ચૈતન્ય દેવ સાથેના સહવાસની શરુઆતમાં એવા એક પ્રસંગે તેને ફક્ત એટલી જ ઇચ્છા થયેલી કે ‘હું તેમના અશ્રુજળ વડે પગ ધોઈ!’ ત્યાર બાદ અનેક વાર ચૈતન્યની ઉન્માદ દશા નિહાળવાથી તેની નિત્ય નવીન સ્વાદ લેવાની શક્તિ નાશ પામી હતી છતાં ભક્તિ ઓછી થઈ નહોતી એકાદ બે પ્રસંગે પ્રભુથી છુટા પડવાનું થતાં જ તેની આંખમાંથી દડદડ કરતાં અશ્રુ વહ્યાં હતાં, એ તેની ભક્તિ દર્શાવી આપે છે.

ગોવિંદનું નૈતિક ચરિત્ર અતિ વિશુદ્ધ હતું. ચૈતન્ય દેવને કોઈ પણ બાળતમાં તેણે સલાહ આપવાનું સાહસ કર્યું નહોતું. કેવળ જે દિવસે તેઓ વેશ્યાઓ પાસે જવા તૈયાર થયા ત્યારે ગોવિંદે ‘મારા મત પ્રમાણે ત્યાં જવાની જરૂર નથી’ એટલું કહી ચૈતન્ય દેવને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. કેવળ આ પ્રયત્ન જ તેનું નૈતિક ચારિત્ર વિશુદ્ધ હોવાની સાબિતી માટે પુરતો છે.

ગોવિંદે ચૈતન્ય દેવના રૂપનું વર્ણન કરતાં અતિશયોકિત વાપરી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેની નોંધમાં જે વર્ણનો આવે છે તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. મહારાષ્ટ્રમાં મુસાફરી કરતાં ગોવિંદ કહે છે કે ‘મારી પાસે આવી કેટલાક લોકો ‘કાંઈમાંઈ’ કરવા લાગ્યા પણ હું કંઈ ન સમજ્યો. શચીનંદન તો તે ભાગમાં લાંબો કાળ મુસાફરી કરવાથી તેમની ભાષા સમજતા થઈ ગયા હતા.’ આ વર્ણન કેટલું સ્વાભાવિક છે ! ચૈતન્ય દેવને અવતાર માનનારા તો કેવળ ઐશિક સત્તાને જ આગળ કરી આનો ખુલાસો કરવા તૈયાર થાય છે. વળી હરિપુરમાં કેશવ સામંત ઉપર ચૈતન્ય દેવ પોતાનો પ્રભાવ પાડી શક્યા નહિ, એ વાત ‘કડયા’ સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. ચૈતન્ય દેવની ઐશિકતા અહીં પણ સ્વીકારાઈ નથી છતાં ‘કડયા’માંનું ચૈતન્યજીવન વાસ્તવિક રીતે ભવ્ય છે.

લાંબી મુસાફરી કરી ચૈતન્ય જગન્નાથપુરી આવ્યા. નવદ્વીપની ભક્તમંડળી તેના વિરહથી ખૂરતી હતી. આખા અંગાળાના વૈષ્ણવો તેમને માટે તલસી રહ્યા હતા. તેઓ બધા તેમને મળવા આવ્યા. આ મુલાકાતનું વર્ણન કરતાં ગોવિંદની કલમ ખિલી નીકળે છે. એ વખતનું વર્ણન એક ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રપટની માફક તે દોરી શક્યો છે.

‘કડયા’માં દોષ પણ છે. ચૈતન્ય દેવના ઉપદેશોનું મનોહરપણું તેમાં બિલકુલ નથી. અણુઘડ નોકર પાસેથી તેની આશા ન જ રખાય. જે ઉપદેશ સાંભળી સેંકડો માણસો મંત્રમુગ્ધ બની જતા, તે ઉપદેશ ગોવિંદની લેખિની યથાર્થ ભાવે ‘કડયા’માં ઉતારી શકી નથી. રામાનંદ રાય સાથેની વાતચીતની અને દક્ષિણના મોટાં મોટા પંડિતો સાથેની ચર્ચાની નોંધ ઉંચી કેળવણીને અભાવે ગોવિંદ લખી શક્યો નથી; કૃષ્ણદાસ કવિરાજ જેવા વિદ્વાન ગોવિંદની જગાએ હોત તો આ બાબતમાં પુષ્કળ જાણવાનું મળત !

ગોવિંદની આ નોંધ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે હુહાર જેવી જાતિમાં પણ તે વખતે પોતાનો ધંધો છોડી તેથી ઉંચો ધંધો ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હતી; સમાજનું અસ્થાયી સીમાબંધન કોઈ પણ વખતે માનવસ્વભાવનું વાસ્તવિક બંધન ગણાયું નથી.

જ્યાનંદનું ચૈતન્યમંગલ : જ્યાનંદનો જન્મ વર્દમાન જિલ્લામાં પ્રસિદ્ધ સ્માર્ત રઘુનંદનના વંશમાં થયો હતો. તેણે પોતાના કાકાઓની ચૈતન્યસંપ્રદાય તરફ ઓછી ભક્તિ માટે દીલગીરી દર્શાવી છે. પણ તેના કુટુંબનાં બીજાં ધણાં માણસો એ સંપ્રદાયમાં હતાં એમ જણાય છે. જ્યાનંદ મોસાળમાં જન્મ્યો હતો. તેની માએ છોકરાં જીવતાં ન હોવાથી તેનું નામ ‘ગુઈયાં’ પાડ્યું હતું. ચૈતન્ય દેવ ઓઢિઆમાંથી વર્દમાન જતાં કવિના પિતા સુબુદ્ધિરાયને ત્યાં ઉતર્યા ત્યારે તેઓ કવિનું નામ ‘જ્યાનંદ’ પાડતા ગયા. તેનો જન્મકાળ ઇ. સ. ૧૫૧૧ થી ૧૫૧૩ સુધીનો ગણાય છે. તેણે ગદાધર પંડિતની આજ્ઞાથી ચૈતન્યમંગલ લખ્યું છે.

જ્યાનંદનું ચૈતન્યમંથલ પ્રામાણિક ગ્રંથ છે. કેટલીક બાબતમાં તે ગ્રંથ વૈષ્ણવોના પ્રચલિત અભિપ્રાયથી જુદો પડે છે. જ્યાનંદે કેટલીક ઐતિહાસિક હકાકતો જાહેરમાં મૂકી છે : ચૈતન્ય દેવના પૂર્વજો ઓઢિઆમાંના જંગપુરમાં રહેતા હતા. ત્યાંથી તેઓ મહારાજ કપિલેન્દ્ર દેવના ભયથી નાસી શ્રીહટ્ટમાં જઈ રહ્યા. વળી ચૈતન્ય દેવના અવસાન સંબંધમાં પણ જ્યાનંદ ખરી વાત જણાવે છે. એક દિવસ આષાઢ માસમાં કીર્તન કરતાં ચૈતન્ય દેવના પગમાં ઘટ વાગી; એકાદ બે દિવસમાં એ દુઃખ વધી પડ્યું. પાંચમને રોજ તેઓ પથારીવશ થયા અને સાતમને દિવસે મરણ પામ્યા. ચૈતન્ય દેવના અવસાનની અલૌકિક વાતો આ લખાણ પરથી ખોટી પડે છે. ચૈતન્ય દેવના જન્મ પહેલાં નવદ્વીપમાં નાના પ્રકારની ઉચલપાચલ થઈ હતી, એ વૃત્તાંત પણ આ પુસ્તક સિવાય બીજે ક્યાંય જણાતું નથી. એ ઉચલપાચલમાં નવદ્વીપના કેટલાય બ્રાહ્મણોને મુસલમાન બનાવવામાં આવ્યા હતા, કેટલાંય દેવળો તોડી પાડવામાં આવ્યાં હતાં અને તુલસી તથા પીપળા જેવાં પવિત્ર વૃક્ષોને કાપી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. છેવટે ગૌડેશ્વર પ્રસન્ન થયા, તેની આજ્ઞાથી દેવમંદિરો સમરાવવામાં આવ્યાં; પરંતુ મુસલમાન થઈ ગએલા બ્રાહ્મણોની તો એ જ દશા રહી. પાણી પીધા પછી ઘર પૂછવું નકામું જ તો !

સાહિત્યનો ઇતિહાસ કથવામાં પ્રાચીન લેખકો બહુ કૃપણ હોય છે. આથી કોઈ લેખક આ સંબંધમાં કંઈ પણ જણાવે તો ધન્યવાદ-પાત્ર ગણાય. જ્યાનંદે પોતાના ગ્રંથમાં કવીન્દ્ર, ગુણરાજમાં, જ્યદેવ, વિદ્યાપતિ, ચંડીદાસ વગેરે કવિઓ અને તેનાં પુસ્તકો વિષે જણાવ્યું છે એ એક નવીન વાત છે.

જ્યાનંદની કવિત્વશક્તિ ઐતિહાસિક હકીકતના જાળામાં ગુંચવાઈ ગઈ લાગે છે. પરંતુ આ ચરિતાખ્યાનને કાવ્યના માપથી માપવાનું કંઈ કારણ નથી.

જ્યાન'દે 'કડયા' લેખક ગોવિંદદાસ લુહાર હતો એ વાતનો હિસ્સેખ કરેલો છે. 'ચૈતન્યમંગલ' સિવાય જ્યાન'દે 'ધ્રુવચરિત્ર' 'હ્લાદચરિત્ર' નામનાં એ નાનાં કાવ્યો લખેલાં છે.

વૃંદાવનદાસનું ચૈતન્યભાગવત : હવે પછીનું ચરિતસાહિત્ય ચતન્ય દેવના અવસાન પછી રચાયું છે. તે વખતે ચૈતન્ય સામાન્ય મનુષ્ય મટી વિષ્ણુના અવતાર બન્યા હતા. પંડિતો તેની વંદનાના શ્લોકો બનાવતા હતા અને ભક્તો તેની મૂર્તિ બનાવી પૂજતા હતા. વિશાળ હિંદુ સમાજમાં ભક્તોનો આ એક નાનો સંપ્રદાય પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી દેઢ થવા માગતો હતો. આ સ્વાતંત્ર્ય સામે બીજા સંપ્રદાયો વારંવાર હુમલા કરતા હોવાથી આ રક્ષણશીલ સંપ્રદાયનો સ્વાભાવિક વિનય ધીમે ધીમે કલુષિત થતો જતો હતો.

ઇ. સ. ૧૫૩૫ ના વૈશાખ માસમાં શ્રીનિવાસાચાર્યની ભત્રીજી નારાયણીનો પુત્ર વૃંદાવનદાસ નવદ્વીપમાં જન્મ્યો હતો; અર્થાત્ ચૈતન્ય દેવના અવસાન પહેલાં એ વરસ અગાઉ વૃંદાવનદાસ જન્મ્યો હતો. તે પોતાના ગ્રંથમાં ચૈતન્ય દેવનાં દર્શન ન કર્યા બદલ વારંવાર દીલગીરી દર્શાવે છે. તે બહુ લાંબો કાળ જીવ્યો હતો અને એ લાંબું આયુષ્ય એમણે વૈષ્ણવસમાજના ભૂષણ તરીકે ગાળ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૭૩ માં ચૈતન્ય દેવના મરણ પછી ૪૦ વર્ષે એણે 'ચૈતન્ય ભાગવત' અને 'નિત્યાનંદવંશમાલા' નામનાં એ પુસ્તકો રચ્યાં. (જો કે આ સાલ સંબંધમાં મતભેદ છે. બાપુ રામગતિ ન્યાયરત્ન 'ચૈતન્ય ભાગવત'ની રચ્યા સાલ ૧૫૪૮ અને બીજો એક વિદ્વાન ૧૫૭૫ની આપે છે.) તે નિત્યાનંદનો પરમ ભક્ત હતો. તેનાં એ બંને પુસ્તકોમાં સામા પક્ષ પ્રત્યે પુષ્કળ કટાક્ષ મળી આવે છે. વર્દમાન જિલ્લાના એક ગામમાં વૃંદાવનદાસનું બંધાવેલું મંદિર હજી હયાત છે.

'ચૈતન્યભાગવત' શ્રીમદ ભાગવતના અનુકરણ રૂપે લખાયું છે. બાળક ચૈતન્ય અતિથિ બ્રાહ્મણોને આપેલું અન્ન અજીરું કરી નાખે છે

અને પછી તરત જ શંખચક્રગદાધારી રૂપ દેખાડી તેઓને મુગ્ધ બનાવી દે છે, કોઈ કોઈ વેળા શચીદેવીને પણ વિશ્વરૂપ બતાવે છે, આ બધું ભાગવતનું અનુકરણ છે. કિશોરાવસ્થામાં ચૈતન્ય વિદ્યામુગ્ધ યુવક અને પછીથી ભક્તિથી ઉન્નત અનેલી દેવમૂર્તિરૂપ હતા. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તો રાજનીતિક્ષેત્રના મહાન અવતાર હતા. આથી એ બંનેના ચરિત્રમાં ઐક્ય ભાગ્યે જ જણાય છે. છતાં વૃંદાવનદાસ તો સતત ચૈતન્ય દેવને ભાગવતની લીલાદ્વારા આયત્ત કરવા મથે છે. ચૈતન્યલીલા કરતાં તેના પુસ્તકમાં શ્રીકૃષ્ણલીલા સ્પષ્ટરૂપે મુદ્રિત થઈ રહી છે. તે ન્યારે શિષ્યોથી વીંટાએલા ચૈતન્ય દેવને સનકાદિ શિષ્યગણોથી વીંટાએલા, અદરિકાશ્રમમાં બેઠેલા નારાયણની ઉપમા આપે છે ત્યારે આ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે.

આધુનિક ઇતિહાસો તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારસરણી રજૂ કરે છે; કેટલાક યુરોપિયનો ઇતિહાસમાંથી નિયમો તારવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઇટાલીની સૂર્ય એ કંઈ ઇતિહાસ નથી, પણ જડજગતના નિયમોની માફક રાજનૈતિક, સામાજિક કે ધર્મજીવનના નિયમો તારવવા એ જ અત્યારે ઇતિહાસ ગણાય છે. આ રિવાજ સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટ અને અડચણ વિનાનો છે એમ કહી શકાય નહિ; આ રીતે અનેક લેખકો પોતાના કલ્પિત નિયમોના રંગે હકીકતોને રંગી ખરી હકીકતોને વિરંગી બનાવી શકે છે; મોટા મોટા લેખકો પણ આમ કરી પોતાના લખાણને ઇદ્રજાળથી મિથ્યા છતાં સત્યનો પોશાક પહેરાવી જનસમાજને છેતરી શકે છે. વૃંદાવનદાસ પણ ગીતાના **યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ઇત્યાદિ** શ્લોક અને ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના યુગાવતાર સૂચક બીજા એક શ્લોકને સૂત્રરૂપે સ્વીકારી ચૈતન્યના અવતારની જરૂર બતાવે છે. આ રીતે સાંગોપાંગ રીતે આ વિર્ભાવ અને યુગપ્રયોજન તેણે બહુ સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. ચૈતન્યભાગવતનો પ્રારંભ બહુ સુંદર રીતે થયો છે. એ પ્રારંભનો સૂત્રાંશ અને ઐતિહાસિક અંશ ખરાબ નથી. પરંતુ એ સૂત્રને તેણે એટલું બધું પકડી રાખ્યું છે કે ચૈતન્ય પ્રભુની સુંદર મૂર્તિનિહાળવાનો પણ તેને પ્રસંગ મળ્યો નથી.

ચૈતન્યભાગવતમાં જે અલૌકિક વૃત્તાંત વાર્તાના રૂપમાં ગુંથાએલો છે, તે કદાચ તેણે સાંભળેલો પણ હોય. તેનો પોતાનો જન્મ પણ એક અલૌકિક વાર્તાના રૂપમાં ગુંથાએલો હોવાથી અલૌકિકપણામાં વિશ્વાસ રાખવો એ તેનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો હતો. એવી ઘટનાઓ પર વિશ્વાસ રાખવો કે ન રાખવો એ જુદી વાત છે, પણ વૃંદાવનદાસે પોતે કેવળ કદ્દપનાથી કે કપટપણાથી એ બધું લખ્યું હોય એ સંભવિત નથી.

વૃંદાવનદાસે અવૈષ્ણવસમાજ તરફ જે કડવાં વચનો વાપર્યા છે, તે માટે સમાલોચકોએ તેને એકવાક્યે દોષિત ઠરાવ્યો છે. પરંતુ રુચિ હંમેશાં એક સરખી રહેતી નથી; તે જમાનામાં કડવાં વચનો મામડાના ખેડુતોના હળની કોશની પેઠે અસબ્ય અપભાષારૂપે પ્રગટ થતાં હતાં. હાલમાં બીજાં હથિઆરોની જેમ ગાળોની ભાષામાં પણ સુધારો થયો છે. ગાળો દેવાનાં એ બધાં સુધરેલાં હથિઆરો વિષે વૃંદાવન અખણ હતો, તેથી તેણે તો તે જમાનાનાં જ અસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. અત્યારે વૃંદાવનનાં કડવાં વચનો આપણી પાસે મોજૂદ છે, પણ એ વચનો જેના પ્રત્યે વપરાયાં હતાં તે લગભગ નાબૂદ થઈ ગયા છે. તો પણ વૈષ્ણવ સાહિત્યમાંથી એ ભયંકર દ્રેષ્ટનો કંઈક ખ્યાલ મળે છે ખરો. ચૈતન્યભાગવતમાં એ વિષે બહુ લખ્યું છે. ભક્તિરત્નાકરમાં સંકીર્તનકારી એક રાતમાં મરી ગય. એ માટે શાકંતો કાલીમંદિરમાં અનુદાન કરે છે અને નરોત્તમદાસના સખ પાછળ તાલીઓ પીટે છે વગેરે વૃત્તાંત મળી આવે છે. એ લોકોએ ચૈતન્યદાસની ગરીબાઈ અને પુત્રહીનતા વૈષ્ણુભક્તિના પ્રતાપ રૂપે જે એમ સર્વત્ર ફેલાવ્યું હતું, અને હ્રન્ધનમાલો ચલચિત્ત બાહુ। પરધનહરણે સાક્ષાત્ રાહુ। x x x મંજને વીર। કૌર્સને પતને મલ્લશરીર॥ વગેરે નિદાવાળા શ્લોકો રચ્યા હતા. એ સિવાય પણ વૃંદાવનને ગુસ્સે થવાનું એક બીજું કારણ હતું. તેના

જન્મ વિષે પુષ્કળ વાતો ચાલતી હતી. સામે પક્ષ એ વાતોને ગમે તેવું હલકું રૂપ આપતાં અચકાતો ન હતો. ચૈતન્યભાગવતમાં એક સ્થળે તેનો આભાસ છે ખરો. ‘નારાયણી ચૈતન્યનું અવશેષપાત્ર છે. ચૈતન્ય દેવ તેને જ્યારે આજ્ઞા કરે ત્યારે તે તેની પાસે હાજર થાય છે. આ વચનોમાં જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેનું અધઃપતન થવાનું છે એ નક્કો જાણજો.’ (ચૈ. ભા. મધ્ય ખંડ) વૈષ્ણવો વિનયી છે, ઉચિત કારણ વિના કદી ગુસ્સે થતા નથી. વૃંદાવન પશુ કોઈ સખળ કારણને લીધે જ ગુસ્સે થયો છે. વળી એ કારણમાં સાંપ્રદાયિક કારણ પણ હોઈ શકે. દરેક સંપ્રદાયને શરુઆતમાં પરધર્મીઓ તરફથી હેસનગતિભોગવવી પડે છે. કેટલાય સંપ્રદાયોએ શરુઆતમાં અતિશય પીડા વેઠી છેવટે માનવન્નતિ માટે સ્વીકારેલું પ્રીતિપુષ્પ શલના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યું છે, અને માનવન્નતિનાં લોહીથી પૃથ્વી તરબોળ કરી છે. તો પછી વૈષ્ણવોનો આટલો ગુહો ક્ષાંતવ્ય ગણાવો જોઈએ.

વૃંદાવને ૩૮ વર્ષની ઉંમરે ભાગવત રચ્યું. આટલી ઉંમરમાં તેનામાં વિશાળ ઘટનારાશિ એકત્ર કરી તેને યોગ્ય રીતે ગોઠવવાની શક્તિ આવી હતી; તેની રચનામાં યુવાવસ્થાના કેટલાક દોષો માલમ પડે છે ખરા, પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે તેનું પુસ્તક અંગભાષાનું એક શ્રેષ્ઠ ઐતિહાસિક પુસ્તક ગણાય છે. અંગાળાના કોઈ પણ ઇતિહાસકારને ચૈતન્યભાગવતમાંથી મદદ મળવાની જ. તેમાં પ્રસંગે પ્રસંગે વર્ણવેલી નાના પ્રકારની હકીકતો – એટલું જ નહિ પણ વૈષ્ણવદ્રેષી સમાજ પ્રત્યે વાપરેલી કટ્ટકિત પણ – એકઠી કરવાથી અંગાળાના સામાજિક, રાજનૈતિક અને લૌકિક ઇતિહાસની કેટલીય મૂલ્યવાન હકીકતો એકઠી થાય તેમ છે. શ્રદ્ધાળુ જનને તો એ ધર્મકથા અતિશય રોચક થઈ પડે તેમાં નવાઈ નથી. તેમાંના કેટલાક પ્રસંગો તો બહુ સુંદર છે. ચૈતન્ય પ્રભુનું ગયાગમન અને પ્રત્યાગમનના વૃત્તાંત વારંવાર વાચવાથી હૃદય કોઈ અવર્ણનીય આનંદ અનુભવે છે.

ચૈતન્યભાગવત ૩ ખંડમાં રચાયું છે. આદિ ખંડમાં ચૈતન્યનું ગયાગમન સુધીનું વૃત્તાંત, મધ્ય ખંડમાં સંન્યાસગ્રહણ સુધીનું અને અન્ત ખંડમાં શેષ લીલાનું વૃત્તાંત વર્ણવેલું છે. આદિ ખંડ ૧૫, મધ્ય ખંડ ૧૬ અને શેષ ખંડ ૮ અધ્યાયમાં પુરો થયો છે. શેષ ખંડની આ અપૂર્ણતા પુરી કરવા માટે જ ચૈતન્યચરિતામૃત રચાયું છે. ચૈતન્ય-ભાગવત બંગાળીમાં બહુ લોકપ્રિય ગ્રંથ છે. ચૈતન્યભાગવત ઉપરાંત વૃંદાવને કેટલાંક પદો પણ લખ્યાં છે.

લોચનદાસનું ચતન્યમંગલ : લોચનદાસ ઇ. સ. ૧૫૨૩માં વૈષ્ણવ કુળમાં જન્મ્યો હતો. તેનું પુરું નામ ત્રિલોચનદાસ હતું. તે બર્હવાનથી પંદર માઉ ઉત્તરે આવેલાં કાગ્રામમાં જન્મ્યો હતો. ‘દુર્લભસાર’ અને ‘ચૈતન્યમંગલ’ ની ભૂમિકામાં તેણે પોતાનું વૃત્તાંત આપેલું છે.

‘ચતન્યમંગલ’ સિવાય લોચનદાસે ‘દુર્લભસાર’ અને ‘આનંદ-લતિકા’ નામના બે મોટા ગ્રંથો લખ્યા છે. પણ તેનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક તો ‘ચૈતન્યમંગલ’ જ છે. એમ કહેવાય છે કે તેણે ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં પોતાના ગુરૂ નરહરિ સરકારની આજ્ઞાથી આ ગ્રંથ રચ્યો. તે વખતે તેની ઉંમર ૫૨ વર્ષની હતી. તે લાડમાં ઉછરેલો હોવાથી બહુ મોટી ઉંમરે અક્ષર ઓળખતાં શીખ્યો હતો. વૈષ્ણવોમાં ‘ચૈતન્ય-મંગલ’ નું આદરમાન ‘ચૈતન્યભાગવત’ કે ‘ચૈતન્યચરિતામૃત’ જેટલું નથી.

‘ચૈતન્યભાગવત’ પ્રથમ ‘ચૈતન્યમંગલ’ના નામથી ઓળખાતું હતું. એમ કહેવાય છે કે લોચનદાસે પોતાના ગ્રંથનું નામ ‘ચૈતન્ય-મંગલ’ રાખવાથી વૃંદાવન સાથે તેને કળ્પઓ થયો; વૃંદાવનની મા નારાયણીએ પોતાના પુત્રને ‘મંગલ’ શબ્દને બદલે ‘ભાગવત’ શબ્દ વાપરવાનું કહ્યું, આથી બંને કવિઓનો ટૂંટો પડ્યો. આ દંતકથામાં કેટલું સત્ય છે તે પ્રભુ જાણે. કારણ કે ‘ચૈતન્યમંગલ’માં ‘વૃંદાવન-

દાસ કે જેનાં ભાગવતગીત સાંભળી જગત મોહિત થાય છે તેને હું વંદન કરું છું' એમ લખેલું છે. કદાચ ભાગવત સાથે વૃંદાવનના ગ્રંથની એકતા હોવાથી ગોસ્વામીઓએ તેના પુસ્તકને 'ચૈતન્યભાગવત' કહ્યું હોય !

ચૈતન્ય દેવના મરણ પછી તેમના જીવન સંબંધી અસંખ્ય કલ્પિત વાર્તા સર્વત્ર છવાઈ પડી. વૃંદાવનદાસમાં ગોઠવણી કરવાની શક્તિ સારી હોવાથી ચૈતન્ય ભાગવતમાંથી સત્યાસત્ય ખોળી શકાય છે પણ લોચનદાસે તો પોતાની કલ્પના વડે કલ્પિત વાતોને એટલી બધી વિસ્તારી મૂકી છે કે તે પરથી સત્ય ખોળવાનું કામ કપડું બની ગયું છે. તેનું પુસ્તક ઐતિહાસિક લેખાસમાં શુદ્ધ કાલ્પનિક ચીજ છે.

વૃંદાવનદાસે યુગાવતારની જરૂર દર્શાવી ચૈતન્ય દેવના આવિર્ભાવનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ લોચનદાસ તો ગોલોકમાં મોજ માણતા શ્રીકૃષ્ણ અને રૂક્મિણીની કલ્પિત વાતચીતને આધારે ચૈતન્ય દેવના જન્મની વાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પુસ્તકમાં આદિથી અંત સુધી કેવળ દેવલીલા જ દેખાય છે; માનવમહિમાનું શ્રેષ્ઠત્વ લોચનદાસ સમજી શક્યો નથી. તેના ગ્રંથ વાંચતાં અલૌકિક ઘટનાના વમળમાં ચૈતન્ય દેવની મૂર્તિ ક્ષણે ક્ષણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે ખરી પણ વીજળીના ચમકારાની પેઠે બીજી જ ક્ષણે તે અદૃશ્ય થઈ અંધકાર સાગરમાં વાંચનારને પથબ્રાન્ત કરી મૂકે છે.

ચૈતન્યમંગલ ચૈતન્ય દેવના જીવન વિષે પ્રામાણિક ગ્રંથ જણાતો નથી. વૈષ્ણવ સમાજમાં એ પુસ્તક ચૈતન્યભાગવતના જેવું પ્રમાણભૂત ગણાતું નથી. ચૈતન્યચરિતામૃતનો લેખક વૃંદાવનદાસને વારંવાર નમન કરે છે પણ લોચનદાસનું નામેય લેતો નથી. ભક્તિરત્નાકરમાં ચૈતન્યભાગવત અને ચૈતન્યચરિતામૃતમાંથી પુષ્કળ અવતરણો આપ્યા છતાં આ ગ્રંથનો તેમાં ઉલ્લેખ પણ નથી.

છતાં આ પુસ્તકની ૩૦૦ વર્ષની હયાતી તેનામાં અમુક ગુણ હોવાની સાક્ષી પુરે છે. તેની કવિતા બહુ સુંદર છે. લોચનદાસની લેખિની ઇતિહાસ લખવા આગળ વધી હતી પરંતુ તેની ગતિ કવિત્વના પુષ્પપલ્લવથી રૂંધાઈ ગઈ. તે સત્ત્વને રસ્તે ન દોડતાં કરુણ અને આદિરસના કુંડમાં પડી લક્ષ્યભ્રષ્ટ થઈ ગઈ. ઇન્દાવનના સીધા લખાણમાં અગર કૃષ્ણદાસના બહુભાષામિશ્રિત અટપટા લખાણમાં કવિત્વની સુગંધી નથી. એ બંને પુસ્તકો ઇતિહાસનાં ગાઢ અરણ્ય છે. ઇતિહાસકાર અને વૈષ્ણવ સિવાય બીજા કોઈ એ ધાડાં અરણ્યમાં મુસાફરી કરી ન શકે; પરંતુ લોચનદાસનું ચૈતન્યમંગલ કવિત્વરસથી ભરપૂર છે. ચૈતન્ય દેવ સંન્યાસ લે છે એ સમાચાર સાંભળી શોક-સાગરમાં ડુબેલી વિષ્ણુપ્રિયાનું વર્ણન ખરેખર પાઠકનું હૃદય ધડકાવી નાંખે એવું છે.

ચૈતન્યમંગલની ખુદ લોચનદાસે લખેલી પ્રત હયાત છે. ચૈતન્ય-મંગલના ત્રણ ખંડ છે; પરંતુ તે ચૈતન્યભાગવત કરતાં બહુ નાના છે. લોચનદાસ ઇ. સ. ૧૫૮૯માં ૬૬ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. તેનાં પદો બહુ પ્રખ્યાત છે.

કૃષ્ણદાસ કવિરાજનું ચૈતન્યચરિતામૃત : કૃષ્ણદાસ ધણે ભાગે ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં બર્હવાન જિલ્લાના ઝામટપુર ગામના વૈદ્યવંશમાં જન્મ્યા હતા. તેના પિતા ભગીરથ વૈદ્યનો ધંધો કરતા હતા. કૃષ્ણદાસ છ વર્ષના હતા ત્યારે તે મરણ પામ્યા. કૃષ્ણદાસનો નાનો ભાઈ તે વખતે ૪ વરસનો હતો. આ બંને બાળકોની માતા સુનંદા પણ થોડા દિવસ પછી મરણ પામી. બંને ભાઈઓ કોઈને ત્યાં ઉછર્યા.

આ પરથી જણાશે કે કૃષ્ણદાસ બહુ દુઃખમાં ઉછર્યા હતા; છતાં એક દિવસ સિવાય તેમને કદી દુઃખ વશ કરી શક્યું નથી. એ દિવસ તે તેમની જિંદગીનો છેલ્લો દિવસ હતો. એ શાયનીય કથા

પછી કહીશું. બાળક કૃષ્ણદાસ વાંચતાં લખતાં શીખ્યા, કંઈક સંસ્કૃત પણ લખ્યા; જીવનમાં તેમણે કદી સુખ જોયું ન હતું; ધાવના ખોળા પર ઉછરેલા બાળકની જેમ તે કુદરતના ઉધાડા આંગણમાં ઉપેક્ષા પામી રહ્યા હતા. છતાં સંયમી કૃષ્ણદાસે સંસારનાં સુખોને તરછોડી આખી જિંદગી કુમાર તરીકે ગાળી હતી.

એક દિવસ નિત્યાનંદ પ્રભુનો પ્રખ્યાત ચાકર ‘મીનકેતન’ રામદાસ ઝામટપુર આવ્યો. જન્મદુઃખી કૃષ્ણદાસ વૈષ્ણવના પ્રભાવથી મુગ્ધ બની ગયા. આ દુનિયાથી શ્રેષ્ઠ બીજી એક દુનિયા તેની નજરે પડી. તેઓ એ દશામાં હતા તેવામાં નિત્યાનંદ પ્રભુએ તેમને વૃંદાવન જવાની સ્વપ્નમાં આજ્ઞા કરી. ગરીબ કૃષ્ણદાસ ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરતા કરતા વૃંદાવન જઈ પહોંચ્યા. કૃષ્ણદાસનું ચિત્ત નિર્મળ હતું. તેઓ જ્યારે રૂપ, સનાતન, જીવ, રક્ષુનાથ, ગોપાલ અને કવિ કર્ણપુર નામના ૭ વૈષ્ણવાચાર્યો પાસે ભાગવતાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમના નિર્મળ ચિત્તમાં ભક્તિની કથા બાજુની પેઠે ચોંટી ગઈ. એ દરમિયાન તેમણે સંસ્કૃતમાં ‘ગોવિંદલીલામૃત’ અને ‘કૃષ્ણકર્ણામૃત’ની ટીકા લખી કાઢી. આ બંને ગ્રંથોમાં તેમનું અસાધારણ કવિત્વ અને પાંડિત્ય જળહળી રહ્યું છે. તે સિવાય તેમણે બંગાળીમાં પણ કેટલાંક નાનાં પુસ્તકો રચ્યાં.

વૃંદાવનવાસી વૈષ્ણવો ‘ચૈતન્યભાગવત’નો નિત્યપાઠ કરતા; પરંતુ તેમાં ચૈતન્ય દેવની અનંત લીલા વિસ્તારથી વર્ણવેલી ન હોવાથી તેઓએ કૃષ્ણદાસને એ વિભાગ વિસ્તારથી વર્ણવવાની વિનંતિ કરી. એ વખતે કૃષ્ણદાસ ૮૦ વર્ષના થયા હતા અને મૃત્યુને ભેટવાની ધડીઓ ગણતા હતા. આ વિષય વિનંતિ સાંભળી તેઓ પહેલાં તો જરૂર મુંઝાયા પણ છેવટે તેમણે એ કાર્ય માથે લીધું.

કામ શરૂ તો કર્યું, પણ નજર ટુંકી થઈ ગઈ હતી; લખતાં લખતાં હાથ કંપતો હતો; કામ પુરું થશે કે નહિ તે બાબત તેમને જરૂર આસ્થા ખેસતી નહોતી. છેવટે વૃંદાવનદાસનું ચૈતન્યભાગવત,

મુરારિગુપ્ત અને દામોદરના કડયા અને કવિ કર્ણુપુરનું ચૈતન્યચંદ્રોદય નાટક આ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી તથા બીજા કેટલાક ભક્તો પાસેથી વૃત્તાંતો સાંભળી પ્રબળ અને અમાનુષી મહેનત કરી ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં નવ વર્ષના અથાગ પરિશ્રમને અંતે તેમણે ચૈતન્યચરિતામૃત પુરું કર્યું.

ચૈતન્યચરિતામૃતમાં ચૈતન્યભાગવત કે ચૈતન્યમંગલમાંનો સાંપ્રદાયિક વિદ્રેષ નામમાત્ર નથી. વૃંદાવનના શીતળ વાયુ અને નિર્મળ આકાશ નીચે ભક્તિના અવતાર ચૈતન્યની મૂર્તિ કૃષ્ણદાસના ચિત્તમાં જેવી નિર્મળ અને સુંદર આલેખાઈ હતી, તેવી જ હૃદય છબી ચૈતન્યચરિતામૃતમાં ઉતરી છે. અંગાળામાં વૈષ્ણવ અને શાકતોના પ્રબળ વિરોધ હોવાથી ઉપલા બંને ગ્રંથોમાં જે કટ્ટકિતિ ઉતરી આવી છે, તે જાણતા છતાં વૃદ્ધ કૃષ્ણદાસે એ બંધાને વજન આપવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. વૃદ્ધનું હૃદય બાળકના જેવું કોમળ અને નમ્ર છે; ચૈતન્યચરિતામૃતનો કોઈ કોઈ ભાગ ચૈતન્યભાગવત કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છતાં કૃષ્ણદાસ નારાયણીસુત વૃંદાવનનાં અશેષ ગુણકીર્તન કરતાં થાકતા નથી. ચૈતન્યદેવના જીવન વિષે ગોવિંદદાસના કડયા પછી ચૈતન્યચરિતામૃત જ શ્રેષ્ઠ અને પ્રામાણિક ગ્રંથ છે; પરંતુ ઉંડી પંડિતાઈ અને પ્રવીણતાને લીધે પ્રથમનાં બધાં પુસ્તકો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ચૈતન્યભાગવતની પેઠે તેમાં ઘટનાઓની ગીચ ગોઠવણી નથી, ઉલટું એક ઘટના અને બીજા ઘટના વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે, છતાં એ અંતર છબીના અધિષ્ઠાનક્ષેત્રની માફક મૂળ ઘટનાના સૌંદર્યને વિકસાવે છે. વિનય, ભક્તિની વ્યાખ્યા, સંયત લેખિનીદ્વારા નાના પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથોની ચર્ચા અને પ્રેમને વૈજ્ઞાનિક પ્રણાલી મુજબ સંબંધ કરવાની નિપુણતામાં ચૈતન્યચરિતામૃત પરિપૂર્ણ છે.

કેવળ અંત લીલા જ નહિ પણ આદિ તથા મધ્ય લીલા પણ વૃંદાવન સારી રીતે લખી શક્યો નથી. કૃષ્ણદાસે એ અપૂર્ણતા પૂર્ણ કરી છે. દિગ્વિજયી અને રામાનંદ રાય સાથેની ચર્ચા ચરિતામૃતમાં

ખાંડિત્યની પરાકાષ્ઠા દર્શાવે છે. પુસ્તક પુષ્કળ સંસ્કૃત શ્લોકોથી પરિપૂર્ણ છે; તેમાંના કેટલાક શ્લોકો તો કવિરાજે પોતે રચ્યા છે.

આ પુસ્તકની શ્લોકસંખ્યા ૧૨૦૫૧ ની છે. આદિ ખંડના ૧૭ અધ્યાયમાં ૨૫૦૦, મધ્ય ખંડના ૨૫ અધ્યાયમાં ૬૦૫૧ અને અંત્ય ખંડના ૨૦ અધ્યાયમાં ૬૫૦૦ શ્લોકોનો સમાવેશ થાય છે. અંત્ય ખંડમાં ચૈતન્ય દેવની શેષલીલા ઉંડા ભક્તિરસથી ભરપૂર છે. ચૈતન્ય દેવની છેલ્લી સ્થિતિમાં ભક્તિનું મસ્તાનપણું સતત જારી રહે છે; તેઓની જાગ્રતાવસ્થા, એક મહાન સ્વભાવસ્થા જેવી લાગે છે. ચૈતન્ય દેવ કોઈ વખતે વિરહની વ્યથાથી પીડાતા, જગન્નાથના મંદિરના સ્તંભ સાથે માથું ધસતા ધસતા, શોણિતસિક્ત દશામાં મુદ્દાંની પેડે પડ્યા રહે છે; કદી પાણીમાંથી તેની શિથિલ, અસ્થિસાર, પ્રેમની છેલ્લી દશાની મૂર્તિ સમાન દેહયષ્ટિ બહાર કાઢી લોકો કાનમાં હરિનામનો ઘોષ કરે છે; કદી જ્યદેવનાં ગીતો સાંભળી તેઓ ઉન્મત્તપણે ગાનારી સ્ત્રીને આલિંગન કરવા પગમાં કાંટા ફૂટતા છતાં દોડે છે; સ્ત્રીપુરુષના ભેદભાવનું જ્ઞાન લુપ્ત થઈ ગયું છે; રાત્રે પુષ્કળ લોકો તેમના પર પહેરો ભરે છે, પણ તેઓ સહેજ તંદ્રાવશ થાય છે કે તરત ચૈતન્ય દેવ પાગલની માફક જંગલમાં દોડી જઈ અચેત થઈ પડે છે; શરીર દુર્બળ થઈ ગયું છે, હાડચામ માત્ર બાકી રહ્યાં છે; જંગલમાં અને સ્વપ્નમાં એક જ ભાવવાળા આ મહાપુરુષનું ચરિત્ર વર્ણવતાં ચરિત્રકાર હદ કરી નાંખે છે.

જો કે ચરિત્રામૃતમાં મહાપ્રભુનું વર્ણવેલું મરણ સત્ય ઘટના નથી છતાં એ ભક્તિવિહ્વળતાની ક્રમોન્નતિને લીધે શરીર તરફ થતી જતી બેદરકારી અને તેનું પરિણામ એવું તો તાદૃશ છે કે એ બનાવ ચૈતન્યના જીવનમાં બન્યો નથી એવી પાઠકને સહેજ પણ શંકા આવતી નથી.

ચૈતન્યચરિતામૃતની ભાષા બહુ કિલ્લ છે; કૃષ્ણદાસ બંગાળીમાં નિપુણ નહોતા. ઘંટાવનમાં ઘણો કાળ ગાળ્યાથી તેમની ભાષામાં હિંદી શબ્દો એટલા બધા છુસી ગયા છે કે બંગાળી વાચકને તે શબ્દની માફક ખુંચે છે. આ પુસ્તકની ભાષામાં સંસ્કૃત, બંગાળી ને હિંદીનો રાસાયનિક સંયોગ થઈ ગયો છે. છતાં ગ્રંથ પરિપક્વ લેખિનીથી લખાયો હોવાથી મનના વિચાર દર્શાવવા માટે ઉત્તમ છે.

૮૫ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૬૨૫માં ગ્રંથ પુરો થયો. ગ્રંથના અંતભાગમાં કવિરાજ કૃત્તિવાસ કે કાશીદાસની પેઠે પોતાના ગ્રંથનો પાઠ કરનાર ભવસિંહુ તરી જશે એવી આશા દર્શાવતા નથી. પરંતુ જે ‘આ ગ્રંથ સાંભળશે, હું તેનું ચરણામૃત પીશ’ એવો વિનય દર્શાવે છે.

પુસ્તક પુર્ણ કરી, પોતાના જીવનનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય પાર પડ્યું માની, કવિ નિશ્ચિંત ચિત્તે મરવા તૈયાર થયા. જીવ ગોસ્વામી વગેરેએ પુસ્તક વાંચી તેમાંના મજકુરને અનુમોદન આપ્યું એટલે કવિની હસ્તલિખિત પ્રત બંગાળમાં મોકલવામાં આવી; પરંતુ રસ્તામાં વનવિષ્ણુપુરના રાજા હામ્બીરે નીમેલા લુટારાઓએ પુસ્તક લૂટી લીધું. આ પુસ્તકનો પ્રચાર થશે એવી આશામાં કૃષ્ણદાસ મરણપથારી પર પડ્યા હતા, તેવામાં માણસોએ આવી આ સમાચાર આપ્યા. અવસ્થાના કોઈ પણ આધાતથી જે કૃષ્ણદાસ વ્યથા પામ્યા નહોતા તે આજે આ પોતાના જીવનનું શ્રેષ્ઠ ફળ, મહાપ્રભુની સેવામાં ઉત્સર્ગ કરેલી મહા પરિશ્રમલબ્ધ વસ્તુ હરાયાની વાત સાંભળી જીવન ટકારી શક્યા નહિ. તેઓ આ દારૂ શોકસંવાદ સાંભળી મરણ પામ્યા. ખરેખર ‘કવિરાજના મરણની વાત લખવી ઉચિત નથી, તે લખતાં છાતી ફાટી જાય છે.’

આ પુસ્તક પર વિખ્યાત પંડિત વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીએ સંસ્કૃતમાં ટીકા લખી છે. વૈષ્ણવો આ પુસ્તકને બહુ માન આપે છે. કવિરાજ

પ્રેમધર્મ અને આરાધ્યઆરાધકના સંબંધ વિષે બહુ સુંદર લખ્યું છે. તેમજ ચૈતન્ય દેવનું વૃંદાવનદર્શન પણ બહુ સુંદર છે. સમાનંદ રાય સાથેની વાતચીત અને તેમાંનું ‘પ્રથમદર્શન થતાં રાગ ઉત્પન્ન થયો, એ રાગ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામ્યો, છેવટે તે રમણ નહિ અને હું રમણી નહિ એવી દશા પ્રાપ્ત થઈ’ ઇત્યાદિ મતલબનું પદ ચૈતન્ય-ચરિતામૃતની ખાસ વિશેષતા છે.

આ·સિવાય કૃષ્ણદાસે ‘રસભક્તિલહરી’ નામનું એક નાનું બંગાળી પુસ્તક લખ્યું છે; એમાં જુદી જુદી નાયિકાઓનાં લક્ષણોનું વર્ણન છે.

બીજા વૈષ્ણવ કવિઓ : હવે પછીના વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં ચૈતન્ય દેવના સંગીઓ તથા બીજા આચાર્યોની ગુણગાથા વર્ણવેલ છે. નિત્યાનંદ ઇ. સ. ૧૪૭૩માં અને અદ્વૈતાચાર્ય ઇ. સ. ૧૪૭૪માં જન્મ્યા હતા. નિત્યાનંદ વિષે વૃંદાવનદાસે ‘નિત્યાનંદવંશાવલી’ રચી છે, અને અદ્વૈતાચાર્ય માટે શ્યામદાસે ‘અદ્વૈતમંગલ,’ ઇશાન નાગરે ‘અદ્વૈતપ્રકાશ’ અને કૃષ્ણદાસે ‘અદ્વૈતબાલલીલાસૂત્ર’ વગેરે પુસ્તકો રચ્યાં છે.

૩૫, સનાતન અને જીવ ગોસ્વામીએ પોતાના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં જ રચ્યા છે. ૩૫ અને સનાતન કર્ણાટરાજ વિપ્રરાજના વંશમાં જન્મ્યા હતા.

વૈષ્ણવોમાં નિત્યાનંદ, અદ્વૈતાચાર્ય અને ગદાધર રાયના જેટલું સન્માન પામનાર શ્રીનિવાસ, નરોત્તમ અને શ્યામદાસ છે. એટલું જ નહિ પણ શ્રીનિવાસ અને નરોત્તમ તો ચૈતન્ય દેવના બીજા અવતાર મણાય છે. તેઓનાં જીવનચરિત્રો ઘણા કવિઓએ લખેલાં છે. તેમાંનાં ઘણાં થોડાં પ્રગટ થયાં છે.

શ્રીનિવાસના પિતાનું નામ ગંગાધર ચક્રવર્તી હતું. પાછળથી તેમણે ચૈતન્યદાસ નામ ધારણ કર્યું હતું. તેમની માનું નામ લક્ષ્મીપ્રિયા.

હતું. નરોત્તમદાસ પદ્માનદીને કાઠિ આવેલા ગોપાલપુરના કાયસ્થ રાજ કૃષ્ણાનંદ દત્તાના પુત્ર હતા. તેમની માનું નામ નારાયણી હતું. તેમણે વૃંદાવનમાં રહેતા લોકનાથ ગોસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. તેની જગા લેનાર રાજ સંતોષ દત્તે પડવિગ્રહની સ્થાપના કરતી વેળા ખેતુરીમાં મોટો ઉત્સવ કર્યો હતો.

શ્યામાનંદ બાળપણમાં ‘દુઃખી’ના નામથી ઓળખાતો હતો. માછળથી કૃષ્ણદાસ અને છેવટે શ્યામાનંદ નામથી તે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ‘શ્યામાનંદપ્રકાશ’ અને ‘અભિરામલીલા’માં એના વિષે બહુ લખેલું છે. તેણે વૃદ્ધાવસ્થામાં ઓઢિઆમાં આવેલા નૃસિંહપુરમાં રહી વૈષ્ણવધર્મ ફેલાવવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.

ધ. સ. ની સોળમી સદીના છેવટના ભાગમાં આ ત્રણ વૈષ્ણવ વીરો જન્મ્યા હતા. તેમાંના શ્રીનિવાસ બ્રાહ્મણ હતા.

આ બધા ભક્તોનાં જીવનચરિત્રો નરોત્તમ ચક્રવર્તીએ ‘ભક્તિ-રત્નાકર’ નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલાં છે. ‘ભક્તિરત્નાકર’ રત્નાકરની પેઠે વિશાળ અને નાના પ્રકારનાં મૂલ્યવાન અને મૂલ્યહીન દ્રવ્યથી ભરપૂર છે. તેમાંથી સત્ય ખોળી કાઢવાનું બહુ મુશ્કેલ છે.

આ વૈષ્ણવ સાહિત્ય વિષે અહીં એક વાત કહી દેવી જોઈએ. યુરોપમાં ઇતિહાસ લખતી વેળા સ્વાધીનતા ખાતર થએલાં મોટાં મોટાં યુદ્ધો વર્ણવવામાં આવે છે. જીલના છુટા માણસોએ કરાવેલાં બંડો, પેસિક્કિ મહાસાગરમાં થએલી સફરો, અને દરિયાપાર આવેલા દેશોના જંગલીઓ પ્રત્યે ચલાવેલું વર્તન વગેરેનાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો એ ઇતિહાસનાં પૃથો રોકે છે. ધર્મને ઇતિહાસ પણ જાણે રાજનૈતિક ઇતિહાસની જ જાણે આવૃત્તિ. તેમાં પણ અકથ્ય અત્યાચાર અને નરશોણતલિપ્સાનો અભિનય નજરે પડે છે.

પરંતુ વૈષ્ણવ ઇતિહાસનું લક્ષ્યબિંદુ જ જુદું છે. મુંડિત કેશ સંન્યાસીઓ એ બધા ગ્રંથોના નાયકો છે. ગ્રંથપ્રમાણના ઉત્કર્ષ

વિષે એ ઇતિહાસમાં જે વર્ણન છે તેને તોલે યુરોપના લેખકોના ખુલ્લુર કે નેપોલિયનનાં યુદ્ધવર્ણનો ન જ આવી શકે. કીર્તનની વાત લખતાં લેખકો ગદ્યગદ્યભાવે પૃથોનાં પૃથો લખી કાઢે છે. તે વાંચતાં ખરેખર વાચકોની કસોટી થાય છે. નાયકો ‘અશ્વકમ્પસ્વેદાદિમૂષિત’ થાય કે તરત તેઓ લેખકની આંખ આગળ દેવ જેવા બની જાય છે. પરંતુ ઇતિહાસલેખક આ ગ્રંથોમાંથી ઉચિતઅનુચિત વાતોનો વિચાર કરી સત્ય હકીકતો ખોળી કાઢે તો અવશ્ય તેમાંથી પુષ્કળ ઇતિહાસ મળી આવે.

ભકિતરત્નાકરમાં પંદર તરંગો છે. પહેલા તરંગમાં જીવગોસ્વામીના પૂર્વજ્ઞેનું, ગ્રંથોનું અને શ્રીનિવાસનું વૃત્તાંત છે. બીજા તરંગમાં શ્રીનિવાસના પિતા ચૈતન્યદાસ વિષે લખેલું છે; ત્રીજા ને ચોથા તરંગમાં શ્રીનિવાસની મુસાફરીનું વર્ણન છે; પાંચમા ને છઠ્ઠા તરંગમાં શ્રીનિવાસ, નરોત્તમ અને રાઘવ પંડિતનો પ્રજાવિહાર, રાગરાગિણી અને નાયિકાભેદનું વર્ણન તથા શ્રીનિવાસ, શ્યામાનંદ વગેરે ગોસ્વામીઓનો ગ્રંથ લઈ બંગાળા તરફ આવ્યા તેનું વર્ણન છે; સાતમા તરંગમાં વનવિષ્ણુપુરના રાજાએ એ ગ્રંથ લૂટ્યો અને છેવટે તેણે વૈષ્ણવ ધર્મ ગ્રહણ કર્યો તેનું વર્ણન છે; આઠમામાં શ્રીનિવાસે રામચંદ્રને શિષ્ય બનાવ્યો, તેનું નવમામાં કાંચાગડિયા અને ખેતુરીનો મહોત્સવ, દશમા ને અગિઆરમામાં જાહ્નવી દેવીએ કરેલાં તીર્થો, બારમામાં શ્રીનિવાસનું નવદ્વીપગમન, તેરમામાં તેમનું બીજા વારનું લગ્ન, ચૌદમામાં ખેરાકુલી ગામમાં કીર્તન અને પંદરમામાં શ્યામાનંદે ઝોઢિઆમાં કરેલો ધર્મપ્રચાર વગેરેનાં વર્ણનો આવે છે. ભકિતરત્નાકરમાં રાગરાગિણી વિષે લાંબી શાસ્ત્રીય ગવેષણા અને નાયકનાયિકાભેદ તથા પ્રેમનાં લક્ષણો વિષે જે ચર્ચા છે તે પાંડિત્યથી ભરપૂર છે. વળી તેમાં વૃંદાવન અને નવદ્વીપનું ભૌગોલિક વર્ણન એવું તો સ્પષ્ટ છે કે મેંડિવામ્હે કરેલા જેરશાલેમ અને હુએનત્સાંગે કરેલા કુશીનગરના વર્ણન કરતાં પણ એ ચઢી જાય છે.

‘લકિતરત્નાકર’માં જુદાં જુદાં અનેક પુરાણોમાંથી તથા ચતુર્થચરિતામૃત જેવા ભાષાગ્રંથોમાંથી ઉતારા કરેલા છે. વળી તેમાં સમકાલીન લોકોનાં પુષ્કળ પદો પણ લખાયા છે. આ પુસ્તક ઉપરાંત નરહરિએ બીજાં કેટલાંય પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં નરોત્તમવિલાસ તેનું છેલ્લું પુસ્તક છે. આ ગ્રંથમાં નરહરિની યોગનાશક્તિ વિશેષ ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે.

‘ખેતુરી’નો ઉત્સવ પુષ્કળ ગ્રંથકારોએ વર્ણવ્યો છે. તે ઉત્સવમાં એકઠા થએલા વૈષ્ણવોનાં નામ પરથી અનેક કવિઓની જન્મસાલ નક્કી કરવામાં આવી છે.

નરહરિની કવિતા સરળ અને ગદ્યના જેવી છે. તે વખતે ગદ્ય લખાણુ પ્રચલિત હોત તો તે પોતાના ઇતિહાસ ગ્રંથો કદી પણ પદ્યમાં ન લખત. તેનાં પદો પણ બહુ મધુર છે.

‘પ્રેમવિલાસ’ના કર્તા નિત્યાનંદદાસનું બીજું નામ બલરામદાસ હતું. પ્રેમવિલાસ ૨૦ અધ્યાયમાં લખેલો છે. તેમાં શ્રીનિવાસ અને શ્યામદાસ વિષે લખવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ ૩૫૦ વર્ષ પહેલાં લખાયો છે. ‘લકિતરત્નાકર’ કરતાં તેની રચના ક્લિષ્ટ છે.

પ્રજ્ઞાન નાગરકૃત ‘અદ્વૈતપ્રકાશ’માં અલૌકિક વૃત્તાંતોનો બંડાર છે. એ લેખકમાં વર્ણનશક્તિ સારી છે, લખાણુ સરળ અને સુંદર છે, વળી કવિત્વશક્તિ પણ ઠીક છે. જો તેણે સારી વિવેકશક્તિ વાપરી હોત તો ગ્રંથ સારો લખાત. અદ્વૈતાચાર્ય ઇ. સ. ૧૪૩૩ માં જન્મ્યા હતા અને ઇ. સ. ૧૫૫૭ માં મરણ પામ્યા હતા એ વાત આ ગ્રંથ પરથી જણાય છે.

પ્રજ્ઞાન નાગરનું વૃત્તાંત જાણુવા જેવું છે. તે ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં જન્મેલો હતો. તે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તેની વિધવા માતા અદ્વૈત-ચાર્યના કુટુંબમાં આશ્રિત તરીકે આવી રહી. પ્રજ્ઞાન ૭૦ વર્ષનો થયો

ત્યારે અદ્વૈતાચાર્યની પત્ની સીતાદેવીની આજ્ઞાથી તેનો વિવાહ થયો. શાંતિપુરમાં એક દિવસ તે મહાપ્રભુના ચરણ ધોવા જતો હતો, પણ તે બ્રાહ્મણ હોવાથી ચૈતન્ય દેવે તેમ કરવા દેવાની ના પાડી. તે જ ક્ષણે ઈશાને જનોઈ તોડી ફેંકી દીધી. અદ્વૈતપ્રકાશ તેણે ઇ. સ. ૧૫૬૦ માં પુરો કર્યો હતો.

આ સિવાય ‘અદ્વૈતજીવની’ નામનું એક પુસ્તક અદ્વૈતાચાર્ય વિષે લખાયું છે. તેમાં તેમના ૬ ભાષ્યોનાં નામ અને જન્મ-તારીખ મળી આવે છે.

અદ્વૈતાચાર્યને એ સ્ત્રીઓ હતી. શ્રી અને સીતા. સીતાનો પ્રભાવ એ જમાનાના વૈષ્ણવસમાજ પર સારી રીતે પડ્યો હતો. લોકનાથનું સીતાચરિત્ર એ આખતનું દ્રષ્ટાંત છે.

ઝોદિઆના વતની ગોપીવલ્લભદાસે ‘રસિકમંગલ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં શ્યામાનંદના શિષ્યપુત્ર રસિકમુરારિનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. ગ્રંથ ૪ ભાગમાં અને ૧૬ લહરીમાં પૂર્ણ થયેલો છે, અને આકારમાં લોચનદાસના ‘ચૈતન્યમંગલ’ જેવડો છે. રસિકાનંદ ઇ. સ. ૧૫૯૦ માં જન્મ્યો હતો, ગ્રંથકાર પણ લગભગ તેજ અરસામાં થઈ ગયો છે.

આ સિવાય બીજાં અસંખ્ય પુસ્તકો આ સમયમાં લખાયાં છે. વૈષ્ણવસમાજનું બળ આ પુસ્તકોના જથ્થા પરથી જણાઈ આવે છે.

પરિશિષ્ટ : આ અધ્યાયમાં વૈષ્ણવસાહિત્યની વ્યાખ્યાનાં તથા અનુવાદનાં પુસ્તકોની ચર્ચા કરી નથી. એ પુસ્તકોની સંખ્યા પુષ્કળ છે. તે વિષે નીચે ટુંકાણમાં જણાવવામાં આવે છે.

ભક્તમાળા : આગરદાસના શિષ્ય નાભાજીએ હિંદીમાં લખેલા પુસ્તક પરથી કૃષ્ણદાસ બાબાજીએ આ પુસ્તક લખ્યું છે. ભક્તમાળામાં સંખ્યાબંધ વૈષ્ણવ ભક્તોના જીવનો લખ્યાં છે. અસલ ગ્રંથ પર

નાભાજીના શિષ્ય પ્રિયદાસે ટીકા લખી છે. કૃષ્ણદાસે જીવનચારત્રોમાં વધારો કરી, પ્રિયદાસની ટીકા લખાવી, અંથનું કહેવર મૂળ કરતાં અમલું કરી દીધું છે. તે પોતે હિંદી સારી પેઠે જાણતો ન હોવાથી આ અંથ લખવામાં તેને પુષ્કળ મહેનત કરવી પડી છે. ભક્તમાળનો અંગાળી અનુવાદ ચૈતન્યભાગવત જેવડો છે.

રતનાવલી : વિષ્ણુપુરી નામના કવિએ ભાગવત પરથી ‘રતનાવલી’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. કૃષ્ણદાસ લાઉડિઆએ તે પરથી અંગાળી પુસ્તક લખ્યું છે. કૃષ્ણદાસનો અનુવાદ એકંદર રીતે સારો ગણાય તેવો છે.

કૃષ્ણમંગલ : મહાપ્રભુના સાળા માધવમિત્રે ભાગવતના દશમ સ્કંધનો સરળ અંગાળી અનુવાદ કરી તેને આ નામ આપ્યું છે.

આ સિવાય બીજાં કેટલાંય સંસ્કૃત પુસ્તકોના અનુવાદ થયા છે. તે બધાનાં નામ આપવાની જરૂર નથી. હજી આ ક્ષેત્રમાં જોષ્ટએ તેટલી ખોળ થઈ નથી. કદાચ ભવિષ્યમાં મોટા મોટા ગ્રંથો મળી આવે તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી. આ ગ્રંથો રચવામાં એક જ ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો હતો. ધર્મ અને ધર્માચાર્યોનાં જીવન શિવાય બીજો કોઈ કાવ્યનો વિષય અંથકારને મળ્યો જ નથી.

આ યુગના સાહિત્ય પર હિંદીનો પ્રભાવ સારી પેઠે પડ્યો છે. હાલમાં જેમ અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રભાવ સાહિત્યને પુષ્ટ કરે છે તેમ તે જમાનામાં વૃંદાવનની ભાષા સાહિત્યને પુષ્ટ કરવામાં મદદગાર થતી. વૃંદાવન હજી પણ મોટું તીર્થ ગણાય છે, પરંતુ તે જમાનાનો અંગાળાનો કેળવાએલો વર્ગ તેને પૃથ્વી પરનું સ્વર્ગ માની બેઠો હતો. આજે જેમ આપણે વાતચીતમાં ચાર આની અંગ્રેજી શબ્દો મેળવી વાત કરીએ છીએ, તેમ તે વખતે અંગાળામાં વૈષ્ણવસમાજ ચાર આની વૃંદાવનની ભાષાનું મિશ્રણ કરી વાતચીત કરતો. આ બધાની

અસર કાવ્ય પર પણ ઉતરી આવી છે. એવાં સેંકડો ઉદાહરણ આપી શકાય કે જેમાં વૃંદાવનની ભાષા અંગાળી ભાષા સાથે પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાઈ છે.

વિદ્યાપતિનાં મૈથિલ પદોના અનુકરણ રૂપે કવિતા રચનારાઓમાં આ યુગનો ગોવિંદદાસ સૌથી શ્રેષ્ઠ થઈ ગયો છે. તેની કવિતામાં ભાષાનું એટલું અધું લાલિત્ય છે કે વિદ્યાપતિનાં ભાવપ્રધાન પદો પણ ગોવિંદદાસનાં પદો જેટલાં મધુર નથી.

પરંતુ ષદાવલીમાં મૈથિલ અનુકરણ જેટલું સુંદર થયું છે, તેટલું સુંદર કવિતા કે ઇતિહાસમાં થઈ શક્યું નથી. વૈષ્ણવસમાજની વાતચીત વૃંદાવનની ભાષાથી ભરપૂર થઈ ગઈ હોવાથી તેઓ જે કંઈ લખતા તેમાં એવી જ ભાષા ઉતરતી હતી. ચૈતન્યચરિતામૃત તેનું ખાસ ઉદાહરણ છે. વૃંદાવનની ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાનું મિશ્રણ પણ અંગાળી ભાષાને અંતરાયરૂપ થતું હતું.

કૃષ્ણદાસ અને તેના અનુચરોના મરણ બાદ વૃંદાવનની ભાષાનો પ્રભાવ તો નષ્ટ થયો; પરંતુ બીજા ત્રણ શક્તિઓની હરિકાંઈ અંગ સાહિત્યક્ષેત્ર પર રહી ગઈ. તે શક્તિઓ તે આ: ૧. ઉર્દુ: વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં કેટલાક ઉર્દુ શબ્દો જોવામાં આવે છે. નવાબી અમલમાં અંગસાહિત્ય ઉન્નત થયું હોવાથી તે અમલની રાજભાષાનો પ્રભાવ અંગાળી પર પડે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી, પરંતુ ભારતચંદ્ર વગેરે કવિઓની કવિતામાં ઉર્દુનો પ્રભાવ વિશેષ પ્રમાણમાં જણાય છે. આમ હોવા છતાં અંગાળી ભાષાના સંસ્કૃત તરફના વલણમાં કંઈ ખાસ ફેર પડ્યો નથી. ૨. શુદ્ધ અંગાળી : આ ભોલચાલની ભાષાનો પ્રભાવ મુકુંદરાય વગેરે કવિઓ પર ખાસ પડ્યો છે. જે ચિત્રકાર કુદરતનું ચિત્ર દોરે તેને પૃથ્વી અને સ્વર્ગ કેવળ પુષ્પથી જ ભરી દેવાનું પાલવે નહિ. તેને તો કાંટાવાળા છોડ તથા સડતાં, સુકાતાં પાંદડાંની છબી

પણ દોરવી પડે. આ માટે જ મુકુંદરામે શુદ્ધ અંગાળી શબ્દોનો વ્યવહાર વધારે કર્યો છે. ૩. સંસ્કૃત : વૈષ્ણવ કવિઓએ અંગાળી ભાષાને પૃથ્વીની શ્રેષ્ઠ ભાષામાંની એક બનાવવાનો પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેઓએ સંસ્કૃત પાંડિત્યાભિમાનીઓનો ગર્વ તોડવા માટે દર્શન અને ન્યાયનાં સમસ્ત તત્ત્વો અંગાળી ભાષા જાણનાર માટે સુગમ કરી દીધાં. સામા પક્ષે તંત્રશાસ્ત્રને અંગાળીમાં ઉતારી વૈષ્ણુવોના મત સામે લડાઈ માંડી. આ બંને પક્ષની હરિદ્વાઈને લીધે અંગાળી ભાષાનો સંસ્કૃતના પાયા પર વિશાળ સૌંધ નિર્માણ થયો; ન્યાય, પાતંજલદર્શન વગેરે જેવાં ઉચ્ચ તત્ત્વથી માંડીને કાલિદાસ અને જયદેવનું સુંદર શબ્દ-લાલિત્ય પણ અંગાળીમાં ઉતર્યું. પરંતુ આમ કરવા જતાં પહેલાં તે ભાષા અતિ કિલ્લે થઈ પડી. ચૈતન્યચરિતામૃતને આ વાતના ઉદાહરણ તરીકે આગળ કરી શકાય.

આ ત્રણ શક્તિઓમાંની કોઈ પણ એકને અવલંબી પ્રાચીન કવિઓ કાવ્ય કરતા.

આ યુગમાંના ગ્રંથોમાં વપરાયેલા કેટલાય શબ્દો અત્યારે અપ્રચલિત થઈ પડ્યા છે, અને તેમાંના કેટલાક જુદા અર્થમાં વપરાય છે.

આ યુગમાં અંગભાષામાં નાના પ્રકારના પુષ્કળ છંદ વપરાયા છે. પદ્ધત્પત્ર વગેરે પુસ્તકોમાં કવિતા એકાદ પુષ્પિતા લતાની જેમ નાના પ્રકારના છંદમાં ખિલી સૌંદર્યજનક વિસ્તારી રહી છે. ભારતચંદ્ર વગેરે કવિઓ આ મૂડીમાં વધારો કરી શક્યા નથી. પદો ગવાતાં હોવાથી તેમાં અક્ષરનો મેળ રહ્યો નથી. કોઈ કોઈ સ્થળે તો પુષ્કળ લાંબાં ચરણો જોવામાં આવે છે.

ભાષાનું વ્યાકરણ રચાયું ન હોવાથી આ યુગમાં પણ વિભક્તિમાં કંઈ ઠેકાણું જણાતું નથી.

સામાજિક પરિસ્થિતિ તરફ લક્ષ આપતાં જણાય છે કે આ યુગમાં એક વિશાળ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. બ્રાહ્મણની પદરજ માથે ચઢાવનાર શૂદ્રો તેમના બરોબરીઆ થઈ ગયા છે. નવીન સૃષ્ટિના ખોળામાં ક્ષણ કાળને ખાતર પ્રાચીન સૃષ્ટિ જાણે ડુબી ગઈ હોય એવો ભાસ થાય છે. પ્રાચીન સમાજ પોતાના બળવાખોર બાળકના ભયથી ત્રાસી થોડી વાર સ્તબ્ધ બની ગયો, પરંતુ પછી ધીમે ધીમે લથડતાં ચરણો સ્થિર કરી એ બંડખોર બાળકને તાબામાં લેવા માટે ઉભો રહ્યો. મૃદંગનો ધ્વનિ અને હરિનામનો આનંદ એક તરફથી આકાશ ગજવવા લાગ્યો ત્યારે બીજી તરફથી એ આનંદ તરફ દ્રેષ રાખનારાં ટોળાં તેની મજકરી કરવા લાગ્યાં. એ ટોળાંના અગ્રેસરોમાંના કોઈ કોઈ તો કાલીમંદિરમાં જઈ એ આનંદમત્ત જનોને ઠેકાણે પાડવા દેવીને વિનંતિ કરવા લાગ્યા. વૈષ્ણવો પણ તેઓની ગાળો આજ સાથે પાછી વાળવા લાગ્યા. વૈષ્ણવોમાંના જે અતિશય ચુસ્ત હતા તેઓ તો કાલીનું નામ ન લેવું પડે તે ખાતર બીજા અર્થમાં વધરાતો એ જ શબ્દ ઉચ્ચારવામાં પણ પાપ સમજતા. કાલીપૂજની કોઈ પણ ક્રિયામાં લાગ લેવો એ તેઓ મહાન પાપ સમજતા. આ કલહમાં એક જ સાન્ત્વના લેવા જેવું લક્ષણ હતું કે જાતીય જીવનની રૂંધાઈ ગયેલી શક્તિ જડતાનું બંધન ભેદી નવીન ભાવ ગ્રહણ કરવા તરફ વલણ બતાવવા લાગી.

અવતારવાદ કેવળ ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં જ બંધાઈ રહ્યો નહોતો; લૌકિક વિશ્વાસરૂપી સગવડ મળતાં ચૈતન્ય દેવ પછી પણ કેટલાય નકલી ચૈતન્ય દેવો જન્મ્યા હતા. ટુંદાવનદાસે પૂર્વખંજાળામાં ઉત્પન્ન થએલા એવા એક અવતાર તરફ પુષ્કળ ક્રોધ દર્શાવ્યો છે. નરહરિ ચક્રવર્તીએ પણ તેને રાક્ષસ, પાપિષ્ઠ ઇત્યાદિ શબ્દોથી નવાજ્યો છે.

ચૈતન્ય દેવ પછી થોડો સમય વૈષ્ણવસમાજમાં ભક્તિભય વૈરાગ્યની સ્વાભાવિક ક્રિયા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

પરંતુ ધીમે ધીમે મહોત્સવાદિ પ્રસંગોની અધિકતાને લીધે નાના પ્રકારની વિલાસવૃત્તિ જન્મવા લાગી. અહીં એટલું તો અવશ્ય કૃતમતા-પૂર્વક સ્વીકારવું જોઈએ કે માંસનો સ્વાદ તજ દીધાથી તે સ્વાદની જાણ પૂરવા માટે વૈષ્ણવોએ નાના પ્રકારના મિષ્ટ પદાર્થો અને શાકદ્વારા બંગાળીઓની ભોજનસામગ્રીની સૃષ્ટિ બહુ જ પ્રશંસનીય રીતે વધારી દીધી છે. તે એટલે સુધી કે એ પદાર્થોનાં નામ આપવાં પણ મુશ્કેલ થઈ પડે તેવું છે. ચૈતન્યચરિતામૃતના મધ્ય ખંડના ૩ જાને ૧૫ મા પ્રકરણમાં, અંત્ય ખંડના ૧૦ મા પ્રકરણમાં અને પદ્મકલ્પ-તરુના ૨૪૯૮ મા પદમાં એ ભોજનસામગ્રીનાં નામ મળી આવે છે. આ સંબંધમાં દીલગીર થવા જેવું એટલું જ છે કે એક દિવસ એવો પણ હતો કે જ્યારે રઘુનાથદાસ જમીન પર વેરેલ પ્રસાદની એક મુઠી ખાઈ જીવન ગુજારતો હતો અને ચૈતન્ય દેવ તે સામગ્રીને એક દિવ્ય વસ્તુ તરીકે સ્વીકારતા હતા, તે ગૌરવજનક વૈરાગ્ય વૈષ્ણવ સમાજમાંથી દહાડે દહાડે ઓછો થતો ગયો. સમાજ જેમ જેમ મોટે થતો ગયો તેમ તેમ મનુષ્યસુલભ દુર્બળતા અને પાપ તેમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યાં. વિલાસને અહીં સામાજિક વૃદ્ધિનું અવશ્યભાવી રૂપ ગણવું જોઈએ; પરંતુ ચૈતન્ય દેવ પછી પણ તેમાં સાચા માણસો પેદા થયા હતા ખરા. નરોત્તમદાસ બીજા યુદ્ધની માફક રાજ્યભુવન તજ વેરાગી થયો હતો. તેના પ્રભાવથી હરિશ્ચંદ્ર રાય અને ચાંદ રાય વગેરે લુટારાઓ પણ સાધુ થયા હતા. શ્રીનિવાસાચાર્યની પ્રેમવિહ્વળતા, નૈસર્ગિક શક્તિ અને અગાધ વિદ્વતાએ તેના જીવનનો પૂર્વાર્ધ લવ્ય બનાવ્યો હતો. ગોસ્વામીઓએ રચેલો ગ્રંથ ગુમાવી શ્રીનિવાસ ગાંડાની જેમ વીરહામ્બીરની સભામાં આવે છે. શોકથી વિહ્વળ બનેલા શ્રીનિવાસને બીજું કંઈ જ્ઞાન નથી. તે વગ્નહતની માફક સ્તબ્ધ થઈ ગયા છે. સભામાં વ્યાસાચાર્ય ભાગવત વાંચે છે. દેવરૂપી દર્શકના અપૂર્વ અવયવો જોઈ વીરહામ્બીર તેના પગમાં પડે છે. સભાસ્થળ પર વિદ્યુતપ્રવાહની પેઠે એક આશ્ચર્યજનક પ્રભાવ ફેલાઈ જાય છે.

આગમનનું કારણ પૂછાય છે પણ બધું દુઃખ દખાવી શ્રીનિવાસ કહે છે કે 'ભાગવતની કથા પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી બીજો કોઈ પણ પ્રસંગ ન ઉઠે એ જ વાંછનીય છે.' આવા દુઃખના વખતે પણ તે ભક્તિથી પરિપૂર્ણ ચિત્તે ભાગવત સાંભળે છે. છેવટે તેને ભાગવત વાંચવાની વિનંતિ થાય છે. શોકાકુલસ્વરે, ભક્તિમય કંઠના આવેગથી, અસાધારણ પાંડિત્ય દર્શાવતા શ્રીનિવાસ ભાગવત વાંચે છે કે તરત રાગ, વ્યાસાચાર્ય વગેરે બધા તેમના પગમાં પડે છે. વનવિષ્ણુપુર સ્વર્ગભૂમિ થઈ પડે છે.

પરંતુ વૈષ્ણવસમાજનો આ ઉચ્ચભાવ પછી ન જળવાયો. પછીથી શ્રીનિવાસ પોતે પણ વિલાસી થઈ જાય છે. વીરહાશ્રી આપેલાં દ્રવ્યાદિ વડે વિલાસ ભોગવે છે, ધનવાન થાય છે, પહેલી સ્ત્રી હોવા છતાં મોટી ઉંમરે બીજી સ્ત્રી પરણે છે અને વૈષ્ણવસમાજ નફટની જેમ તેનાં એ બાબતસર વખાણ કરે છે. અવશ્ય સમાજમાં એવા પણ કેટલાક ભક્તો હતા ખરા કે જેઓ શ્રીનિવાસના આ કૃત્યને ધુતકારી કાઢતા હતા. પ્રેમવિલાસમાં શ્રીનિવાસના આ કૃત્યને પદસ્પર્શન તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

આ રીતે જેઓ ભક્તિરાજ્યમાં દેવતુલ્ય હતા, તેઓના દેહ પર સાંસારિક સુખના વાયરા ડુંકાવા લાગ્યા. નરોત્તમવિલાસમાં જાહવીદેવી ભોજન કર્યા બાદ ઉનાં પાણીએ નહાય છે, એક દાસી પાસે અતિ ગીણા વસ્ત્રદ્વારા અંગ લુછાવે છે, બીજી એક દાસી તેનું પહેરવાનું વસ્ત્ર લઈ ઉભી રહે છે. મતલબ કે વૈષ્ણવસમાજમાં પ્રેમનું કઠોર દેવવ્રત નષ્ટ થયું. છેવટે વૈષ્ણવોએ મહાપ્રભુના સેવકોને પણ ગોપીઓ માની પુસ્તકો લખ્યાં, અવતારવાદની પરિપૂર્ણતા થઈ. મુરારિગુપ્ત હનુમાન અને પુરંદર અંગદના અવતાર મનાયા. લેખકો એ બાબતની નજરે નજર નિહાળેલી સાબીતીઓ આપવા લાગ્યા.

વર્ણવ ધર્મમાં ભક્તિનો પ્રભાવ દહાડે દહાડે ઓછો થતો જવાથી ભક્તો આ પ્રમાણે પૌરાણિક ભૂત બની ગયા અને ધર્મ સાંસારિક સુખ ભોગવવાનું સાધન બનાવા લાગ્યું. ચૈતન્ય પ્રભુનો આવો નિર્માળ અને ઉન્માદ બનાવી નાખનારો પ્રેમધર્મ ધીરે ધીરે વિલાસ અને વહેમજવનના પંજમાં સપડાવા લાગ્યો.

બીજી બાબુએથી સમાજમાં ખૂન, વ્યભિચાર વગેરે દુર્ગુણો ચાલુ હતા. નરોત્તમવિલાસમાં એનું ફંવાડાં ઉભાં કરે તેવું વર્ણન વાંચતાં અતિ દુઃખ થાય છે. ગમે તેવી કુક્રિયા કરનારને પણ સજા થતી નહોતી. કોઈ હાથમાં કાપેલું માથું લઈ, હાથમાં તરવાર સાથે નાચ નાચતા. તે વખતે કોઈ પણ તેની પાસે થઈ પસાર થતું તે બક્ષેને બ્રાહ્મણ હોય તો પણ છૂટતું નહિ. બધા સ્ત્રીલંપટ હતા, જાતિવિચારરહિત હતા, મધમાંસ વિના બીજું કંઈ ખાતા નહિ. જગાઈમાધાઈ બ્રાહ્મણ હતા છતાં મધ અને ગોમાંસ ખાતા. પરંતુ તેઓ નાતબહાર થયા નહોતા.

એ જમાનામાં લોકો ખાવેપીવે સુખી હતા; ધરમાં પેદા થએલા પદાર્થો જ દૈનિક ગુજરાન માટે પુરતા હતા. બજારમાંથી ખરીદી લાવવાનું બહુ થોડું હતું. માધવાચાર્યની ચંડીમાં કાલકેતુના વિરાહના ખર્ચનો હિસાબ આપવામાં આવ્યો છે. તે પરથી હલકા વર્ણમાં વિવાહનું ખર્ચ શું થતું તેનો અંદાજ નીકળી શકે છે. ધર્મકેતુ તેર ગંડા કોડી લઈ (અઢી પૈસાથી કંઈક વધારે) બજારમાં ગયો અને વિવાહ માટેની બધી સામગ્રી લઈ આવ્યો. આ કંઈ કવિની કલ્પના હોય એમ લાગતું નથી. ગૃહસ્થ માણસના વિવાહનું ખર્ચ પણ વધારે નહોતું. ચૈતન્ય દેવનો પહેલો વિવાહ અતિ સામાન્ય રૂપમાં પૂર્ણ થયો છે; પરંતુ તેમનો બીજો વિવાહ બહુ ખર્ચાળ નીવડ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે તે એક વિવાહના ખર્ચમાં પાંચ વિવાહનું ખર્ચ નીકળી

શકે એવું છુટે હાથે ખર્ચ કરવામાં આવ્યું હતું. વૃંદાવનમાં સમાવેશ થતાં પરથી જણાય છે કે વિવાહ વખતે ધરમાં રજીણી પૂરવામાં આવી હતી. આંગણમાં મોટી મોટી કેળો રોપવામાં આવી હતી. નવલક્ષીમાં બધા બ્રાહ્મણોને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેમને જમ્યાડવાનો ચાલ હોય એમ જણાતું નથી. આ નિમંત્રણ કેવળ પાનસોપારી લેવા માટે જ થતું. પાનસોપારી અને માળાચંદન બ્રાહ્મણોને વહેંચવામાં આવ્યાં પણ એક વખત લીધા પછી બીજાવાર લેવા આવનારનો તોટો ન હોવાથી ચૈતન્ય દેવે દરેકને ત્રણ ત્રણ વાર આપવાની આજ્ઞા કરી હતી. આ વખતે પાનસોપારી વગેરે એટલું બધું વપરાયું હતું કે કેવળ તેમાંથી જ બીજા પાંચ વિવાહ સહેલાઈથી થઈ શકે. વિવાહમાં ખર્ચ કેટલું ઓછું થતું તે આ પરથી સમજાશે.

તે વેળા મનુષ્યોના નામ સાથે એકાદ અસંગત પદવી જોડાતી. હજી પણ ગામડામાં આ રિવાજ છે. તે વખતના લેખકોએ ‘કાળો કૃષ્ણદાસ,’ ‘લંગડો ભગવાન,’ ‘કઠિઆરો જગન્નાથ,’ ‘નિર્લોભ ગંગાદાસ’ વગેરે નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અત્યારનું ‘કાણુને કાણુ ન કહેવો’ એ ઉપદેશવાક્ય તે વખતે પળાતું હોય એમ લાગતું નથી.

ન્યાયખાતાનો ઉપરી કાજી કહેવાતો. કાજીની નીચેના અમલદાર શિકદાર અને તેની નીચેનો દિવાન કહેવાતો. કોટવાળની જવાબદારી સૌ કરતાં વધારે હતી. પોલીસના કામ ઉપરાંત રાજ્યના નવા સમાચારોનો રિપોર્ટ પણ તેને જ કરવો પડતો. લડાઈ વેળા એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં અવરજવર થઈ શકતો નહિ. બંધ રસ્તા પર ત્રિશૂલ ખોડી મુસાફરોને ચેતવણી આપવામાં આવતી. રાજ્યોની આજ્ઞાવાળી ‘ટુરિ’ લઈ મુસાફરો આવજા કરી શકતા. આ ‘ટુરિ’ એ જમાનામાં ‘પાસપોર્ટ’ જેવી હતી. રાજ્યો લૂટફાટ કરતા. વીરહામ્બીર પોતે લુટારોનો સરદાર હતા. આ સિવાય બીજા કેટલાય લુટારાઓનાં

નામ મળી આવ્યાં છે. તેઓમાંના ઘણાખરા આહારો હતા. દરેક ગામમાં રાજ એક ‘મંડલ’ નીમતો. આ ‘મંડલ’ તે ગામનો મુખ્ય શાસનકર્તા ગણાતો.

અંગાળી ભાષા પર હિંદી ભાષા કંઈ સ્થાયી ચિહ્નો મૂકી ગઈ છે કે નહિ તે જોઈએ. હિંદી શબ્દોમાં મૃચ્છકટિક વગેરે નાટકોમાંના પ્રાકૃતની પેઠે સંપ્રસારણ ક્રિયા બહુ નજરે પડે છે. જેમકે : હર્ષ=હરિષ, મગ્ન=મગન ઇત્યાદિ. આ કોમળ શબ્દો અંગાળીમાં વાતચીતમાં વપરાતા નથી, કેવળ પદ્યમાં વપરાય છે. વૈષ્ણવ યુગની કવિતામાં આ રીતના કોમળ શબ્દો મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. પરંતુ પછીના સાહિત્યમાં એ શબ્દો ઓછા થતા જાય છે. અંગાળી ભાષાની હાલની ગતિ સંપ્રસારણ ક્રિયાને અનુકૂળ નથી, માટે આ રિવાજ હિંદી પ્રભાવની છેલ્લી નિશાની હોય, એમ લાગે છે. બીજું હિંદી ભાષામાં અનુનાસિક શબ્દોની સંખ્યા બહુ છે; જાંઠાં, તાંઠાં, કબહૂં, વગેરે અસંખ્ય શબ્દો ઉપર ચંદ્રબિંદુ મૂકવામાં આવે છે. એ બધા શબ્દો જે સંસ્કૃત શબ્દોનું રૂપાંતર છે તેમાં એવું કંઈ નથી કે જેથી એ ચંદ્રબિંદુનું સમર્થન કરી શકાય. ‘ચંદ્રબિંદુ’, ‘જ’, અને ‘ઙ’, હિંદી ભાષામાંથી આવી વૈષ્ણવ યુગમાં પ્રબળ અધિકાર યક્ષાવી ગયાં છે. અત્યારે પણ અંગાળીમાં ઝાંખિ, કુંજ, પુંચિ વગેરે શબ્દોના અનુનાસિક ઉચ્ચાર રહી ગયા છે, છતાં અક્ષિ, કુખ્જ, પુસ્તક વગેરે શબ્દોના રૂપાંતરમાં ચંદ્રબિંદુ ક્યાંથી આવ્યું તે સમજાતું નથી. આ પણ હિંદી પ્રભાવની છેલ્લી નિશાની લાગે છે.

વૈષ્ણવો ‘શ્રી’ શબ્દના ભારે પક્ષપાતી હતા. પછીના વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં ‘શ્રીકેશ’ ‘શ્રીદર્શન’ ‘શ્રીહસ્ત’ ઇત્યાદિ શબ્દોનો પાર નથી.

આ સ્થળે સંખ્યસ્ત લેતી વેળા શિરમુંડન થતું તે વિષે કંઈક

લખવું જોઈએ. ચૈતન્યભાગવતમાંથી જણાય છે કે મહાપ્રભુના વાળ ઉતારતી વેળા શિષ્યોએ નાના પ્રકારનો વિલાપ કર્યો હતો. વાળ ઉતારવા જેવી સાધારણ ક્રિયા વખતે આ રીતે આટલું બધું દુઃખ થાય એ આપણને જરા નવાઈ જેવું લાગે છે. પણ તે સમયના રિવાજનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે એ યુગમાં અસંખ્ય શિક્ષિત યુવકો સંન્યાસી થતા અને સંન્યાસી થવાથી તેઓ માતાપિતાના અશેષ સ્નેહથી હંમેશને માટે વિખુટા પડતા. તે વખતે દરેક સંસારી યુવક લાંબા વાળ રાખતો. એ વાળ દરરોજ આમળાં વડે ઘાતો અને તેમાં પુષ્પાદિ ગુંથી તેને શોભાવતો. એ વાળનો નાશ એટલે હંમેશને માટે માતા, પિતા અને બાંધવોના સ્નેહનો નાશ. આ રીતે કેશવપનમાં એક જાતનો ભયંકર ભાવ સમાયો હોવાથી તે વખતે એ કાર્ય બહુ ભયંકર મનાતું. બૌદ્ધ યુગમાં ગોવિંદચંદ્રનાં ગીતોમાં પણ ગોવિંદ સંન્યસ્ત લેતી વેળા કેશ ઉતારાવે છે ત્યારે તેની રાણીઓનો વિલાપ અસહ્ય થઈ પડે છે તેનું કારણ આ જ છે.

બૌદ્ધ યુગની કંઈકે કંઈકે નિશાનીઓ વૈષ્ણવ યુગની ભાષામાં મળી આવે છે. ‘ગોક્ષ’ શબ્દ બૌદ્ધનો છે તે ચૈતન્યભાગવતમાં મળી આવે છે. ‘પાંખડી’ શબ્દ બૌદ્ધો બીજા ધર્મ પાળનારા પ્રત્યે વારંવાર વાપરતા. વૈષ્ણવોએ એ શબ્દ બૌદ્ધો કનેથી ઉધાર લઈ બીજા ધર્મવાળાઓ પ્રત્યે વાપર્યો છે.

હવે આપણે ‘સંસ્કાર યુગ’ પાસે આવી પહોંચ્યા છીએ. આ યુગનાં અમૃતમય ગીતો બંગસાહિત્યમાં સર્વ કરતાં વધારે આદરણીય છે. જે દેવરૂપી મનુષ્ય વર્તમાનને ભૂતકાળના કઠોર પંજમાંથી મુક્ત કરી ઇતિહાસને અજવાળી ગયો છે, પશુનું માથું અને વનફૂલ તજી નયનાશ્રુ દ્વારા દેવની અર્ચના કરતાં શીખવી ગયો છે, જેનાં નિર્મળ અશ્રુબિંદુથી પ્રભાન્વિત બની આ યુગનું બંગસાહિત્ય મણિના જેવું

સુંદર બન્યું છે, તે ચૈતન્ય પ્રભુનો પવિત્ર નામાંકિત યુગ આપણે ઈંડી શ્રદ્ધા સાથે અહીં પૂર્ણ કરીશું.

પરંતુ ગીતોનો યુગ પુરો થયા બાદ અંગસાહિત્યે દેશી સ્ત્રીપુરુષોનાં કેટલાંક વિશુદ્ધ ચિત્રો દોર્યા હતાં. એ ચિત્રો ત્રણ સો વર્ષનાં જીવતાં છે. આ ચિત્રોની સુંદરતા જોઈ પ્રાચીનકાળની પર્ણકુટીરને પણ સુંદર માનવાની વૃત્તિ થાય છે અને ઝુંપડીમાં રહેનારના ચરિત્રના સૌન્દર્યથી મુગ્ધ બની જવાય છે. હવે આપણે એ કાવ્યોમાં વર્ણવેલું વાસ્તવિક પ્રાચીન સામાજિક જીવન નિહાળીશું.

પ્રકરણ ૮ મું

સંસ્કાર યુગ

વૈષ્ણવ યુગમાં અંગાળાની પ્રતિભા પૂર્ણ પ્રકાશી રહી હતી; અંગસાહિત્યના ઈંધાએલા સ્રોત ચૈતન્ય પ્રભુના ચરણસ્પર્શથી નવજીવન પામી ખળખળ કરતા વહી રહ્યા હતા; વૈષ્ણવ પદાવલી અને ચરિતાખ્યાનદ્વારા સ્વાધીનતાનો અપૂર્વ પ્રભાવ પ્રાચીન સાહિત્યને ખસેડી પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારવા ઉપરનીએ થઈ રહ્યો હતો.

પરંતુ પ્રાચીન પદ્માપુરાણ, ચંડી, રામાયણ, મહાભારત વગેરે સેંકડો પુસ્તકો વૃંદાવનદાસ જેવાની કુટિલ બ્રકુટિ છતાં બળી ખાખ થઈ ગયાં નહોતાં. કુલ્લરા અને ખુલ્લનાતું સૌંદર્ય અંગાળીઓ વિસરી ગયા નહોતા. જે કંઈ સાઈ હોય - પછી ભલેને તે જીવનમાં હોય, સમાજમાં હોય કે ઇતિહાસમાં હોય - તે નાશ પામતું નથી; ફરી-ફરીને તેના ફળગા ફૂટે છે. જેઓ તેનો નાશ કરવા માગે છે તેઓ તેનું સૌંદર્ય ઉલટું વધારે છે અને તેને નવજીવન પ્રાપ્ત કરવાની સગવડ કરી આપે છે. આ સંસ્કાર યુગમાં પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ વળી સાહિત્યકારોની નજર પડી અને રક્ષણશીલ સંપ્રદાયે પણ આ વખતે એ પ્રાચીન કાવ્યોને નવાં રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રામાયણ, મહાભારત વગેરે કાવ્યો નવા યુગના પ્રભાવથી રંગાર્ધ ફરીથી લોકરુચિને અનુકૂળ નીવડ્યાં. એ બધાં કાવ્યોની નવી આવૃત્તિ થઈ અને એ નવી આવૃત્તિના યુગને અમે 'સંસ્કાર યુગ'ની સંજ્ઞા આપી છે.

આ યુગમાં કેટલાક જુના કવિઓ નવા કવિઓને હાથે નવજીવન પામ્યા પરંતુ એ પ્રાચીનોની કીર્તિ નવાઓએ પોતાનામાં શમાવી દીધી; પ્રાચીન, કુથા ખાઈ ગએલા ગ્રંથો સિવાય તેમની કીર્તિ બીજે કોઈ સ્થળે રહી નહિ.

આ અપહરણ પણ કંઈ થોડુંધણું નથી. માધવાચાર્ય વગેરે અગાઉના લેખકો પાસેથી મુકુંદરાયે મૂળ વિષય ઉપરાંત લીટીઓની લીટીઓ લઈ લીધી છે. ભારતચંદ્રે પણ પોતાના નાયક સુંદરની પેઠે સુરંગ ખોદી ચોરી કરી છે. તેના કંઠમાં જે યશની માળા ઝળહળે છે, તેમાંનાં મોતી ન્યાયની અદાલતમાં તેનાં પોતાનાં જવડે જ ફરે તેમ છે. અંગાળી સાહિત્યની વાત છોડી દઈ એ તોપણ કાલિદાસ, શેક્સપીઅર અને મિલ્ટન પોતપોતાના કાવ્યનાટકાદિના વિષય અને સામગ્રી માટે જુના લેખકોના ઝણી છે. આ બધા ખીખનું હરી લેનારા લુટારા કાવ્યજગતમાં આટલા બધા કીર્તિમાન કેમ હશે? એનો એક જ જવાબ એ છે કે તેઓ પ્રતિભાનો રાજદંડ લઈ જન્મ્યા હતા. એ વડે તેમણે જેનો સ્પર્શ કર્યો તે તેમનું પોતાનું થઈ ગયું હતું. પૃથ્વીના શ્રેષ્ઠ રાજાઓ બધા આ પ્રકારના લુટારાઓ છે. કવિકંકણ, ભારતચંદ્ર વગેરે લેખકોએ જુદા જુદા ઠેકાણેથી ચોરેલાં રત્નો એક સ્થળે એકત્ર કરી, તેનો સમન્વય સાધ્યો છે; અને પૃથ્વી તો શક્તિની પુખ્તરણ છે, માટે તેઓ ચોરી કર્યા છતાં આદરમાન પામ્યા છે. પરંતુ જેઓ ચોરી કર્યા છતાં તેનો સમન્વય સાધી શક્યા નથી, જેઓના બેડોળ સમન્વયને લીધે પાંદડાં સાથે શાખાનો, અને ચામડી સાથે અસ્થિનો મેળ લાધ્યો નથી, તેવા દુર્ભાગી અંધકારો માટે જ લોકનિઘ્રહના નિષ્કુર શાસનની વ્યવસ્થા થઈ છે. શક્તિમાન સ્વેચ્છાચારીદારા પાપપુણ્યનાં કૃત્રિમ બંધનો નક્કી થાય છે, પરંતુ એ બધી સામાજિક ઉન્નતિ અને અવનતિના પાયામાં ભાગ્યદેવી ઉભી ઉભી પાગલની પેઠે કોઇને માથે છત્ર ધરે છે, અને કોઇને માથે પ્રચંડ તાપના ભડકા પડવા દે છે.

પ્રતિભાશાળી કવિ મંત્રબળ વડે પ્રાચીન અને વર્તમાન કાળનું બધું સૌંદર્ય અપહરણ કરી પોતાના કાવ્યમાં ભરે છે; એને અપહરણ નહિ પણ આહરણ કહેવું જોઈએ. કારણ કે કુશળ ચિત્રકારને તો

ગત યુગનાં કાવ્યચિત્રો અને નવયુગની દશ્યાવલી સરખી રીતે ઉપ-
યોગી નીવડે છે અને તે માટે તે એકલો જ અધિકારી છે.

લૌકિક શાખા : દિવ જનાદને રચેલું ચંડીનું ઉપાખ્યાન એક નાની વ્રતકથા જેવું હતું. એ વ્રતકથાને ચંડીના ભક્તોએ મોટું કાવ્ય કરી મૂક્યું. મુકુંદરામ પહેલાં આ ઉપાખ્યાન પર કેટલા કવિ-ઓના હાથ ફર્યો હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અલરામદાસની ચંડી મેદિનીપુર તરફ પ્રચલિત હતી અને માધવાચાર્યની ચંડી ઇ. સ. ૧૫૭૯ માં રચાઈ. આ એ પરથી સંશોધન કરી મુકુંદરામે પોતાનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય લખ્યું છે.

અલરામદાસની ચંડીની પ્રતો હાથ લાગી નથી, પણ માધવની ચંડીની પ્રતો હાથ લાગી છે. માધવ અને મુકુંદ એક વર્ગના કવિ નથી. મુકુંદની પ્રતિભા પહેલા વર્ગના કવિ જેવી છે ત્યારે માધવ બીજા વર્ગનો કવિ છે. છતાં એ બંનેની પ્રતિભામાં સમાનતા છે ખરી. માધવની કુલ્લરા કવિકંકણની કુલ્લરા જેવી લજ્જાશીળ સુંદરી નથી. એની જાલ છુટી છે. તેનામાં કવિકંકણની કુલ્લરાની જેમ સંયમશીલતા અને સ્વાભાવિક શરમનો વિકાસ થયો નથી. માધવની લહના અને ખુલ્લના મુકુંદનાં એ જ પાત્રોની રૂપરેખા છે. વાર્તાભાગ બંનેમાં એક સરખો છે. કોઈ કોઈ જગાએ મુકુંદે પોતાની કલા બતાવવા ખાતર વાર્તાના સીધા માર્ગની આબુઆબુ થોડીધણી ફેરીઓ ઉમેરી છે. ઉપાના સિંદુર વર્ણુમાં પ્રકૃતિનો પરિપૂર્ણ વિકાસ થયા પહેલાં શુકના તારાના ક્ષીણ પ્રકાશમાં અરધી સૂતેલી પ્રકૃતિની જેમ મુકુંદની ચંડી પહેલાં માધવની ચંડી કાવ્યના વિકાસનો પૂર્વાભાસ બતાવે છે.

મુકુંદ સ્વભાવકવિ છે. માધવની શક્તિ તેના કરતાં ઓછી છે; પરંતુ તેનું પણ સ્વભાવ તરફ ધ્યાન છે. નજીની ઘટના, નજીની કથા

અને નજીવા વિષયદ્વારા ધણી વેળા ધણા ખરા શ્રેષ્ઠ કવિનું કવિત્વ વિકસે છે. કવિ પારધીની ઝુંપડીનું વર્ણન કરવાનો છે; અહીં લેખિનીને ફાટાંતૂટાં કપડાં, માંસનો ઢગ અને વંડાના બેડોળ થાંભલા સિવાય બીજું કંઈ વર્ણવવાનું નથી. કવિ અહીં ઉંચા પ્રકારની ઉત્પ્રેક્ષા વાપરી શકે તેમ નથી. છતાં માધવ આવું વર્ણન કરવામાં હોશિયાર છે. જાણે વંડાના થાંભલા પર ચઢી, ધરમાં ડોકિયું કરી, પારધીની સુંદરીનો અર્ધો ઉઘાડો દેહ તેણે જોઈ લીધો હોય અને તે અધ અનાવૃત દેહનો કેમેરા વડે ફોટો પાડી લીધો હોય એવું નૈસર્ગિક વર્ણન કરવાની શક્તિ માધવમાં છે. કોઈ કોઈ વખતે તે વર્ણન કરતાં કરતાં પ્રકૃતિનું એટલું બધું અનુકરણ કરે છે કે તેની સંયમ વિનાની ક્રીડામાં પણ સ્વાભાવિકતા જણાય છે. રૂપવર્ણનમાં પણ કવિ સ્વાભાવિકતા તજતો નથી. મુકુંદરામે આ વર્ણનો માત્ર વિસ્તાર્યા છે એટલું જ.

બંનેના કાવ્યમાં એવી અનેક લીટીઓ મળી આવે છે કે તે કદાચ મુકુંદરામે માધવના કાવ્યમાંથી અગર બંનેએ કોઈ ત્રીજા કવિના કાવ્યમાંથી લીધી હોય એમ કદપી શકાય છે.

મુકુંદના કાવ્યનો લગભગ બધો ભાગ માધવના કાવ્ય કરતાં ઉત્તમ છે. તેમાં વસ્તુવર્ણન, કાવ્યાંશ, ઘટનાવૈચિત્ર્ય વગેરે બધા ગુણોની ઉન્નતિ નજરે પડે છે. પરંતુ માધવનો કાલકેતુ, મુકુંદના કાલકેતુ કરતાં પરાક્રમી છે; માધવનો ભાંડુદત્ત, કવિકંકણના ભાંડુદત્ત કરતાં શઠતામાં પ્રવીણ છે. માધવ ખરા અંગાળી કવિની માફક કઠોર વિષય કરતાં કોમળ વિષય રચવામાં હોશિયાર છે. તેની રાધાકૃષ્ણ વિષયક પંક્તિઓ વનફૂલ જેવી સૌરભમય છે.

માધવનું કાવ્ય ચક્રગ્રામના પર્વતોમાં અત્યાર સુધી સજા કરતું હતું પણ મુકુંદનું કાવ્ય અત્યાર સુધીમાં મુદ્રાચંત્રના પ્રભાવથી નવશક્તિ પ્રાપ્ત કરી તેને એ દુર્ગમ પ્રદેશમાંથી પણ હાંકી કાઢવા તત્પર થયું હતું.

કવિકંકણ મુકુંદરામ ચક્રવર્તી : હુસેનશાહનો અમલ અંગ-સાહિત્યમાં અનુપમ હોવા છતાં સાધારણ રીતે મુસલમાની અમલમાં

હિંદુઓનું યુજ્જ્વાન ચલાવવાનું કાર્ય ધીમે ધીમે કઠણ થતું જતું હતું; મુસલમાનોનો ત્રાસ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો હતો, મુસલમાની કાયદાની એક કલમ આ પ્રમાણે હતી : “ જો કોઈ મુસલમાન દિવાન હિંદુ પાસે કર લેવા આવે તો હિંદુએ સંપૂર્ણ અવનતિ સ્વીકારી તે આપી દેવો જોઈએ; છતાં જો મુસલમાન દિવાનની એવી ઇચ્છા થાય કે કાફરના મુખમાં થુંકવું, તો તે ઇચ્છાને વશ થઈ હિંદુએ તરત જ મુખ ઉઘાડી તેનું થુંક સ્વીકારી લેવું જોઈએ. આમ કરવાનો ઉદ્દેશ તેઓના પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવવાનો નથી. આ ક્રિયાના કેટલાક ઉંડા અર્થ સ્વીકારવા જોઈએ. એ દ્વારા સરકારના આશ્રિત કાફરની સંપૂર્ણ તાબેદારીની પરીક્ષા થાય છે તથા એકના એક સનાતન ઇસ્લામ ધર્મનું ગૌરવ સચવાય છે અને જૂઠ્ઠા ધર્મ તરફનો તિરસ્કાર પ્રદર્શિત થાય છે. ”^૧ અંગસાહિત્યમાં મુસલમાનોના જુલમ વિષે ઘણી જગ્યાએ લખેલું છે. મુકુન્દરામના કાવ્યમાં પણ આ જુલમો વિષેની હકીકત મળી આવે છે. આ વખતે મુસલમાની પ્રભાવની ઉન્નતિ પાછળ, દૂર ભાગ્યાકાશને વિષે હિંદુના સુખનો તારો દૂષવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો; હિંદુનું દુર્ભાગ્ય અને મુસલમાનોનું સૌભાગ્ય ભાષાના ઇતિહાસમાં જવલંત અક્ષરો વડે લખાઈ રહ્યું હતું. હિંદુનું ‘ઝુંપડું’ અને મુસલમાનોની ‘ઇમારત’; હિંદુઓનું ‘ગામડું’ અને મુસલમાનોનું ‘શહેર’; હિંદુઓનું ‘શસ્ય’ તે મુસલમાનોનું ‘ફસલ’; હિંદુઓના ‘ટંકા’ તે મુસલમાનોના ‘ખજનો’ અને હિંદુઓનાં માટીનાં કોડીઆંના ‘પ્રદીપ’ અને મુસલમાનોના ‘ઝાડ’ ‘ફાનસ’ વગેરે; ટુંકામાં જેટલું હલકું તેટલું હિંદુનું, અને ઉત્તમ તેટલું મુસલમાનોનું. આદેશ, ઉમરાવ, વજીર, નાજીર વગેરે ઉંચ દરજ્જાના તથા કોટવાળ, પેયાદા, અરકંદાજ, નફર જેવા હલકા દરજ્જાના ઓદ્યાઓના શબ્દો પણ મુસલમાની, પદવીઓ પણ મુસલમાની, જાણે કેમ અંગાળી ભાષામાં એવા શબ્દો જ ન હોય ! સન્માનસૂચક ‘સાહેબ,’ પ્રભૂત્વસૂચક ‘હજીર’ વગેરે શબ્દો અંગાળામાં

૧. આ કાયદો અકબરે ૧૬ કર્યો હતો.

ઘેર ઘેર વપરાતા થયા હતા. છતાં ગામડાના હિંદુઓએ પોતાના ધર્મ અને સ્વભાવ ઉપર મુસલમાની છાયાનો સ્પર્શ થવા દીધો નહોતો. સંસ્કૃત શબ્દો ત્યાં નિષ્કલંક મૂલના રૂપમાં વિરાજતા હતા.

કવિકંકણે માસુદ શરિફ નામના પાંચસાત ગામના ઉપરીને પોતાના કાવ્યમાં બહુ વગોવ્યો છે. આ માણસના જીવમથી પ્રજા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતી હતી. સરકારે પડતર જમીન આપાદ માની તેનો કર વસુલ કરવા માંડ્યો. કર વસુલ ન થયો એટલે ધનધાન્યાદિ પર તરાપ પડી. બજારમાં એ બધી ચીજો વેચાવા આવી. ચીજોની બહોળાશને લીધે ભાવ ઓછા થઈ ગયા. રૂપિયાનો માલ દશ આને વેચાવા લાગ્યો. શરફિ રૂપિએ અઢી આના નફે કાપવા લાગ્યા અને અમલદારો વીધાનું માપ ઓછું કરી પોણું વીધું ભરવા લાગ્યા. પ્રજા આ જીવમથી કંટાળી નાસવા લાગી એટલે કોટવાળ અને જમીનદારોએ રસ્તા રોક્યા.

કવિકંકણ દામુન્યા નામના ગામડામાં ખેતી કરી ગુજરાન ચલાવતો હતો. પરંતુ ઉપર વણવેલા જીવમને લીધે તેને પરિવાર સાથે બીજે ગામ નાસી જવું પડ્યું. કવિ તે વખતે કેવી દરિદ્રાવસ્થામાં આવી પડ્યા હશે તે તેમના કાવ્યમાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. 'તેલ વિના હું સ્નાન કરું છું, બાળકો ભાત વિના રહે છે' ઇત્યાદિ પંક્તિઓ કવિની ગરીબાઈની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે. ઉંડા દુઃખ વખતે કોઈ વેળા ઉંડી વ્યાકુળતા પેદા થાય છે, આંખોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ છૂટે છે અને સંસારનાં અન્ય અવલંબનો જતાં રહ્યાં હોવાથી માનવમાત્રના છેલ્લા આધાર પ્રભુ પ્રત્યે મન દોડે છે. મુકુન્દ આવી રીતે ગામતજી જળમાર્ગે જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં ચંડીએ તેને સ્વપ્નમાં કાવ્ય લખવાની આજ્ઞા આપી. કવિએ આ સ્વપ્ન પર વિશ્વાસ રાખ્યો અને તેથી જ તેનું કાવ્ય આટલું બધું સુંદર થયું છે. દૈવશક્તિમાં વિશ્વાસ રાખવાથી

માનવશક્તિ અદ્ભુત કાર્ય કરે તેમાં નવાઈ નથી. કવિ કેટલેક સ્થળે ભટકી છેવટે રાજ્ય રઘુનાથદાસને શરણે આવી રહ્યા. રઘુનાથદાસના પિતાની કૃપાથી કવિ રાજકુટુંબનાં બાળકોને ભણાવવા લાગ્યા. આ સ્થળે રહી કવિએ પોતાનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય રચ્યું. આ સ્થળે પણ તે સ્વદેશની સ્મૃતિ વિસર્જ્યા નહોતા. પોતાનું ગામ, ગામ પાસે વહેતી રત્નાણુ નદ, અમલદારોનો જીલમ ઇત્યાદિનું વર્ણન તેમણે ગ્રંથની શરુઆતમાં જ લખ્યું છે. પરદેશમાં રહેતા માનવીના હૃદયમાં સ્વદેશના રસ્તા, બાગબગીચા ઇત્યાદિ કોઈ અપૂર્વ રૂપ ધારણ કરી સ્મૃતિસાગર બહલાવે છે. કવિકંકણ પણ પોતાની જન્મભૂમિની સ્મૃતિનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરી વાચકોને પોતાના સુખદુઃખના સાથી બનાવવાનું ભૂધ્યા નથી.

કાવ્ય પરથી જણાય છે કે કવિએ જ્યારે કાવ્યની સમાપ્તિ કરી ત્યારે બંગાળમાં માનસિંહ અમલ ચલાવતો હતો. કવિને ઇ. સ. ૧૫૭૭ માં ચંડી દેવીએ કાવ્ય રચવાની આજ્ઞા કરી હતી. આ વખતે કવિની ઉંમર ૪૦ વર્ષની માનીએ તો કવિનો જન્મકાળ ઇ. સ. ૧૫૩૭ માં કે લગભગ તે અરસામાં થએલો ધારી શકાય.

કવિકંકણના પિતામહનું નામ જગન્નાથ મિશ્ર તથા પિતાનું નામ હૃદય મિશ્ર હતું. કવિને નિધિરામ અને રામચંદ્ર નામના બે ભાઈઓ હતા. કવિની માતાનું નામ દેવકી, પુત્રનું નામ શિવરામ, પુત્રવધૂનું નામ ચિત્રલેખા, કન્યાનું નામ યશોદા અને જમાઇનું નામ મહેશ હતું. હજી પણ કવિકંકણના વંશધરે અર્ધવાન જિલ્લાના એક ગામમાં રહે છે. તેમની પાસે કવિએ લખેલી ચંડીની અસલ પ્રત હજી મોજુદ છે. કવિકંકણ વિષે આથી વધારે જાણી શકાય તેમ નથી.

કવિકંકણ પહેલા દરજ્જાનો કવિ છતાં તેણે જે ચિત્ર આંક્યું છે તે બીજા દરજ્જાનું છે. શેક્સપીયરના જેવી જ પ્રતિભા લઈ તે ચિત્ર દોરવા મંડ્યો હતો પણ ચિત્ર પરિપૂર્ણ સુંદર દોરાયું નથી. મધ્યયુગમાં રામ, ભીષ્મ, અર્જુન, નળ વગેરે આદર્શ પુરુષોની હાર-

માળા હ્રુમ થઈ ગઈ હતી પણ સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી વગેરે સતિઓની હારમાળા અટૂટ રહી હતી. સ્વામીની સાથે વનગમન કરવાના દહાડા ગયા છતાં પતિની પાછળ હસતે મુખડે ચિતા પર ઝંપલાવવાનો યુગ હજુ પુરો થયો નહોતો. હલકા વર્ણની અણકેળવાં એલી કુલ્લરા, ખુલ્લના, અને બેહુલાને ઝોળખતાં વાર લાગે છતાં એ પૌરાણિક સતિઓની બહેનો જ છે. મુકુંદરામના કાવ્યમાં પુરુષ પાત્રોમાં પૌરુષ નથી છતાં ઉત્કૃષ્ટ સ્ત્રીપાત્રોના અભાવ નથી.

કાવ્ય લખતાં લખતાં ન્યારે અન્તર્દષ્ટિ નિર્મળ અને પ્રતિભાથી લદબદ થઈ જાય છે ત્યારે મુકુંદરામ પોતાની કલમ વહેતી મૂકી દે છે. પાત્રો ઠઠ્ઠામશ્કરી અને વાતચીતમાં મશગુલ બની જાય છે. પોતે કેવળ છેવટે પોતાનું નામ લખી માલીકી સાખીત કરવા સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબતમાં ધ્યાન આપતો નથી. આ પ્રમાણે પડકા પાછળ રહી સંકેતથી કામ કરવું એ કુદરતને અનુસરવા જેવું છે. સાહિત્યમાં ઉત્કૃષ્ટ નાટકલેખકોમાં જ આવો ગુણ હોય છે; મુરારિશીલ અને કાલકેતુની વાતચીત આ બાબતનું ઉદાહરણ છે.

લહના સાથે ખુલ્લનાને કળઓ થાય છે. આડોશીપાડોશીનાં ઐરાં એ જોવા ટોળે મળે છે. કવિ જાણે એ ઝંઘડો પ્રત્યક્ષ જોતો હોય તેવું સુંદર વર્ણન કરે છે. ધનપતિ ચાંદને પુષ્પમાળ આપવાથી નિમત્રેલા વાણીઆઓ ગુસ્સે થાય છે. તેઓનો વાદવિવાદ અને ઝંઘડો પણ કવિએ પ્રત્યક્ષ જોઈ નોંધ કરી હોય એવો સ્વાભાવિક વર્ણવ્યો છે.

કવિનો બીજો ગુણ એ છે કે તે સંસારનાં ખરાં ચિત્ર સિવાય બીજું કંઈ કલ્પી શકતો નથી; મિથ્યા કલ્પનાનો તે સદા વિરોધી છે. ન્યાં તેને કોઈ લાંબી દંતકથા કહેવી પડે છે ત્યાં પણ તેને તે અને ત્યાં સુધી સત્ય ઘટનામય બનાવતાં ચૂકતો નથી. પણ સાથેની કાલકેતુની લણધ જુઓ. એ વર્ણન વાચકને એકાદ ગૂઢ અને મહિમામય રાજનૈતિક વિશ્લવની વાત હોય એવો ભાસ કરાવે છે.

પશુઓ લડાઈમાં હારી ભગવતી આગળ રહે છે. ચંડિકા બધાને પૂછે છે કે તમે આટલાં બધાં જોરાવર છતાં માણસથી શા માટે ડરો છો ? પશુઓ પોતપોતાની કેશિયત આપે છે. આ ચિત્ર દ્વારા કવિ મુસલમાન સમીપે હીનબલ હિંદુ શક્તિની વિડંબના બતાવતો હોય એમ લાગે છે. રીંછ બિચાઈ રડતાં રડતાં કહે છે, ‘ હું વનમાં રહું છું. વનમાં ખાઉં છું. જાતે રીંછું છું. નીચોગી કે ચૌધુરી નથી, કે નથી તાલુકદાર. ’ હાથી કહે છે કે ‘ માઈ નામ મોટું. ગામ પણ મોટું. ક્ષેત્ર પણ મોટું. એવું એકેય સ્થાન નથી કે હું જ્યાં છુપાઈ શકું. નાસીને જાઉં ક્યાં ? ક્યાં જવાથી આ જંજળથી છૂટું, મારા દાંત જ મારા શત્રુ બન્યા છે. ’ આ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કવિ પશુજગતમાં પણ માનવી તત્વનો વિકાસ બતાવે છે. કવિ પ્રકૃતિના પુષ્પપદ્મવના વર્ણનોમાં પણ માનવી ઉપમાદ્વારા સજીવતા મૂકે છે. ‘ જેમ એક ભિલ્લુક બ્રાહ્મણ એક ઘેર માગી બીજે ઘેર જાય છે તેમ ભમરો એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ફૂલ ઉપર ખેસે છે. ’ આ ઉપમા ઉપરથી કવિના ચિત્તમાં મનુષ્યસમાજ કેટલો બધો અફે જમાવી બેઠો હતો એ જણાય છે. જળમાં, સ્થળમાં, લતાકુંજમાં સર્વત્ર એ માનવી ભાવ પ્રત્યક્ષ કરે છે.

પરંતુ કવિકંકણની ખરી ખુબી દુઃખના વર્ણનોમાં છે. મોટી મોટી આનંદપ્રદ ઘટનાઓમાં પણ સતત અંતર્વાહિની ફલ્ગુધારાની માફક દુઃખ સંગીતનો મર્મસ્પર્શી શાંત ધ્વનિ સંભળાય છે. નાના પ્રકારની દુઃખની વાતો તેની પ્રતિભાના ચરણનુપૂર કાઢી લઈ તેની ગતિ મંથર બનાવી મૂકે છે.

કવિકંકણના પુરુષ પાત્રોમાં સ્વાશ્રયની ખામી છે. આ કંઈ કવિનો દોષ ન ગણાય. કારણ કે તેણે તો કેવળ તે સમયના સમાજનું હાલ ચિત્ર દોર્યું છે. ઘટનાઓ અહિંલુત છે, કવિ ખૂબ ઉંચા વર્ગનું પુરુષ પાત્ર સરજાવવા માટે સાધનો એકત્ર કરે છે છતાં પાત્ર

રચના વિચિત્ર બની ગઈ છે. ધનપતિની ચંડિકા પ્રત્યેની અવગણનાના પ્રકારનું અવસ્થાંતર વગેરે બધું મહા પ્રતાપી નાયકોનાં પાત્રો સરજવાને ઉપયોગી સામગ્રી છે. છતાં કવિ આ સામગ્રીનો કુશળ કલાકારની જેમ ઉપયોગ કરી શક્યો નથી. દૈવી શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી પુરુષ પાત્રો પોતાની શક્તિ દર્શાવી શકતાં નથી. તેઓ વિધાતાનાં રમકડાંની પેઠે આળસુ થઈ ગયાં છે. કોઈ ઉત્તમ વિચારથી પ્રેરાઈ તેઓ કોઈ પણ ઉચ્ચ કાર્યમાં જોડાતાં નથી. તેઓની શક્તિ, અદૃષ્ટ અને દૈવશક્તિ પ્રત્યેના અતિ વિશ્વાસને લીધે સ્વતંત્ર-પણે વિહરી શક્તી નથી.

કવિકંઠણે રચેલા કાવ્યનું અમુક કેન્દ્ર નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. ઉત્કૃષ્ટ નાટક ને કાવ્યમાં નાની મોટી વિચિત્ર ઘટનાઓનો સ્રોત એક મૂળ કેન્દ્રમાં જઈ ઠરે છે. એ મૂળ દૃશ્યની આબુઆબુ બધી જળ વણાય છે. કવિકંઠણના કાવ્યમાં એવું કંઈ જ નથી. ઘટનાઓમાં પરસ્પર સંબંધ જણાતો નથી. આખું કાવ્ય એકાદ અરણ્યની જેમ તરુ, લતા, ગુહમાદિથી ભરપૂર માલમ પડે છે, પણ તેમાંનો કોઈ એક ભાગ અપૂર્વ બન્યો જણાતો નથી.

કવિકંઠણ સ્ત્રીપાત્ર સરજવામાં એકલો છે. સરલ મિરેન્ડા^૧, સ્નેહશીલ કાર્ડેલિયા^૨, પતિને ચાહનારી ડેસ્ડેમોના^૩ વગેરેએ એકાએક અમુક ઘટનાઓમાં આવી પડી ચરિત્રની પરાકાષ્ઠા બતાવી છે, પરંતુ બંગાળી કવિની કુદ્ધરા અને ખુલ્લનાની માફક તે વિલાયતી સુંદરીઓ ગૃહિણીઓ નથી. બંગાળના ઝુંપડામાં દરરોજ સહનશીલતાની જે પરીક્ષા લેવાય છે, સવારમાં ઉઠતાં જ આત્મોત્સર્ગનો જે જાપ જપતાં જપતાં બંગાળીઓને ધરકામમાં ગુંથાવું પડે છે, તે પરીક્ષામાં પસાર

૧ શેક્સપીઅરના 'ટેમ્પેસ્ટ' નાટકની નાયિકા.

૨ શેક્સપીઅરના 'કિંગ લીયર' નાટકનું એક રમણીય સ્ત્રીપાત્ર.

૩ શેક્સપીઅરના 'ઓથેલો' નાટકની નાયિકા.

થવું અને તે મંત્ર સહનશીળ બની જપવો એ સર્વત્ર સંભવિત નથી. આ સ્થળે કાવ્ય અને નીતિની નજરે જ્યેતાં કવિકંકણનું શ્રેષ્ઠત્વ નિઃસંશય છે.

કાલકેતુની વાર્તા: લોભશ મુનિ સમુદ્ર કિનારે તપ કરતા હતા. ઇંદ્રના પુત્ર નીલાંબરે તેમને કહ્યું, “ મુનિ, આપ આટલો બધો ટાઢ-તડકો વેઠો છો, તો એકાદ જુપડી બાંધોને.” લોભશે જવાબ આપ્યો કે “ આ નશ્વર જીવનને માટે ધર બાંધવું ! ” નીલાંબરે પૂછ્યું કે “ મુનિ, તમારી આવરદા કેટલી ? ” જવાબમાં લોભશે કહ્યું કે “ મારા શરીર પર જેટલાં રૂંવાટાં છે તેટલા ઇંદ્રો મરણ પામશે સારે હું મૃત્યુવશ થઈશ.” આ મહાપુરુષને આટલી આવરદા પણ ધર બાંધવાને લાયક લાગી નહિ. નીલાંબરે પૂછ્યું કે “ અમર કેણુ ? ” જવાબ મળ્યો કે “ એક માત્ર શિવ ! ” આથી નીલાંબર શિવની ભક્તિ કરવા લાગ્યો. એક વખતે નીલાંબરે ચઢાવેલાં ફૂલમાંના એક કીડાએ શિવને ડાખ દીધો. મહાદેવે કોપી નીલાંબરને પૃથ્વી પર જન્મ ગ્રહણ કરવાનો શાપ આપ્યો. તેની સ્ત્રી છાયા પણ તેની સાથે જ અવતરી. મૃત્યુ લોકમાં આ બન્ને જણાં કાલકેતુ અને કુલ્લરા નામે પ્રસિદ્ધ થયાં. આ અલૌકિક અંશ મૂળ વાર્તાને કંઈ હાનિ કરતો નથી. પૂર્વ જન્મ વિષે કંઈક કહેવું એ પ્રથા બૌદ્ધ સમયથી ચાલતી આવી હતી. અસારે આપણે માનવજીવનને આદિઅંત રહિત એકાદ વિચ્છિન્ન રહસ્ય માનીએ છીએ, પરંતુ તે જમાનામાં કવિઓ જીવનનો આદિઅંત બતાવી આપતા હતા.

પરંતુ એ ઠીક થયું કે નીલાંબર કાલકેતુરૂપે સ્વર્ગીય વૈભવ લઈ અવતર્યો નહોતો. તે પારધીને ત્યાં અવતર્યો. બાળપણમાં બહુ તોફાની હતો અને પાંચ વરસનો હતો ત્યારથી જ બધાં બાળકોથી જુદો પડી રહેતો. તેના હાથ લોખંડ જેવા મજબુત હતા અને ખાવા પીવામાં અનાડી જેવો હતો. મુકુંદ કવિ પોતાના નાયકને પારધીથી વધારે ગુણો વડે વિભૂષિત કરવામાં નાનમ માને છે.

કાલકેતુ અગિયાર વર્ષની વયે પરણ્યો. કુલ્લરા ૩૫, ગુણ અને રસોઈમાં હોશિયાર હતી. માંસ વેચવાના ધંધામાં પણ નિપુણ હતી. કાલકેતુ મોટો થયો. દરરોજ વનમાં જઈ શિકાર કરવા લાગ્યો. તેનું જોર એટલું બધું હતું કે વાઘને પણ તે પૂછડી પકડી ઘસડી લાવતો. દેવીનું વાહન હોવાથી સિંહ તેને માટે ત્યાજ્ય હતો છતાં તેને પજવવામાં બાકી રાખતો નહિ.

આખો દિવસ શિકાર કરી, સાંજે માથે મરેલાં પશુઓનો ભાર ઉપાડી ઘેર આવતો. ઘેર આવી જમવા બેસતો. હાથે લરીને ભાત, શાક, માંસ વગેરે જેટલું રંધાતું તેટલું ખાઈ રહ્યા બાદ પણ પૂછતો કે 'હવે કંઈ છે ?' એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે તે જમાનામાં ભૂખ અને ખોરાક પુષ્કળ હતાં.

આ તરફ બધાં પશુઓએ મળી ચંડી દેવીને ફરિયાદ કરી. તેણે વરદાન આપ્યું કે 'કાલકેતુ હવે તમને કંઈ કરી શકશે નહિ !' બીજે દિવસે પારધી ધનુષબાણ લઈ શિકાર કરવા નીકળ્યો, પણ રસ્તામાં સાપ આડો ઉતર્યો. તેણે ગુસ્સે થઈ તેને ધનુષ્યની દોરીએ બાંધી રાખ્યો અને વિચાર્યું કે આજ બીજે શિકાર નહિ મળે તો આ ચાલશે !

દેવીની ખટપટથી તે દિવસે જંગલમાં વાવાઝોડું થયું. કાલકેતુને શિકાર ન મળ્યો. કુલ્લરા બિચારી ઘેર રાહ જોતી હતી. તે કાલકેતુને ખાલી હાથે આવતો જોઈ રોઈ પડી. કાલકેતુએ સાપને ભૂંજવાની આજ્ઞા કરી અને પાડોશીને ત્યાંથી કંઈક ઉછીનું લાવવાનું કહ્યું. ત્યાર બાદ પોતે દીલગીર વદને વાસી માંસ લઈ બજાર તરફ દોડ્યો.

કુલ્લરા પોતાની સખી પાસે જઈ થોડા ચોખ્ખા ઉછીના લઈ આવી. પણ તે ઘેર આવે ત્યાં તો પેલો ચંડીરૂપી સાપ સુંદરી બની બેઠો હતો. તેના રૂપના તેજથી ઝૂંપડી ઝળહળતી હતી. કુલ્લરાએ

આવી તેને પ્રણામ કરી આગમનનું કારણ પૂછ્યું. ચંડીએ કહ્યું કે ‘હું મારી શોભ સાથે કળઓ કરી આવી છું. અને હવે અહીં જ રહેવાની છું.’ કુલ્લરા પોતાની નાની સરખી ઝુંપડીમાં સ્વામીના પ્રેમનો ગર્વ માથે ચડાવી સુખમાં દિન ગુજારતી હતી. તે ઉપવાસ, ગરીબાઈ વગેરે બધું સહન કરતી હતી, પરંતુ ચંડીનું રૂપ તેનાથી સહન થયું નહિ. બળતા અંતઃકરણે કુલ્લરા વિનયપૂર્વક ચંડીને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછવા લાગી. પણ ચંડીનો તો ‘હું હવે અહીં જ રહેવાની’ એવો જવાબ મળવા લાગ્યો. કુલ્લરા સતી સીતા, સાવિત્રી ઇત્યાદિના દૃષ્ટાંતો આપી પતિને ઘેર જવાનું સમજાવવા લાગી પરંતુ દેવી તો એકનાં બે ન જ થયાં. કુલ્લરા હવે પોતાની ગરીબાઈ ગાવા લાગી. ‘અરે બાઈ, અમારૂં દુઃખ તે શું કહીએ. શ્રાવણ માસે આવે. પાણી તો આ ઝુંપડીમાં છુંટણપુર થઈ જાય. શિકાર ન મળે. વાસી માંસની છાબડી લઈ હું ઘેર ઘેર ભટકું ત્યારે માંડમાંડ પેટનો ખાડો પુરાય. આશો માસમાં બધી સ્ત્રીઓ ઉત્તમ વસ્ત્રોથી વિભૂષિત થાય પણ મારે તો પેટની પીડામાં બધું આવી રહ્યું. કારતક માસમાં બધાંને વસ્ત્રાભૂષણ મળે પણ આ અભાગણી કુલ્લરા તો હરણીની છાલ પહેરી ભટકતી ફરે.’ આવાં આવાં વચનો વડે કુલ્લરા દેવીને ભય ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પણ દેવી જવાનું નામ લેતાં નથી. તે તો કહે છે કે ‘મારી પાસે પુષ્કળ ધન છે, તે વડે હું બધી ગરીબાઈ દૂર કરીશ. વળી હું કંઈ મારી જાતે અહીં આવી નથી. તારો પતિ મને અહીં બાંધીને લાવ્યો છે. ખાત્રી ન થતી હોય તો આવે ત્યારે પૂછજે.’

સ્વામી તેને બાંધીને લાવ્યો છે એ સાંભળતાં જ કુલ્લરા મનના વિચાર છુપાવી શકી નહિ. તે બજારમાં ગઈ. સ્વામીને ખોળી કાઢી બધી વાત કહી. કેટલોય ઉપદેશ આપ્યો. પતિ તો આમાંનું કંઈ જાણતો નહોતો. તે ઘેર આવ્યો. ઘેર આવીને જુએ છે તો ‘તેનું ઝુંપડું ઝળહળી રહ્યું છે. કરોડો ચંદ્ર જેવું દેવીનું વદનમંડલ’ નિહાળી કાલકેતુ તો વિસ્મિત થઈ ગયો. તેણે કહ્યું, કે ‘આ રમશાન જેવી

ઝુંપડીમાં તમે કોણ છો? આવા સ્થળે તમારાથી તે રહેવાય? લોકો વાતો કરે. ચાલો, હું તમને તમારે ઘેર મૂકી જઈ.' પણ એકલા જવાથી લોકો વાતો કરે માટે તેણે પોતાની સાથે કુલ્લરાને પણ આવવાની આજ્ઞા કરી. દેવી તો ગુપ્ત્યુષ ઉભાં છે. જવાબ આપતાં જ નથી. કાલકેતુનો ક્રોધ વધતો જાય છે. છેવટે તેણે સૂર્યને સાક્ષી રાખી બાણ ચઢાવ્યું. પણ બાણ છોડવા જતાં હાથને ચોંટી ગયું. સ્વામીની વિપત્તિ જોઈ કુલ્લરા પોતે બાણ ચઢાવવા લાગી પણ તેનાથી એ કાર્ય થઈ શક્યું નહિ. એ વખતે દેવીએ કૃપા કરી કહ્યું કે 'હું ચંડિકા છું, તમને વરદાન આપવા આવી છું.' કાલકેતુ હવે વિનથી થઈ બોલ્યો, 'અમે તો પારથી કહેવાઈએ, અમારે ઘેર પાર્વતી શા માટે આવે!' દેવીએ પોતાનું રૂપ ધારણ કર્યું. કવિએ દશભુજનું વર્ણન કરવામાં કમાલ કરી છે.

કાલકેતુ અને કુલ્લરા ચંડિકાના પગમાં પડ્યાં. દેવીએ કાલકેતુને એક વીંટી આપી. પણ એક વીંટીથી તે શું વળે કહી કુલ્લરાએ અસંતોષ પ્રગટ કર્યો. આથી ચંડિકાએ તેમને સાત ઘડા ભરીને ધન આપ્યું. એ ધન બંને જણાં ઉપાડી શકતાં ન હોવાથી તેમણે દેવીની મદદ માગી. ક્ષીણાંગી દેવી એક ઘડો ઉપાડી તેમની સાથે ચાલે છે, પણ એ ધન લઈ દેવી કદાચ નાસી જાય એવી આશંકાથી કાલકેતુ વારંવાર પાછું વાળી જાય છે. કાલકેતુને કવિએ ખરેખર પારથી જ બનાવ્યો છે અને એ ખાતર જ કવિકંકણ મહાન કવિ ગણાય છે.

ત્યાર બાદ કાલકેતુ ચંડિકાની આજ્ઞાથી ગુજરાતનું વન કાપી ત્યાં રાજધાની કરે છે. આ ગુજરાત તે કોઈ કલિંગ પાસેનો કાલ્પનિક પ્રદેશ જણાય છે. રાજા કાલકેતુ પારથી કાલકેતુ કરતાં ઉતરતો છે. કવિ કાલકેતુને રાજા તરીકે સર્વોગ સુંદર બનાવી શક્યો નથી. કાલકેતુ કલિંગના રાજા સાથે લડાઈ કરતાં હારે છે, અને સ્ત્રીના કહેવાથી શયનગૃહમાં છુપાઈ જાય છે. આ દૃશ્ય જોઈ કેને દુઃખ ન થાય?

એ જમાનાના બંગાળી વીરો એવા જ હશે અને તેથી જ કવિને વીરતાનું આવું સ્વરૂપ બતાવવાનું સૂઝ્યું હશે. માધવાચાર્યનો કાલકેતુ તો કલિંગરાજ સામે લડે છે, કેદ પકડાય છે અને છેવટે ચંડીના આદેશથી મુક્ત થાય છે.

સાર બાદ એકાએક એક દિવસે કાલકેતુ અને કુલ્લરા, નીલાંબર અને છાયાને વેશે સ્વર્ગે સંચરે છે.

આ કાવ્યમાં ભાંડુદત્ત નામના એક શઠનું પાત્ર પણ સુંદર છે. ભાંડુદત્તના ઘરમાં હાલ્લાં કુસ્તી કરે છે. પણ એ શઠ બજારમાંના વેપારીઓને કંઈ કંઈ ધમકી આપી, રાજ સાથેની પોતાની ઝોળ-ખાણની વાત કહી ધનધાન્યાદિ લઈ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ કાલકેતુએ દિવાન ન બનાવ્યો માટે કલિંગરાજ પાસે જઈ કાલકેતુની નિંદા કરી તેને તેના પર હુમલો કરવાનું સમજાવી શક્યો છે. છેવટે બંને રાજાઓ વચ્ચે સંધિ થઈ ત્યારે આ ચાડીઆને ઉધે ગધેડે બેસાડી દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો.

શ્રીમંતની વાર્તા : રત્નમાલા નામની અપ્સરા તાલભંગના દોષથી લક્ષ્મણને ત્યાં ખુલ્લના રૂપે અવતરી. એક દિવસ ઉજ્જયિની નગરીનો યુવક ધનપતિ સોદાગર મેદાનમાં પારેવું ઉડાડતો હતો. પારેવું ત્યાંથી ચાલી જતી ખુલ્લનાના છેડામાં આવી ભરાયું. ધનપતિએ પારેવું માંગ્યું. ખુલ્લના જાણતી હતી કે ધનપતિ મારો બનેલી થાય છે. માટે તે આ મશકરીનો પ્રસંગ ચૂકી નહિ. તે મુખકું મરકાવતી મરકાવતી ચાલી ગઈ. ધનપતિનું માથું ફરી ગયું. તે ઉભો ઉભો વિચાર કરવા લાગ્યો કે ‘આ રૂપગર્વિતા નારી સાથે લગ્ન કર્યા હોય તો કેવું સાઈ.?’

ધનપતિ, ધન અને કુળમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી આ વિચાર અમલમાં મૂકતાં તેને વિલંબ થયો નહિ. પરંતુ તેની પહેલી બૈરી લહનાને સમજાવવી જોઈએ. તે તો આ વાત સાંભળી વંકાઈ બેઠી. છેવટે

‘નવી તો તારી રસોઈયણ દાસી બનશે અને તેને એકાદ શણું ઓઢણું તથા ચુડી માટે પાંચેક તોલા સોના સિવાય બીજું કંઈ મળશે નહિ’ એવું વચન આપવાથી લહનાએ ખુલ્લનાની સાથે વિવાહ કરવામાં પતિને સંમતિ આપી.

લહના સ્થૂળ બુદ્ધિની બાઈ છે. તેના સ્વભાવમાં સરળતા અને સુંદરતાનું અન્ય મિશ્રણ થયું છે. પરંતુ કોઈનું રમકડું બનતાં તેને વાર લાગતી નથી. ઉશ્કેરણીથી તે ગમે તેવું નીચ કૃત્ય કરતાં પણ અચકાતી નથી.

વિવાહ થયા પછી ધનપતિને રાખથી આજ્ઞાથી ગૌડ જવું પડ્યું. બાર વર્ષની ખુલ્લનાને તે લહનાના હાથમાં સોંપી ગયો. લહના પતિના ઉપદેશ મુજબ ખુલ્લનાને ચાહવા લાગી. બે દિવસમાં જ ખુલ્લના આ પ્રેમની અધિકતા જોઈ અકળાવા લાગી. પણ એક દાસીએ લહનાની સરળતામાં ઝેર ભેળવ્યું. ‘તમે તો ઘરડાં ને ખુલ્લના ચુવતી. તમને હવે કોણ પૂછવાનું હતું.’ આવો ઉપદેશ મળતાં જ લહના ગાંડી બની ગઈ. ખુલ્લનાને સ્વામીની આંખનું ઝેર બનાવવા તે નાના પ્રકારના ધંતરમંતરનો આશ્રય લેવા લાગી. છેવટે એક બનાવટી પત્ર લખાવી તે ખુલ્લના પાસે આવી. પત્રમાં લખ્યું હતું કે ‘તું આજથી બકરી રાખજે. દળવાની ઓરડીમાં સૂજે. એક વેળા અરધું જમજે અને જાડી સાડી પહેરજે.’

અહીંથી હવે ખુલ્લનાનું પાત્ર વિકસતું જાય છે. તે જેવી પતિભક્ત છે તેવી જ બુદ્ધિશાળી છે. તેનામાં ક્રોધ છે ખરો પણ તે લહનાની માફક વિવેકબુદ્ધિને હણી નાખે તેવો નથી. બનાવટી પત્ર જોતાં જ તેણે તે પતિનો નથી અને આવી સખત આજ્ઞા મારા જેવી નિરપરાધી અબળા પ્રત્યે તે ફરમાવે જ નહિ એમ કહ્યું. લહનાએ કહ્યું કે ‘તું આવી કે તરત જ તેમને દેશ તજી ગૌડ જવું પડ્યું. તે માટે તેઓ ગુસ્સે થયા લાગે છે. વળી તેઓએ કદાપિ આ કાગળ

પોતાને હાથે નહિ લખ્યો હોય તો કોઈ મુનીમ પાસે લખાવ્યો હશે.' પરંતુ ખુલ્લનાએ તો ચોકખું જણાવી દીધું કે આ કાગળ તરકટી છે. એટલે લહના ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ તેને મારવા દોડી. ખુલ્લના નાની હતી. કેવળ શારીરિક જોરના પ્રભાવે લહનાએ તેને જમીન પર પટકી.

આવી સ્થિતિમાં ખુલ્લનાને ઘેટાં ચરાવવા વનેવન લટકવું પડ્યું, ફળવાની ઓરડીમાં સૂવું પડ્યું અને જડાં વસ્ત્રો પહેરવાં પડ્યાં. ઘેટાં ચરાવવા માટે તેને ઘર છોડી કુદરતના રાજ્યમાં આવવું પડ્યું. ઘેટાંને સાચવતાં તેનો દમ અટકી જવા લાગ્યો. તેના 'ખાર મહીના' વાંચી વાચકની આંખમાંથી ખરેખર અશ્રુબિંદુ ટપક્યા સિવાય રહેશે નહિ. આવા દુઃખના સમયમાં પણ ખુલ્લનાના માખાપે તેની ભાળ લીધી નહિ.

પરંતુ ખુલ્લના અત્યારે વિદ્યાપતિએ વર્ણવેલી વયઃસંધિની મનોહર અવસ્થા પસાર કરતી હતી. નવજુવાની આવી એટલે તે બધું દુઃખ ભૂલી વિરહાવસ્થાથી પીડાવા લાગી. આસપાસની કુદરતના ઉન્માદકર સૌંદર્ય સાથે તેના હૃદયનો આવેગ બેળાવા લાગ્યો. ખુલ્લના ભ્રમરનો સતત ગુંજારવ સાંભળી તેને ગાળો દેવા લાગી. કોયલનો ટહુકાર સાંભળી રોઈ પડવા લાગી. નિરાશ્રિત ખુલ્લના કુદરતના આ બધા પદાર્થોના તાબામાં રીખાવા લાગી. તે કોયલને કહેવા લાગી કે 'તું આ વનમાં શા માટે ટહુકી રહી છે? જાને જ્યાં સોદાગર છે ત્યાં!'

લાંબી વાટથી થાકી ગયેલી ખુલ્લના આ બધી શોભા નિહાળી નિહાળી ભર ઉંઘમાં પડી. સ્વપ્નમાં ચંડિકાએ તેને માતાના રૂપમાં દેખા દીધી અને કહ્યું કે 'તારા સર્વશી ઘેટાંને શિઆળ ખાઈ ગયાં' ખુલ્લનાએ જાગી જોયું તો 'સર્વશી' ક્યાંય ન મળે. લહનાની શિક્ષાના ભયથી એ બિચારી ચોમેર ઘૂમવા લાગી. પણ ઘેટાંનો પત્તો ન મળ્યો. એ દરમિયાન ખાંચ કન્યાઓએ આવી તેને ચંદીપૂજા શીખવી

ચંડીએ ખુલ્લનાને દર્શન દીધું. ખુલ્લનાએ આંસુ વહેદેવીન! પગ પલા-
ળ્યા. ચંડીએ આશીર્વાદ આપ્યો કે પતિપુત્રવતી ભવ !

હવે ખુલ્લનાનું દુઃખ ગયું. તે રાત્રે ખુલ્લના ઘેર ન ગઈ. લહ-
નાને ચિંતા થવા લાગી. ‘પતિ મને સોંપી ગયા હતા. જંગલમાં
એને વાઘે ફાડી ખાધી હશે તો ?’ છેવટે સવારે ખુલ્લના ઘેર આવી
એટલે લહના અગાઉની પેઠે તેની સુશ્રુષા કરવા લાગી. આ તરફ
ધનપતિમાં ચારિત્ર્યબળનો છાંટાય નથી. તે ગૌડમાં નાના પ્રકારના
સુખોમાં ડુબી ગયો છે. એક રાત્રે તેને ખુલ્લનાનું સ્વપ્ન આવ્યું.
ખીજે જ દિવસે તેણે પોતાના મુકામ ઉઠાવ્યો. ધનપતિ દેશમાં આવ્યો.
લહના પોતાના શિથિલ સૌંદર્યને વૃત્તન વસ્ત્રાભૂષણથી સન્નવવા લાગી.
ઘેર અનેક માણસોને જમવા બોલાવ્યાં. દાસીઓને બળરમાંથી સામગ્રી
લાવતાં સારો તડાકો પડ્યો. ધનપતિએ આજ્ઞા આપી કે ‘રસોઈ
ખુલ્લનાએ કરવી.’ લહનાએ વાંધો લીધો કે ‘એને તે શું આવડે છે ?
એકાં એકાં પાસા બેલતાં આવડે છે એટલું જ !’ પરંતુ ધનપતિએ હંક
પકડી. ખુલ્લના ગંધવા પેડી. દેવીની કૃપાથી રસોઈ ઉત્તમ બની.
નોતરેલા માણસો રસોઈનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. પરંતુ લહના
રસોઈ. છેવટે ખુલ્લનાએ તેને પગમાં પડી મનાવી.

ત્યાર પછી ખુલ્લનાને ધનપતિના શય્યાગૃહમાં જવાનું હતું.
લહનાએ તેને ત્યાં ન જવાનું સમજાવ્યું પણ ખુલ્લનાએ તેને ખોટું ન
લાગે તેમ હસતાં હસતાં શયનગૃહમાં પ્રયાણ કર્યું.

ખુલ્લનાએ પતિની છાતી સાથે માથું દબાવી પોતાના વિતકની
બધી વાત કરી. ધનપતિ બધું સાંભળી ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગયો.
પરંતુ તે લહનાનો અપરાધી હતો. ખુલ્લના આવ્યા પછી તે લહનાને
ચાહતો ન હતો. અને બ્યારે સવાર પડતાં શયનગૃહ તણ તે બહાર
નીકળ્યો ત્યારે ધૃષ્ટ્યા અને ક્રોધની મૂર્તિ જેવી લહનાને આરણ્ય આગળ
ઊભેલી જોઈ તેનો ગુસ્સો ઉલટો શરમના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો.

પિતાના શ્રાદ્ધ પર ધનપતિએ અસંખ્ય સ્વસ્થાતિ જનોને નિમંત્રણ કર્યું. માલાયંદન આપતી વેળા ઝઘડો ઉઠ્યો. એ ઝઘડાને પરિણામે પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે ‘ધનપતિએ ખુલ્લનાને જંગલમાં ભટકાવી છે, અને જંગલમાં એવી રૂપવતી સ્ત્રી જોઈ કેનું મન ન ચળે ? ખુલ્લના જો સતી હોય તો તેણે પોતાનું સતીત્વ સાખીત કરી આપવું જોઈએ. જો તેમ નહિ થાય તો અમે તેને ઘેર ખાઈશું નહિ.’ આ સાંભળી ખુલ્લનાનો આપ લક્ષપતિ બધાને સમજાવવા લાગ્યો. નાતે કહ્યું કે ‘ખુલ્લના જો સાખીતી ન આપે તો ધનપતિએ એક લાખ રૂપીઆનો દંડ આપવો.’

ધનપતિ ઘરમાં જઈ લહનાને ખૂબ ભાંડવા લાગ્યો, અને ખુલ્લનાને કહેવા લાગ્યો કે ‘હું હમણાં જ લાખ રૂપીઆ આપી દઉં છું, તારે સાખીતી આપવાની કંઈ જરૂર નથી.’ પરંતુ ખુલ્લનાએ કહ્યું કે ‘આપ આ વખતે લાખ રૂપીઆ આપશો તો તેઓ આવતી સાલ એ લાખ માગશે. હું વખતોવખત એવાં કંઠકો સહન કરવા તૈયાર નથી. મને પરીક્ષા આપવા દો, નહિ તો હું ઝેર ખાઈ મરીશ.’

આ પ્રમાણે ખુલ્લનાની દૃઢતાથી ધનપતિ દંડ આપતો અટક્યો. જળ, સાપ, તપી લાલચોળ અનેલા સળીઆ, લાક્ષાગૃહ બધી પરીક્ષામાં ખુલ્લના પસાર થઈ. લાક્ષાગૃહને બળતું જોઈ ધનપતિ તેમાં કુદી પડવા તૈયાર થયો. પરંતુ શુદ્ધ સુવર્ણની પેઠે ખુલ્લના આ કસોટીમાંથી વધારે સુંદર બની બહાર પડી. શત્રુઓ તેને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા.

આ બનાવ બન્યા પછી રાજા માટે ચંદનાદિ પદાર્થો લેવા માટે ધનપતિને સિંહલ જવું પડ્યું. સાત વહાણો તૈયાર કરી ધનપતિ સિંહલ તરફ રવાના થયો. જતી વખતે ખુલ્લનાની ચંદીપૂજને એક પ્રકારનું ધર્તિંગ કહી તિરસ્કારી ગયો હતો.

સપ્તઆસ બંદરેથી વહાણો ઉપડ્યાં. ભરસમુદ્રમાં ચંદીએ પોતાના અપમાનનું વેર વાળવા તેમાંનાં છ વહાણો હુપ્પાડી દીધાં. કેવળ

‘મધુકર’ નામનું એક વહાણુ લઈ સોદાગર સિંહલદ્વીપ પહોંચ્યો. પરંતુ રસ્તામાં ચંડીએ કાલીદહને વિષે એક અપૂર્વ દશ્ય બતાવી સાધુની આંખોને છોતરી. સમુદ્રમાં મોટાં મોટાં મોજાં ઉછળે છે. અનંત જળરાશિમાં પદ્મવનમાંના એક પ્રકુલ પદ્મ પર એક અપાર સૌંદર્યવતી નારી બેઠી છે. તે એક હાથમાં હાથી પકડી તેનો ગ્રાસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ અલૌકિક દશ્ય જોઈ ધનપતિ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. હાથી સાથેના મુંઢરીના ભારથી પદ્મ થરથર કંપે છે. સોદાગર નલિનીની આ દશા જોઈ દયાવશ થાય છે. સોદાગર સિવાય બીજું કોઈ આ દેખાવ જોતું નથી. ધનપતિ સિંહલ જાય છે. રાજા તેને બહુ આદરમાન આપે છે. પરંતુ સોદાગરને મુખે કમળવનમાં કમલિની હાથીનો ગ્રાસ કરે છે એ વાત માનવાની બધા સાક્ષ ના પાડે છે. સોદાગર રાજા સાથે હોડમાં ઉતરે છે કે એ દશ્ય હું તમને બતાવી શકું તો તમારે મને અર્ધ રાજ્ય આપવું અને નહિ તો મારે આખી જિંદગી કેદમાં રહેવું. સોદાગર રાજાને કાલીદહ પાસે લઈ ગયો. પણ લાચાર! ત્યાં કમળવન નહોતું, કમલવન વિહારિણી કામિની પણ નહોતી. રાજાએ ધનપતિને કેદ કર્યો. કેદખાનામાં ચંડીએ આવી કહ્યું કે ‘તું મારી પૂજા કરે તો હમણાં છોડાવું.’ પરંતુ ધનપતિના ઇષ્ટદેવ તો ભોળાનાથ શિવ હતા.

આ તરફ ઘેર ખુલ્લનાને પુત્ર પ્રસવ્યો. પ્રસવ વખતે લહનાએ તેને ખૂબ મદદ કરી. માલાધર ગાંધર્વ, શિવના શાપથી ખુલ્લનાને પેટે પુત્ર રૂપે અવતર્યો હતો. છોકરો હતો રૂપરૂપનો અવતાર. પાંચ વર્ષે તો કૃષ્ણલીલા ચાલવા લાગી. બાળકોને મારવાં, કોઈને પંજવવાં એ તો તેનું નિત્યકર્મ થઈ પડ્યું. એક વખતે તેણે નિશાળમાં ગુરુને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘પૂતના, અન્નમિલ વગેરે પાપીઓને મુક્તિ આપી છતાં બિચારી શૂર્પણખાના ભાગ્યમાં નાક કપાવવાનું કેમ ?’ ગુરુએ કહ્યું કે ‘જેવી શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા!’ પરંતુ શ્રીમંતે એ જવાબ માન્ય કર્યો નહિ. તેણે ગુરુની સહેજ મરકરી કરી. ગુરુ ગુસ્સે થયા. તે શ્રીમંતને માળો દેવા લાગ્યા. શ્રીમંતે પણ સામો તેવો જ જવાબ આપ્યો.

પરંતુ પોતાની માતાના ચારિત્ર પર હુમલો થતાં જ તે વાદવિવાદ છોડી રડતો રડતો ઘેર ગયો. તે જ દિવસ તેણે પિતાની શોધ માટે સિંહલ જવાનું પણ લીધું. રાજ્યએ તથા માતાએ બહુ સમજાવ્યો પણ તે ન સમજ્યો. ફરીથી સાત વહાણો સિંહલ તરફ રવાના થયાં.

વળી એની એ ઘટના: કાલીદહમાં આશ્ચર્યજનક કમલવન. સિંહલાધિપ સાથે વાદવિવાદ. રાજ્યએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘જો તું મને એ વન બતાવી શકે તો હું તને અર્ધું રાજ્ય ને મારી પુત્રી આપું અને ન બતાવી શકે તો દક્ષિણ દિશામાં આવેલા શ્મશાનમાં તારું માથું કાપી નાખું ! શ્રીમંત રાજાને એ વન ન બતાવી શક્યો. તે કરાર પ્રમાણે શ્મશાનમાં મસ્તક-છેદન કરાવવા તૈયાર થયો. શ્રીમંત સ્નાન કરી રડતો રડતો જીવનની છેલ્લી ક્ષણોમાં પિતા અને માતાને ઉદ્દેશી તર્પણ કરવા લાગ્યો. આંખનાં પાણી તર્પણનાં પાણી સાથે ભળી જવા લાગ્યાં. તર્પણ કરી ચંડીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ચંડીએ આવી તેને ખોળામાં લીધો. રાજાનાં માણસો મસ્તકછેદન કરવા આવ્યાં. તેને ચંડીએ જૂતપ્રેતાદિ દ્વારા નસાડી મૂક્યાં. રાજા લશ્કર લઈ આવ્યો પણ હાર્યો. ચંડીની કૃપાથી તેણે કમલવન જોયું. પિતાપુત્ર મળ્યા. શ્રીમંત રાજકન્યા સુશીલા સાથે પરણ્યો. પિતાપુત્ર દેશમાં જવા તૈયાર થયા. સુશીલાએ પોતાના પતિને એક વર્ષ ત્યાં જ રહેવાની વિનંતિ કરી. રાજકન્યા સિંહલનાં સુખો વર્ણવવા લાગી. પરંતુ શ્રીમંત માતાના દર્શન માટે વ્યાકુળ થઈ રહ્યો હતો. પિતાપુત્ર ઘેર ગયા. રસ્તામાં ધનપતિનાં હુખી ગએલાં વહાણો ચંડીદેવીની કૃપાથી પાછાં મળ્યાં. તે ચંડીની પૂજા કરવા લાગ્યો.

ઘેર આવી શ્રીમંતે કમલવનવિહારિણી દેવીનું દશ્ય બતાવી સ્વદેશના રાજાને પણ મુગ્ધ કર્યો. તે રાજ્યએ પણ પોતાની પુત્રી શ્રીમંત સાથે વરાવી. યોગ્ય વખતે શાપબ્રષ્ટ માણસો સ્વર્ગે સંચર્યા. પૃથ્વી પર ચંડીપૂજા પ્રચલિત કરી તેઓ પોતાનું સાર્થક કરી ગયાં.

અંડીકાવ્યમાં ‘શિવવિવાહ’ નામનો પ્રસંગ મુકુંદરામની કલમને શોભાવે તેવો છે. શબ્દના માધુર્ય કરતાં લાગણીના ઓધ વહેવરાવવામાં કવિ અંગસાહિત્યમાં અતુલનીય છે. મુકુંદરામના ‘કામભસ્મ’ અને ‘શિવવિવાહ’ના પ્રસંગો પણ રસની ખાણ જેવા છે. ભારતચંદ્રના કામકલાપૂર્ણ પદવિન્યાસ કરતાં મુકુંદરામની સરળ ઉક્તિમાં લાગણીની તીવ્રતા વધુ છે.

શિવાયન : શિવનાં ગીતો અંગસાહિત્યમાં બહુ પ્રાચીન છે. અગ્નીઆરમી સદીમાં રચાયેલા શૂન્ય પુરાણમાં શિવનાં ગીતો છે. એ ગીતોમાં ભક્તો પોતાને માટે કંઈ માગતા નથી. પણ શિવના દુઃખથી પોતે દુઃખી થાય છે. તેઓ કહે છે કે “ઓ પ્રભુ, તમે સવારમાં ઉઠી ભિક્ષા માગવા જાઓ છો. કેઈ જગાએ કંઈ મળે છે ને કેઈ જગાએ કંઈ મળતું નથી. હરેડે કે ખેડાના ફળ ખાઈ આપો દિવસ ગુજરેા છો. પ્રભુ! તમારે તે કેટલું દુઃખ! જે દિવસે મુઠી ચોખા મળે છે ત્યારે તમને કેટલો આનંદ થાય છે? તમારું આટલું અધું દુઃખ હવે જોઈ શકાતું નથી. તમે ખેતી કરો. તળાવને કિનારે જમીન લેજો એટલે પાણીનું સુખ થાય. દેવ, જ્યારે ખેતીનું ફળ પાક તમારા ઘરમાં આવશે ત્યારે તમને કેટલું સુખ થશે? એક બીજી વાત કહું છું. વ્યાધિચર્મ તે ક્યાંસુધી પહેરશે? કપાસ વાવી તેમાંથી રૂ કાઢશે! એટલે તેનાં કપડાં થશે ! ”

દિગંબર ભિખારી દેવના દુઃખથી ભક્તોનું મન ગળી ગયું છે. પોતાના સુખદુઃખ તરફ નજર ન કરતાં તે પોતાના દેવનું દુઃખ જોઈ રહે છે. આ રીતે આ ગ્રામ્ય ગાથામાં ઉઠી ભક્તિનું વહેણ વહું જાય છે.

રતિદેવ અને રઘુરામ રાયકૃત ‘મૃગલુપ્ધ’ પણ શિવના માહાત્મ્યથી ભરપૂર છે. તે પુસ્તક ઇ. સ. ૧૬૭૮ માં લખાયું છે. પછીથી શિવવિવાહાદિ વિષયો સ્વતંત્ર કાવ્યમાં નવલ્લખતાં અમુક મોટા કાવ્યના

અંશ ૩૫ બની ગયા. પદ્માપુરાણ, ચંડીકાવ્ય વગેરેમાં ‘શિવવિવાહ’ ‘હરગૌરીનો કલ્પઓ’ વગેરે વિષયો ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ વર્ણવેલા છે. એટલું જ નહિ પણ કૃત્તિવાસી રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં શિવલીલા વર્ણવેલી છે.

લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં રામકૃષ્ણ કવિચંદ્રે એક શિવાચન લખ્યું છે. ત્યાર પછી દ્વિજ હરિહરના પુત્ર શંકરે ‘વૈદનાથ મંજલ’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. આ પુસ્તકનો આકાર મોટો છે. શિવપાર્વતીનો ઝઘડો, શિવની ખેતી, ભગવતીનો વિરહ અને મચ્છર વગેરે જાતુનો ઉત્પાત પેદા કરી ભગવતીની શિવઠાકુરને ધાન્યક્ષેત્રમાંથી કેલાસની કુંજ-વનમાં આણવાની ચેષ્ટા વગેરે અનેક વિષયો આ પુસ્તકમાં વર્ણવ્યા છે. આધુનિક કાળમાં રામેશ્વર ભટ્ટાચાર્યનું ‘શિવાચન’ બંગાળામાં બહુ પ્રચલિત છે.

રામેશ્વર ભટ્ટાચાર્યના પુસ્તકની ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં લખાએલી એક પ્રત મળી છે. માટે એ પુસ્તક એ સાલ પહેલાં લખાએલું હોવું જોઈએ.

બીજાં પારાણિક કાવ્યોની પેઠે શિવનાં ગીતોમાં પણ દેવદેવીની વંદના, સૃષ્ટિપ્રકરણ, દક્ષયજ્ઞવગેરે વર્ણવેલાં છે. તે સિવાય તેમાં ‘શકિમણી-વ્રત’ ‘આણરાગનું ઉપાખ્યાન’ વગેરે વિષયોનું પ્રાસંગિક વર્ણન આવે છે. વાદણના ૩૫માં ગૌરી શિવને છેતરવા આવે છે એ વાતને રામ-ચરિત્ર ન્યાયરત્ન કપોદ્ધકાદિપત માને છે; પરંતુ વિજયગુપ્તા પદ્માપુરાણમાં ભગવતી ડોમ જેવી હલકી સ્ત્રીનું ૩૫ ધારણ કરી શિવને છેતરવા આવે છે, માટે એ જ કલ્પનાને જુનાં પુસ્તકોનો આધાર છે. પૂર્વકાલમાં પૌરાણિક વિષયો પર અનેક અક્ષરજ્ઞ માણસો કવિતા કરતાં હતાં. એટલે કાવ્યોનો કથો ભાગ ક્યા માણસે કલ્પ્યો એ નક્કી કરવાની કામ બહુ અઘરું છે.

રામેશ્વરની કવિતા અતિ અનુપ્રાસને લીધે ક્લિષ્ટ થઈ ગઈ છે. પરંતુ ધણે સ્થળે ગીતોગીત્ય અનુપ્રાસ ભેદી હાસ્યરસ કુટ્ટી નીકળતો જણાય છે. રામેશ્વરે કોઈ ઉચ્ચ વિચાર દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ નથી. પરંતુ કાર્તિક અને ગણેશ સાથે શિવ જન્મવા બેઠા છે, એ વખતનું વર્ણન કરતાં કવિએ જે અન્નપૂર્ણા ગૃહિણીની સુંદર મૂર્તિ ચીતરી બતાવી છે તે અત્યારની શિલ્પવિદ્યા અને ઉન્નત સાહિત્યરસ-પિપાસુ રમણીઓને કદાચ ન ગમે છતાં અપૂર્વ છે. દેવી બે બેડ ચુડીઓ માગે છે; શિવ એ આપવાને અસમર્થ છે. પોતાના ધરની હાલત વિષે અનેક વાતો જણાવી છેવટે તે કટાક્ષમાં દેવીને તેમના ધનવાન પિતા પાસે જવાનું સૂચવે છે. પણ દેવી તો આ મહેલું સાંભળતાં જ કાર્તિક અને ગણેશને લઈ પિતાને ઘેર જવાની તૈયારી કરે છે. શિવ બિચારા કેટલુંચે સમજાવે છે, પણ દેવી માનતાં નથી. તે તો શિવને રજળતા મૂકી ચાલ્યાં જાય છે. આ વર્ણનમાં જીવાન સ્ત્રીના પાદપદ્મમાં વેચાએલા વૃદ્ધ ગૃહસ્થની મહાવિપદનું ચિત્ર આંકતાં રામેશ્વરે કમાલ કરી છે.

ઘણાં વર્ષો સાથે રહેવાથી હાંદુમુસલમાનોએ એક બીજાના ધર્મ પ્રત્યે ઉદારતા ધારણ કરી હતી. સત્યપીર નામના મિશ્રદેવતાની પૂજા આ ઉદારતાનું ફળ છે. સત્યનારાયણ આ પ્રસંગે ફકીરી જમો પહેરી ઉર્દુ જાપાનમાં લાપણ કરે છે. રામેશ્વરકૃત ‘સત્યપીરનું’ કાવ્ય આ બાબતમાં વાંચવા જેવું છે.

મનસા દેવીનાં આખ્યાનો: આ આખ્યાનોમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો છે. કાણા હરિદત્ત અને વિજયગુપ્તના ટોળામાં અનેક નવા કવિઓ આવી ભળ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં મનસા દેવીનાં આખ્યાનો રચનારાઓમાં ૬૨ નામો મળી આવ્યાં છે. એમાંથી કેતકાદાસ અને ક્ષેમાનંદે લખેલું કાવ્ય ઉત્તમ છે. એ કાવ્યમાં ૨૬૦૦ શ્લોક છે અને ૬૬ પદોમાંનાં ૨૬ કેતકાદાસનાં છે. એકંદર રીતે

જોતાં પુસ્તકનો પૂર્વાર્ધ કેતકાદાસે અને ઉત્તરાર્ધ ક્ષેમાનંદે લખેલો જણાય છે. ક્ષેમાનંદ કરુણરસમાં અને કેતકાદાસ હાસ્યરસમાં પ્રવીણ છે. કવિત્વ બતાવવા જેવા પ્રસંગો મનસાના કાવ્યમાં બહુ થોડા છે; પરંતુ વાર્તાનો વિષય એવો છે કે પ્રસંગે પ્રસંગે વાંચનારની આંખોમાંથી આંસુ ઉભરાય છે. બેહુલાનું સુંદર રૂપ વાચકોને મુગ્ધ કરી દેનારું છે. શ્રાવણ માસમાં બંગાળાના ગામડે ગામડે સર્વત્ર આ મનસાનાં ગીતો ગાતા ગાતા લોકો હોડી તરાવે છે. એ બધાં ગીતોની મુખ્ય નાયિકા બેહુલા હોય છે; બેહુલા આવાં અનેક ગીતદ્વારા બંગાળાની ગ્રામ્ય વધૂઓના હૃદયમાં પોતાનો આદર્શ સ્થાપી રહી છે. કેવળ બંગાળાનો શિક્ષિત વર્ગ જ રચેકાના (આઈવેન્હો નામની સ્કોટની પ્રસિદ્ધ નવલકથાની ઉપનાયિકા) રૂપમાં મુગ્ધ બની ધરનું શુદ્ધ સુવર્ણ વિસરી ગયો છે.

અગાઉ રચાએલાં મનસાનાં ઉપાખ્યાનો સાથે તુલના કરતાં જણાય છે કે કેતકાદાસ અને ક્ષેમાનંદના ઉપાખ્યાનોમાં આંદ સોદાગરનું ચરિત્ર સહેજ હલકું પડ્યું છે. પણ બેહુલાનું ચરિત્ર બહુ ઉન્નત બન્યું છે.

કેતકાદાસ અને ક્ષેમાનંદ ઘણું કરીને કાયસ્થ હતા. બેહુલાએ જળમાર્ગે કરેલી મુસાફરીનું વર્ણન બર્દવાનની આજુબાજુના પ્રદેશને મળતું આવતું હોવાથી કવિએ એ પ્રદેશના હશે એમ માનવામાં કંઈ વાંધો નથી. તે કોઈ બ્રાહ્મણના શિષ્ય હોય એવું તેમના એક પદ્યથી જણાય છે. વળી એ બંને જુદાં જુદાં નામ એક જ કવિનાં હોય એ પણ સંભવિત છે. મનસાદેવીનું નામ કેતકા પણ છે. એટલે કવિ પોતાને કેતકાદાસ કહે એમાં અસંભવિત જેવું કંઈ નથી. સત્તરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં આ ગ્રંથ લખાયો લાગે છે.

ધ. સ. ૧૭૦૩ માં રામજીવન વિદ્યાભૂષણે ‘મનસામંગલ’ નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે. તેની કવિતા બહુ સરળ અને મધુર છે.

મનસામંગલના બીજા કવિઓની કવિતા પણ સુંદર છે. મનસાદેવી ભરવાડણુના વેશમાં ધનવન્તરીને વિષ ભેળેલું દહીં વેચવા ગયાં છે; તેના શિષ્યો દેવીનું રૂપ જોઈ તેની મરકરી કરે છે. એ વર્ણન વર્ધમાનદાસ નામના કવિની કલમથી બહુ સરસ થયું છે.

આ ભરવાડણુનો પ્રસંગ વૈષ્ણવ કવિઓની દાણલીલા પરથી લેવાયો જણાય છે. પ્રાચીન વૈષ્ણવ સાહિત્યની માદકતા સર્વત્ર પ્રસરી હોવાનો આ એક ઉત્તમ દાખલો છે.

ધર્મમંગલ : ઔદ્ધર્મ આ દેશની હલકી જતોના હાથમાં પડી વિકૃત રૂપ ધારણ કરી રહ્યો હતો. ધર્મમંગલ કાવ્ય એ ધર્મની હિંદુ આવૃત્તિ છે. રામાઈ પંડિતની પદ્ધતિમાં બાદલાવનો આભાસ સ્પષ્ટ છે. તે પદ્ધતિનાં ધર્મકાવ્યોમાં ધીમે ધીમે તેત્રીશ કરોડ હિંદુ દેવતાના પ્રભાવ નીચે ઔદ્ધર્માવ દબાઈ ગયો છે. છતાં એટલું તો સ્વીકારવું જ જોઈએ કે ધર્મમંગલ કાવ્યો ઔદ્ધ રાજા અને ઔદ્ધ સાધુઓના મહીમાનું કીર્તન કરવા માટે જ પ્રથમ રચાયાં હતાં. ધીરે ધીરે બ્રાહ્મણોને હાથે શ્રમણો બિચારા લુટાયા, હાર્યા. બ્રાહ્મણોએ ભિક્ષુઓનાં આસનો તાબે કરી જે મહાન પૂજાપદ્ધતિ ચલાવી તેમાં હાડિ જેવી હલકી જાતિઓનું ધર્મયાજકપણું રહ્યું નહિ. ધર્મમંગલ કાવ્ય બ્રાહ્મણોને હાથે ચઢી દેવલીલા બતાવવું થયું; પરંતુ તેમ છતાં ચતુર વાંચનારને તો તેમાં ઔદ્ધ ધર્મની જાણ જણાયા સિવાય રહેતી નથી.

રામાઈ પંડિત પછી કેટલાય કવિઓએ ધર્મમંગલ લખ્યાં છે. ઇ. સ. ૧૬૦૩માં સીતારામદાસ નામના કવિએ દેવીના આદેશથી ધર્મમંગલ લખ્યું છે. તેના પુસ્તકની ખંડિત પ્રત મળી આવી છે.

સીતારામ પછી રામદાસ આદક નામના એક કવિએ ‘અનાદિ મંગલ’ નામનું એક ધર્મકાવ્ય રચ્યું છે. તેણે એ કાવ્ય રચવાની

જવાબદારી વી રીતે સ્વીકાર એ વૃત્તાંત બહુ કૌતુહલજનક છેઃ હાયતપુરમાં ચૈતન્યસામંત નામના એક જીલમી તેહસીલદારના જીલમથી કવિ નાની ઉમરમાં કેદમાં પડ્યા. કર ન આપી શકવાથી તેના પિતા દેવું કરવા માટે બહારગામ ગયા હતા. રામદાસને બીજું કોઈ છોડાવે તેમ ન હોવાથી તે પહેરગીરને કાલાવાલા કરવા લાગ્યા. પહેરગીર દયાળુ હોવાથી તેણે કવિને છોડી દીધા. ભૂખ અને તરસથી પિડાતા કવિ મામાને ઘેર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એક હથિઆરબંધ સિપાઈએ તેમને અટકાવ્યા. તે વખતે સશસ્ત્ર સૈનિકો માણસોને વેઠે પકડી જતા હતા. કવિએ લખ્યું છે કે ‘ભૂખ અને તરસથી છાતી ફાટી જતી હતી, પણ અભાગીઆના નસીબમાં વળી સુખ ક્યાંથી ? સામે કાળ જેવો સિપાઈ આવી ઉભો છે. હાય ! આ પરદેશમાં મારો પ્રાણ જવા બેઠો છે !’ સિપાઈ કવિને ધમકીથી કહેવા લાગ્યો, ‘બેટાજી, નાસી જવાના છો કે ? અત્યાર સુધી રખડ્યો ત્યારે માંડ માંડ તારા જેવો પકો જવાન મળ્યો છે. ચાલ મારી સાથે.’ એમ કહી તેણે ઝારી અને કામળ કવિ માથે મૂક્યાં. તે હતાં તો બહુ નાનાં પણ વજનમાં બહુ ભારે લાગતાં હતાં. સિપાઈ એ કહ્યું કે ‘જો આ ભાર ભોંયભેગો થશે તો તારા કકડા કરી નાંખીશ.’ સિપાઈની ધમકી સાંભળી કવિની ‘આંખ મિચાઈ ગઈ. ફરી આંખ ઉઘાડતાં ન મળે સિપાઈ કે ન મળે કંઈ !’ આ બધું વૃત્તાંત નવાઈ ઉપજાવે તેવું છે. ત્યાર બાદ કવિને તાવ આવ્યો. તે સામી તળાવડી તરફ પાણી પીવા દોડ્યા. કવિ તલાવડીમાં ઉતરવા જાય છે ત્યાં તો બધું પાણી જોતજોતામાં ખલાસ થઈ ગયું. રામદાસ ડગલે ડગલે આ વિપત્તિઓ જોઈ રડવા લાગ્યો. ત્યારે એક દિવ્ય પુરુષ સોનાની ઝારીમાં ગંગાજળ લઈ તેની પાસે આવી બોલ્યો, “હે રામ, તે બહુ ભૂખતરસ વેઠ્યાં છે. હું તારે માટે પાણી લાવ્યો છું.” એમ કહી તેણે તેના મુખમાં પાણી રેડ્યું. પાણી પાયા બાદ પેલા દિવ્ય પુરુષે કહ્યું કે ‘આજથી તારો જન્મ સફળ થયો છે. તું હવે ધર્મનાં ગીતો

ગા ને હું સાંભળું.’ રામદાસે પોતે કંઈ ભણ્યો નથી એ જણાવ્યું પણ પેલો દિવ્ય પુરુષ તેને છોડે તેમ નહોતો. તેણે તો પોતે ધર્મનો અવતાર હોવાનું જણાવ્યું અને ‘આજથી તું મહાન કવિ થઈશ’ એવું વચન આપ્યું. હાલતપુરમાં ઇ. સ. ૧૬૨૬ માં આ પુસ્તક રચાયું. અનાદિમંગલની ભાષા સરળ છે. કવિત્વ પણ સાધારણ રીતે ઠીક ગણાય.

ઇ. સ. ૧૫૪૭ માં માણિક ગાંગુલીએ એક ધર્મમંગલ રચ્યું છે. માણિકરામ એક સારો કવિ હતો; પરંતુ બ્રાહ્મણ વંશમાં જન્મેલા છતાં બૌદ્ધધર્મના વિકૃત દેવતા ધર્મઠાકુરની કવિતા રચવાથી સમાજમાં તેને હલકું પડ્યું પડ્યું હતું.

આ બધાં કાવ્યોમાંથી સામગ્રી લઈ ઇ. સ. ૧૭૧૩માં ધનરામ ચક્રવર્તીએ પોતાનું ‘શ્રીધર્મમંગલકાવ્ય’ પુરું કર્યું. ધનરામ બર્દવાન બિસ્લાના કેયડ પરગણામાંના કૃષ્ણપુરનો વતની હતો. તે ઇ. સ. ૧૬૬૯ માં જન્મ્યો હતો. બાલ્યકાળથી જ તેનામાં શારીરિક બળ બહુ હતું. તેના પુસ્તકમાં મદ્યોની લડાઈ અને અશ્વાદિની દોડાદોડ વિષે જે વર્ણન આપ્યું છે તે એટલું તો સ્વાભાવિક છે કે તે પરથી કવિ જખરો કસરતબાજ હશે એમ માની લેવામાં કંઈ ખોટું નથી. કવિ નાનપણમાં બહુ કળાખોર હતો. તેના પિતાએ તેનો આવો સ્વભાવ સુધારવા માટે રામપુરની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ભણવા મોકલ્યો. ત્યાં કવિનો એ કલહપ્રિય સ્વભાવ બદલાયો અને ભણવા પર પ્રીતિ વધી. બાલ્યાવસ્થામાં જ કવિતા દેવીએ તેના પર કૃપા કરી હતી. અને ગુરુએ પણ યુવાવસ્થામાં જ તેને ‘કવિરત્ન’ નો ખિતાબ આપ્યો હતો.

બર્દવાનના રાજ કીર્તિચંદ્ર રાયની આજ્ઞાથી તેણે ‘શ્રીધર્મમંગલ’ રચવું શરૂ કર્યું. આ પુસ્તક સિવાય તેણે ‘શ્રી સત્યનારાયણની પાંચાલી’ નામક પુસ્તક લખ્યું છે. તેને ચાર પુત્ર હતા. કવિના વૃદ્ધ પ્રપૌત્રનું મરણ હમણાં જ થયું છે.

ધનરામનું 'શ્રીધર્મમંગલ' ૨૪ અધ્યાયમાં સમાપ્ત થયું છે. તેમાં બધા મળીને ૯૧૪૭ શ્લોકો છે. લાઉસેનનો અપૂર્વ કીર્તિકલાપ એ આ પુસ્તકનો મુખ્ય વર્ણનીય વિષય છે. લાઉસેન કુલટાઓના હાથમાં આવી પડ્યો છતાં ઇન્દ્રિયજ્યથી નીવડ્યો છે. વાધ, હાથી અને ઘોડાઓ સાથે લડાઈ કરી તેણે પોતાનું બાહુબળ બતાવી આપ્યું છે. પોતાના મામાની ખટપટો નિષ્ફળ બનાવી તેણે દેવાનુગૃહીત પદ મેળવ્યું છે અને પોતાનાં અંગો એક પછી એક કાપી દેવની આરાધના કરી કઠોર તપસ્વીપણું જાહેર કર્યું છે. એ સિવાય તેણે મરેલાં બાળક પાસે વાત કરાવી છે, મરેલા સૈનિકોને જીવનદાન આપ્યું છે અને નાના પ્રકારની અદ્ભુત કીર્તિ ફેલાવી કલિંગા અને કાનડા નામની બે કન્યાઓ સાથે વિવાહ કર્યો છે. પરંતુ આ થોડખંધ ઘટનાઓ વડે કવિ પોતાના નાયકને મહાન બનાવી શક્યો નથી. છુટીછવાઈ ઘટનાઓ એકત્ર કરી એક મહાન પાત્ર સરજવવાની કળા ધનરામમાં નથી. લાઉસેનને વિપત્તિ વખતે હનુમાન આવી છોડાવી જાય છે. ચંડી આવી તેના શરીર પરથી માખીઓ ઉડાડે છે. આથી તેનાં દુઃખો તરફ વાચકવર્ગની સહાનુભૂતિ ખેંચાતી નથી. વાચક આખું કાવ્ય વાંચી જાય છતાં તેની આંખમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકવાની આશા વૃથા છે. વર્ષાકાળમાં ખારી ઉધાડી અનિમિષ નેત્રે, વરસતો વરસાદ નિહાળવામાં એક પ્રકારનું સુખ છે ખરું પણ સતત પડતાં જળબિંદુઓને ટપટપ અવાજ, પાંદડાંનું ફરકવું, વાયુના વેગથી વૃક્ષોનું ડોલવું વગેરે જોષ આંખો ઘેરાવા લાગે અને શૂન્ય નિષ્ક્રિય મન પુરાતન વાતો અને પુરાતન બનાવોની સ્મૃતિ ધ્રુજા ન હોય છતાં જગૃત કરે તેમ ધનરામનાં વર્ણનો પણ વૃષ્ટિના શબ્દની માફક, તંબુરાના અવાજની માફક કેવળ અવાજ કર્યા કરે છે. તે વાંચતાં એક પ્રકારનું સુખ ઉપજે છે ખરું, દૂરદૂરની કોઈ સ્મૃતિ વડે મન ઘેરાવા લાગે છે ખરું પરંતુ એ સુખ, એ સ્મૃતિ આંખોમાં ઉંધ આણવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પરંતુ જ્યારે યુદ્ધનાં નગારાં ઠોકવા માંડે ત્યારે બગાસું ખાઈ ઉધ ઉડાડી મૂકવાનો સહેજ પ્રયત્ન કરવાનું મન થાય છે. ધનરામનાં લાઘર્ષિનાં વર્ણનોમાં નિદ્રાગ્રસ્ત સ્થિતિ પલટાવવા જેટલું જોર છે.

આ પુસ્તકમાં સર્વ શાસ્ત્રોનાં ઉદાહરણો નજરે પડે છે. બૌદ્ધ ભાવ, શાસ્ત્રોક્ત દેવદેવીનાં માહાત્મ્યવર્ણનોમાં તદ્દન દબાઈ ગયો છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનના ધુમાડાએ કવિની પ્રતિભાને એવી તો યુગંજાવી નાખી છે કે સ્વાનુભવવાળી એકાદ જ્ઞાનકથા કહેવા જેટલો પણ કવિને અવકાશ નથી. આખા કાવ્યમાં કેવલ કર્પૂરનું પાત્ર સ્વભાવિક લાગે છે. કર્પૂર મોટાભાઈ લાઉસેનને ખૂબ ચાહે છે. વાઘ, મગર વગેરેની સાથે કુસ્તી કરતાં પહેલાં તે પોતાના ભાઈને તેમ ન કરવા માટે ખૂબ સમજાવે છે. પરંતુ ભાઈ કરતાં પોતાની જાતને તે વધારે ચાહતો હોવાથી ખરા પ્રસંગે ભાઈને એકલો મૂકી નાસી જાય છે. ભાઈ જીતે છે ત્યારે એ બિરાદર કોણ જાણે ક્યાંથી પાછા આવી હાજર થાય છે અને પોતાની બડાઈના અનેક ગપગોળા હાંક્યે રાખે છે. લાઉસેન જામતી નગરમાં કેદ થયો છે. કર્પૂર નાસી ગયો છે. છેવટે લાઉસેન છૂટે છે એટલે તરત જ તે ભાઈને ગળે વળગી જૂઠી બડાઈ કરતાં અચકાતો નથી. લાઉસેન તેને પૂછે છે કે ‘ભાઈ, કાલે તમે ક્યાં ગયા હતા?’ કર્પૂરે કહે છે કે ‘ઓ ભાઈ, કાલે તો હું તમને છોડાવવા માટે ગૌડના રાજા પાસે ગયો હતો. રાજાને મળી જામતી નગરને ખેદાન-ખેદાન કરવા માટે એક લાખનું લશ્કર લઈ આ તરફ આવતો હતો ત્યાં તમારા છૂટકારાના સમાચાર મળ્યા એટલે લશ્કરને રજા આપી અહીં દોડી આવ્યો.’ લાઉસેન આ ગપગોળો ખરો માની પોતાના ભાઈનો આભાર માને છે.

ધનરામ પછી સહદેવ ચક્રવર્તીએ એક ધર્મ-મંગલ રચ્યું છે. તેનું કાવ્ય ધનરામના અનુકરણ રૂપે લખાયું નથી. તેણે નાના પ્રકારનાં

દેવદેવીનાં ઉપાખ્યાનો વડે પોતાના કાવ્યને સન્નવ્યું છે, છતાં તેમાંનું મૂળ બૌદ્ધ ઉપાખ્યાન તદ્દન છુપું રહી શક્યું નથી. હરપાર્વતીના વિવાહ સાથે જ મીનનાથ, ગોરક્ષનાથ વગેરે બૌદ્ધ સાધકોની કથાઓને સ્થાન મળ્યું છે. હરિશ્ચંદ્ર, લુધચંદ્ર, જનપુરનિવાસી બ્રાહ્મણોનો 'ધર્મદ્વિષ' ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના પ્રસંગોમાં બૌદ્ધધર્મનું રૂપાંતર અને તેનો કૃત્રિમ હિંદુવેશ સૂચિત થાય છે. ધર્મના સેવકો, ડોમજાતિના લોકો પર થએલા જીલમને પણ બૌદ્ધ પ્રસંગને અનુસરતો માની લેવામાં કંઈ વાંધો નથી.

આ ધર્મદેવના પ્રચારદ્વારા હિંદુ દેવદેવીઓનો વિવિધ કાર્યકલાપ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આપણે મંદિરોના પથર વડે મસ્જિદ બંધાએલી જોઈ છે, તો પછી મંદિરની સામગ્રીની તપાસમાં બૌદ્ધ મઠની ખોળ થાય તો તેમાં નવાઈ પામવાની જરૂર નથી. જગન્નાથની મૂર્તિનાં બૌદ્ધ ઉપાદાનો તો અત્યારે સર્વોંશે સિદ્ધ થયાં છે, છતાં તે અત્યારે હિંદુના દેવ ગણાય છે. ધર્મમંગલનું મૂળ ગમે તે હોય છતાં તે અત્યારે તો હિંદુધર્મના ગ્રંથો ગણાય છે.

સહદેવ ચક્રવર્તીનું ધર્મમંગલ કોઈ કોઈ સ્થળે કવિત્વમય છે. કદલીપટ્ટણની સુંદરીઓ વિલોલ કટાક્ષદ્વારા મીનનાથનું સંન્યસ્તવ્રત તોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે વખતનાં મીનનાથનાં વયનો ખરા યોગીને હાજે તેવાં છે. પણ છેવટે તે બિચારો એ વિલોલ કટાક્ષીના ચરણમાં વેચાય છે. આવી સ્થિતિમાં તેનો શિષ્ય ગોરક્ષનાથ કેટલીક રહસ્યમય કવિતા દ્વારા તેને ભાનમાં આણે છે. આ રહસ્યમય કવિતાની ભાષા ગ્રામ્ય છે, ભાવ અસંબદ્ધ છે છતાં મધુરતામાં એ ઉત્કૃષ્ટ જણાય છે.

ગોરક્ષનાથની એ રહસ્યમય કવિતામાં સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યે જરા દ્વેષ છે ખરો, પણ એ બાબતમાં તો બંગાળી કવિઓ કરતાં પ્રસિદ્ધ ભક્ત કબીર વધારે જવાબદાર છે. એ કવિતામાં અસંભવિતને સંભવિત થઈ જોઈ કેટલાક વિરમમયના ઉદ્દગાર પ્રાદેશિક શબ્દબાહુલ્યને

લીધે કિલ્લ થઈ ગયા છે. છતાં તે નૈતિક ઓજસ્વિતાથી ભરપૂર છે. 'સરસવના દાણા ભીંજાય એટલું પાણી નથી' છતાં મંદિરનું શિખર પાણીમાં ડુબી ગયું. વાઘ ને બળદને હળે બેડી વાંદરો હળ ચલાવવા લાગ્યો' ઇત્યાદિ રહસ્યપૂર્ણ કવિતા પ્રાચીન ગોરક્ષવિજયની. એક કવિતાની નવી આવૃત્તિ માત્ર છે.

અનુવાદ શાખા : સોળમી સદીને 'અનુવાદ યુગ' કહી શકાય. કવિકંકણ પછી અંગાળાના કવિઓની પ્રતિભા ભર ઉંઘમાં પડી હતી. એ વખતે સંસ્કૃતનું અપાર સૌંદર્ય અંગાળી લેખકો સમક્ષ ઉઘાડું પડ્યું હતું. વૈષ્ણવ કવિઓ જે સુધામય સ્વાભાવિક કંઠસ્વરે સાહિત્યાકાંક્ષ ગળવી ગયા હતા, તે અત્યારે શાંત પડી ગયા હતા. ગીત-કવિતા પર લગભગ સો વર્ષનો પડદો પડ્યો હતો. અત્યારે તે સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનો અનુવાદ કરી ભાષાને સંસ્કૃત કરવા તરફ જ લેખક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. ખનાના વચનોમાં સંસ્કૃતનું ચિહ્ન નથી. વૈષ્ણવ કવિઓમાં જે સૌથી મહાન છે તેણે પોતાનાં ગીતો પોતાની ભાષામાં જ ગાયાં છે. બીજા વૈષ્ણવ કવિઓ ઉપર સંસ્કૃતનો પ્રભાવ પડ્યો છે ખરો પરંતુ ઘણે ભાગે એ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અંગાળી કવિતાના પગમાં બેઠીરૂપ અન્યું છે. કવિકંકણે સ્વભાવિકતા તરફ નજર રાખી એકાદ બે સ્થળે સંસ્કૃત સાહિત્યનાં કંઈક રત્નો આણી પોતાની કવિતાને સજ્જી છે ખરી; પરંતુ તે સ્વભાવને જ અનુસર્યો છે.

કવિકંકણ પછી કુદરત અંગાળીઓની અણુમાનીતી થઈ પડી. તેની જગ્યા શાસ્ત્રે લીધી. ભાષા વિચારનો અધિકાર તજી પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી બેડી અને કવિઓ ખરા મનુષ્યને ન જોતાં સંસ્કૃત સાહિત્યની છબીઓ જોઈ ગાંડા બની ગયા. સંસ્કૃતની નાના પ્રકારની અદ્ભુત ઉપમા અને અદ્ભુત વિચારો વડે લેખિની ભૂતકાળને ભજવા લાગી. સત્યયુગના માનવીઓ આવી કળિયુગના માનવીઓ પર અત્યાચાર ગુજારવા લાગ્યા. આ યુગમાં 'આનનુલંબિત' હસ્ત

અદશ્ય થઈ ગયા હતા. ઉધાડા રહેવાને બદલે વસ્ત્રો પહેરવાનો રિવાજ વધી ગયો હોવાથી 'લંબોદર' અને 'નાભિસુગભીર' લોકો હવે આનંદ આપતા નહોતા. આવા માણસોથી છવાએલો પ્રદેશ એક વખતે અરણ્યમય હતો. તેથી કુરંગ અને માતાંગની નૈસર્ગિક ક્રીડા માનવચક્ષુઓને દરરોજ પ્રત્યક્ષ થતી, અને તેમને એ ક્રીડા સુંદર પણ લાગતી. તેથી મનુષ્ય પોતાની ગતિ અને કટાક્ષ સાથે તેઓના હાવભાવનો મુકાબલો કરી આનંદ ભોગવતા. પરંતુ આ કળિયુગમાં એ અરણ્યોએ ગયાં અને એ કુરંગના વિલોલ કટાક્ષ પણ ગયા. દુબળાપાતળા હાથીઓ માવતના ભયથી પોતાની સ્વાભાવિક ચાલ પણ ભૂલી ગયા. એ સિવાય રૂચિ પણ બદલાઈ. આથી સત્યયુગની ઉપમાઓ અત્યારે કંઈ કામની નહોતી. છતાં અતિશય શસ્ત્રાભ્યાસને લીધે કવિઓ સ્વાભાવિકપણું છોડવા લાગ્યા. ઉપમાઓ પણ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરી માનવરૂપવર્ણનોને પીડવા લાગી. આ યુગના કવિઓએ જે સુંદર પુરુષો કે સ્ત્રીઓનાં પાત્રો સરળતાં છે તે અતિ ઉપમાદારાઅસ્વાભાવિક થઈ પડ્યાં છે. વિદ્યા ઠકુરાણીનું વર્ણન વાંચી તેને રૂપાળી માનવી તો દૂર રહી પણ ખીભત્સ ન લાગે તોયે કૃપા! બંગસાહિત્યની આ દશા કરવામાં કેટલેક અંશે ફારસી ભાષાનો પણ હાથ છે.

આ રીતે કવિતાના વિચારો બદલાયા પણ ભાષા ધીમે ધીમે સંસ્કૃતમય થવા લાગી. બંગભાષા સંસ્કૃતના અલંકાર અને છદો પોતાના કરવા લાગી. પણ આ પ્રયત્નમાં શરુઆતની સ્થિતિ તો બહુ હાસ્યજનક થઈ પડી.

સંસ્કૃતનું અનુસરણ ખાસ કરીને સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદ પરથી જણાઈ આવે છે. સોળમી, સત્તરમી અને અઠારમી સદીમાં સંખ્યાબંધ સંસ્કૃત પુસ્તકોનો અનુવાદ થયો છે. એ પુસ્તકોની નામાવલિ પણ બહુ લાંબી થાય તેમ છે. જે કે તેમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો કેવળ અનુવાદ નામને યોગ્ય નથી. કવિઓએ પુરાણ કે કાવ્યમાંથી મૂળ કથા ભાગ લઈ તે પર પોતાની કલ્પનાનું બળ અજમાવ્યું છે. લોકનાથ

કૃત ‘નૈષધ’, મધુસૂદન કૃત ‘નળદમયંતી’, રાજા રામદત્ત કૃત વાયુ-પુરાણ, ગરુડપુરાણ, કાલિકાપુરાણ વગેરે લગભગ બધાં પુરાણો અને બીજાં નાનાં મોટાં કાવ્યોના અનુવાદ મળી આવ્યા છે. આ બધાં પુસ્તકોની રચના એકસરખી છે. ભાષા સરળ છે, કોમળ છે છતાં સંસ્કૃત શબ્દો અને સંસ્કૃત ઉપમાની અતિશયતા વખતોવખત ખૂંચે છે. આ યુગના શ્રેષ્ઠ અનુવાદક કાશીરામ દાસની કવિતામાં જે જે ગુણો જણાય છે તેમાંના કેટલાક ગુણો આ બધા અનુવાદકોમાં સામાન્ય છે. આ અપાર પુસ્તકો રૂપી આગીઆના વ્યવસ્થિત ચમકારા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તે વખતની રચિ અને વિચારનો ખરાબર ભાસ કરાવે છે અને તેનું અનુસરણ કરતા આપણે કાશીદાસની પ્રતિભા પાસે જઈ પહોંચીએ છીએ.

ભારતચંદ્રની ઉપમાનો પૂર્વાભાસ પણ આ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. લોકનાથનું ‘નૈષધકાવ્ય’ ભારતચંદ્રના ‘વિદ્યાસુંદર’ જેવું જ છે; ધ્યાનપૂર્વક વાંચતાં લોકનાથને ‘નાનો ભારતચંદ્ર’ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. દમયંતીનું વર્ણન કરતાં તેણે ઉપમા પર ઉપમા ખડકી આપણા પ્રેમાનંદ સાથે હરિક્ષાર્ધ કરી છે.

મધુસૂદન નાપિત આ યુગનો એક સારો કવિ ગણાય. તેની કવિતા સરળ અને હૃદયગ્રાહી છે. તેના પિતામહ પણ કવિ હતા. મધુસૂદને ‘નળદમયંતી’ નામનું મોટું કાવ્ય લખ્યું છે. તેની કવિતામાં કોઈ કોઈ સ્થળે લોકનાથના નામનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે.

‘દંડીકાવ્ય’નો વિષય આ પ્રમાણે છે. દુર્વાસાના શાપથી હર્વશી પૃથ્વી ઉપર ઘેડી થઈ જન્મે છે. એક દિવસ અવન્તીનો રાજા દંડી શિકાર કરવા જતાં આ અપૂર્વ ઘોડીને જોઈ સૈન્યથી છૂટો પડી તેની પાછળ દોડે છે. થોડે દૂર જતાં નિર્જન સ્થળ જોઈ ઘોડી સુંદરીનું રૂપ ધારણ કરે છે. રાજા તેને મહેલમાં લાવે છે. ઘોડી કામરૂપિણી છે. લોકો સમક્ષ ઘોડી થઈ રહે છે પણ રાજા સમક્ષ

સુંદરીનું ૩૫ ધારણ કરે છે. નારદ ઋષિએ શ્રીકૃષ્ણને જઈ જણાવ્યું કે તમારા તાબાના અવન્તીરાજ પાસે એક સુંદર ઘોડી છે. શ્રીકૃષ્ણ એ ઘોડી માગી. તેના જવાબમાં દંડી રાજાએ કહાવી મોકલ્યું કે હું રાજપાટ છોડી દેવા તૈયાર છું પણ એ ઘોડી છોડવા તૈયાર નથી. શ્રીકૃષ્ણ સાથે પોતાને લડાઈ થાય એવું લાગ્યું એટલે દંડી બીજા રાજાઓની મદદ માગવા ગયો. દંડી સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એ ત્રણે લોકમાં ભટક્યો પણ કોઈએ મદદ ન આપી. આથી તેણે ઘોડી સાથે ગંગા નદીમાં ડુબી મરવાનો વિચાર કર્યો. રાજા આ કાર્ય સાધવા ગંગા નદી પર ગયો ત્યારે સુભદ્રાદેવી ઘાટ પર સ્નાન કરતાં હતાં. તે રાજાનો હેતુ જાણી ભીમસેન પાસે જઈ તેને મદદ કરવાની વિનંતિ કરવા લાગ્યાં. છેવટે ભીમસેને મદદ આપવાનું કમ્પૂલ કર્યું. આ કમ્પુલાતથી ભારે ગડબડ મચી. ભીમસેન આ વિચાર પડતો મૂકે તો સાઈ એવી આશાથી બધા તેને સમજાવવા લાગ્યા. પણ ભીમ ન ડૂબ્યો. ભારે લડાઈ થઈ. ભીમનું રક્ષણ કરવા માટે પાંડવોને હથિયાર પકડવાં પડ્યાં. આ કાવ્યમાં ભીમ પોતાની દૃઢતાને લીધે શ્રીકૃષ્ણ કરતાં પણ વધારે દીપે છે. કાવ્યનાં વર્ણનો સુંદર છે. છેવટે ઘોડી અપ્સરાનું ૩૫ ધારણ કરી સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. ‘હવે શા માટે!’ એવા વિચારથી દંડીએ શ્રીકૃષ્ણની તાબેદારી સ્વીકારી લીધી.

આ કવિઓમાંના કોઈની પુરી ઓળખાણ મળી આવી નથી. બનતાં સુધી તેઓમાંના બધા પૂર્વ જંગાળના વતની હશે. તેઓમાંના એક અનંતરામે જ પોતાની ઓળખાણ આપી છે. તે મેઘના નદના પશ્ચિમ કિનારે આવેલાં શાહાપુરનો વતની હતો. તેણે ‘વિશારદ’ પદવીવાળા કોઈ માણસની આશાથી ‘ક્રિયાયોગસાર’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે.

કવિ જયનારાયણે કેટલાક પંડિતોની મદદથી ‘કાશીખંડ’નું લાખાંતર કર્યું છે. કવિ જયનારાયણની યાદગીરીમાં ‘જયનારાયણ

કોલેજ' નામનું સ્મારક અત્યારે પણ કાશીમાં મોજુદ છે. લગભગ સવાસો વર્ષ પહેલાં કાશીમાં હેતી વેળા તેમણે આ 'કાશીખંડ'નો તરજુમો કર્યો હતો. એ તરજુમો કરવામાં કેટલાક પડિતોની પણ તેમણે મદદ લીધી હતી.

આ પુસ્તકમાં મૂળ ભાગ કરતાં પુસ્તકને છોડે આપેલું કાશીવર્ણન ઘણું કીમતી છે. તે વર્ણન સવાસો વર્ષ પહેલાનું કાશી તાદશ ખડું કરી દે છે. આ વર્ણન કવિએ ગંગા નદીના ગોળાકાર કિનારા ઉપર વાંકી રીતે આવી રહેલા કાશીને મહાદેવના કપાળ પર શોભી રહેલા અર્ધચંદ્ર સાથે સરખાવી શરૂ કર્યું છે. પ્રથમ પંચ ઘાટોનું વર્ણન આપેલું છે. તેમાં તે ઘાટોનો વિસ્તાર, રચના અને તે સંબંધમાં ચાલતી વિવિધ તકથાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાર પછી પુસ્તાઓ અને તેના પરના 'ઘાટિયા' બ્રાહ્મણો વિષે વર્ણન કર્યું છે. આ લોકો નહાએલા માણસોના કપાળમાં તિલક કરે છે. ત્યાર પછી મોટી મોટી ઇમારતોનું વર્ણન આવે છે. મંદિરોનું વર્ણન બહુ જાણવા જેવું છે. માધવરાયનું મંદિર કાશીમાં બહુ ઉંચું ગણાતું. તે ૧૧૦ હાથ ઉંચું હતું અને ૯૦ હાથ ઉંચે બેસવાનું સ્થાન આવતું. આ શિખર દુઃખી અને નિરાશાગ્રસ્ત લોકોનો છેલ્લો ઉપાય હતો. તેઓ આ સ્થળેથી નીચે પડી મૃત્યુવશ થતા. કવિના પોતાના વખતમાં બનેલા બનાવો ગણાવતાં તે કહે છે કે 'એક માણસ કોઈ સુંદરીના પ્રેમમાં ડુબ્યો. તેની સાથે આ શિખર પર ચઢ્યો. ત્રણ દિવસ સુધી એ બંને જણાંઓ સાં રહ્યાં અને છેવટે ત્યાંથી ફૂટી પડી મરણ પામ્યાં.' કોઈ કોઈ વેળા આ મૃત્યુકામનાવાળાં માણસોની ઇચ્છા સફળ થતી નહિ. ફૂટી પડતી વેળા ઝાડની ડાળી સાથે અડળાતાં અને ત્યાંથી જમીન પર પડતાં તેથી તેને બહુ ઇજા થતી નહિ. અત્યારનું સુધરાઈ ખાતાનું કામ તે વખતે લોકો બજાવતા. રસ્તા પર આવેલાં ધરોની ખડકી બહાર રાહદારીઓને અજવાળું આપવા માટે દરેક ધરધણીઓ દીવા મૂકતા.

કવિએ બિહારી મુસાદરની ખાફક સારીનરસી તમામ વાતો લખી કાઢી છે. સંન્યાસીઓ વિષે લખતાં કવિ તેને સંસારીની સમ્યે સરખાવે છે. કપટી પંખાઓના 'ધરમાં ઠાકોરજીને બદલે ઠંકરજી બેઠાં હોય છે અને તેમનું ધર રાજવાડા જેવું જણાય છે.' આ પછી કવિ જુદી જુદી જાતિઓનું વર્ણન કરે છે. કાશીની સાંકડી ગલીઓમાં તે વખતે દરરોજ ખૂન થતાં. 'દરરોજ કજીઆ થતા અને ક્ષણ વારમાં કેટલાંય ધડ જમીન પર રગદોળાતાં.' તે વખતે કાશીમાં કીનખાખ, સાડી, જરીકામ વગેરે સુંદર થતું. અહલ્યાબાઇનું મંદિર ચણાઈ રહ્યું હતું. આ મંદિરનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. કાશીમાં રહેતી ધર્મ-પરાયણ સ્ત્રીઓ, તેમનાં ધર્માનુષ્ઠાન અને તેઓનો ગંગાસ્નાન કરતી વેળાનો દેખાવ વગેરે વર્ણન પણ કાવ્યમાં દીપી ઉઠે છે. ગંગાસ્નાનમાં મસ્ત બનેલી સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરતાં કવિ રંગે ચઢ્યા લાગે છે; પણ છેવટે 'આ બધું જોઈ મનમાં લકિત ઉપજે છે, તે સિવાય બીજો કોઈ વિચાર મનમાં રહેતો નથી' એમ કહી મન સંયમમાં રાખે છે. ત્યાર પછી કાશીમાં રહેતા જુદા જુદા લોકોના ધર્મોત્સવ, બાર માસના જુદા જુદા અનાવો વગેરેનું વર્ણન છે. 'તુલસીવિવાહ' એ વખતે કાશીનો એક મુખ્ય ઉત્સવ ગણાતો હતો. તે સિવાય રામલીલા, દુર્ગાલીલા વગેરે પણ ઉજવાતાં. આ પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રત ધ. સ. ૧૮૦૯ની લખેલી મળી આવેલી છે.

આ સ્થળે કવિ જ્યનારાયણ વિષે ટુંકમાં જણાવવું જોઈએ. તેમનો જન્મ ધ. સ. ૧૭૪૨માં થયો હતો. પંદર વર્ષની ઉંમરે તેઓ સંસ્કૃત, શરસી, હિંદી, અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ ભાષામાં પ્રવીણ બન્યા હતા. ધ. સ. ૧૭૬૫માં તેમણે બંગાળના નવાબની નોકરી સ્વીકારી હતી. તેઓ વૉરન હેસ્ટિંગ્સના ખાસ કૃપાપાત્ર હતા અને જમીનની માપણી સંબંધમાં ખાસ મદદ કરેલી હોવાથી અંગ્રેજો પણ તેમનું સાફ માન જાળવતા. દિલ્હીના પાદશાહે તેમને મહારાજની પદવી આપી હતી. તેઓ ધ. સ. ૧૮૨૧માં મરણ પામ્યા.

કાશીખંડ સિવાય તેમણે બીજાં પણ પુસ્તક લખ્યાં છે. તેમાં 'કરુણાનિધાનવિલાસ' ઉલ્લેખયોગ્ય છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે રાધાકૃષ્ણની લીલા વર્ણવી છે. તેમણે કાશીમાં 'કરુણાનિધાન' નામની કૃષ્ણમૂર્તિની સ્થાપના કરેલી હોવાથી આ પુસ્તકનું નામ પણ 'કરુણાનિધાનવિલાસ' રાખ્યું હોય એ સંભવિત છે. રઘુનાથ ભટ્ટ નામના કોઈ માણસે આ પુસ્તક રચવામાં મદદ કરી છે.

આ કાવ્યમાં કવિ આધુનિક ભૂગોળને અનુસરે છે. વાસુકીના માથા પર પૃથ્વી હોવાના ખ્યાલમાં મસ્ત બનેલા કવિઓમાં એકાદ આવો સત્યપ્રિય કવિ નીકળી આવ્યો એ જોઈ આપણને નવાઈ લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત વગેરેના અનુવાદ : કૃત્તિવાસ અંગાળી રામાયણનો આદિ કવિ છે. ઇ. સ. ૧૫૭૫માં રચાએલાં ચૈતન્યમંગલમાં, કવિકંકણની વંદનામાં અને બીજાં પછીના કવિઓનાં સ્તુતિગીતોમાં કૃત્તિવાસનું નામ મળી આવે છે. કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મૂળમાં ન હોય એવાં ઉપાખ્યાનો મળી આવતાં નથી. પંડિત રામગતિ ન્યાયરત્ન પણ કહે છે કે 'ભગવતીપૂજા અને રાવણનું મૃત્યુબાણ વ્યાણવાના પ્રસંગો રામપુરમાં જાણ્યાં પ્રતોમાં નથી.' માટે એ પ્રસંગોને પ્રક્ષિપ્ત ગણવામાં કંઈ વાંધો નથી. કૃત્તિવાસે મૂળ સંક્ષિપ્ત લખ્યું હશે, પછીના કાવ્યોએ પુરાણને અનુસરતાં આખ્યાનો તેમાં જોડી દીધાં હશે, અને છેવટે છાપટી વેળા જયગોપાલ તકાલંકારે તેના પર હાથ ચલાવ્યો હશે. ઘણું કરીને તો કૃત્તિવાસના રાક્ષસોએ શ્રીરામચંદ્રનાં ભજનો ગાયાં નહિ હોય. કૃત્તિવાસ પછી થોડા સૈકા બાદ દેશમાં જે ભક્તિનાં પૂર ચઢ્યાં હતાં એ પૂરના પ્રતાપથી કૃત્તિવાસી રામાયણના રાક્ષસો પણ ભક્તિમય બની ગયા હોય એ સંભાવત છે. કયા કવિએ કૃત્તિવાસનું છંદનામ ધારણ કરી એ આદિ કવિની રચના સાથે પોતાની રચના ભેળવી દીધી છે, તેની શોધ કરવી અત્યારે વૃથા છે. વીરબાહુનું રામચંદ્ર પ્રત્યેના વંદનનું અપૂર્વ વર્ણન નક્કી કૃત્તિવાસનું નથી. અંગદના દૌત્યનું વર્ણન કૃત્તિવાસને

અદ્વલે કોઈ ‘કવિચંદ્ર’ નામના માણસે કરેલું જણાય છે. હાલની રામાયણમાં રામ, સીતાને માટે સૂર્યને બોલાવી જે સુલલિત પદમાં વિલાપ કરે છે, જનતાં સુધી કૃત્તિવાસે તે જ શબ્દો નહિ લખ્યા હોય. આ રીતે અનેક કવિઓએ કૃત્તિવાસમાં પોતાની રચના ભેળવી દીધી છે પણ કૃત્તિવાસની સરળતા અને મધુરતા હાલની રામાયણમાં સર્વત્ર વિહરતી જણાય છે. જે જે કવિઓ કૃત્તિવાસમાં પોતાની કવિતા ભેળવતા ગયા તેઓને એ એ ગુણો તરફ ખાસ લક્ષ આપવું પડ્યું છે.

પરંતુ કેટલાક કવિઓ કૃત્તિવાસમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ભેળવવા કરતાં જુદા રહી પ્રકાશવા માગતા હતા. તેઓએ પોતાની જુદી જ રામાયણ પ્રચારમાં મૂકી છે. ચંદ્રાવતી નામની કોઈ બાઈએ રામાયણ રચી છે. તેની મૌલિકતા અને કવિત્વ ઉદ્દેશ્ય કરવા યોગ્ય છે. આ રામાયણ ગીતોની સમૃદ્ધિ છે. આ ગીતો અત્યારે પણ મયમનસિંહ જિલ્લામાં શુભ પ્રસંગે ગવાય છે. ચંદ્રાવતી કૃત ‘મનસા દેવીનાં ગીતો’, ‘રામાયણનાં ગીતો’ ‘કેનારામ’ વગેરે કવિતા એ જિલ્લાની ખાસ સંપત્તિ છે. એ ગીતો ખલાસીઓ અને ખેડુતોના મુખમાં પણ અત્યારે રમી રહ્યાં છે.

ચંદ્રાવતી પ્રાચીન બંગ સાહિત્યમાં મણિરૂપ છે. અત્યાર સુધી આ બાઈ અંધારામાં રહી હતી પણ હમણાં જ બંગ સાહિત્ય સેવકોએ તેને જાહેરમાં આણી છે.

ચંદ્રાવતીના પિતાનું નામ બંસીદાસ. તે મનસામંગલ રચનાર-ઓમાં મુખ્ય ગણાય છે. નવાઈની વાત એ છે કે બંસીદાસકૃત મનસામંગલની સટિક આવૃત્તિ બહાર પાડનાર શ્રીયુત દ્વારકાનાથ ચક્રવર્તી ખુદ મયમનસિંહના રહેવાશી છતાં આખા જિલ્લામાં વનફૂલની માફક ખિલી રહેલાં ચંદ્રાવતીનાં ગીતોથી તેઓ અજાણ્યા હતા. બંસીદાસનું મનસામંગલ ઇ. સ. ૧૫૭૬માં સંપૂર્ણ થયું હતું. એમાં ચંદ્રાવતી અને તેના પ્રણયી જ્યયંદ્રની ઘણી કવિતા છે. બંસીદાસે

પોતાની પુત્રીની મદદથી આ પુસ્તક રચ્યું હતું. મનસામંગલ રચતી વેળા ચંદ્રાવતીની ઉંમર ૨૫ વર્ષની ધારી લઈએ તો ઇ. સ. ૧૫૫૦ માં તેનો જન્મ ગણી શકાય. બંસીદાસ, વૃંદાવનદાસ અને લોચનદાસ સમકાલીન છે; અને ચંદ્રાવતી તેમના સમયમાં યુવાન છતાં સારી ખ્યાતિ પામેલી હોય એમ જણાય છે.

ચંદ્રાવતીનું જીવન એક વિચોગાંત કાવ્ય જેવું છે. તે પટવારી ગામમાં જે પાઠશાળામાં લખતી હતી તે જ શાળામાં જ્યયંદ્ર નામનો એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી પણ ભણતો હતો. આળપણથી જ તેઓ એક બીજાને યાદતાં હતાં અને પરસ્પર હરિકાઈ કરી કવિતા લખતાં હતાં. કિશોરાવસ્થા પૂર્ણ થતાં બંસીદાસની સંમતિથી ચંદ્રા સાથે જ્યયંદ્રનો વિવાહ નક્કી થયો. પરંતુ એ દરમિયાન ચંચળ જ્યયંદ્ર એક મુસલમાન યુવતીના પ્રેમપાશમાં જકડાઈ મુસલમાન બની ગયો. આ સમાચારે બંસીદાસના કુટુંબ પર વજાઘાત કર્યો. પવિત્ર ચંદ્રાવતીએ ત્યાર બાદ કેાઈની સાથે લગ્ન ન કર્યું. જ્યયંદ્રે કેટલાંક વર્ષો બાદ પસ્તાવાની આગમાં બળતાં બળતાં ચંદ્રાવતીની મુલાકાત માટે એક પત્ર લખ્યો. ચંદ્રાવતીએ પિતાની અનુમતિ લઈ તેનો જવાબ વાળ્યો. એ જવાબમાં તેણે વિવેકપુરઃસર ચોકખી ના પાડી. બંસીદાસે પુત્રીને ભકિતમાર્ગે વાળવા માટે એક શિવમંદિર બંધાવી આપ્યું હતું. ચિરકુમારી ચંદ્રા કૂલેશ્વરી નદીને તીરે આવેલાં આ મંદિરમાં દિવસનો મોટો ભાગ ગુજારતી હતી. એક દિવસ જ્યયંદ્રે ઉન્મત્તની માફક પટવારી ગામમાં પ્રવેશ કરી આ મંદિરમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ચંદ્રાએ બારણાં ન ઉઘાડ્યાં. છેવટે એ શિવમંદિરના આંગણમાં લાલ માલતી ખીલી રહી હતી તે નીચોવી, તેના લાલ રસ વડે મંદિરની દિવાલ પર જ્યયંદ્રે એક શ્લોક લખ્યો અને પોતે કૂલેશ્વરીમાં ડુબી મુઓ. ચંદ્રાએ અત્યાર સુધી સંયમ જાળવ્યો હતો, છતાં આખી જિંદગીની સાધનાના ધનને મંદિરમાં પ્રવેશવા ન દીધું અને છેવટે તે કૂલેશ્વરીને શરણ થયું એ શોક તેનાથી સહન ન થયો. આ બનાવ બન્યા પછી થોડે દિવસે તે શિવપૂજ કરતી કરતી બેભાન બની ગઈ અને એ જ સ્થિતિમાં

સ્થાને માટે સ્વર્ગ સંચરી. બને સ્વર્ગીય પ્રેમ અને કવિત્વ સ્મૃતિ માત્ર રાખી પૃથ્વીમાંથી અદૃશ્ય ચર્ધ ગયાં. ચંદ્રાનું શિવમંદિર અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે અને તેની આ પ્રેમકથા હજી એ લાગના લોકો વિસર્જા નથી. ફળવાએલો વર્ગ બ્યારે આઈવેન્હોમાંની રેએકોના પ્રેમમાં હુખી ગયો હતો ત્યારે પણ ગામડાનો અણફળવાએલો વર્ગ પૂર્વ બંગાળામાં ચંદ્રા અને જયચંદ્રની પ્રેમકથાના રસમાં મસ્ત હતો.

ચંદ્રાવતીએ મનસામંગલ અને રામાયણ સિવાય ‘કાજની કથા’ ‘કેનારામ’ વગેરે કેટલાંક નાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. તેમાં ‘કેનારામ’ સૌથી સુંદર છે. એ કાવ્યનું વસ્તુ ઐતિહાસિક છે. એમાં બંસીદાસના જીવનની એક મુખ્ય ઘટના વર્ણવી છે. કેનારામ નામના એક પ્રસિદ્ધ લુટારાના લયથી તે વેળા આખો મયમનસિહ જિલ્લો કંપતો હતો. તેનું નામ સાંભળતાં ગૃહસ્થની ઉંઘ ઉડી જતી અને છોકરાંઓ માના ખોળામાં છુપાઈ જતાં. બંસીદાસ સારો ગવૈયો હતો. તે પોતાની ટોળી સાથે આખા જિલ્લામાં મનસામંગલ ગાતો ફરતો હતો. તેનું ગાયન સાંભળી લોકો સ્તબ્ધ બની જતા હતા. એક વખતે તે પોતાની ટોળી સાથે એક મોટા જંગલમાંથી પસાર થતો હતો. અચાનક કેનારામે તેને આંતર્યા. લુટારાએ બરાડો પાડી કહ્યું, ‘જે હોય તે આપી દો.’ બંસીદાસે જવાબ દીધો કે ‘અમારી પાસે તો કંઈ નથી.’ પરંતુ લુટારે ધમકી આપતાં જણાવ્યું કે ‘અમે કંઈ ન મળે તો ખૂન કરીએ છીએ. એ જ અમારો ધંધો છે. માણસને ન મારી નાખીએ તો તે અમારા પર વેર વાળવાનો પ્રયત્ન કરે; માટે એવી ફિકરનું કારણ રાખવું જ નહિ એ અમને ઠીક લાગે છે.’ બંસીદાસે કહ્યું, ‘અમે તો બ્રાહ્મણ છીએ. ગવૈયા છીએ.’ કેનારામે કહ્યું, “અમે બ્રાહ્મણોને માનતા નથી.” બંસીએ કહ્યું, “અમે નિર્દોષ છીએ. મનસા દેવીનાં ગીતો ગાતા ફરીએ છીએ. અમને મારવાથી તમને શો લાભ થવાનો હતો?” કેનારામે પૂછ્યું કે ‘તમારું નામ શું?’ દિજ બંસીએ પોતાનું નામ કહ્યું. લુટારાએ ચકિત થઈ કહ્યું કે ‘સારે તું શું એ જ બંસીદાસ છે કે જેનાં ગીતો સુણી પથ્થર પણ પીગળી જાય છે!

પરંતુ આ પથર જુદો છે. તે પીગળે તેમ નથી. ચાલ મરવાને તૈયાર થા; જે આટલા દેશોમાં ભટ્ટકી ગીતો ગાતો ફરે તેને જીવતો છોડવો એ ઠીક નથી.' દ્વિજ અંસીએ છેવટે છેલ્લો પાસો ફેંક્યો. તેણે કહ્યું કે ભાઈ, એક વાર છેલ્લી વેળા માતાજીનું નામ લેવા દે! લુટારાએ રજા આપી. અંસીદાસે એ ભયાનક જંગલમાં પોતાના સાથીઓ સાથે મનસાનાં ગીતો લલકાર્યાં. આકાશનાં પક્ષીઓ પણ એ ગીતો સાંભળવા આજીબાજી આવી બેઠાં. ગાતાં ગાતાં અંસીનો સ્વર ગળગળો થવા લાગ્યો. કાળી નાગણુ લખીન્દરને કરડે છે. બેહુલા શોકથી ઉન્મત્ત બની ગઈ છે. એ કરુણ રસના સ્ત્રોતમાં કોણુ શાંત રહી શકે? અંસીનું ચિત્ત એકાગ્ર થયું છે. ભાષા મર્મસ્પર્શી બની ગઈ છે. આંસુના ઓઘથી વક્ષસ્થલ પલળી ગયું છે. કંઠમાં હુમો જામ્યો છે. કેનારામ ગીતોમાં તન્મય બની ગયો. તેની કોમળ લાગણીઓ ઝળુઝળુવા લાગી. બેહુલાનું દુઃખ તેને અધીરો બનાવવા લાગ્યું. તેની આંખમાંથી આંસુની રેલ ચાલી. પરંતુ બેહુલા તો મૃતપતિને ખોળામાં રાખી તરતી જાય છે. ઉપવાસ, થાક, શોક, નિરાશા વગેરે કંઈ સતીના પ્રેમવ્રતને હઠાવી શકતાં નથી. આ દુઃખની વાત સાંભળતો સાંભળતો કેનારામ પરવશ બની અંસીના પગમાં જઈ પડ્યો. આ બનાવને ચંદ્રાવતીએ પોતાના કાવ્યમાં અમર કર્યો છે.

ચંદ્રાવતીની રામાયણ સંપૂર્ણ નથી. તેમાં સીતાના વનવાસ સુધીની હકીકત વર્ણવી છે. અંસીદાસે પોતાની કન્યાને તેના નિરાશામય જીવનમાંથી બચાવવા માટે રામાયણ રચવાની આજ્ઞા કરી હતી. જયચંદ્રની આત્મહત્યા પછી ચંદ્રા મરણ પામી એટલે આ કામ અધુરું રહ્યું. ચંદ્રાવતીની રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં કૈકેયીની કન્યા કુકુયા વિષેની હકીકત આવે છે. એ કન્યા પણ કૈકેયીના જેવી જ કમળત છે; આ પાત્ર કૃત્તિવાસ કે વાલ્મીકિમાં નથી.

મહર્ષિ વાલ્મીકિ કૃત રામાયણની સાથે જે ઉત્તરકાંડ જોડવામાં આવ્યો છે તેમાં સીતા પ્રત્યે રામને કંઈ હલકો શક આવ્યો હોય

એમ જણાતું નથી. ઉલટું રામ તેને શુદ્ધ માની ક્ષમા આપે છે. પરંતુ સીતાવનવાસ સંબંધી બંગાળી રામાયણમાં જે સદેહની દિવાલો ચણાઈ છે, તેનો મૂળ પાયો જૈન રામાયણમાં છે. હેમચંદ્ર આચાર્યે સોળમી સદીમાં જે રામાયણ રચી હતી તેનો પાયો દક્ષિણમાં ચાલતી કટલીક પ્રાચીન દંતકથાઓ અને કેટલાંક પ્રાચીન ઉપાખ્યાનો પર છે. એક વખતે બંગાળામાં જૈનોનો પ્રભાવ પુષ્કળ હતો. જૈનો રામ અને રાવણ સંબંધીની પુષ્કળ આખ્યાયિકાઓ આ દેશમાં લઈ આવ્યા હતા. જૈન રામાયણમાં સીતાની શોક્ષ્મ રાવણની આકૃતિ દોરવાની વિનંતિ કરે છે ત્યારે ચંદ્રાવતી કુકુયા વડે એ કાર્ય કરાવે છે. સીતા પંખા પર રાવણનું ચિત્ર ચિતરે છે. ચિત્ર પુરું કર્યા બાદ અતિ શ્રમને લીધે નિદ્રાવશ થઈ જાય છે. કુકુયા એ પંખો સીતાની છાતી પર દબાવી રામને બોલાવી લાવે છે અને કહે છે કે ‘જુઓ, આ તમારાં સતી સાધ્વી પત્નીશ્રી! હજુ પણ રાવણને ભૂલી શક્યાં નથી; તેની છબી ચીતરી છાતી સાથે દાબતાં પણ અચકાતાં નથી.’

આ સિવાય બીજા પણ કેટલાય રામાયણના રચનારા કવિઓ યર્ધ ગયા છે. તેમાંના થોડાક વિષે જાણવા જેવું છે.

દિજ મધુસૂદન કંકેની રામાયણ કવિત્વથી ભરપૂર છે. તેની ખડિત પ્રત મળી આવી છે. એક પ્રત ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં લખાએલી માલમ પડે છે.

પછીવર અને ગંગાદાસ નામના પિતાપુત્રે આખું જીવન સાહિત્ય સેવામાં વિતાડ્યું હતું. પદ્માપુરાણ, રામાયણ, મહાભારત વગેરે ઘણાંખરાં પુસ્તકો આ બંને કવિઓએ મળી લખ્યાં છે. પછીવરને ‘ગુણરાજ’ ની પદવી મળી હતી. તેની રામાયણમાં અનેક ઉપાખ્યાનો મળી આવે છે. શૈલી સંક્ષિપ્ત, સરળ અને પરિપક્વ છે. પરંતુ તેના પુત્ર ગંગાદાસની કવિતા વધારે સુંદર હોવાથી ચિત્તાકર્ષક બની છે. તેની કવિતામાં સંક્ષિપ્તતા નથી. છતાં કંટાળો ઉપજાવે તેવું કોઈ પણ જાતનું તત્ત્વ નજરે પડતું નથી.

ભવાનીદાસે ‘લક્ષ્મણદિગ્વિજય’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ને જીતેલા દેશોનું વૃત્તાંત આ કાવ્યમાં લખ્યું છે. પુસ્તક ૫૦૦૦ શ્લોકનું છે છતાં કવિતા શુષ્ક હોવાથી વાંચનું ગમે તેવું નથી.

દ્વિજ દુર્ગારામ પ્રણીત રામાયણ કૃત્તિવાસી રામાયણ પછી લખા-
એલી છે. તેની કવિતા બહુ મધુર છે. તેણે કાલિકાપુરાણનું પણ
ભાષાંતર કર્યું છે.

જગતરામ રામની રામાયણ લખાણે લગભગ સવાસો વર્ષ થઈ
ગયાં છે. કવિ ભુલુધ ગ્રામ નામના ગંગા નદીને તીરે આવેલા ગામમાં
જન્મ્યા હતા. એ જીવું ગામ તો ગંગા નદીના ઉદરમાં સમાઈ ગયું
છે, પણ નવું ગામ હજી હયાત છે. તેમાં કવિના વંશજો હજી રહે
છે. ગામની આજુબાજુનું દૃશ્ય અતિ મનોરમ છે. પંચકોટના રાજ
રઘુનાથસિંહની આજ્ઞાથી તેણે રામાયણનો અનુવાદ શરૂ કર્યો. ઇ. સ.
૧૭૯૦ માં પુસ્તક પુરું કર્યું. જગતરામનાં વર્ણનો સુંદર છે પણ તેમાં
માધુર્યની ખામી છે. તેનું ‘દુર્ગાપંચરાત્રિ’ નામનું કાવ્ય રામાયણ
કરતાં વધારે સારું છે. તેમાં રામચંદ્રે કિષ્કિંધામાં કરેલા દુર્ગોત્સવનું
વર્ણન છે. તેણે ‘કૃષ્ણલીલામૃત’ નામનું એક મોટું કાવ્ય પણ
લખ્યું છે.

શિવચંદ્ર સેને ‘શારદા મંગલ’ ના નામથી રામાયણનું ભાષાંતર
કર્યું છે. રામચંદ્રની દુર્ગાપૂજા શારદાનું માહાત્મ્ય બતાવનારી હોવાથી
કવિએ રામાયણને આ નામ આપ્યું છે. આ કાવ્ય એક વખત વિક્રમ-
પુર તરફ સર્વત્ર વંચાતું હતું. કવિ, ભારતચંદ્ર પછી થઈ ગયો છે.

નિત્યાનંદ નામના એક બ્રાહ્મણે અહલુતાચાર્યનું નામ ધારણ
કરી રામાયણ લખ્યું છે. આ રામાયણની પુષ્કળ પ્રતો મળી આવે છે.
નિત્યાનંદને સાતમે વર્ષે રામચંદ્રજીએ સ્વપ્નમાં રામાયણ બાવાની
આજ્ઞા કરી હતી. તે વખતે તેને યજ્ઞોપવિત પણ આપ્યું નહોતું. ત્યાર-

આદ્ય તેણે રામાયણ અનાવ્યું હોય એ સંભવિત છે. તેને અક્ષરજ્ઞાન નહોતું. કેવળ દૈવી શક્તિના બળ વડે તેણે આ ગ્રંથ રચ્યો હોવાથી લોકોએ તેને અદ્ભુતચાર્યની પદવી આપી હતી. તેની રામાયણમાં એક અદ્ભુત વાત છે; તેણે સીતાજીને કાલિકા માતાનો અવતાર કદથી વાલ્મીકિની સીતા ઉપરાંત એક નવીન સીતા ઉભી કરી છે.

કવિચંદ્ર, શંકર, લક્ષ્મણ અંધોપાધ્યાય વગેરે કવિઓ કૃત રામાયણો પણ મળ્યા આવી છે. તેમાં કંઈ ખાસ જાણવા જેવું નથી. આ કવિઓ ૨૦૦ વર્ષથી વધારે જીવ્યા નથી.

રામમોહનની રામાયણ આધુનિક ગણાવી જોઈએ. એ પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં સમાપ્ત થયું છે. તેણે પિતાની આજ્ઞાથી સીતારામની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, અને હનુમાનની આજ્ઞાથી રામાયણ લખવું શરૂ કર્યું હતું. તેની કવિતા કૃત્તિવાસી જેવી સરલ નથી, પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ પ્રતિભાના ચમકારા જણાય છે ખરા.

રઘુનંદન ગોસ્વામી કૃત રામાયણ તો રામમોહનના રામાયણની પણ પછી લખાયું છે. કવિને ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં બર્ધવાન જિલ્લાના કોષ્ટ એક ગામમાં થયો હતો. તેનું પુસ્તક રામરસાયનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય તેણે ‘શ્રીરાધામાધવોદય’ નામનું એક મોટું પુસ્તક લખ્યું છે. કૃત્તિવાસી રામાયણ પછી રચાયેલી બધી રામાયણોમાં આ ‘રામરસાયન’ ઉલ્લેખ યોગ્ય છે. કવિએ ઘણે ભાગે વાલ્મીકિનો આધાર લીધો છે. બીજી બધી રામાયણો કરતાં આમાં વૈષ્ણવપ્રભાવ વધારે છે. કવિતામાં સંસ્કૃત શબ્દો પુષ્કળ હોવાથી સાધારણ માણસને વાંચતાં કંટાળો આવે તેમ છે. કવિએ કિતરકાંડનો કરુણ અંશ છોડી દીધો છે. વૈષ્ણવ કવિઓ જે અનાવો મનને દુઃખના તરંગોમાં ડુબાવી દે, તેવી ઘટનાઓનું વર્ણન કરવાનું પસંદ કરતા નથી. તે માટે જ ચૈતન્યચરિતામૃત અને ચૈતન્યભાગવતમાં ગૌરાંગ પ્રભુનું મરણ વિસ્તારથી વર્ણવાયું નથી.

આ સિવાય યુદ્ધદેવકૃત રામાયણ રામાનંદ ધોષ નામના માણસે લખી છે. તે પોતાને શૂદ્ર તરીકે ઓળખાવી પોતે યુદ્ધનો અવતાર છે એમ જાણાવે છે, દરેક કવિતામાં નામોદ્દેશ કરતી વખતે પોતાનાં યજ્ઞોગાન ગાય છે અને પોતે પૃથ્વી પર પાપ વધી ગયું હોવાથી કરુણાવશ થઈ પૃથ્વી પર આવ્યો છે, દારુણ (જગન્નાથ દેવ) મુસલમાનોના હાથમાંથી છોડાવી, તેને સિંહાસનારૂઢ કરી, તેની સમક્ષ ગાવા માટે આ રામાયણ રચી છે તથા મુસલમાનો તથા વૈષ્ણવોનું દમન કરવું એ જ પોતાના આવિર્ભાવનો ઉદ્દેશ છે એવાં એવાં અનેક ગ્રંથો ઉડાવે છે.

પ્રાચ્યવિદ્યાલૃપિ નગેન્દ્રનાથ વસુનો પ્રાચીન સંગ્રહ ઉચ્ચલાવતાં એકાએક દિનેશ બાબુને આ ‘રામલીલા’ નું પુસ્તક મળી આવ્યું હતું અને તે વિષે તેમણે વિશ્વવિદ્યાલય સમક્ષ એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. એ નિબંધનો સંક્ષિપ્ત સાર આ પ્રમાણે છે: મળી આવેલી પ્રત ખંડિત છે. આદિકાંડ અને લંકાકાંડનાં કેટલાંક પાનાં નથી. ઉત્તર-કાંડ તો લખાયો જ નથી. પહેલું ને છેલ્લું પાનું ન હોવાથી ગ્રંથકાર વિષે કંઈ જાણી શકાય તેમ નથી. ગ્રંથની રચનાસાલ મળી આવતી નથી પણ આંતર પ્રમાણો પરથી જણાય છે કે ઔરંગઝેબે મોકલેલા અકરામખાંએ જ્યારે પુરી પર હલ્લો કરી જગન્નાથની મૂર્તિની આંખો તરીકે વપરાતાં એ મૂલ્યવાન માણેકો લઈ લીધાં અને પુરીના એ મુખ્ય સ્તંભ તોડી પાડ્યા તે વખતે બૌદ્ધોના મનમાં પ્રબળ વૈરવૃત્તિ સળગી ઉઠી હતી. રામાનંદે અનતાં સુધી અકરામખાંના આક્રમણ (ઇ. સ. ૧૬૯૭) પછી પોતાને યુદ્ધનો અવતાર તરીકે જાહેર કરી મુસલમાનો વિરુદ્ધ ભક્તોને ઉરકેર્યા હશે.

ઓરિસ્સાના સોળમી સદીના કવિઓની કવિતામાં લાવી યુદ્ધ-વતાર વિષે ભવિષ્યવાણી મળી આવે છે. અચ્યુતાનંદ નામના કવિએ તો પોતાને યુદ્ધની પાંચ શક્તિમાંની એક શક્તિ તરીકે જાહેર કર્યો

માંથી આવી રામાનંદ ૨૦૦૭ આ ભવિષ્યવાણીને આધાર લઈ નીચે ને
 યુદ્ધ તરીકે જાહેર કરી, પોતાની લક્ષ્મીનાં ઉરકેરી કરી
 સમય પછી ઔદ્ધોએ જગન્નાથ દેવના મંદિર માટે એકાદકાદ ઉઠા-
 વવાની ગોઠવણ કરી હતી એમ ઇતિહાસ પરથી જણાય છે ખરું.
 માટે યુદ્ધરૂપી રામાનંદની જાહેરાત કેવળ શબ્દોમાં જ પરિણમી નહોતી
 પણ કાર્યમાં પણ ઉતરી હતી એ સાબીત થાય છે. આ બધી હકી-
 કતો ઉપરથી જણાય છે કે સત્તરમી સદીના છેવટના ભાગમાં ઔદ્ધશક્તિ
 પોતાનું માથું ઉચકાવવાનું સ્વપ્ન જોઈ રહી હતી.

એકંદર રીતે જોતાં રામાનંદ એક મોટા ઔદ્ધ ટોળાનો ઉપરી
 હતો. રામલીલા લખ્યા પહેલાં પણ તે કવિતા લખતો અને અવસ્થાના
 સંપન્ન માણસ હતો. તે તાંત્રિક મહાયાનના મતાનુસાર મહાકાલીની
 પૂજા કરતો અને યુદ્ધના એક અવતાર તરીકે રામને પણ સ્વીકારતો.
 સ્ટર્લિંગ કૃત ઓરિસ્સાના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રતાપરૂપના
 વખતમાં ઔદ્ધો પ્રબળ થયા હતા; પરંતુ છેવટે તેઓ વૈષ્ણવોને હારે
 હાર્યા હોવાથી રાજ્યે વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. વળી વૈષ્ણવો
 જગન્નાથનું મંદિર દખલ કરી એકા હોવાથી રામાનંદ તેમના તરફ
 ક્રોધ દર્શાવે એ પણ સ્વાભાવિક છે.

રામાનંદી રામલીલાની કવિતા સરસ ને કવિત્વવાળી છે.
 આદિકાંડના એકાદ વર્ણનમાં કાલીદાસના રઘુવંશનું અનુકરણ જણાય
 છે. ઔદ્ધ સંપ્રદાયની હારેલી શક્તિની છેલ્લી જવાબા સત્તરમી સદીના
 છેવટના ભાગમાં એક વાર છેલ્લો ઝપ્કારો કરી હોલાઈ ગઈ હોવાથી
 આ રામલીલાનો પ્રચાર થઈ શક્યો નહોતો.

રામાયણમાં અસલ ઉપાખ્યાન સિવાય બીજા પ્રસંગો બહુ નથી;
 પરંતુ મહાભારતમાં મૂળ વાત ઉપરાંત સેંકડો ઉપાખ્યાનો હોવાથી
 ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધનાદિ સાથે હરોળમાં યુદ્ધક્ષેત્ર ઉપર ઉભા રહ્યા ન
 હોવા છતાં યથાતિ, નલ, દુષ્યંત વગેરે મહાભારતના અંગ તરીકે

ગણાય છે. ભારતમાં ઉપાખ્યાનોનો પાર નથી. એની હકીકત વાંચતાં વાંચતાં વાંચક કંટાળી જાય છતાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રોની માફક તેનો પાર આવતો જ નથી. જન્મેજયના જેવો ઉત્સુક શ્રોતા અને વૈશંપાયન જેવો વૈયશીલ વક્તા પરસ્પર પોતાના ગુણોનો પરિચય કરાવવા ખાતર પુસ્તકનું કદ વધાર્યું જ ગયા છે. એક વાર્તાનો અર્ધો ભાગ પુરો ન થાય ત્યાં વળી ખીજ વાર્તા શરુ થાય; સર્પચરની વાત અર્ધી થઈ ત્યાં સમુદ્રમંથનની વાર્તા શરુ થઈ; આમ અસંખ્ય વાર્તાઓના સમુદ્રમાં પડી વાચક બિચારો મુંઝાઈ જાય તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

આવા કાવ્યમાં વાર્તાઓ ઉમેરવાનું બહુ સહેલું છે. જન્મેજય દ્વારા એકાદ પ્રશ્ન કરાવતાં જ લેખક પોતાની કલ્પિત વાર્તા ઉમેરી શકે છે. અંગાળી મહાભારતો આ રીતે ધીમે ધીમે મોટાં થતાં ગયાં છે.

કાશીદાસ પહેલાં રચાએલાં મહાભારતોમાંનાં સંજય અને કવીન્દ્રનાં મહાભારતો વિષે અગાઉ કહ્યું છે. અહીં તે સિવાયનાં ખીજાં ભારતો વિષે ટુંકામાં જણાવીએ છીએ.

નિલાનંદ શોષ નામના એક પ્રસિદ્ધ કવિએ આખા મહાભારતનું ભાષાંતર કર્યું હતું. આ મહાભારત પશ્ચિમ અંગાળામાં સર્વત્ર ફેલાયેલું હતું. સંજય જેમ પૂર્વ અંગાળાનો પ્રસિદ્ધ મહાભારતકાર હતો તેમ નિલાનંદ પશ્ચિમ અંગાળાનો હતો. એના મહાભારતના છુટા છુટા અધ્યાયો બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળેથી મળી આવ્યા છે. કાશીદાસી મહાભારતના છેલ્લા પર્વમાં નિલાનંદની કવિતા નજરે પડે છે.

પરંતુ નિલાનંદ કરતાં પણ વધારે પ્રખ્યાત ‘કવિચંદ્ર’ નામધારી કોઈ કવિ લાગે છે. તેણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે અને તે બધાંમાં આ ઉપનામ મળી આવે છે. તેનાં પુસ્તકોની વિષય વાર વર્ગણી કરતાં રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત એમ ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી શકાય. આ કવિએ આ ત્રણ પુસ્તકના લગભગ બધા અંગર ઘણાખરા ભાગનું ભાષાંતર કર્યું છે અને નકલ કરનારાઓએ પોતાની સગવડ પ્રમાણે

એ ત્રણ ગ્રંથમાંના અમુક પ્રસંગો લઈ પુસ્તકના રૂપમાં જળવી રાખ્યા છે. એ દરેક નકલમાં છેવટે ભાગવત, અગર પંચમ કે સપ્તમ સ્કંધ નામ આવે છે. અર્થાત્ આ કવિયંત્રે આખા ભાગવતનું ભાષાંતર કર્યું હોય એ સંભવિત છે. મહાભારત અને રામાયણનો પણ આ કવિએ સંક્ષેપમાં અનુવાદ કર્યો હતો. આ કવિનાં કાવ્યોની નકલો બાંકુડા જિલ્લામાં પુષ્કળ મળી આવે છે. તેમાંની ઘણીખરી આજથી અઢી સો વર્ષ પૂર્વે લખાએલી માલમ પડે છે. આ કવિનું નામ શંકર હતું. એવો આભાસ કોઈ કોઈ જગાએ મળી આવે છે ખરો.

કાશીદાસ પહેલાં આ ઉપરાંત મહાભારતના જુદા જુદા પ્રસંગો પર લખાએલાં કાવ્યોનો તોટો નહોતો. છુટિયાંની આગ્રાથી શ્રીકરણ નંદિએ અશ્વમેધપર્વ, રાજેન્દ્રદાસે આદિપર્વ, ગોપીનાથ દત્તે દ્રોણપર્વ, ગંગાદાસે આદિ ને અશ્વમેધપર્વ, એ સિવાય નલોપાખ્યાન, પ્રહલાદ-ચરિત્ર વગેરે એ વખતે પ્રચલિત હતાં. આ બધી સામગ્રીનો કાશીદાસે પોતાના મહાભારતમાં ઉપયોગ કર્યો છે. કવિકંઠે જેમ બલરામ અને માધવનાં ચંડી કાવ્યો પર પીંછી ફેરવી તેને સુંદરતમ રૂપ આપ્યું છે, તેમ કાશીદાસ કરી શક્યો નથી. કવિકંઠે અગાઉનાં કાવ્યોની ભાષા પર ધ્યાન ન આપતાં તેમાંનાં પાત્રોનો કમવિકાસ સાધવામાં પોતાની બધી પ્રતિભા વાપરી નાખી છે ત્યારે કાશીદાસે અગાઉનાં કાવ્યોની ભાષા સુધારવા સિવાય વિશેષ કંઈ કર્યું નથી. કાશીરામનું સમગ્ર મહાભારત સુંદર ગણાય ખરૂં પણ તેના જુદા જુદા પ્રસંગોની રાજેન્દ્રદાસના શકુંતલોપાખ્યાન સાથે તુલના કરતાં તે તે પ્રસંગો અતિ હીનપ્રલ થઈ પડે ખરા. પરાગલી મહાભારત અને સંજયકૃત મહાભારતમાં એવા અનેક ફકરા આવે છે કે તે કાશીદાસનાં તે જ મતલબનાં વર્ણનો કરતાં બેશક સુંદર છે; તો પણ એકંદર રીતે જોતાં બધાં મહાભારતો કરતાં કાશીદાસનું મહાભારત સર્વોત્તમ ગણાય છે. પરંતુ એ મહાભારત પહેલી વાર છપાયું તે વેળા તેમાં થએલું સંશોધન આ સર્વોત્તમતામાં કેટલો ભાગ લગવતું હશે તે અત્યારે

કહી શકાય તેમ નથી. કાશીદાસની કવિતા ઘણે ઠેકાણે કૃષ્ણભક્તિથી લદ્ધાદે છે. આ ભક્તિરસ માટે જ અંગાળામાં એની ખ્યાતિ આટલી બધી વધી પડી છે.

આ પહેલાં લગભગ ૩૧ મહાભારત કે મહાભારતના અમુક ભાગોનાં ભાષાંતરો થયાં હતાં. તેમાંના અગાઉ ન આવી ગએલા પ્રથો વિષે વિવેચન કરવું અગત્યનું છે.

રાજેન્દ્ર દાસ, ગોપીનાથ દત્ત, પછીવર અને ગંગાદાસ કૃત મહાભારતનો કેટલોક ભાગ મળી આવ્યો છે. આ પુસ્તકોની પ્રતો બસો વર્ષથી જુની છે. આ કવિઓમાં રાજેન્દ્ર દાસ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તેનું આદિપર્વ મળી આવ્યું છે અને તેમાં શકુન્તલોપાખ્યાન બહુ જ સુંદર છે. કાલિદાસ ને માધવી છાયા તે પર પડી જણાય છે. ભાષા પૂર્વ અંગાળાની છે. ક્લિષ્ટ છતાં પ્રાચીન જણાય છે. પરંતુ એ ક્લિષ્ટતા સૌંદર્યને હાનિ કરતી નથી.

આ કાવ્યમાં અનસૂયા, પ્રિયવંદા, વિદૂષક વગેરે કાલિદાસનાં બધાં પાત્રો લીધાં છે. દુષ્યંત મૃગયા કરવા જાય છે, તેના અનુચરો સાથે ચાલ્યા છે. રાજધાનીની સુંદરીઓ ગોખમાં બેઠી બેઠી પોતપોતાના પ્રિયજનોને ઓળખાવે છે. દુષ્યંત મુનિના તપોવનમાં જાય છે. શકુન્તલા હજી આવી નથી. આજ પ્રકૃતિ જાણે ભવિષ્યમાં લજવાવાની પ્રેમલીલાને મદદ કરવા તૈયાર થઈ રહી છે. રાજેન્દ્ર દાસનું આવખતનું વર્ણન અતિ સુંદર છે. આ વર્ણનમાં ભટ્ટિકાવ્યની અમુક લીટીઓની છાયા પડી જણાય છે. શકુન્તલા આવી. રાજા શકુન્તલાને વનદેવી માની બકવાટ કરવા લાગ્યો. શકુન્તલા શરમથી નીચું જોઈ રહી હતી. તે આ બધું સાંભળી વધારે શરમાઈ ગઈ અને વલ્કલ વડે મોં ઢાંકી સહેજ હસી પડી. તન્ની ઋષિકુમારીના વલ્કલનાં વસ્ત્રો વડે શરમથી લાલચોળ બનેલા ગાલનો બધો ભાગ કદાચ નહિ ઢંકાયો હોય, માટે જ દુષ્યંતને કહેવું પડ્યું હશે કે 'કિમિથ હિ મધુરાણાં મળ્ડનં

નાકૃત્તીનામ્ ।' ત્યારપછી ગંધર્વવિવાહ. વિવાહની વાત મુનિકન્યાઓ જાણતી નથી. વિવાહ પછી તેઓએ શકુંતલાને જોયું. તેનું સૌંદર્ય સહેજ પીડાએલું છતાં બહુ મધુર જણાયું. સખીઓની પરસ્પર ચાલતી સરળ વાક્યાતુરીનું વર્ણન બહુ આનંદ આપે તેવું છે. દુષ્યંત શકુંતલાને છોડી ગયો. શકુંતલાને દુર્વાસાનો શાપ થયો. કણ્વ મુનિ આવ્યા. તેમણે શકુંતલાને સાસરે મોકલી. રાજા સાથે મુલાકાત થયા બાદ અપમાનિત સુંદરી રહે છે. રાજાના સભાગૃહમાંથી હાંકી કઢાએલી શકુંતલાનું હૃદય વલોવાઈ આંસુ રૂપે બહાર પડતું ન હોય એમ જણાય છે. આ વર્ણન આખા આખ્યાનમાં અતિ સુંદર છે. શકુંતલા અપમાન પામી છતાં પતિદ્રેષી બનતી નથી. તે દુષ્યંતની પુનરિણી છે. છેવટે દુષ્યંતને મુખે પશ્ચાત્તાપ સાંભળી તેની આંખોમાંથી આંસુ વહે છે. કાશીદાસના શકુંતલોપાખ્યાનની શ્લોક સંખ્યા ૧૭૮ ની છે, ત્યારે આ આખ્યાન ૧૫૦૦ શ્લોકમાં પૂર્ણ થયું છે.

પછીવરે સ્વર્ગારોહણ પર્વનું ભાષાંતર કર્યું છે. આ ભાષાંતરના છેવટના ભાગમાં તેણે આખા મહાભારતનું ભાષાંતર કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ કવિની કવિતા સરળ અને સુંદર છે. કલ્પનાના કુવારા ઉડાડવાની આ કવિને ટેવ હોય એમ લાગતું નથી. ઠેકઠેકાણે મધુર શબ્દો અને સુંદર ઉપમાથી આખું કાવ્ય ઝળહળી ઉઠે છે.

ગંગાદાસના આદિપર્વમાં દેવયાનીનું આખ્યાન બહુ સુંદર છે. તે તેના પિતા કરતાં વધારે શક્તવાળો હતો. કાશીદાસ સાથે આ કવિ હરિક્ષાઈમાં ઉતરે તેવો છે. ગંગાદાસનું અશ્વમેધ પર્વ કાશીદાસના તેજ પર્વ કરતાં મોટું છે.

ગોપીનાથના દ્રોણપર્વમાં દ્રૌપદીયુદ્ધ વર્ણવવામાં અનેક પાનાં ભરી કાઢ્યાં છે. અભિમન્યુનો વધ થતાં ગુસ્સે થએલી સ્ત્રીઓએ દ્રૌપદીની આગેવાની નીચે કૌરવો સાથે જળરૂંઘ મસાણુ મચાવ્યું. કાશીદાસ બંજાળી સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જાણતો હોવાથી તેણે આ લડાઈની

વિગત પોતાના મહાભારતમાં લીધી નથી. ગેણીનાથની કવિતા કાશીદાસથી ઉતરે તેવી નથી.

આ બધાં મહાભારતો છતાં સાંગોપાંગ સમગ્ર મહાભારતનો અનુવાદક તો કાશીદાસ જ ગણાવેા જોઈએ. આ કવિ વિષે વધારે કંઈ જણાયું નથી. તે બર્દવાન જિલ્લાની ઉત્તરે આવેલા ઇદ્રાણી પરમણામાંના સિંગિયામમાં જન્મ્યો હતો. આ ગામ બ્રાહ્મણી નદીને તીરે આવેલું છે. કાશીદાસને બીજા બે ભાઈઓ હતા. તેમાંના એક મદાધરને હાથે લખાએલી મહાભારતની પ્રત મળી આવેલી છે. તે પ્રત આજથી ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં લખાએલી છે. અર્થાત્ કાશીદાસ આજથી લગભગ સવા ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો એમ માનવામાં કંઈ અડચણ નથી.

એમ કહેવાય છે કે કાશીદાસ મેદિનીપુરમાંના આઓરીગઢના રાજાના આશ્રય તળે રહી પાઠશાળામાં શિક્ષકનું કામ કરતો હતો. રાજાના દરબારમાં મહાભારતની કથા કહેનારા કેટલાય કથાકારો આવતા. તેઓની કથા સાંભળી કાશીદાસને મહાભારત તરફ પ્રીતિ ઉપજી અને તેના ફળ રૂપે મહાભારતનું ભાષાંતર થયું. તે સમયના અનુવાદો શબ્દશઃ થતા નહોતા, પણ મૂળ કાવ્યની છાયા લઈ કરવામાં આવતા. તેથી કાશીદાસ સંસ્કૃત નહોતો જાણતો એમ માનવાની જરૂર નથી.

‘આદિ, સભા, વન અને વિરાટનો કેટલોક ભાગ લખી કાશીદાસ સ્વર્ગે સંચર્યો’ એવી મતલબની કવિતા બંગાળામાં સર્વત્ર પ્રચલિત છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે કાશીદાસે આખું મહાભારત લખ્યું નથી. કેટલાક વિદ્વાનો કાશીદાસને આખા મહાભારતનો કવિ ઠરાવવા માટે એ કવિતાનો જુદો અર્થ કરે છે અને કહે છે કે કાશીદાસની કવિતા પહેલેથી છેલ્લે સુધી એક સરખી વહી જાય છે. મહાભારતના પહેલા ને છેલ્લા ભાગની ભાષામાં કંઈ તફાવત નથી. પરંતુ ઉપર

જળાબ્યું તેમ ગંગાદાસ, ગોપીદાસ વગેરેની કવિતાના નામોલ્લેખ બદલી એ કવિતા કાશીદાસને નામે ચઢાવતાં કોઈ પારખી શકે તેમ નથી. વળી એક સરખાં છે. કાશીદાસના મહાભારતમાં સર્વત્ર તેના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ મોટા કવિની એથે રહી નાના કવિએ પોતાની કવિતા પ્રચલિત કરવા કેવા તત્પર હોય છે તે પ્રાચીન પુસ્તકોના પરીક્ષકોથી અજાણ્યું નથી. કાશીદાસના વનપર્વમાં પણ એવા ઇસારો મળી આવે છે કે કાશીદાસે ત્રણ જ પર્વ લખ્યાં હોય એ સંભાવત ઈરે છે. હાલમાં એક પ્રાચીન પ્રતમાં એવી હકીકત મળી આવી છે કે અંતકાળ વખતે પોતાના પુત્ર નંદરામને કાશીદાસે પાસે બોલાવી ગળગળા અવાજે કહ્યું કે ‘હું મહાભારત પુરું કરી શક્યો નથી માટે તું બાકીનો ભાગ પુરો કર.’ આ પ્રતમાં વનપર્વ પછીના પર્વોમાં નંદરામનો નામોલ્લેખ થયેલો છે. નંદરામે નિત્યાનંદની પ્રત પરથી નકલ કરી તેની સાથે પિતાનું નામ જોડી પોતાની સાખ કરી લાગે છે. છેવટે તેનું નામ જતું રહી આખું મહાભારત એકલા કાશીદાસને નામે ચઢ્યું હોય એમ લાગે છે.

સંજયકૃત મહાભારતના ‘યયાતિપતન’ સાથે, કવીન્દ્રના ભીષ્મ પર્વમાંના ‘કૃષ્ણના ક્રોધ’ સાથે, શ્રીકરણ નંદીના અશ્વમેધ પર્વમાંના ‘વૃષકેતુની ઓળખાણ’ સાથે, નિત્યાનંદના સ્ત્રીપર્વમાંના ‘ગાંધારી-વિલાપ’ સાથે કાશીદાસના તે તે પ્રસંગો સરખાવતાં ભાષાભેદ સિવાય બીજો કંઈ તફાવત માલમ પડતો નથી, અને એ ભાષાભેદ પણ જુના શબ્દો બદલવા પુરતો જ છે. બીજા કવિઓ કરતાં નિત્યાનંદ સાથે કાશીદાસનું વધારે મળતાપણું છે અને તે મળતાપણું પણ યુદ્ધ-પર્વ અને તે પછીનાં પર્વોમાં વધારે માલમ પડે છે. નિત્યાનંદની જ કવિતાને ભાષાફેર કરી કાશીદાસના નામે ચઢાવવામાં આવી છે અને કાશીદાસના યશ નીચે નિત્યાનંદનો યશ લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો છે.

બંગાળી ભાષા અગાઉ અણકેળવાએલા કવિઓના હાથમાં પડી આત્માના અંતરનાદનું વાહન બની હતી; પરંતુ હવે કેળવાએલાના

હાથમાં પડવાથી શબ્દાડંબર આગળ આત્માનો ગેળીનાદ ડુબી જવા લાગ્યો હતો. કાશીદાસ આ બંને પક્ષો વચ્ચે પૂલ જેવો છે. તેનામાં અગાઉના કવિઓ જેવો અંતરનાદ નથી તેમ નવા કવિઓ જેટલો ભાષાડંબર પણ નથી. તેની કવિતામાં નવા જમાનાની ભાષા અને શૈલી નજરે પડે છે. સંસ્કૃત શબ્દોના ટુકડા તેની કવિતામાં મુક્તાની પેઠે ઝળહળે છે અને અનુપ્રાસની રમત ભવિષ્યના કવિઓને માટે માર્ગદર્શક નીવડેલી છે. અનેક સ્થળે તો સંસ્કૃત ઉપમાઓનો વરસાદ વરસે છે છતાં કાવ્યની મજા ઓછી થતી નથી. લક્ષ્યભેદ વખતે એકત્ર થએલા બ્રાહ્મણોનું વર્ણન અંગાળાના ભીરૂ, અર્થદોભી બ્રાહ્મણો ને બરાબર લાગુ પડે છે. કાશીદાસનાં વર્ણનો બહુ સુંદર છે. યુદ્ધક્ષેત્ર ઉપરથી નાસતા સૈનિકોનું વર્ણન અંગાળી કવિની લેખિનીનો લાયક વિષય હોવાથી કવિને તેમાં બહુ સફળતા મળી છે.

કાશીદાસે મહાભારત સિવાય બીજાં ત્રણ નાનાં કાવ્યો રચ્યાં છે. કાશીદાસના એ ભાષ્યો પણ કવિ હતા. તેના મોટા ભાષ્ય કૃષ્ણદાસે ‘શ્રીકૃષ્ણવિલાસ’ નામે ભાગવતનો અનુવાદ કર્યો છે. અને નાના ગદ્યધરે ‘જગન્નાથમંગલ’ નામનું ઉપયોગી પુસ્તક લખ્યું છે. આ પુસ્તકની ભૂમિકામાં અનેક ઐતિહાસિક બાબતો મળી આવે છે.

કાશીદાસના પુત્ર નંદરામે દ્રોણપર્વનો અનુવાદ કર્યો છે. કાશીદાસે જો આખું મહાભારત રચ્યું હોય તો તેનો પુત્ર આ કાર્ય કરત નહિ. એકંદર રીતે જેતાં કાશીદાસી મહાભારત કાશીદાસ, ગદ્યધર અને નંદરામ આ ત્રણ જણાએ મળી રચેલું છે. કાશીદાસે પોતે આદિ, સભા, વન અને વિરાટપર્વનો કેટલોક ભાગ અને બાકીનાં પર્વો ગદ્યધર અને નંદરામે મળી નિત્યાનંદ ઘોષના મહાભારતને સુધારી કાશીદાસને નામે એકાવ્યાં છે.

રામેશ્વર નંદીએ કાશીદાસ પછી મહાભારતનો બીજો અનુવાદ કર્યો છે. તેની પ્રત ૧૦૦ વર્ષથી વધારે જુની મળી આવેલી નથી. તેમાં ભાષામાં આડંબર બહુ છે.

ભાગવતના અનુવાદકોમાંના ગુણરાજમાં કૃત ‘શ્રીકૃષ્ણવિજય’ માધવાચાર્યકૃત ‘શ્રીકૃષ્ણમંગલ’ અને લાઉડિયા કૃષ્ણદાસકૃત ‘વિષ્ણુ-ભક્તિરત્નાવલી’ વિષે અગાઉ ચર્ચા થઈ ગઈ છે. પણ આ અનુવાદો આખા ભાગવતના નથી. ગદાધર પંડિતના શિષ્ય રઘુનાથ પંડિતે સોળમી સદીના પ્રથમ પાદમાં આખા ભાગવતનો અનુવાદ કર્યો હતો. આ અનુવાદ બહુ સુંદર છે. આખું પુસ્તક ૨૦૦૦૦ શ્લોકમાં રચાયું છે.

પરંતુ કવિચંદ્રકૃત ‘ગોાવદમંગલ’ નામનો ભાગવતનો અનુવાદ સાથી વધારે લોકપ્રિય હશે એમ માનવાનાં ઘણાં કારણો છે. તેની પ્રતો ઢેકઢેકાણે મળી આવે છે. આ સિવાય સનાતન ચક્રવર્તી નામના એક માણસે ભાગવતનો અનુવાદ કર્યો છે. લેખક ઔરંગઝેબ અને સુબ્બના યુદ્ધનો ઉલ્લેખ કરી પુસ્તક રચનાનો કાળ નિર્દેશ કરે છે.

ચંડીકાવ્યના અનુવાદકોમાં અંધ કવિ ભવાનીપ્રસાદનું નામ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. કવિ જન્માંધ હતો. કુટુંબીજનોની પ્રીતિથી વંચિત હતો. જીવનમાં અતિ કષ્ટ ભોગવી રહ્યો હતો. છતાં કવિતા-દેવીનો ભક્ત હોવાથી સારી કવિતા રચી શક્યો હતો. તેનો અનુવાદ સર્વત્ર મૂળને મળતો નથી છતાં એકંદર રીતે સુંદર અને સરળ થયો છે.

ચંડીકાવ્યનો પ્રતાપી કવિ તો રૂપનારાયણ. તે ભવાનીપ્રસાદનો સમકાલીન હતો. આ કવિ આદિશૂરે બંગાળામાં બોલાવેલા કાયસ્થ મકરંદ ઘોષના વંશનો હતો. તેના પૂર્વજો યશોહરમાં રહેતા હતા. યશોહર ઉપર રાજરાષ્ટ્ર ઉતરતાં તેઓ એ શહેર તજી માણિકગંજમાંના આમડાલા નામના ગામમાં જઈ રહ્યા. ત્યાંનો જમીનદાર હલકા કુળનો કાયસ્થ હતો. તેણે આ વંશના બંને ભાઈઓનો સત્કાર કર્યો અને પોતાની દીકરી સાથે પરણવાનો આગ્રહ કર્યો; મોટા વાણીનાથે આ વિનંતિનો અસ્વીકાર કર્યો. બંને ભાઈ નાસી જવા તૈયાર થયા, પણ પકડાયા અને નદી વચ્ચે લઈ જઈ હુઆડી મારવાની ધમકી આપી

જમીનદારે તેમને પોતાની દીકરી સાથે પરણવાનું ફરમાવ્યું. મોટો ભાઈ તો આ ધમકીને વશ ન થતાં અચળ રહ્યો એટલે તેને હુઆડી મારવામાં આવ્યો. નાનો ભાઈ જગન્નાથ મરણુથી ખીનો અને જમીનદારની પુત્રી સાથે પરણ્યો. આ જમીનદાર જીવ્યો ત્યાંમુધી જગન્નાથ સુખી રહ્યો પણ તેનાં મરણ બાદ બહુ હેરાન થયો.

આ જગન્નાથનો પુત્ર રૂપનારાયણ ઇ. સ. ૧૫૮૭ માં જન્મ્યો હતો. રૂપનારાયણના અનુવાદમાં સંસ્કૃત અલંકારો પુષ્કળ વપરાયા છે. કવિનું સ્થુવંશાદિ કાવ્યોનું જ્ઞાન અનુવાદમાં ઉતરેલું છે પણ તે મૂળ વિષય સાથે મેળ ખાતું ન હોવાથી અનુવાદને શોભાવતું નથી.

પરિશિષ્ટ:—આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલાં કાવ્યોમાં અંગાળી આચાર-વિચાર અરાબર ઉતરેલા છે. કવિકંકણની ચંડી એ સમયના સમાજનું એક સુંદર ચિત્ર છે. એ સમયે લડાઈ ટાં વારંવાર થતા અત્યારના કવિઓ વીરરસમાં મસ્ત બની તોપના શબ્દથી આંખાવાડીઆને કંપાવે છે અને માના ખોળામાં ખેઠેલાં બાળકોને ઉંઘાડી દે છે ખરા પણ તેઓનાં વર્ણનો કેવળ કાલ્પનિક હોય છે. પરંતુ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં અંગાળામાં યુદ્ધાદિનો પાર નહોતો તેમ લડવૈયાનો પણ તોટો નહોતો. માધવાચાર્યની ચંડીમાં પાયદળ, લાડીવાળા વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાંના કોઈ કોઈ હથિયારો વાપરવામાં કુશળ હતા. કાલકેતુનું બળ અને સાહસ એક ઉંચા દરજ્જાના સૈનિકને લાયક છે. પરંતુ અંગાળી કાવ્યોમાં પુષ્કળ લડાઈનાં વર્ણનો વાંચ્યા છતાં એ વર્ણનો ખરાં હોય એવો ભાસ થતો નથી. કૃત્તિવાસી રામાયણમાં રામચંદ્ર ચંપો, નાગેશ્વરાદિ પુષ્પો જટામાં બાંધી લડાઈ કરે છે. માધવાચાર્યની ચંડીમાં ચંડીદેવી લયંકર લડાઈમાં દૈત્યનો નાશ કર્યા બાદ સખીઓ પાસે વિશ્રાંતિ માટે પાન અને પંખો માગે છે અને કલિંગરાજ સ્વપ્ન બેઠો વ્યાકુળ બની જાય છે. કવિકંકણનો કાલકેતુ આવડો મોટો વીર છતાં લડાઈમાં હારી ખૈરીની શીખવણી મુજબ ધનાગારમાં છુપાઈ જાય છે. કલિંગાધિપતિનો કોટવાળ આ બળવાન કાયરને ખોળી કાઢી બહાર ખેંચી લાવે છે એટલે કુલ્લરા હાથપીટ કરતી પોકારી ઉઠે છે કે ‘ઓ કોટવાળ, એ વીરને

તું ન મારતો. હું તને મારો નવલખો હાર આપીશ.' પરંતુ “યુદ્ધના મેદાન પર ‘બ્રાહ્મણને ન મારતા ઓ વીરો, બ્રાહ્મણને ન મારતા’ એમ કહી જનોઈ બતાવતા બ્રાહ્મણો રૂદન કરે છે. જેટલા બ્રાહ્મણ પાયદળો છે તેટલા જનોઈ ઉંચી કરી દાંતમાં તરણું પકડી સંધ્યાના મંત્રો ભણે છે” આ ઉદ્ગારો વિરલ નથી.

તે વખતે સીતારામ જેવા એકાદ એ વીરો હતા ખરા પણ તેઓ અપવાદ તરીકે. લાઉસેનના ભાઈ કપૂર વિષે અગાઉ કહ્યું છે. લાઉસેનનાં યુદ્ધાદિનાં વર્ણનો કરતાં કપૂરના જીવ બતાવવાના પ્રયત્નમાં બંગાળી ચરિત્ર સુંદર રીતે પ્રદર્શિત થયું છે. ખરા વીરત્વને અભાવે કાવ્યમાંના યુદ્ધક્ષેત્ર પર તીરની સણસણાટી અને લાકડીઓની ઠક્ઠકાટી ભમરાના ગુંબરવ જેવી લાગે છે.

હિંદુરાજ્યો તે વખતે પુરાણો સાંભળતા. ભાગવત તે વખતે શ્રેષ્ઠ પુરાણ ગણાતું. મોટા રાજ્યોના માંડલિક રાજ્યો ‘ભુંચા રાજ’ ના નામથી ઓળખાતા. કોઈ શ્રેષ્ઠ રાજ્યના અભિષેક વખતે આ માંડલિક રાજ્યો તેના માથા ઉપર છત્ર ધરતા. રાજ્યો કોઈ ગામ વસાવતી વેળા પુષ્કળ જમીન દાનમાં આપતા અને કેટલીક વેળા ખેડુતોને હળ અને બળદની જોડ આપી ધર બંધાવી આપતા. રાજ્યોનો જીલમ પણ આ દાનની પેઠે જ અપરિમિત હતો. બનરમાંના વેપારીઓ રાજ્યના અમલદારોના ભયથી કંપતા, એ આપણે ભાંડુદત્તાના પ્રસંગ પરથી જાણ્યું છે. ઘણા રાજ્યોની ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા આદર્શરૂપ ગણાતી. દાનમાં અપાતી સંપત્તિના દસ્તાવેજમાં વિનયપૂર્વક લખાતું કે ‘જો અમારા વંશનો અધિકાર નષ્ટ કરી બીજો કોઈ સત્તા મેળવે તો તેની પાસે અમારી એ પ્રાર્થના છે કે અમે એમના દાસાનુદાસ થઈ રહીશું પણ તેણે આ બ્રહ્મવૃત્તિ લઈ લેવી નહિ.’ પ્રજાતંત્રમાં સાધારણ રીતે ન્યાયપુરઃસર રાજ્ય ચાલે છે; પરંતુ સ્વેચ્છાચારી રાજ્ય ઉત્તમ ચારિત્રવાળો હોય તો તેના અમલ દરમિયાન રાજ્ય સ્વર્ગ સમાન

અની જાય છે. કવિકંકણની ચંડીમાં દુર્બળા બનરમાં માલ ખરીદવા જાય છે તે પરથી જણાય છે કે તે વખતે બનરભાવ બહુ સસ્તા હતા. માધવાચાર્યની ચંડીમાં તે કરતાં પણ વધારે સસ્તી ચીજોનું વિવરણ મળી આવે છે. પૂર્વ અંગાળાની બનરમાં ચીજોની કિંમત તેથી પણ વધારે સસ્તી હતી એમ જણાય છે. ગૃહસ્થો સાધારણ રીતે પાદુકા વાપરતા ન હતા. કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર આચરદાર મેમાન આવતો તો તેને પ્રથમ પગ ધોવા માટે પાણી આપવામાં આવતું. મહા મહેનતે એકાદ ઘડો પાણી ઢોળી પગ પરનો કાદવ સાફ કર્યા બાદ અતિથિ બાજઠ પર બેસતો અને ભોજન કર્યા બાદ સોપારીનો કકડો ખાતો. ગૃહસ્થની સ્થિતિ બહુ સારી હોય તો તે રાત્રે શયન કરતી વેળા પગ ધોઈ પાદુકા પહેરી શયનગૃહ તરફ જતો. ધનપતિ લાખોપતિ હતો. તે સૂતી વેળા ‘પગમાં પાદુકા પહેરી પથારી તરફ ગયો અને પદ્મનાભનું નામ લઈ સૂતો.’ એવું વર્ણન મળી આવે છે. સ્ત્રીઓ અંગદ, કંકણ, કર્ણપુર વગેરે નાના પ્રકારના સોનાના દાગીના પહેરતી, નાના પ્રકારની વેણી ગુંથતી અને મેઘડુંબુર નામની સાડી તથા કાંચળી પહેરતી. હલકી વર્ગની સ્ત્રીઓ ‘હુમા’ અથવા શણનું ઓઢણું વાપરતી. એ એક જાતનું હલકી કિંમતનું લુગડું હતું. માણિક્યાદના ગીતોમાં તો આ શણની ઓઢણી વાપરવાને પણ દાસીઓ આનાકાની કરતી. આ શણ અને ક્ષૌમ એક જાતનું હલકું કપડું જણાય છે. સ્ત્રીઓ સાબુને બદલે આંબળાં વાપરતી. સુવર્ણના અલંકારની સાથે ફૂલ પણ અંગરાગનાં સાધન ગણાતાં. બનરમાં જુદી જુદી જાતનાં ફૂલો વેચાતાં મળતાં. શ્રીકૃષ્ણવિજયમાં ગોપીઓ શણગાર સજતી વેળા કોઈ ‘ચંપાના ફૂલ ખરીદી વેણીમાં ગુંથે છે અથવા કાનમાં પહેરે છે’ એમ લખ્યું છે. પણ એક મોટા અંગ્રેજ લેખકે ‘Rude nations delight in flowers’ (જંગલી જાતિઓ ફૂલોમાં આનંદ માણે છે.) એમ કહી ઉત્કૃષ્ટ જાતનાં નાગકેસર, કુરબક,

ચંપક, પુન્નાગ અને માલતી જેવાં ઉત્તમ ફૂલોની જાતિ આ દુનિયા પરથી નષ્ટ કરી છે. અલારની સુંદરીઓ એ બધાં દેશી ફૂલોને અડ-કતાં કદાચ ખીંચે પણ ખરી. તે વખતે પુરુષો કડાં પહેરતાં લજવાતા નહિ, અને ગરીબ માણસો પણ થોડું સોનું પહેરી કૃતાર્થ થતાં. ગુજરાતપુરીનું સોભાગ્ય વર્ણવતાં કાટવાળ કહે છે કે નગરના નાગ-રિકાના કાનમાં સોનું લગાડી રહ્યું છે. મુખમાં સોપારી અને હાથમાં પાન સતત નજરે પડે છે. શરીર પર ચંદન શોભી રહ્યું છે અને રેશમી વસ્ત્રો તથા લાલ ફૂલો ઝળકી રહ્યા છે. (ક. ક. ચં.) બજારમાં માત્ર ખરીદવા જતા પહેલાં એ માણસોની મુલાકાત થતી અને તેને કંઈ પણ આપવું પડતું. જો કે એ દક્ષિણનું પરિમાણ એક કોડીથી વધારે નહોતું. તેમાંનો એક લગ્નાચાર્ય: તે પંચાંગ જોઈ મુહૂર્ત જોઈ આ-પતો અને કંઈક દક્ષિણ માગતો. ખીંચે ‘કુશારી’ની પદ્ધતિવાળો ઝોઝો હતો. તેના ખભા પર એક મોટો દાબનો ભારો રહેતો અને તે વેદ ભણી અભ્યાસગતને આશીર્વાદ આપી દક્ષિણ માગતો.

ત્રણસો વર્ષ પહેલાં બંગાળામાં વિદ્યા પણ સારી પેઠે હતી. શ્યામાનંદ જાતનો ગોવાળ હોવા છતાં બહુ નાની ઉંમરે વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ બન્યો હતો. અને તે પણ વૈષ્ણવ ધર્મ ગ્રહણ કર્યા પહેલાં. ચંડીકાવ્યમાં શ્રીપતિ વાણીઓ છતાં શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતો. તેનો પિતા ધનપતિ પણ નાટક, નાટિકા અને કાવ્યો વાંચી આનંદ મેળવતો હતો. સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં બંગાળી લિપિ સાથે નાગરી લિપિ પણ શિખવાતી હતી. ધનપતિ, સિંહલના રાજા પાસે પોતે એ બંને લિપિઓ જાણતો હોવાનું જણાવે છે. પાઠશાળામાં પહેલાં વ્યા-કરણ શીખવાતું, તેથી ઉંચા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ વ્યાકરણને ‘શિશુશાસ્ત્ર’ કહી ઉવેખતા હતા. હલકી જાતના વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃતમાં કુશળ થતા ખરા પણ તેઓ બંગાળી ભાષા ઉપર વધારે લક્ષ આપતા. સોથી બસો વર્ષ પહેલાંની જટલી હસ્તલિખિત બંગાળી પ્રતો મળી આવી છે

તેમાંની ઘણીખરી હલકી જાતના લહીઆએ લખેલી માલમ પડે છે. જ્યેષ્ઠ હરિવંશ (બંગાળી સન ૧૧૦૦) લેખક શ્રીભાગ્યમંત ધોખી; દેવયાની ઉપાખ્યાન (બ. સ. ૧૧૮૪) લેખક શ્રીરામનારાયણ ગોપ ઇત્યાદિ. ત્રિપુરાના રાતપાડા નામના ગામનાં સો વર્ષ પહેલાં લખા-
એલી એક નળદમયંતીના કાવ્યની પ્રત એક ધોખીને ઘેર છે. એ પ્રત એ ધોખીના પિતામહે લખી છે. અક્ષરો મોતીના દાણા જેવા સુંદર છે. દ્વિતેશ બાબુએ પ્રાચીન પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવવા આખા બંગાળામાં પર્યટન કર્યું હતું, પણ તેમને ઘણીખરી પ્રતો ઉચ્ચવર્ણ કરતાં નીચ વર્ણના ધરમાંથી હાથ લાગી હતી.

અસારે ભણતાંગણતાં શીખ્યા કે તરત આપદાદાનો ધંધો છોડી દેવાનું મન થાય છે; પરંતુ મધુસૂદન નાપિત સંસ્કૃત જાણતો હતો, પોતે સારો કવિ હતો અને તેના પિતામહ પણ સારા કવિ ગણાતા હતા છતાં તેણે પોતાનો હજમત કરવાનો ધંધો છોડ્યો નહોતો. તે વખતે ધર્મ, આનંદ અને આત્માની ઉન્નતિ માટે જ્ઞાનચર્યા થતી હતી. જ્ઞાનચર્યાને અર્થ કરી બનાવવાની તો હાલના જમાનાની જ શોધ છે.

સ્ત્રીઓમાં પણ કેળવણી સારી ફેલાએલી હતી, ખુલ્લના પોતાના પતિના અક્ષરો ઓળખતી હતી અને તે માટે જ લહના સાથે વા:-
વિવાદમાં ઉતરી હતી. આ ખુલ્લના જાતે વાણીએણ હતી. વૈષ્ણવ સાહિત્ય ઉપરથી જાણાય છે કે મહાપ્રભુના સાડા ત્રણ કૃપાપાત્રમાં અરધું કૃપાપાત્ર એક સ્ત્રી હતી. એ અરધી કૃપાપાત્ર માધવીનાં પદો પણ બહુ સુંદર છે અને પદકલ્પતરુમાં એ પદો મળી આવે છે. સ્ત્રી-
ઓમાં વશીકરણનાં ઓસડ બહુ ચાલતાં. મુકુંદરાયને પણ એક જગાએ કહેવું પડ્યું છે કે ‘હું તો બુઢી થયો છું અને બુઢીને કોઈ ભયંકર ઔષધ પણ વશ કરી શકતું નથી.’ આ ઓસડકારા વશીકરણ કર-
વાનો રિવાજ વિલાયતમાં પણ ચાલતો હતો. શેક્સપીઅરના મેકબેથનાઃ-

ક્રમાં જાદુની સામગ્રીની એક લાંબી યાદી આપેલી છે; મુકુંદરામની યાદી એ યાદી સાથે ખરાબર મળતી આવે છે; adders fork, eye of newt, scale of dragon, maw of shark, wool of bat, gall of goat, lizard's leg, swings of owl વગેરે વિલાયતની જાદુની સામગ્રી સાથે 'કાચખાતો નખ, કામડાનું લોહી, સાપની કાંચળી, મગરના દાંત, ચામાચીડીઆની પાંખ, કાળા કુતરાનું પિત્ત, મોટી માછલીનું આંતરકુંડું, ઘરમાંનું ધુવડ' ઇત્યાદિ કવિકંકણે કચેલી દેશી સામગ્રી ખરાબર મળતી આવે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે માનવકલ્પના ખીમત છતાં જુદે જુદે ઠેકાણે એક જ રીતે કાર્ય કરે છે, એક જ સામગ્રી ખોળી વળે છે અને માનવ સ્વભાવ એક જ સામાન્ય નિયમોને આધીન છે.

અંગાળી સમાજ આ વખતે વૈષ્ણવ પ્રભાવથી ઘેરાઈ ગયો હતો. ચંડીકાવ્યમાં શ્રીમંતના સહચરો તથા જનૈયાના નામ પરથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેઓમાનાં ઘણાંખરાં નામો આપણાં એ ચિરપરિચિત ગોપ બાલકો અથવા ગોપિકાઓની સાથે મળતાં આવે છે.

પૂર્વ અંગાળાના રાજેન્દ્રદાસે શકુંતલોપાખ્યાનમાં સમાજમાં પાપપુણ્યનો જે આદર્શ ચાલતો હતો તેનું એક ચિત્ર આંક્યું છે. અંગાળામાં એ જ આદર્શ તે વખતે પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે. 'જે બ્રાહ્મણની સેવા કરે, જેની તળાવડીમાં ગાયો પાણી પીએ,' તે પુણ્યવાન અને 'નિષિદ્ધ દિવસે મત્સ્યમાંસ ખાય, માઘ માસમાં મૂળા ખાય, કુલાચાર છોડી અનાચાર આદરે, કુળવિદ્યા છોડી બીજી વિદ્યા લણે, ભોજન કર્યા પછી હજમત કરાવે, નીચવર્ણની સાથે ખાય', એ મહાપાપી. આજકાલ આ પાપપુણ્યની વ્યાખ્યામાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે એ તે નક્કી.

આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલાં પુસ્તકોમાં ઘણા નવા શબ્દો વપરાયા

છે અને તે બધા સંસ્કૃતને અનુરૂપ છે. વિભક્તિઓનો ગોટાળો તો જોવો ને તેવોજ ચાલ્યો આવ્યો છે. આ સિવાય પ્રાચીન અંગ સાહિત્યમાં કેટલાક નિયમો તો હંમેશને માટે પળાતા આવ્યા છે. તે નિયમો આ પ્રમાણે: (૧) દરેક સારા કાવ્યમાં ‘બાર મહીના’ તો આવવાના જ. અંગાળા પદ્યકૃતિનું પ્રિય લીલાક્ષેત્ર છે. બાર માસનાં બાર રૂપ પ્રકૃતિના પદ પર સ્પષ્ટ રીતે અંકાતાં હોવાથી કવિઓ વરસનાં બાર સુખદુઃખનાં ચિત્ર સુંદર રૂપે આંકી ગયા છે. (૨) દરેક કદમાં રહેતી અંગલલના જ્યારે સહેજ પછુ મુક્તિ મેળવે ત્યારે તેઓ થોડી ઘણી અસાવધ અને ચંચળ જણાય એ સ્વાભાવિક છે. કવિઓ શ્યામની વાંસળીનો અવાજ અથવા વિવાહ વખતે સીમંતિનીની અસાવધ સ્વતંત્ર મૂર્તિ લગભગ દરેક કાવ્યમાં બતાવે છે. તેઓની વેણી અર્ધી ઉઘાડી હોય છે, કોઈએ બધા અલંકારો પહેર્યા હોતા નથી, પરંતુ કવિઓ તેમના અસંયમી અભિનયના વર્ણન આગળ તેમની સ્વાભાવિક મોહિની શક્તિ નિહાળવા દેતા નથી. (૩) તળાવડી ઉપર અંગલલના એ અંગ કવિઓનું ત્રીજું સર્વવ્યાપી દ્રશ્ય છે. અંગાળી સ્ત્રીઓ બહારના લોકોને પોતાનું રૂપ દેખાડવાની આ એક જ વખતે કૃપા કરે છે. તળાવડીના પાણીમાં જ્યારે તેઓનાં પદ્મ સમાન સુખડાં તરવરી રહે અને સ્નિગ્ધ કાંતિ રેલાઈ રહે ત્યારે એ રૂપ કવિની લેખિનીને ચંચળ કરી મૂકે છે. વિદ્યાપતિથી માંડીને કૃષ્ણદાસ સુધીના અસંખ્ય કવિઓએ ભીને લુગડે, કંઠે પાણીનો ઘડો લઈ ઘેર જતી સુંદરીનાં મનને મુગ્ધ કરી નાખતાં ચિત્રો દોર્યા છે. (૪) દામ્યત્વકલહ એ અંગાળીઓનો એથો વિષય છે. વિદેશવિદ્રેષી અંગાળીઓનું ઘેર બેઠાં બેઠાં સ્ત્રીઓની ગાળો ખાવાનું નિત્યકર્મ થઈ પડ્યું છે. આ ગાળો સર્વદા કડવી હોતી નથી. કોઈ કોઈ વખતે તેમાં મધુરપણું પણ હોય છે. ત્યાર બાદ વૃદ્ધ પતિ પર યુવતી ભાર્યાની ક્રોધવૃષ્ટિ, કુલીનોની કૃપાથી કુળલલનાઓની વિડંબણા વગેરે કવિઓ-

એ શિવપાર્વતીના પ્રસંગદ્વારા ચિતરી બતાવી એ વખતની સમાજનું એક દૃશ્ય ચિત્ર દોર્યું છે. (૫) પતિનિંદા એ પાંચમો સર્વવ્યાપી વિષય છે. આ વિષયનું વર્ણન કરવા જતાં કવિઓએ કેટલીય અશ્લીલ વાતો ચિતરી કાઢી છે. આવી અશ્લીલ વાતો પ્રત્યે કોઈની સહાનુભૂતિ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે છતાં જ્યારે દરેક મહાન કવિએ આ બાબત ઉપર કલમ ચલાવી છે ત્યારે એટલું તો નક્કી માનવું પડે છે કે સમાજમાં એ રોગ હતો ખરો. ‘જ્યારે જ્યારે મારાથી રસોઈ બરાબર થતી નથી ત્યારે ત્યારે મારા પર લાકડીઓની પીટ પડે છે અને મારે ખુણામાં ભરાઈ રહ્યું પડે છે.’ (ક. ક. ચં.) આ વચનો ઉંડા મર્મમાંથી નીકળેલાં લાગે છે. પિતામાતા પૈસાના લોભથી પોતાની પ્રાણપ્રિય દીકરીને કુવામાં ઉતારતાં. તેઓ બિચારી આખી જિંદગી દુઃખમાં ગાળતી. કંઈ બોલી શક્તી નહિ. તેઓ ચંડીદાસનાં વચનોમાં કહીએ તો ‘મોઢું છતાં બોલી શક્તી ન હોવાથી ‘અબોલા’ કહેવાતી.’ (૬) હનુમાન એ પ્રાચીન અંગસાહિત્યનું પ્રિય પાત્ર છે. સમુદ્રમાં તોફાન મચાવ્યું હોય, મોટી દિવાલો બાંધવી હોય તો દેવદેવીઓ હનુમાનની મદદ માગતાં; પરંતુ વાલ્મીકિનું આ મહાન પાત્ર અંગસાહિત્યમાં કેવળ વાનરના રૂપમાં ઉતરી આવ્યું છે. (૭) બાળક કન્યાઓને પતિને ઘેર મોકલતાં પિયરિયાં જે કાગા-રોળ મચાવી મૂકતાં તેનું વર્ણન ઉમા અને મેનકાના પ્રસંગદ્વારા પ્રાચીન કવિઓને સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે.

આ પ્રસંગોમાં અંગાળી કવિઓએ પોતાની યુદ્ધિ સારી પેઠે દોડાવી છે; આ બધા વિષયો કવિઓની સામાન્ય સંપત્તિ જેવા છે.

હવે આપણે જે યુગમાં પ્રવેશીએ છીએ તેનો પૂર્વાભાસ આ યુગનાં પુસ્તકો પરથી મળી આવે છે. ચંડીની ચોત્રીશ અક્ષરવાળા છંદમાં કરેલી સ્તુતિ પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જેવામાં આવે છે. આ છંદમાં કેવળ શબ્દોની રમત સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. કોમળ ગીતકવિ-

તાના દેશમાં આવી કર્ણુકંઠોર કવિતા રચનારને જ્યદેવ તો ફાંસીએ જ ચઢાવત. ગમે તેમ હો પણ આવી કર્ણુકંઠોર કવિતાદ્વારા પણ એક લાભ થયો છે. તે પરથી ભાષાની સન્નવટ શરૂ થઈ. માધવાચાર્યની ચંડીમાં ભાષાની જે છટા છે તે ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. ખરા પ્રેમને અભાવે કાવ્યમાં હીરામાલિનીગીરી શરૂ થઈ. કવિકંકણની ચંડીથી લિપિયાતુર્યને હાથે કવિતાસુંદરીની શ્રષ્ટતાનો આભાસ શરૂ થાય છે. એ જ ગ્રંથમાં ભારતચંદ્રની ઉપમાઓનું મૂળ પણ જોઈ શકાય છે. હવે પછી એ શ્રષ્ટતા અને ઉપમાની બહુલતા વૃદ્ધિગત થઈ ગઈ અને ભારત-ચંદ્રે એમાં પરાકાષ્ઠા ખતાવી.

પ્રકરણ ૯ મું

કૃષ્ણચંદ્રનો યુગ

નવદ્વીપ અને કૃષ્ણચંદ્ર: નવદ્વીપ (નદીઆ) માંથી લક્ષમણસેન સ્વતંત્રતાની ધ્વજ ફેંકી નાસી ગયો હતો. નવદ્વીપમાં જન્મી જ્યદેવે સુધામય ગીતદ્વારા અંગાળા તો શું પણ આખા ભરતખંડમાં રસની રેલ રેલાવી હતી. ત્યારપછી નવદ્વીપ પોતાના સંસ્કૃત જ્ઞાન માટે ભરત-ખંડમાં પ્રખ્યાતિ ભોગવી રહ્યું હતું. આધુનિક કાળમાં મહાપ્રભુ શ્રી ચૈતન્યદેવના જન્મસ્થાન તરીકે એ અંગાળામાં અમરધામ તરીકે પંકાય છે.

અંગાળી સમાજની સ્થિતિમાં પણ નવદ્વીપના જેમ પલટા થયા હતા. યુગેયુગ કોઈ પ્રતિભાશાળી મહાપુરુષ સ્વર્ગનું શાસન લઈ પતિત સમાજનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ દેવના વરદાનથી દિગ્વિજયી ગણાતો રાજા રાવણ જેમ પોતાનું બધું બળ એકત્ર કર્યા છતાં કૈલાસને રજમાત્ર ચલાયમાન કરવાને અસમર્થ નીવડ્યો હતો, તેમ આ પર્વત સમાન અચળ સમાજ પણ ધર્મવીરોના તનતોડ પ્રયત્નો છતાં પોતાનું વિશાળ શરીર જેમનું તેમ રાખી તે પરનું રૂંવાડું પણ ફરકવા દેતો નહોતો. જે નવદ્વીપમાં એક વખતે વૈષ્ણવો વાદળાંને કૃષ્ણ ધારી ગાંડા બની જતા હતા, તે જ સ્થળે ભારતચંદ્રના શિષ્યો શીલતાની બધી જાળ તોડી લાલસારાક્ષસીની ષોડશોપચાર પૂજા કરવા લાગ્યા. સાહિત્યનો આ યુગ અતિ મલિન છે. એ સમયના નવદ્વીપના મહારાજા કૃષ્ણચંદ્ર અંગાળામાં યુવાવતાર રૂપ ગણાતા હતા. અંગાળાની સ્થિતિ શોચનીય હતી; મરાઠાઓના હુમલાથી લોકો ત્રાસી ગયા હતા; એમાં વળી અધુરું રહ્યું હોય તેમ નવદ્વીપમાં ચેપી રોગ ફાટી નીકળ્યો, તેમાં કુલ વસ્તીનો ત્રીજો ભાગ મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં લુટાગનાં ટોળાંઓએ અંગાળામાં ૫૦૦૦૦ ઘર ને

૨૦૦ માણસો અગ્નિદેવને સુપરત કરી દીધાં. આ વખતે કવિ ભારત-ચંદ્ર પોતાના માલીક મહારાજ કૃષ્ણચંદ્રને માટે કામોદીપક ગોળીઓ તૈયાર કરતો હતો. રાષ્ટ્રીય ચરિત્રની આ હીનતાએ ભવિષ્યના વિપ્લવને સુગમ કરી મૂક્યો હતો. આ વિપ્લવમાં ‘મૃદંગવાદકો છાતી સાથે મૃદંગ જડીને અને કળાવતો વીણાનું તુંબડું પકડીને હુબ્બી મુઆ.’ અયોધ્યાનો વાળિદઅલ્લી આનું પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત ગણી શકાય.

તો પણ એટલું તો ખરું કે આ યુગમાં કેટલીક સુકુમાર કલાઓ વિકાસ પામી. કૃષ્ણચંદ્રની સલામાંથી વિશ્રામ ખાંના ગાયનની ઉસ્તાદી મૂછાના, ગદાધર તર્કાલંકારનું પુરાણવાચન અને ભારતચંદ્રની કવિતા દેશમાં જઈ લોકોની મધુર લાગણીઓ ઉશ્કેરવા લાગી. જે નવદ્વીપમાંથી એક વખતે નિઃસ્વાર્થ અને નિર્મળ પ્રેમનો પ્રવાહ વહ્યો હતો તે જ નવદ્વીપ હવે ભારતચંદ્રની કવિતા, શાંતિપુરની ધોતી અને કૃષ્ણનગરની પુતળીઓ મોટા પ્રમાણમાં દેશેદેશ મોકલવા લાગ્યું. ધૂર્તતા અને છળકપટ શીખવવા માટે નવદ્વીપની રાજસભા જેવું બીજું કયું સ્થાન હતું! આ બધાંનો પ્રવર્તક તે મહારાજ કૃષ્ણચંદ્ર હતો.

કૃષ્ણચંદ્ર : ઈ. સ. ૧૭૧૦ માં મહારાજ કૃષ્ણચંદ્રનો જન્મ થયો હતો. તેમના કાકા રામગોપાળને રાજપદની મળવાની હતી પણ નવાબના દરબારમાં કૃષ્ણચંદ્ર વહેલા જઈ પહોંચ્યા અને પોતાની વાફ્યાતુરીથી નવાબને એવો તો મુગ્ધ બનાવી દીધો કે નવાબે તેને શિરપાવ આપી રાજપદની આપી દીધી. અલીવર્દીખાં તેને એટલો બધો આહતો કે તેના વિના તેને ધડીભર ગમતું નહોતું. દરબારમાં કૃષ્ણચંદ્ર ન હોય તો તેને નવાબ બોલાવી મંગાવતો. તેણે. તેને ‘ધર્મચંદ્ર’ ની પદવી આપી હતી; પરંતુ આ ધર્મચંદ્ર મહારાજે છળ-કપટ કરી પોતાના રાજ્યની કસ વગરની જમીન ખતાવી અલાવર્દીખાં પાસેથી મહેસુલના ૨૦ લાખ રૂપીઆ માફ કરાવ્યા હતા. એ ધર્મચંદ્ર બ્યારે નવાબ મીરકાસિમને હાથે બંદીવાન થયા ત્યારે મહાપૂજનો

દોંગ કરી છૂટી આવ્યા હતા. નાના પુત્ર શંભુચંદ્રે દિવાન ગંગા-ગોવિંદસિંહને વશ કરી મોટાભાઈને છેતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે આ ધર્મચંદ્રે હેરિંટસ સાહેબની મદમને મોતીની માળા આપી પુત્રનો ઉદ્દેશ નિષ્ફળ કર્યો હતો. અંગ્રેજોને બંગાળના રાજ બનાવવાના તરકટના મુખી પણ આ મહારાજ હતા એ તો બધા જાણે છે. રાજ-વલ્લભને હાથે ‘રાખડી’ બાંધી તે ઢાકાના નવાબ સરકારમાં જે દેણું હતું તે માફ કરાવી આવ્યા, પણ એ જ રાજવલ્લભે જ્યારે વિધવા-વિવાહ પ્રચલિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેના એ પ્રયત્નને તોડી પાડનાર પણ આ મહારાજ હતા. તેના અનુચરો પણ તેવા જ ધૂર્ત-વિદ્યાવ્રવીણ હતા. એક વખતે અગ્રદ્વીપમાં ખૂન થયાં. નવાબને ખબર પડી. નવાબે તપાસ શરૂ કરતાં પૂછ્યું કે ‘અગ્રદ્વીપ કોના કબ્જામાં છે?’ અગ્રદ્વીપના ખરા માલીકનો મુખત્યાર બિચારો ગભરાયો અને ચુપ થઈ બેઠો. પણ કૃષ્ણચંદ્રના મુખત્યારે દાવ સાધ્યો. તે નવાબ પાસે આવી બોલ્યો કે ‘એ વિભાગ મહારાજ કૃષ્ણચંદ્રનો છે.’ ત્યાર બાદ તેણે પોતાની વાક્યાતુરીથી એ ખીના એવા રૂપમાં સમજાવી દીધી કે નવાબનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો અને અગ્રદ્વીપ સદાને માટે મહારાજ કૃષ્ણચંદ્રના હાથમાં આવ્યો. મુસલમાન દરબારના દોષો કૃષ્ણચંદ્રમાં ઉતર્યા હતા; અને એ દોષો આખા દરબારમાં છવાઈ ગયા હતા. એ દરબારમાં કેળવાઈ, તેના પુત્ર શંભુચંદ્રે પોતાના મોટાભાઈ તથા પિતાનું મરણ થયું છે, એવા ખોટા સમાચાર ફેલાવી રાજકર વસુલ કર્યો હતો; કૃષ્ણચંદ્ર પુત્રના આ વ્યવહારથી બહુ નાખુશ થયા હતા અને ગંગાગોવિંદસિંહ ઉપર કવિતાની બે લીટીઓ લખી મોકલી પોતાનો સંતાપ ઠાલવ્યો હતો. એ બે લીટીઓનો ભાવાર્થ આ હતો કે ‘પુત્ર માનતો નથી, દરબાર અસાધ્ય બની ગયો છે, હવે તો ગંગાગોવિંદ કરે તે ખરું.’

પરંતુ કૃષ્ણચંદ્રે રાજ્ય ચલાવવામાં અને તેનું સંરક્ષણ કરવામાં

જે શક્તિ બતાવી હતી તે અપૂર્વ હતી; ગાદીએ બેસતી વેળા દસ લાખ રૂપીઆનું દેવું હતું, તથા બાર લાખ રૂપીઆ માટે મહોબત-જંગે તેને કેદ કર્યા હતા. તેણે આ બધું દેવું વાળી રાજ્યને શોભાવ્યું હતું. તેણે શિવનિવાસને ઇંદ્રપુરી સમાન બનાવ્યું હતું. તેના ઉત્સાહથી શિલ્પકળાની ઉન્નતિ થઈ હતી. તેણે બધાવેલાં કોઈ કોઈ શિવમંદિરો હજી અંગાળાનું ગૌરવ મનાય છે. તેના જ પ્રયત્નથી કૃષ્ણનગરના કુંભારો સુંદર પુતળાં ઘડતા અને શાંતિપુરના વણકરો દેશવિખ્યાત ધોતીઆં બનાવતાં શીખ્યા હતા.

કૃષ્ણચંદ્ર પોતે સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા. તેની સભામાં કવિઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, ધર્મશાસ્ત્રીઓ, નૈયાયિકો વગેરે બધાનું સન્માન થતું. એ બધા વિષયોની ચર્ચામાં એ પોતે પણ ભાગ લેતા. આવો વિદ્વાન કૂટરાજનીતિનું રાજ્ય મસ્કરો પણ તેવો જ હતો. તેની મશ્કરીમાં સંયમશીલ ગુહસ્થાઈ ન હતી છતાં તે વૃત્તિ બીજા ચાદર્સના ઇતિહાસથી વધારે ગેરવાજબી ગણાય તેવી પણ ન હતી. વિદ્વંષક તરીકે રાજસભામાં ત્રણ માણસો કામ કરતા હતા. તેમાંના એક ગોપાલ ભાંડ હતો. આ માણસનું નામ હાસ્યરસિક તરીકે અંગાળામાં પ્રખ્યાત છે. બીજો હાસ્યાર્ણવની પદવીવાળો એક માણસ હતો. તે નકલ કરવામાં કુશળ હતો અને ત્રીજો મુક્તારામ મુખોપાધ્યાય હતો. એ રસિક હોવાથી રાજ્ય એને ‘વેવાઈ’ ના નામથી સંબોધતો. આ લોકોના મર્મબાણોથી રાજસભામાં હાસ્ય અને બીભત્સ રસની રેલ ચાલતી હતી.

આ આનંદ સિવાય રાજ્ય શાસ્ત્રચર્ચા કરતો, રાજ્ય વધારવાના નવા નવા ઉપાયો શોધતો, શિલ્પની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરતો અને ભારતચંદ્ર પાસે તોટક છંદમાં કવિતા રચાવતો. વિલાસની આ વિવિધ સામગ્રીમાં કોઈ નિર્મળ ગ્રેમની વાત કહેવા જતું તો તેની મશ્કરી થતી. રાજ્ય ચૈતન્ય સંપ્રદાય તરફ દ્રેષ રાખતો. શિવ અને શક્તિ તેના ઉપાસ્ય દેવતા હતા.

આ શાસ્ત્રચર્ચા, સુકુમાર શિલ્પ પ્રત્યેનો અનુરાગ, કૂટ રાજ-
નીતિ, કુરચિ અને વિલાસપ્રિયતાએ આ યુગના સાહિત્યને પણ
પોતાનો રંગ આપ્યો છે.

સાહિત્યમાં નવીન આદર્શ: હવે બંગલાષા ખેડુતોનાં
ગીતોના રૂપમાં વિહરતી નહોતી. તેમ કેવળ ગામડાના કવિઓની જ
કલમમાંથી ટપકતી નહોતી. અત્યારે તેના તરફ દ્વારસી અને સંસ્કૃતના
મોટા મોટા વિદ્વાનોની નજર પડી હતી અને તેને લીધે બંગાળીમ
પણ રૂપવર્ણનનો સાગર ઉછળ્યો હતો. જે કવિ જેટલી વધારે ઉપમા
વાપરી રૂપવર્ણન કરી શકે તે કવિ તેટલો વધારે શક્તિમાન ગણાતો.
ખરા રૂપની શોધ તે કેાણ કરવાનું હતું? દૃષ્ટાંત તરિકે આ યુગમાં
રચાએલા ‘નૈષધચરિત’ માંથી થોડો ઉતારો લઈએ: ‘દમયંતીની
આંખો હરણની આંખો કરતાં પણ સુંદર છે, તેથી હરણાંઓ ભૂમિ
પર પગ પછાડી પોતાના પરાજયનો ક્ષોભ જાહેર કરે છે. વિધાતા
ચંદ્રને સારભાગ ગ્રહણ કરી દમયંતીનું મુખ બનાવ્યું છે, તેથી
ચંદ્રમંડળમાં એક મોટો ખાડો પડ્યો છે. કોડો એ ખાડાને જોઈ
ચંદ્રને કલંકિત ધારે છે.’ ‘દમયંતીનું મુખ જોઈ પદ્મ પરાજયના ચિહ્ન
રૂપે જળરૂપી દુર્ગમાં જઈ વસ્યાં છે. હજી સુધી તેઓ બહાર આવ-
વાનું સાહસ કરી શક્યાં નથી.’ ‘દમયંતીની પહેલાં વિધાતાએ જેટલી
સ્ત્રીઓ રચી હતી તેટલી બધી શિખાઉના નમુના જેવી હતી, અને
દમયંતી રચ્યા પછી જેટલી સરજી છે તે બધી તેનું શ્રેષ્ઠત્વ બતાવવા
માટે જ.’ આ પરથી જણાશે કે ભાષા એક એવા આદર્શને અનુ-
સરતી હતી કે જેમાં શબ્દબાજી સિવાય બીજું કંઈ જ ન હોઈ શકે,
આવાં વર્ણનોથી પાનાનાં પાનાં ભરવાં એ જ તે જમાનાની ખાસિયત
હતી. આમ કરવામાં કેવળ સંસ્કૃતમાંથી જ નહિ પણ દ્વારસી અને
ઉર્દુમાંથી પણ ધમ્ધા મુજબ મધુસંગ્રહ કરવામાં આવતો. ‘તેના
કાળા વાળ યુદ્ધિમાનની બેડી જેવા છે.’ ‘તેનો કટિદેશ વાળ જેવો

સૂક્ષ્મ છે. કદાચ તેનાથી પણ અર્ધો હશે.’ (બુલેખા) ‘સુંદરી સ્નાન કર્યા પછી મેંદીથી રંગાએલી આંગળીઓ વડે વાળ ઝાટકે છે, એ વાદળાંમાંથી મોતી વરસતાં ન હોય એવું જણાય છે.’ આવી અતિશયોક્તિ વાંચી વાચક કવિની બુદ્ધિની અવશ્ય પ્રશંસા કરે ખરે; પરંતુ કોઈ સુંદર સ્ત્રીનો સાક્ષાત્કાર તો નહિ જ કરી શકે. ઉપમાનું અતિશયોક્તિપાત્રું સૌંદર્ય વધારનારૂં નથી, પણ ઘટાડનારૂં છે.

સૌંદર્યના આદર્શની પેઠે કરુણ વગેરે રસોનો પ્રવાહ પણ મંદ પડવા લાગ્યો હતો. ભારતચંદ્રની રતિ સામાન્ય ગણિકાની પેઠે કૃત્રિમ અવાજે પતિવિયોગનો વિલાપ કરે છે કે ‘આહા આહા હરિ હરિ, ઉહુ ઉહુ મરિ મરિ, હાય હાય ગોંસાઈ ગોંસાઈ’ આ કરુણ રમની મરકરી નથી તો ખીજું શું છે ? ભારતચંદ્ર ગંભીર ભાવ વર્ણવવામાં કુશળ નથી. અન્નદામંગલ જેવા ધર્મમંડપ સમાન કાવ્યમાં તેણે વેશનાના નાચ દાખલ કર્યા છે. જે દેશમાં એક વખત ચંડીદાસ અને ગોવિંદદાસનાં ગીતો શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી નાખતાં, તેને બદલે રામ-પ્રસાદની શબ્દાલંકૃત કવિતા અને તેના અનુકરણ રૂપે રચાએલો ભારતચંદ્રનો તોટક છંદ સાંભળવાને બંગાળી યુવકો હંચાનીચા થઈ રહ્યા હતા. જે દેશમાં પ્રેમની મર્મસ્પર્શી સામગ્રીએ સાહિત્યને અતિ સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું તે જ દેશમાં પતિ, કુલાંગનાઓને પોપટની પેઠે પ્રેમના પાઠ બોલતાં શીખવે એથી વધારે આદર્શહીનતા તે બીજી કઈ !

જો કે વિદ્યાસુંદરની હીરા, વિદુ બ્રાહ્મણી વગેરે કુટણી અને કામિનીકુમારની સોનામુખી જેવી દાસીઓ બંગાળી હિંદુ સમાજનું વાસ્તવિક ચિત્ર નથી. દુર્બલાદાસીનાં જેવાં પાત્રો હજી હિંદુ સંસારમાં મળી આવે ખરાં પણ હીરાના જેવી નાગર પકડવાની યુક્તિ તો બેશક વિદેશી જ છે. ભારતચંદ્રે એ પાત્ર ઉર્દુ સાહિત્યમાંથી લીધું છે. હીરા અને સોનામુખીને નારદ ઋષિનું સ્ત્રી સરકરણ અથવા કુળ્યમ કે દુર્બલા સાથે સરખાવાની કંઈ જરૂર નથી.

વિદ્યાસુંદર કુટણીદ્વારા ગૃહસ્થના ઘરની કન્યાને વશ કરે છે, વગેરે વિગતો મુસલમાની સાહિત્યનો પ્રભાવ બતાવે છે. જો કે વિદ્યાસુંદર કાવ્ય અંગાળાના પૂજના મંડપમાં ગવાતું હતું. પરંતુ તેના ઉપર મુસલમાની સાહિત્યની છાયા બહુ પડી છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. લયલા-મજનૂના કિસ્સામાં લયલાની મા જેમ પોતાની કન્યાને પ્રતિષ્ઠા શુભાવવા માટે ગાળો દે છે, તેમ વીરસિંહની પટરાણી પણ વિદ્યાને ગાળો દે છે.

વિદ્યાસુંદરની આટલી બધી પ્રખ્યાતીનું માત્ર એક જ કારણ છે; ભારતચંદ્રનો શબ્દમંત્ર અપૂર્વ છે. તેની કવિતા વાંચતાં વાંચતાં અર્થ-બોધ થાય તે પહેલાં શબ્દલાલિત્ય મનને પરવશ બનાવી દે છે.

આવું અશ્લિલ પણ સિષ્ટભાષી સાહિત્ય રાજના આશ્રય તળે વિકસતું હતું ત્યારે અંગાળાનાં ગામડાંમાં ભક્તિમય સંગીતો રચાઈ શ્રોતાઓનાં ચિત્તને શાંતિ પમાડતાં હતાં. આ સંગીતો અનુપ્રાસ-પ્રિયતા અને કામળ ભાષા સિવાય કૃષ્ણચંદ્ર યુગનું બીજું કંઈ પણ ઝણ સ્વીકારતાં ન હતાં. એ સંગીતોએ તે વખતે તો કેવળ અસિક્ષિત સમાજને જ પોતાના ભણી આકર્ષ્યો હતા; પરંતુ તેમાંની નિર્માળતા અને લાગણીના ઓઘે રચિદુષ્ટ કેળવણીને ધિક્કારી વખત જતાં પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

કાવ્યશાખા: આ પ્રકરણનું શ્રેષ્ઠ કાવ્ય તો વિદ્યાસુંદર જ ગણાય. એ કાવ્યનો વિષય ઘણું કરીને પ્રાચીન દંતકથાઓ ઉપરથી લેવાએલો છે. ભારતચંદ્ર પહેલાં બીજા કવિઓએ આ વિષય પર કાવ્યો રચ્યાં હતાં અને છેવટે ભારતચંદ્રે એ કાવ્યને સુંદરમાં સુંદર રૂપ આપ્યું.

૧ દુતિની મારફત વશીકરણના પ્રયત્નો વિષે પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કેટલીક વિગત મળી આવે છે. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રમાં પણ એ બાબતનું વિવરણ છે. છતાં હિંદુ ધર્મના પુનરુત્થાન પછી સાહિત્યની રચિ નિર્માળ થઈ હતી. પરંતુ બૌદ્ધમાંના કેટલાક મુસલમાન થયા હતા, એ લોકો જ એ પ્રાચીન વિગતોને ફરીથી સાહિત્યમાં ઉતારવા માટે જવાબદાર છે.

હતું. ફારસી ભાષામાં આ વિષય ઉપર ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક કાવ્ય લખાયું હતું. ભારતચંદ્રના વિદ્યાસુંદરનો ઉર્દુ અનુવાદ થયાની વાત તો પ્રસિદ્ધ છે. મુસલમાન અને હિંદુ પ્રજા એક સાથે રહેવાથી ધીમે ધીમે એક બીજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતી થઈ હતી. ક્ષેમાનંદના મનસામંગલમાં, લખીન્દરના લોહગૃહમાં જંતરમંતરનાં બીજાં સાધનો સાથે એક કુરાનની પ્રત પણ મળી આવે છે; રામેશ્વરના સત્યનારાયણ મુસલમાન ફકીર બની ધર્મોપદેશ કરે છે એ વાત અગાઉ આવી ગઈ છે; મીરજીનના મરણ પહેલાં, પાપમોચનને માટે તેને કિરીટશ્વરી દેવીનું ચરણામૃત પીવરાવ્યું હતું એ તો ઇતિહાસની પ્રખ્યાત વાત છે. હિંદુઓની પેઠે અગાઉ મુસલમાનો પણ દેવમંદિરોમાં ભોગ આપતા. મુસલમાનોનાં ગોપી, ચાંદ વિગેરે હિંદુ નામ અને હિંદુઓનાં મુસલમાની નામ તો અંગાળામાં બહુ જાણીતાં છે. ચટ્ટગામમાં તો એ બંને જાતિઓ સામાજિક આચારવિચારમાં એટલી બધી એકમેક થઈ ગઈ હતી કે ત્યાંનાં દૃષ્ટાંતો હિંદુના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં જવલ્લે જ મળે છે. દોઢ સો વર્ષનો જુનો કવિ આપ્તાબદીન પોતાના ‘જમિલ દિલારામ’ નામના કાવ્યની નાયકા દિલારામને પાતાળમાં મોકલી સપ્તર્ષિ પાસે વરદાન મગાવે છે અને તેના રૂપનું વર્ણન કરતાં તેને ‘લક્ષ્મણની ચંદ્રકલા,’ ‘રામચંદ્રની સીતા’, અને ‘વિદ્યાધરી ચિત્રદેખા’ સાથે સરખાવે છે. આવી સ્થિતિમાં વિદ્યાસુંદરમાં મુસલમાની છાયા પડે તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી. આ વખતમાં ઉર્દુ અને ફારસી ભાષામાં નાયકનાયિકાના વિલાસકલાપૂર્ણ પ્રેમની વાતો બહુ લખાઈ છે. આ બધી વાતોમાં નાયક, નાયિકાનું ચિત્રપટ જોઈ ગાડો બની જાય છે અને નાયિકાને ખોળવા ધરબાર છોડી નીકળી પડે છે. તેજ લોહા પર ચઢેલા સુંદરને નાયિકાને ખોળવા નીકળતો જોઈ આ ઉર્દુફારસી કિસ્સા યાદ આવે છે. અંગાળી સાહિત્યમાં વિવાહ પહેલાં વર સાથે પ્રેમ થયો હોય એવો કિસ્સો આ કાવ્ય સિવાય બીજા કોઈ કાવ્યમાં વર્ણવાયો નથી.

પદ્માવતી: લગભગ ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં કવિ આલવાલે પદ્માવતી નામનું એક કાવ્ય રચ્યું છે. આ કાવ્ય મહારાજ કૃષ્ણચંદ્ર પહેલાં રચાયું છતાં તેમાં આ યુગનાં બધાં ચિહ્નો હોવાથી તેને આ યુગનું પથપ્રદર્શક કાવ્ય ગણવું જોઈએ. આ કાવ્યનો કવિ મુસલમાન છતાં સંસ્કૃત ભાષા અને હિંદુઓના આચારવિચારથી સંપૂર્ણ પરિચિત હોય એમ લાગે છે.

ઇ. સ. ૧૫૩૧ માં મીરમહમ્મદ નામના એક કવિએ હિંદી ભાષામાં પદ્માવત નામનું કાવ્ય રચ્યું હતું. અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડની રાણી પદ્મિનીના ૩૫માં મુગ્ધ બની જે સમરાનલ કિંવા કામાનલ પ્રબલિત કર્યો હતો તેનો ઇતિહાસ આ કાવ્યમાં વર્ણવેલો છે. એકાદ બે સ્થળે પ્રચલિત ઐતિહાસિક મતથી ઉલટી વાત છે ખરી (જેવી કે ભીમ-સિંહને બદલે રત્નસિંહ તથા અલ્લાઉદ્દીનની જીતને બદલે હાર વગેરે) પરંતુ કાવ્યને ઇતિહાસના માપે માપવાની કંઈ જરૂર નથી. આ કાવ્યનો અનુવાદ બંગાળીમાં કવિ આલવાલે કર્યો છે. જો કે તે જમાનાનો અનુવાદ એટલે ઘણું અંશે નવી જ સૃષ્ટિ એ વાત તો સુપ્રસિદ્ધ છે.

આલવાલ કવિ ફરિદપુર પરગણાના જલ્લાલપુરના જમીનદારના પ્રધાનનો પુત્ર હતો. એક વખત તે પિતાની સાથે જળમાર્ગે મુસાફરી કરતો હતો. રસ્તામાં પોર્ટુગીઝોએ તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. ધીંગાળામાં તેના પિતા મરણ પામ્યા અને કવિ આરાકાનના રાજાના અમાત્ય ભાગન ઠાકુરને શરણે ગયા. સંગીત અને સુકુમાર શાસ્ત્ર પ્રત્યે કવિનો અનુરાગ જોઈ ભાગન ઠાકુરે તેને મીરમહમ્મદ કૃત પદ્માવતના કિસ્સાનો બંગાળવાદ કરવાની આજ્ઞા કરી. આ કાવ્ય પુરૂ થયા બાદ તેણે તેને એક બીજું કાવ્ય લખવાની આજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ એ કાવ્ય પુરૂ થાય તે પહેલાં કવિનો એ હોંસીલો આશ્રયદાતા ગયો. કવિએ શોક-પૂર્ણ હૃદયે લેખિની તથા કાવ્ય અપૂર્ણ રાખ્યું. એવામાં આરાકાનમાં ઉચ્ચપાથલ થઈ. સુઝાએ આવી આરાકાનના રાજા સાથે લડાઈ કરી.

સુખ માર્યો ગયો. આરાકાનપતિએ તેના અનુચરોને વીણી વીણી માર્યા. મુસલમાનો ઉપર જૂલમ શરૂ થયો. મૂળ નામના એક દુષ્ટ માણસની જૂઠી જાની પરથી કવિ આલવાલને કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યો. કેદમાંથી છૂટ્યા બાદ કવિએ નવ વર્ષ અતિ ગરીબાઈમાં ગુજાર્યા. ત્યારબાદ વળી ભાગ્યદેવીએ તેના ઉપર કૃપા કરી; સૈયદ મુછા નામના એક માણસે તેને આશ્રય આપ્યો અને અધુરું કાવ્ય ધુરું કરવાની આજ્ઞા આપી. કવિ ભગ્નવીણા પર સૂર યોજના કરવા લાગ્યા; પરંતુ વૃદ્ધ ઉંમરે ‘વનિતાવિલાસ’ નાં ગીત તે કઈ રીતે ખવાય ? આલવાલ આ જવાબદારીમાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો પણ સૈયદ મુછાએ પોતાનો આગ્રહ પકડી રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં સુન્નનું મૃત્યુ થયું તેથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં કવિની ૪૦ વર્ષની ઉંમર પદ્માવતીની રચના સાલ ધારીએ તો તે ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં જન્મ્યા હોવા જોઈએ. એ કવિ કવિકંકણ અને કાશીદાસ પછીના છે. કવિએ પદ્માવતી ઉપરાંત ખીજાં કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે પણ તે બહુ વખાણવા જેવાં નથી. તેનાં રાધાકૃષ્ણના પદો બહુ પ્રખ્યાત છે.

પદ્માવતીમાં આલવાલની ઉંડી વિદ્વતા ઝળહળી રહે છે. રસશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, જ્યોતિષશાસ્ત્ર ક્રિયાકાંડ અને રૂઢિની એવી કોઈ પણ ખાતત્ત નથી કે જે આ કવિથી અજાણી હોય. એ પણ જાણે અધુરું રહ્યું હોય તેમ પાકાજાના પંડિતની માફક અધ્યાયના શિરોભાગ ઉપર સંસ્કૃત શ્લોક ટાંકી તેણે પોતાની વિદ્વતાની પરાકાષ્ઠા બતાવી છે. તેણે પોતાની બધી વિદ્યા આ પુસ્તકમાં સમાવી દીધી છે. મુગ્ધાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં તે એક સારા વૈષ્ણવ કવિને હકારે છે. શબ્દલાલિત્યમાં જ્યેષ્ઠ સાથે હરિદ્રાષ્ટ કરે છે. ઋતુઓનાં વર્ણનમાં સંસ્કૃત કવિઓનું અનુકરણ કરે છે અને બારમહિના લખતાં બંગસમાજનું સુલલિત શબ્દચિત્ર દોરે છે. આ સિવાય નાના પ્રકારનાં વિદ્યામંદરમાં છે એવાં ગીતો તો તેનાં કાવ્યમાં પુષ્કળ મળી આવે છે. કોઈ કોઈ

વખતે તે તત્ત્વજ્ઞાનનો એવો ઉડો ઉપદેશ આપે છે કે આપણને તેની અંતર્દષ્ટિ માટે માન ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી.

આમ છતાં કાવ્યમાં મુસલમાની હાયા નથી એમ માનવાની જરૂર નથી. તેના કાવ્યમાં કલ્પનાનો જે અસ્વાભાવિક આડંબર માલમ પડે છે તે મુસલમાન સાહિત્યના ભૂષણરૂપ અરેબિયન નાઈટ્સને જાણે તેવો છે. રત્નસિંહ પોપટને મુખે પદ્માવતીના રૂપની વાત સાંભળી ખાનપાન તજી બેઠો છે, વારંવાર મુર્છાવશ થાય છે અને છેવટે રાજ્ય તજી સંન્યાસી થાય છે. તેની સાથે જવા રાજના સોળસો કુંવરો પણ યોગીવેશ સજી તૈયાર થાય છે. પક્ષી રાજની વિરહવ્યથા રાજકુમારીને કાને પહોંચાડવા ઉડે છે. તે દુઃખના સમાચારથી 'વાદળાં કાળાં બની જાય છે, સમુદ્ર ખારો બની જાય છે' ઇત્યાદિ એવી એવી વાતો આ કાવ્યમાં લખેલી છે કે તેની સાથે અરેબિયન નાઈટ્સની પરિચાન અને દાનહાસની વાર્તાની જ સરખામણી થઈ શકે.

પદ્માવતી મૌલિક કાવ્ય નથી. છતાં કવિનું ઉંડું સંસ્કૃત જ્ઞાન અને હિંદુ સમાજ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ કાવ્યને મૌલિક જેવું બનાવે છે. મૂળ કાવ્ય સંસારત્યાગી સંન્યાસીએ બનાવેલું હોવાથી તેમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. ઈશ્વર સંબંધમાં લખવું શરૂ કરતાં મૂળ લેખક જાણે પોતાના સ્વાભાવિક ઇલાકામાં પ્રવેશ કરતો ન હોય એમ લાગે છે. કવિ આલવાલ એવાં સ્થળોએ માત્ર મૂળ કવિનું અનુસરણ જ કરે છે. છતાં મૂળના કવિનો ભાવ દર્શાવવામાં તે જરા પણ પાછો પડતો નથી. સુંગાર રસની વાત આવે છે ત્યાં આલવાલ મૂળ કવિને છોડી પોતાનું બધું રસજ્ઞાન પ્રગટ કરવા લાગે છે. ત્યાં મૂળની હાયા માત્ર રાખી કવિ મૌલિકતા સરજે છે. એકંદર રીતે વિચાર કરીએ તો આલવાલ કુસુમમાળ બનાવી શક્યો નથી. કેવળ સુંદર સુંદર ફૂલો અસંખ્ય લાવે એકત્ર કરી તેની જાબડી ભરી બેઠો છે. કાવ્યમાં કેટલીક જગાએ સુંદર સુંદર વર્ણનો આવે

છે. તેમાંનાં કેટલાંક મૂળ વાત સાથે સંબંધ રાખે છે તો કેટલાંક ઘણો થોડો સંબંધ રાખે છે. પહેલા વર્ગના કાવ્યમાં એક મુખ્ય આદર્શ સ્પષ્ટ રેખાથી વિકસાવ્યો હોય છે અને તેની આસપાસ એ મૂળ આદર્શને વધારે વિકસિત કરે તેવા પ્રસંગો ગોઠવ્યા હોય છે. આવું કંઈ આ કાવ્યમાં જણાતું નથી. ભારતચંદ્રના વિદ્યાસુંદરની જેમ સુલલિત ભાષા, ઉજ્જવલ હાસ્યરસનું તેજ અને કૌતુકાવહ પ્રતિભાની રમત પદ્માવતીમાં સર્વત્ર વિલસતી નથી. કોઈ કોઈ જગાએ તેવો ભાસ થાય છે ખરો, કોઈ કોઈ જગાએ કવિ ભારતચંદ્રનો ખરોખરીઓ અને છે ખરો, પણ સર્વત્ર નહિ. આલવાલના બીજા અંથો પદ્માવતીથી ઉતરતા છે. તેના બધા અંથોની ભાષા સંસ્કૃત પ્રધાન અંગાળી છે. દારસી કે અરખીનું મિશ્રણ નજીવું છે. આલવાલ કવિના અંથો વિષે ખાસ જાણવાનું એ છે કે એનાં કાવ્યો ચટ્ટગામ તરફના મુસલમાનોના રિવાજ મુજબ દારસી લિપિમાં લખાયાં છે. આથી સંસ્કૃતથી અજાણ્યો પ્રકાશક દારસી અક્ષરને અંગાળીમાં ફેરવવા જતાં કેટલીય ભૂલો કરી બેઠો છે.

વિદ્યાસુંદર, અન્નદામંગલ વગેરે—આ યુગનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક તે ભારતચંદ્રનું વિદ્યાસુંદર જ. પરંતુ તેમાં નિદ્વાયોગ્ય વાતો પુષ્કળ છે.

આ કાવ્યમાં હીરામાલિની સિવાય બીજું કોઈ પાત્ર સ્પષ્ટ રૂપમાં વિકસ્યું નથી. કાવ્યના નાયકનાયિકાનો વિકાસ આ કાવ્યમાં ખીલકુલ થયો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. વિદ્યા અને સુંદરની કામોન્મત્તા ક્ષણસ્થાયી આવેશ માત્ર છે. વિદ્યાના રૂપનું વર્ણન કરતાં કવિ વાસ્તવિક રૂપ કરતાં પોતાની શબ્દલીલા બતાવે છે. સુંદરનું રાજસભામાંનું ભાષણ પણ કેવળ શબ્દલીલા જ છે. રમશાનમાં સુંદરના શિર પર કોટવાળનું ખડગ ઝુકી રહ્યું છે, ત્યારે પણ તે નિશ્ચિત ચિત્તે શબ્દકાષમાંથી ખોળી કાઢેલા શબ્દોમાં ચંડીની સ્તુતિ કરે છે. અલં-

કારશાસ્ત્ર તથા ગણિતશાસ્ત્ર પર ધ્યાન રાખવાનું તેને એ અવ-
સ્થામાં ભલું સૂઝ્યું છે! હંકામાં કહીએ તો સુંદરની એ સ્તુતિમાં
ભક્તિ કરતાં લિપિકૌશલ્ય વધારે છે. સુંદર પકડાયો. વિદ્યા રૂદન કરે
છે. એ રૂદનમાં આંસુ સિવાય બીજું બધું છે. હંદ તરફ સાવચેતી
સૌથી વધારે છે. રામપ્રસાદી વિદ્યાસુંદરની રાણી અને તેની ગર્ભવતી
કન્યાનો શ્લેષપૂર્ણ વાદવિવાદ વાંચી સજ્જન મનુષ્યોને કેવળ તિરસ્કાર
જ દે છે.

પરભાષાના અનુકરણને લીધે હો કે પછી બીજાં કોઈ પણ
કારણોને લીધે હો પરંતુ એટલું તો ખરું કે વિદ્યા અને સુંદરનું પાત્ર
તદ્દન અસ્વાભાવિક થઈ પડ્યું છે. પરંતુ ભારતચંદ્રે હીરામાલિનીની જે
મૂર્તિ કોતરી કાઢી છે તે જીવતીજગતી જણાય છે. આ પાત્રનો
ભાવ તેની પ્રતિભાને યોગ્ય છે. તેમાં પણ હીરા કાવ્યનું મુખ્ય પાત્ર
ન હોવાથી કવિ તેના પાત્રલેખનમાં બહુ વાગ્જન જણાવી શક્યો
નથી. આથી હીરા પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.
વિદ્યાનું વર્ણન કરતાં કવિ શબ્દજન્ય આગળ અસલ વિદ્યાને છુપાવી
દે છે, ત્યારે હીરાનું વર્ણન એવી સાદી ભાષામાં કરે છે કે તે સદેહે
હજાર સ્થિતિમાં વાચકો સમક્ષ તરવરી રહે છે. ભારતચંદ્ર મહાકવિની
પ્રતિભા લઈ જન્મ્યો હતો, પરંતુ અલંકારશાસ્ત્રે તેનું મગજ બગાડી
નાખ્યું હતું. તેથી જ્યાં જ્યાં એ અલંકારશાસ્ત્રને બાજુએ મૂકે છે
ત્યાં ત્યાં તેનું પાત્રલેખન સજીવતા ધારણ કરે છે.

નાના પ્રકારના દોષો છતાં ભારતચંદ્રનું વિદ્યાસુંદર આટલું બધું
લોકપ્રિય કેમ તેનો ખુલાસો ઉપર આવી ગયો છે. બંગાળી ભાષા
પૃથ્વીની મધુરમાં મધુર ભાષાઓમાંની એક ગણાય છે. પરંતુ એની
કોમળતામાં કેવી આકર્ષણશક્તિ છે તે વિદ્યાસુંદર વાંચ્યા સિવાય
સમજાય તેમ નથી. વાંસણીના મધુર અવાજથી જેમ હરણ શંદામાં
ફસાય છે તેમ ભારતચંદ્રના લલિત શબ્દથી મુગ્ધ બની એક વખતે

અનેક અંગાળી યુવકો નૈતિક દ્રુપમાં દૂબ્યા હતા. ભારતચંદ્રનું વિદ્યા-સુંદર કવિની અસાધારણ પાંડિત્યપ્રભા ચોમેર ફેલાવી રહ્યું છે. ભારત-હિંદી, ફારસી અને અરબીમાં કવિતા કરી શકતો હતો. સંસ્કૃતમાં પણ અસાધારણ વિદ્વાન હતો. આ બહુ ભાષાનો સંયોગ કરી તેણે મિશ્રભાષામાં ‘ચંડીનાટક’ લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેનો નમુનો તેની ગ્રંથાવળીમાંથી મળી આવે છે.

પરંતુ સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યના અનુશીલન સિવાય ભારતચંદ્રે કોની પાસેથી કેટલું લીધું છે તે સમજી શકાય તેમ નથી. ભારત-ચંદ્રના સમયમાં પાંડિતો રાજસભામાં ન્યાયદર્શનનો વાદવિવાદ કરી ચશત્વી થતા હતા. વિદ્યા અને સુંદરના વાદવિવાદમાં પડદર્શન સંબંધી અતિ સંક્ષેપમાં જે ઇસારા કર્યા છે તે એ દર્શનના અભ્યાસી સિવાય ખીણું ભાગ્યેજ સમજી શકે. સુંદર પકડાયો ત્યારે રાજસભામાં તેની ઓળખાણ માગવામાં આવી. પરંતુ સુંદરે ‘વાદ્છળ’ દ્વારા વાતને ઉડાડી મૂકવાનો પ્રયત્ન રચ્યો. અહીં ‘વાદ્છળ’ શબ્દ પણ ન્યાયદર્શનના પારિભાષિક અર્થમાં વપરાયો છે. ભારતચંદ્રે સંસ્કૃતમાંથી જે જોડો અંગાળીમાં ઉતાર્યા છે તે બરાબર ઉતાર્યા છે. આ બાબતમાં ભારતચંદ્રની બહાદુરી ગણાય ખરી, પણ કવિત્વ વિનાનું પાંડિત્ય શું કામનું? અગર પાંડિત્ય આગળ કવિત્વ ઢંકાઈ જતું હોય તો તેથી શો લાભ?

વિદ્યાસુંદરનું કાવ્ય પુષ્કળ કવિઓને હાથે લખાયું છે. એ કાવ્યનો જુનામાં જુનો લેખક ગોવિંદદાસ છે. તેણે ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં ‘કલિકામંગલ’ નામના કાવ્યમાં વિદ્યાસુંદરનો પ્રસંગ ગુંથ્યો છે. સ્થાન અને પાત્રનાં નામ આ કવિએ પ્રચલિત વિદ્યાસુંદરના કાવ્યથી જુદાં જ લીધાં છે. ભારતચંદ્રનો વીરસિંહ બર્દવાનનો રાજા છે; પરંતુ ગોવિંદદાસનો વીરસિંહ રત્નપુરનો રાજા છે. ભારતચંદ્રનો સુંદર કાંચી-પુરનિવાસી છે; ગોવિંદદાસનો સુંદર ગૌડ રાજ્યમાંના કાંચનનગરનો

રહેવાશી છે. ભારતચંદ્રની હીરામાલિનીને બદલે ગોવિંદદાસના કાવ્યમાં રંભામાલિનીનું નામ મળી આવે છે. ગોવિંદદાસ ચટ્ટગામ પરગણામાં આવેલા દેવગામનો રહેવાશી હતો. તેનું ઉપાખ્યાન ચટ્ટગામનાં કુલેંદ્ર અરણ્યો ભેદી બંગાળાના સપાટ મેદાન પર પ્રચલિત થઈ શક્યું ન હોવાથી ભારતચંદ્રના કાવ્ય ઉપર તેની અસર થઈ નથી. આ ઉપરથી એક બીજી વાત પણ જણાય છે કે વિદ્યાસુંદરનું કાવ્ય ભારતચંદ્ર પહેલાં આ દેશમાં પ્રચલિત હતું એટલું જ નહિ પણ તે ચંદી-કાવ્યની માફક દેવીમહાત્મ્ય પ્રચારવાનું એક સાધન ગણાતું. મુસલમાની યુગમાં એ આખ્યાનમાંથી ધર્મભાવના ઓછી થતી ગઈ અને છેવટે ભારતચંદ્રે તેને નવા સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યું. ગોવિંદદાસનું આખ્યાન શીલતાની હદ કુદાવી ગયું નથી. તેમ કોઈકોઈ સ્થળે તેમાં કવિત્વ પણ ઝળકી ઉઠે છે.

ભારતચંદ્રની પહેલાંનાં આ સિવાય બીજાં એ વિદ્યાસુંદર મળી આવે છે. તેમાં એનું પદલાલિત્ય કે અપૂર્વ શબ્દમંત્ર તો નથી જ, પણ ઉલટા એના દોષો અધિક પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. આ એ કાવ્યોના કવિઓ કૃષ્ણરામ અને રામપ્રસાદ છે. પ્રાણુરામ નામના એક કવિએ ભારતચંદ્ર પછી વિદ્યાસુંદરનું એક કાવ્ય લખ્યું છે ખરું પણ તેમાં કંઈ માલ નથી.

કૃષ્ણરામ અને રામપ્રસાદનાં કાવ્યોને અનુસરી ભારતચંદ્રે પોતાનું કાવ્ય રચ્યું છે. આ અનુસરણ એક જાતની ચોરી ગણાવી જોઈએ. પણ પ્રતિભાવાન કવિ ચોર ન ગણાતાં ઉલટો શાહુકાર ગણાય છે. ભારતચંદ્રે અગાઉનાં કાવ્યોને ઘસીમાંજ સુંદર બનાવી અપૂર્વ મૂર્તિનાં રૂપમાં સજ્જવ્યાં છે. અગાઉનાં કાવ્યો કેવળ હાડપિંજર માત્ર હતાં. તેમાં રુધિરમાંસ પુરી, સુંદર બનાવવામાં કુશળતા તો જોઈએ જ. ભારતચંદ્રની અસાધારણ પ્રતિભા આગળ કૃષ્ણરામ અને રામપ્રસાદનાં કાવ્યો ઝાંખાં પડી તેને મળવું જોઈતું માન મેળવી શક્યાં નથી.

કવિ કૃષ્ણરામ ઇ. સ. ૧૬૬૬ માં કલકત્તા પાસે આવેલા નિમ્તા નામના ગામમાં જન્મેલા હતા. તે જાતે કાયસ્થ હતા. તેના પિતાનું નામ ભગવતી પ્રસાદ હતું. ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં એક દિવસને એકાદ ગોવાળને ઘેર રાત ગુમ્મરતો હતો તેવામાં સુંદર વનના દેવતા દક્ષિણરાયે આવી તેને સ્વપ્ન આપ્યું અને ‘રાયમંગલ’ નામનું કાવ્ય રચવાની આજ્ઞા કરી. આ કાવ્ય રચ્યા પછી કવિએ વિદ્યાસુંદર લખ્યું જણાય છે. કવિના વિદ્યાસુંદરની ઇ. સ. ૧૭૫૩ માં લખાએલી પ્રત મળી આવી છે. આ પ્રત લખાઈ ત્યારે ભારતચંદ્રનું વિદ્યાસુંદર પુરૂ થયું નહોતું. કૃષ્ણરામનું કાવ્ય ભારતચંદ્રના કાવ્ય પહેલાં ૪૦-૫૦ વર્ષના અરસામાં લખાયું હોય એમ લાગે છે. કવિ ચૈતન્યના ભક્ત હતા.

વૈદ્ય વરમાં જન્મેલા રામપ્રસાદ સેન કુમારહટ્ટ નામના ગામમાં ઇ. સ. ૧૭૧૮ થી ૧૭૨૩ સુધીમાં જન્મ્યા હોય એમ લાગે છે. તેના પિતાનું નામ રામરામ સેન હતું. રામરામ સેનની ખીજી વારની ઐરીને પેટે કવિનો જન્મ થયો હતો. રામપ્રસાદને બે પુત્ર અને બે પુત્રીઓ થઈ હતી. કવિના પૂર્વજો ધનવાન હતા. કવિની મા કવિને નાના મૂકી મરણ પામી હતી. કવિનો વંશ હજી હયાત છે. છેલ્લાં ત્રીશક વર્ષથી કવિની જન્મભૂમિમાં કવિના માનમાં મેળો ભરાય છે. રામપ્રસાદ મહારાજ કૃષ્ણચંદ્રના સમકાલીન હતા. આ ગુણુજી રાજાએ ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં રામપ્રસાદને ૧૦૦ વીઠા જમીન દાનમાં આપી હતી. કૃષ્ણચંદ્ર ઘણી વાર કુમારહટ્ટ આવતા અને કવિને પોતાની રાજસભામાં આવી રહેવાનો આગ્રહ કરતા. પણ વીતરાગી રામપ્રસાદ એ માંગણી સ્વીકારતા નહિ. કેવળ પોતાના ગામમાં બેઠા બેઠા શ્યામા-સંગીત ગાતા અને બધાને મુગ્ધ કરતા. કૃષ્ણચંદ્રે કવિને ‘કવિ-રંજન’ ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કર્યા હતા. કવિએ કુમારહટ્ટમાં રામકૃષ્ણના મંડપમાં સિદ્ધિ મેળવવા માટે અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. પરંતુ કંઈ દૈવધટનાને લીધે સંપૂર્ણતા મળી નહોતી. આ આખતમાં તે પોતાના કરતાં પોતાની સ્ત્રીનું પુણ્યબળ વિશેષ છે એમ વારંવાર કહે છે.

એમ કહેવાય છે કે રામપ્રસાદ એક ધનવાન માણસને ત્યાં સુનીમ તરીકે રહ્યા હતા. જમીનદારના હિસાબખર્ચના મોટા મોટા ચોપડામાં લખતાં કંટાળતા એટલે તેની કોરણ ઉપર એકાદ બે ગીતો લખી કાઢતા અને એ રીતે પોતાનો થાક ઉતારતા. એક દિવસ જમીનદારે ચોપડા તપાસ્યા. તેમાં ‘આમાય દે તબિલદારી, આમિ નિમકહરામ નઈ શંકરી.’ મને ખજનચીનો ઓઢો આપ. હે શંકરી, હું નિમકહરામ નથી ઇત્યાદિ મતલબનું વિખ્યાત પદ જોઈ તે નવાઈ પામ્યો અને કવિને ૩૦ રૂપીઆનું પેન્શન બાંધી આપી સ્થામાસંગીત રચવાની આજ્ઞા કરી. ત્યારથી કવિ પોતાના ગામમાં બેઠા બેઠા ઉત્કૃષ્ટ સંગીત રચી લોકોને મુગ્ધ કરવા લાગ્યા.

આ ધનવાન માણસ સિવાય રાજકિશોર નામના એક બીજા ધનવાને પણ તેને આ કાર્યમાં ઉત્સાહ આપ્યો હતો. તેની આજ્ઞાથી કવિએ ‘કાલીકીર્તન’ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. ભારતચંદ્રે પણ કવિની પ્રશંસા કરી છે. ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં કૃષ્ણચંદ્રના મરણ પહેલાં સાત વર્ષે રામપ્રસાદનું મરણ થયું હતું.

કોઈ કોઈ કહે છે કે રામપ્રસાદનું વિદ્યાસુંદર તેના ‘કાલિકા-મંગલ’ નામના કાવ્યનો વિભાગ છે. એમ હોવું અસ્વાભાવિક પણ નથી. કારણ કે દરેક કવિઓએ વિદ્યાસુંદરને પોતાના મોટા કાવ્યના વિભાગ તરીકે જ ગણ્યું છે. પરંતુ આ મત વિરુદ્ધ એક મુખ્ય દલીલ એ છે કે રામપ્રસાદનું ‘કાલિકામંગલ’ હજી સુધી મળી આવ્યું નથી. ‘કાલીકીર્તન’ ને ‘કાલિકામંગલ’ એ એક કાવ્ય હોય એમ લાગતું નથી. કાલીકીર્તન કેવળ ગીતકાવ્ય છે. તેમાં વિદ્યાસુંદરના આખ્યાનનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ.

રામપ્રસાદે પોતાની કવિતામાં કૃષ્ણચંદ્ર સંબંધમાં જરાયે ઉલ્લેખ કર્યો નથી, અને રાજકિશોરનો પણ સહેજ માત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પરથી જણાય છે કે કવિને કોઈની પરવા નહોતી.

રામપ્રસાદ વિશે અનેક દંતકથાઓ સાંભળવામાં આવે છે. સિરાજ તેનાં સંગીતો સાંભળી બહુ ખુશ થયો હતો. કાલિકા પોતે કન્યાના રૂપે અવતરી કવિને સંસારના બંધનમાં બાંધી રાખવા સહાય-ભૂત થયાં હતાં. તેણે કાશી જવાની અનુમતિ આપી કવિને રસ્તામાંથી માછા ફેરવ્યા હતા. કાલીનું નામ જપતાં જપતાં બ્રહ્મરંધ્ર ફાટી કવિનો જીવ ઉડી ગયો હતો વગેરે અનેક વાતો લખવા એસીએ તો મોટું પુસ્તક રચાય એમ હોવાથી અહીં કેવળ એ ભક્ત કવિની એ અલૌકિક કથાનો ઉલ્લેખ માત્ર કરવામાં આવે છે.

રામપ્રસાદનાં સંગીતો નિર્મળ ભક્તિના ઝરા જેવાં છતાં તેનું વિદ્યાસુંદર ખીભત્સ રસનું સમર્થન કરતું હોવાથી તેનાં વખાણ કરી શકાય તેમ નથી. ભારતચંદ્રને રસ્તો ખતાવનાર રામપ્રસાદ જ છે. જો કે ભારતચંદ્રની પેઠે રામપ્રસાદ ખીભત્સ ધ્રુગારરસપૂર્ણ કવિતાને અવર્ણનીય સુંદરતા આપી શક્યો નથી પરંતુ તે શક્તિહીનતાને લીધે જ.

રામપ્રસાદ પોતાના આ કાવ્યમાં પોતાની સંસ્કૃત ભાષાની વિદ્વત્તા ખતાવવા ગયો છે ખરો પણ તેને બંગાળી અને સંસ્કૃતની એકાત્મતા સાંધતાં આવડી નથી. જ્યારે તે સ્વાભાવિક સૂરમાં માતૃ-ભાષાને જ અનુસરે છે ત્યારે તેનું કાવ્ય અલૌકિક અને છે પણ સંસ્કૃત શબ્દોનાં ચોસલાંવાળાં કાવ્યો શ્રોતાઓને રૂચિર નીવડતાં નથી. તે જમાનો જ એવો હતો કે કેળવાએલો વર્ગ પોતાની વિદ્વત્તા ખતાવવાને સદા વ્યથ રહેતો. આ અસર રામપ્રસાદ જેવા ભાવપ્રધાન કવિ ઉપર પણ થઈ છે.

રામપ્રસાદે ‘વિદ્યાસુંદર’ની ભાષાને અલંકાર પહેરાવી સુંદર બનાવવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ સામાન્ય સૌન્દર્યબોધ ન હોવાથી તેનો એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો છે અને ભારતચંદ્ર તેની જગા ખુંચવી બેઠો છે. પરંતુ ‘કાલીપ્રીત્તન’ અને ‘કૃષ્ણપ્રીત્તન’માં એવાં મધુર પદોનો સમાવેશ છે કે રામપ્રસાદને એક નૈસર્ગિક કવિ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી.

રામપ્રસાદ ધર્મે શક્ત હોતો. વૈષ્ણવો તરફ દ્રેષ રાખતો અને તક મળ્યે તેના તરફ વચનબાણ ફેંકતાં અચકાતો નહિ. વળી તે કાલિકાદેવી કને કૃષ્ણ જેવાં કામો કરાવતાં પણ અટક્યો નથી. ‘કાલીકીર્તન’માં કાલિકા રાસકીલા કરે છે. ગાયો ચરાવે છે. ટુંકામાં કૃષ્ણ જેવાં બધાં કામો કરે છે. આ બધું સાંભળી શકતો તો અવશ્ય બહુ રાજ થયા હશે પણ રામપ્રસાદનો પ્રસિદ્ધ સામાવાળીઓ આજી ગોસાઈ બખડી ઉઠ્યો હતો કે ‘x x x x મેયે હયે ધેનુ કિ ચરાય રે. તા યદિ હઈતિ, યશોદા જાઈતિ, ગોપાલ કિ પાઠાય રે.’ બૈરી માણસ તે વળી ગાયો ચરાવતાં હશે! જે તેમ હોત તો ગોપાળને બદલે યશોદા જ ગાયો ચરાવવા ન જાત! રામપ્રસાદના ‘કૃષ્ણકીર્તન’નાં માત્ર થોડાં જ પાનાં મળી આવ્યાં છે. પણ એ ઉપરથી જણાય છે કે રામપ્રસાદનું એ કાવ્ય બહુ સુંદર હશે.

રામપ્રસાદની ખરી મહત્તા સંગીત કાવ્યમાં છે; એક વખતે તેણે પોતાનાં ગીતોથી આખું બંગાળા રેલાવી મૂક્યું હતું. તેનાં ગીતોમાં કાલિકાનું માતૃરૂપ એવું તો ભવ્ય છે કે લોકો મુગ્ધ બની જાય છે. કવિ માથેલા બાળકની પેઠે તેની સાથે કોઈ વાર કલહ તો કોઈ વાર લાડ કરે છે. માતાના લાડકા પુત્રની પેઠે કોઈ વાર ગાળો પણ દે છે. પરંતુ આ ગાળોમાં પણ સ્નેહ, ભક્તિ અને આત્મસમર્પણ એવું સચોટ સચવાએલું હોય છે કે શ્રોતાજનો એ ગાળોને ગાળો ગણવા તૈયાર જ થતા નથી. રામપ્રસાદ પોતે પણ પોતાના વિદ્યાસુંદર માટે સારો અભિપ્રાય આપતો નથી. તેણે એ કાવ્ય જેમ અને તેમ જલદી પુરું કરી સંગીતો રચવા તરફ જ બધું લક્ષ આપ્યું હતું.

ભારતચંદ્ર રાયચુણાકર ઇ. સ. ૧૭૧૨ ના અરસામાં હુગલી પરગણામાં આવેલા પેંડા વસન્તપુરમાં જન્મ્યા હતા. તેના પિતા નરેન્દ્રનારાયણ જમીનદાર હતા, અને રાજની પદવીથી ઓળખાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે કોઈ જમીનના સીમાડા બાબત તકરાર ઉઠતાં નરેન્દ્રનારાયણે અર્ધવાનના મહારાજ કીર્તિચંદ્રની માતા મહારાણી

વિષ્ણુકુમારી માટે કહ્યાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં. મહારાણીએ આ સમાચાર સાંભળી નરેંદ્રનારાયણની જમીનદારી ખુચવી લેવા લશ્કર મોકલ્યું. લશ્કરે અધી જમીનદારી પડાવી લીધી. આ પછી નરેંદ્રનારાયણ ગરીબાઈમાં રીખાવા લાગ્યા. ભારતચંદ્ર મોસાળ જઈ ભણ્યા અને પરણ્યા. પણ માતાપિતા તે જે સ્થળે પરણ્યા તે સ્થળથી સંતુષ્ટ ન હોવાથી ભારતચંદ્રને ખૂબ ઠપકો સાંભળવો પડ્યો. આ ઉપરથી કવિ રીસાયા અને ઘર છોડી દેવાનંદપુરમાં રહેતા રામચંદ્ર મુન્શી નામના ધનાઢય કાયસ્થને શરણે આવી રહ્યા. આ મુન્શીજીની કૃપાથી કવિ ફારસી શીખ્યા. મુન્શીજીના મકાનમાં સત્યનારાયણની પૂજા વખતે આ ૧૫ વર્ષના કવિએ ‘સત્યપીરની કથા’ વાંચી અધાંને મુગ્ધ કર્યી. આ પછી કવિ ઘેર આવ્યા. આ વખતે તેનાં માતાપિતા અને તેના ભાઈઓ તેની વિદ્વતા જોઈ અહુ સંતોષ પામ્યાં. એ દરમિયાન નરેંદ્રરાયે ફરીથી અર્ધવાનના મહારાજ પાસેથી થોડી જગા ઈજારે લીધી. ભારતચંદ્ર રાજકર આપવા અર્ધવાન ગયા. પરંતુ ત્યાં કોઈ આકર્ષિક ખટપટમાં પડી કેદ થયા. ત્યાંથી મહામુશીબતે છૂટી તેઓ જગન્નાથપુરી ભણી નાઠા અને જગન્નાથદેવનો પ્રસાદ ખાઈ તેઓએ થોડા દિવસ ત્યાં જ ગુજર્યા. આ વખતે કવિને વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રત્યે આદરમાન ઉપજ્યું હોય એમ કહેવાય છે. પણ ‘ચાકો રે જમ્મએ જગન્નાથપુરી. ત્યાં ભાતનો પ્રસાદ ખાઈ, માથે હાથ લૂછી મજેથી નાચીશું ને કુદીશું.’ આ વચનમાં જગન્નાથદેવ તરફ ભક્તિ તો દેખાતી નથી. ગમે તેમ હો પણ આ વખતે કવિને એવો તરંગ ઉઠ્યો કે વૃંદાવન જઈ વૈરાગી બનવું. આ ઉદ્દેશથી તેઓ વૃંદાવન તરફ રવાના થયા. પણ રસ્તામાં સાળીનું ગામ આવ્યું. સાદુએ આ નવીન સંન્યાસી મહારાજને સમજાવી ઘેર આણ્યા. ત્યારબાદ વૃંદાવનને બદલે સાસરાના ગામની જત્રા શરૂ થઈ. તેમને સ્ત્રી તરફથી સંતોષ મળ્યો હોય એમ લાગતું નથી. તે પોતે પોતાને પ્રિય વક્રોક્તિ વાપરી કહે છે કે ‘દુઈ સ્ત્રી નહિલે નહે સ્વામીર આદર, સે રસે વંચિત

રાય ગુણાકર' એ સ્ત્રી ન હોય તો સ્વામીનું માન ક્યાંથી જળવાય !
એ રસથી રાય ગુણાકર સદાને માટે વંચિત રહ્યા છે.

થોડો વખત સાસરે રહી, પોતાની સ્ત્રીને પોતાના પિતા પાસે
મોકલવાની મના કરી કવિ ફરાશડાંગા આવ્યા. ત્યાં દિવાન ઇંદ્રનારા-
યણુ ચૌધુરીના આશરા તળે કેટલાક દિવસો ગુળર્યા. આ માણસે
કવિને મહારાજ કૃષ્ણચંદ્ર પાસે મોકલ્યા. કૃષ્ણચંદ્રે ભારતચંદ્રને ૩.
૪૦ ના માસિક પગારથી રાજકવિ નીમ્યા. આ રાજની સભામાં
કવિની પ્રતિભા ઝળકી ઉઠી. અહીં જ તેમણે ચંડીપૂજનું માહાત્મ્ય
દર્શાવવા ખાતર વિદ્યાસુંદરનું કાવ્ય રચ્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૨ માં આ
પ્રસિદ્ધ કાવ્ય પુરૂ થયું. આ દરમિયાન રાજાએ કવિને મુલધોડ ગામ
છત્તરે આપી ત્યાં મકાન ચણાવવાની અનુકૂળતા કરી આપી. પરંતુ
એ ગામ પછીથી રાજાએ બદલાવના કારણે એક રામદેવ નાગ નામના
અમલદારને પટ્ટે આપ્યું. આ નાગ મહારાજે કવિ ઉપર ખૂબ જુલમ
કર્યો અને તેને પરિણામે કવિને 'નાગાષ્ટક' નામનું એક સુંદર કાવ્ય
રચવું પડ્યું. આ સંસ્કૃત કાવ્યમાં હાસ્ય અને કરુણરસનો એકત્ર
સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કૃષ્ણચંદ્ર આ કાવ્ય વાંચી હસી પડ્યા
હતા અને દયાવશ થઈ તેમણે કવિને આનંદપુરના ગુસ્તે ગામમાં
૧૦૫ વીધાં અને મુલાધોડમાં ૨૬ વીધાં જમીન આપી હતી. ૪૮
વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં કવિ બહુમૂત્રરોગ ભોગવી મરણ
પામ્યા. કૃષ્ણચંદ્ર મહારાજે તેમને 'રાયગુણાકર'ની પદવી આપી હતી.

રાયગુણાકરનો 'અન્નદામંગલ' સૌથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. આ
ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. પહેલા ભાગમાં દક્ષયજ્ઞ, શિવવિવાહ,
વ્યાસજીનું કાશીનિર્માણ, ભવાનંદનો જન્મ ઇલાદિ વિષયો વર્ણવેલા
છે. બીજા ભાગમાં વિદ્યાસુંદરનું ઉપાખ્યાન અને ત્રીજા ભાગમાં
માનસિંહે કરેલો યશોહરવિજય, ભવાનંદ મજુમદારનું દિલ્હીગમન,
જહાંગીર સાથે વાદવિવાહ, દિલ્હીમાં ગ્રેતનો પ્રકોપ અને ભવાનંદનો
છૂટકારો વગેરે વિષયો વર્ણવેલા છે. અન્નદામંગલ સિવાય કવિએ

‘રસમંજરી,’ અપૂર્ણ ‘ચંડીનાટક’ અને સંખ્યાબંધ હિંદી, અંગાળી અને સંસ્કૃત કવિતાઓ લખી છે.

ભારતચંદ્રની કવિતામાં વિચારનું ઉંડાપણું જણાતું નથી. દેવ-ચરિત્રોને એણે સામાન્ય બનાવી મૂક્યાં છે. ‘નિવાતનિષ્કંપ’ દીપશિખા જેવી પાર્વતીને ભારતચંદ્રે સામાન્ય સ્ત્રીની માફક છેલ્યાંછોકરાંથી ઘેરાઈ વળેલી અને છોકરાંઓને મુખે શિવની બાલચેષ્ટા થતી નિહાળી રહેલી સ્ત્રીતરી છે. નારદઋષિ પાસે સાપના મંત્રો બોલાવી એ પ્રહલાદ અને શુકદેવના યરાબરીઆ દેવપાત્રને હલકું બનાવી મૂક્યું છે. મેનકા-ઉમાની મા-અંગાળામાં આદર્શજનની ગણાય છે. ભારતચંદ્રે એ પાત્રને પણ ગૌરવચ્ચુત કર્યું છે. ઉમા અને શિવનું વર્ણન કરતાં કવિ વૃદ્ધ અને યુવતીના રૂપનું વર્ણન કરે છે. આ વાંચતાં તેના વખતના વૃદ્ધવિવાહની છાપ કવિના મન પર પડી હશે અને તે આ દેવાંશી બોડાનું વર્ણન કરતાં બહાર પડી હશે એમ લાગે છે.

કાવ્યસાહિત્યમાં ઉપમા એ એક ઇસારા જેવી ગણાય છે. તેથી વર્ણન સુંદર અને સરળ બને છે. પરંતુ સુંદર ચીજને વધારે હેરાન કરવાથી તેના સૌંદર્યને હાનિ પહોંચે છે. એ માટે સારા કવિઓ આ અલંકાર જેમ બને તેમ ઔચિત્ય જાળવી વાપરે છે. સૌંદર્યના સમુદ્રને કિનારે ઉભા રહી તેનું વર્ણન કરવા માટે તેના તરફનો ઇસારો જ બસ છે. સહજ ઇસારો એની અસીમતા આપણા હૃદયમાં ઉતારી શકે છે પણ જો એ સૌંદર્યનું પાન કરવા તેમાં ઉંડા ઉતરીએ તો એ અનંત જલરાશિની શોભા નિહાળી શકાતી નથી. કેવળ ઉપર ઉપરનો થોડો ભાગ દેખાય છે. ઉપમાની અધિકતા હંમેશાં ચિત્રને ગ્રાંથુ પાડી દે છે. વિદ્વાનું રૂપ વર્ણવતાં ભારતચંદ્રે કેવળ પોતાની વિદ્વત્તા જ બતાવી છે. તેમ અન્નપૂર્ણાના રૂપનું વર્ણન પણ ઉપમાની બહુલતાને લીધે દોષિત બની ગયું છે. ‘પંચમ સૂર શીખવા માટે ભ્રમરજ્ઞમરીનાં જૂથો ટોળે મળ્યાં છે. આંખની ચપળતા ઉપરથી ચાંચલ્ય શીખવાને ખંજનખંજનીનો મહાસમુદ્ર ભગવતી આગળ

ઉછળી રહ્યો છે. 'આવાં બધાં પંખીઓથી વાંટાએલાં પાર્વતી શું ગભરાતાં નહિ હોય ? વાલ્મીકિનું રાવણની લંકાનગરીમાં સુતેલી સુંદરી-ઓનું વર્ણન અને કાલિદાસનું ભમરા વડે પિડાતી શકુંતલાનું ચિત્ર અદ્ય શબ્દોમાં કેટલું બધું સુંદર બન્યું છે. પરંતુ સર્વમત્યન્તર્ગર્હિતમ્ એ નિયમ મુજબ ભારતચંદ્રની આ અતિ ઉપમાઓએ કોઈ પણ ચરિત્રને પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં બહુ જ અડચણ નાખી છે.

શિવપાર્વતીના કલહદ્વારા કવિએ દરિદ્ર પતિ અને પાકી ગૃહિણીના ધરસંસારનું સુંદર ચિત્ર આંક્યું છે. આવાં ચિત્રો અનેક છે. પરંતુ તેમાં વિચારનું ઉંડાપણું નથી. એકાદ સુંદર છબી જોઈ આંખને જે તૃપ્તિ થાય, તેવી તૃપ્તિ ભારતચંદ્રનાં આ વર્ણનો વાંચી થાય છે ખરી; પરંતુ ચિત્રકાર કરતાં કવિની પદ્ધતિ ઉંચી છે. ચિત્રકાર ચિત્ર-કવિની મંત્રપૂત પીંછીના સ્પર્શથી પ્રાણ મેળવે છે. ભારતચંદ્રની પીંછી પ્રાણુદાન કરી શકે તેમ નથી. તેના કાવ્યમાં કોઈ પણ સ્થળે હૃદયની વ્યાકુળતા નથી.

પરંતુ વિચારનો યુગ તો ગયો હતો. શબ્દયુગે પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ ચોમેર ફેલાવ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં ભારતચંદ્રની કવિતાની પરીક્ષા વિચાર તરફ ધ્યાન આપી કરવાથી તેને ગેરફાવત થવાનો સંભવ છે. કેવળ ભાષા તરફ જ નજર કરીએ તો તેને બંગાળી સાહિત્યનો એક સર્વોત્તમ કવિ ગણવો જોઈએ. શું પ્રાચીન કે શું અર્વાચીન કોઈ પણ કવિ તેના જેટલો શબ્દસિદ્ધ થઈ શક્યો નથી. એ ઉદ્દૃષ્ટ શબ્દકવિ છે. 'મ' અને 'લ' જેવા કોમળ અક્ષરદ્વારા તે જે જાદુ ફેલાવે છે, તે જાદુના સપાટામાં હરકોઈ માણસ ફસાયા સિવાય રહેતું જ નથી. ભારતચંદ્રની કવિતામાં સંસ્કૃત અને બંગાળી ભાષાનું મિલન એવું તો સ્વાભાવિક બની ગયું છે કે તેની સંસ્કૃતમય કવિતા પણ સુગમ્ય થઈ પડી છે.

‘જય કૃષ્ણકેશવ, રામરાધવ, કંસદાનવધાતન; જય પદ્મદોચન,

નંદનંદન, કુંજકાનનરંજન; જ્ય કેશિમર્દન, કૈટભાર્દન, ગોપિકાગણ
મોહન; જ્ય ગોપબાલક, વત્સપાલક, પુતનાબકનાશન. - અનદામંગલ

આ પદમાં કેવળ સંસ્કૃત શબ્દો છતાં તે કાંકરાની પેઠે ખુંચતા નથી. ભારતચંદ્રની કવિતામાં શ્રમસાધ્યપણું સહેજ પણ જણાતું નથી. નાનાં નાનાં વર્ણનોમાં સ્નિગ્ધ અને ઉજ્જવલ પ્રતિભા પ્રસ્ફુરિત થઈ નાની નાની ઘટના અને ચરિત્રોને સુંદર ચિત્ર જેવાં બનાવી મૂકે છે. ભુજંગી અને તોટકછંદ તો ભારતચંદ્રના પોતાના જ. એ છંદોમાં તેણે ભાષાને ખૂબ શણગારી છે.

મહાર્દરૂપે મહાદેવ સાજે, લલંલં લલંલં શિંગા ઘોર વાજે.

લટાપટ જટાઘુટ સંઘટ્ટંગા, છલચ્છલ, ટલટલ, કલકલ તરંગા.

ફણાફણ ફણાફણ ફણીફણ ગાજે, દિનેશ પ્રતાપે નિશાનાથ સાજે.

ધકધવક ધકધવક જવલે વલ્લિ લાલે, લલંલં લલંલં, મહાશબ્દ ગાલે

આવા ધ્વન્યાત્મક શબ્દોમાં જાણે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી ન હોય એવી આ કવિતા કોઈ પણ માનવીને મુગ્ધ કરી દેવાને બસ છે. ‘છલચ્છલ, ટલટલ, કલકલ તરંગા’ એ લીટીમાં તરંગના ત્રણ ગુણ બતાવાયા છે. ‘છલચ્છલ’ જલનો પ્રવાહ બતાવે છે, ‘ટલટલ’ જલની નિર્મલતા બતાવે છે, ‘કલકલ’ જલનો અવાજ બતાવે છે. ગંગાના તરંગનું આવું ટુંકું અને સુંદર વર્ણન અમને લાગે છે કે કોઈ પણ કવિ કરી શક્યો નથી.

આવા શબ્દ અને છંદના ઐશ્વર્યથી મુગ્ધ બની કોઈ સમા-લોચકે ભારતચંદ્રનાં કાવ્યોને ‘ભાષાનો તાજમહેલ’ કહ્યો છે.

વિદ્યાસુંદરનું ઉપાખ્યાન ઉજ્જયિનીમાં બન્યું હતું એમ વરરચિના કાવ્યમાં વર્ણવેલું છે. કૃષ્ણરામે પણ ઘટનાસ્થળ તરીકે અર્ધવાનને લીધું નથી. રામપ્રસાદે વીરસિંહને અર્ધવાનનો રાજ બનાવ્યો અને તેને અનુસરી ભારતચંદ્રે પણ એજ સ્થળ કાયમ રાખ્યું. આ સ્થળનિર્દેશ-થી છેતરાઈ અત્યારે પણ કેટલાક અર્ધવાનમાં વિદ્યાની સુરંગ જોવા

જાય છે. પરંતુ અર્ધવાનમાં વિદ્યાની સુરંગ જાણીતી થઈ તે પહેલાં વિદ્યાસુંદરની કથા દેશમાં પ્રચલિત હતી. આલવાલના કાવ્યમાં વિદ્યાની સુરંગનું સૂચન થયું છે. પણ તેમાં અર્ધવાનનો ઉલ્લેખ નથી. વિદ્યાસુંદરના ઉપાખ્યાનની મૂળ ઘટના એક જ હોવા છતાં કવિઓમાં નાની નાની બાબતોનો મતભેદ રહ્યો છે. કૃષ્ણરામ માલિનીને વિમળાનું નામ આપે છે. સુંદરને વીરસિંહના શહેરમાં જુદી જ રીતે પ્રવેશ કરાવે છે. રામપ્રસાદ વિદુ આલ્મણીનું એક નવું પાત્ર સરજે છે અને ચોર પકડવાને બહાનું ભારતચંદ્રના જેવો ઉપાય વર્ણવેલો નથી. પરંતુ આવા મતભેદ તો બહુ સામાન્ય ગણાય. મૂળ વાતમાં ફેર નથી. ભારતચંદ્રનું વિદ્યાસુંદર કૃષ્ણચંદ્રની સભામાં નીલમણિ કંઠાભરણુ નામના ગવૈયાએ પહેલવહેલું ગાયું હતું. ભારતચંદ્ર પછી પ્રાણુરામ ચક્રવર્તીએ એક વિદ્યાસુંદરનું કાવ્ય લખ્યું છે પણ એ માણસે ગાંડાની જેમ નદી તીરે કુવો ખોદવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભારતચંદ્રની છૂટક કવિતાઓમાં સર્વત્ર શબ્દચાતુર્યની રેલ ચાલી છે. ‘રસમંજરી’ નામના સંસ્કૃત પુસ્તકનો અનુવાદ કરતાં કવિએ એ શબ્દચાતુર્યને ખૂબ જમાવ્યું છે. એ પુસ્તકની અપૂર્વ શબ્દચમત્કૃતિના સાક્ષાત્કાર માટે એકાદ એ નમુના આપવાની જરૂર છે.

ઓક્ષો ધનિ પ્રાણુધન, શુન મોર નિવેદન,
સરોવરે સ્નાનહેતુ જ્યો ના લો જ્યો ના;
યદ્યપિ વા જાઓ ભુલે, અંગુલે ધોમટા તુલે,
કમલકાનન પાને ચેયો ના લો ચેયો ના;
કરાલ મૃણાલ લોભે બ્રમર કમલ લોભે,
નિકટે આઈ લે ભય પેયો ના લો પેયો ના;
તોમા વિને નાહિ કેહ, ધામે પાછે ગલે દેહ,
વાય પાછે ભાંગે કટિ, જ્યો ના લો જ્યો ના.^૧

૧. ઓ પ્રિયા, મારી આટલી વિનંતિ સાંભળ. સ્નાન કરવા માટે સરોવર—

પતિપ્રતા સ્ત્રી વિષે લખતાં કવિ જણાવે છે, કે
 નયન અમૃત નદી, સર્વદા ચંચલ યદિ,
 નિજ પતિ વિના કલુ, અન્ય જને ચાય ના;
 હાસ્ય અમૃતેર સિંધુ, ભુલાય વિદ્યુત ઇંદુ,
 કદાચ અધર વિના, અન્ય દિકે ધાય ના;
 અમૃતેર ધારા ભાષા, પતિર શ્રવણે આશા,
 પ્રિય સખી વિના કલુ અન્ય કાને જાય ના;
 નતિ રતિ મતિ ગતિ, કેવલ પતિર પ્રતિ,
 ક્રોધ હલે મૌનભાવ, કેહ ટેર પાય ના ?

આ સમયનાં જેટલાં મોટાં કાવ્યો મળી આવે છે તે બધાંમાં કેવળ એક કાવ્ય સિવાય નિર્મળ ભાવ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આ એક નિયમ બહારનું કાવ્ય તે ‘માયાતિમિરચંદ્રિકા’ છે. ભારત-ચંદ્રના આદર્શ પર તે જમાનામાં કેટલાંય કાવ્યો લખાયાં હતાં. તેમાં ‘ચંદ્રકાંત’ ‘કમિનીકુમાર’ અને ‘જીવનતારા’ આ ત્રણ કાવ્યોએ લોકોની રુચિ ઉપર ઘણા દિવસો સુધી જૂલમ કર્યો હતો. આ કાવ્યોની ભાષા બહુ સુંદર છે. પરંતુ એમાં એટલી બધી અશ્લીલતા ભરી છે કે ખુદ ભારતચંદ્ર પોતે એ કાવ્ય વાંચતાં શરમાઈ જાય. આ ત્રણ કાવ્યમાં કાલિકાનું માહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે. કાલિકાનું નામ આવતું હોવાથી લોકો એ પુસ્તકોમાંના શૃંગારને આધ્યાત્મિક રસ માની

તટે જતી નહિ. જો જાય તો ભૂલથી આંગળી વડે ધ્રુવદ ઉચો કરી કમળ-વન તરફ જોતી નહિ. અને જો જુએ તો મૃણાલતા લોભથી હંસ અને કમળના લોભથી ભમરા તારા ભણી દોડયા આવે તો બંધી જતી નહિ. તારા સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી એવી નથી કે ધામથી ગળી જાય અને વાયુથી જેની કેડ ભાંગી જાય ! માટે તું સરોવર તટે જઈશ નહિ રે જઈશ નહિ.

૧ પતિપ્રતાના નયનો અમૃતની નદી જેવાં છે. તે જો કે સર્વદા ચંચળ રહે છે, છતાં પોતાના પતિ સિવાય બીજાના તરફ નજર કરતાં નથી. તેનું હાસ્ય અમૃતસાગર સમાન છે. તે વીજળી અને ચંદ્રને વીસરાવે છે

ભાવપૂર્વક વાંચતા. દેવદેવીઓ જ્યારે આ પ્રમાણે પાપનું આવરણ થઈ પડે ત્યારે મૂર્તિપૂજન વિરુદ્ધ રાગ રામમોહન રાય જેવો માણસ ન હોતો તો કરે શું? આ જમાનાનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં હલકી જાતનો અસંસ્કૃત ઉલ્લાસ નજરે પડતો હતો. કુલ્લરા, ખુલ્લના, અને એહુલાના જેવી દુઃખ સહન કરવાની શક્તિવાળી સુંદરીઓ સાહિત્યક્ષેત્ર પરથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. સતી થવાનો ચાલ બંધ પાડવાનો કાયદો શા માટે કરવો પડ્યો તેનું કારણ તે કાળના સાહિત્યમાંથી કંઈક અંશે મળી આવે છે. લગભગ એક સો વર્ષ પહેલાં ‘કામિનીકુમાર’ ‘ચંદ્રકાંત’ અને ‘જીવનતારા’ રચાયાં હતાં. આ ત્રણે પ્રજાની અધોગતિની છેલ્લી નિશાની રૂપ છે. આ કવિઓના લખાણ પર વિવેચન કરતાં પણ લખણું પડે તેમ છતાં ન્યાયને ખાતર એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે તેમની ભાષા તો ભારતચંદ્રને પણ ટપી જાય તેવી છે.

વિદ્યાસુંદર અને પદ્માવતી સિવાય વિક્રમપુરવાસી કવિ જ્યનારાયણ સેન, તેની ભત્રીજી આનંદમયી દેવી અને રામગતિ સેને ચંડીકાવ્ય, હરિલીલા અને માયાતિમિરચંદ્રિકા નામનાં ત્રણ કાવ્યો રચ્યાં હતાં. આ ત્રણે પુસ્તકોનાં રચનાર એક જ કુટુંબનાં હતાં.

રામગતિ સેનનું ‘માયાતિમિરચંદ્રિકા’ ધર્મનું રૂપક કાવ્ય છે. એ સંસ્કૃત નાટક પ્રબોધચંદ્રોદયને અનુસરતું છે. કવિએ આ કાવ્યમાં રૂપક દ્વારા મનુષ્યની અવસ્થાનું વર્ણન કરેલું છે. આ વર્ણન ધામે ધામે તાદૃશ થતું ગયું છે અને છેવટે યોગપદ્ધતિનું વિસ્તૃત વર્ણન કરી કવિએ કાવ્યનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

પણ અધર સિવાય બીજી બાબતે જરૂં નથી. તેની ભાષા અમૃતના પ્રવાહ સમાન છે, પતિના કાનનું આશાસ્થળ છે; પરંતુ પ્રિય સખી સિવાય એ ભાષા કોઈના કાનમાં જતી નથી. પતિવ્રતાની નમ્રતા, રતિ, ગતિ, મતિ બધું કેવળ પતિ તરફ જ હોય છે. તેને કોઈ ચડે છે તો પણ મૌનભાવને લીધે કોઈ જાણતું પણ નથી.

રામગતિ સેન જે ઘરમાં આંખો મીચી યોગાભ્યાસ કરતો હતો, તે જ ઘરના ખુણામાં જ્યનારાયણ કલ્પનાના પુષ્પક વિમાન ઉપર ચઢી આદિરસના રાજ્યમાં વિચરતો હતો. તે ભારતચંદ્રનો શિષ્ય છે. જોદો તેની આંગળીના ટેરવા પર રમે છે. નાના પ્રકારના જોદોમાં તે કવિતસુંદરીને સભવતો છતાં ભારતચંદ્ર કરતાં સહેજ વધારે સંયમી લાગે છે. જ્યનારાયણના ચંડીકાવ્યમાં પ્રથમ શિવવિવાહ વર્ણવેલો છે. આ વર્ણનમાં ગુરુની જામી ઉપર શિષ્ય પીંછી ફેરવવા તૈયાર થયો છે. મહાદેવને યોગમાંથી જગાડવા માટે ઋતુરાજ આવ્યો છે એ વર્ણન કરતાં કવિ ભારતચંદ્ર કરતાં ચઢે પણ ઉતરે એવો તો નથી જ.

જ્યનારાયણનો રતિવિલાપ, ભારતચંદ્રના રતિવિલાપ કરતાં સુંદર છે. આ રતિવિલાપ અલંકારશાસ્ત્રમાંથી ચોરી લીધો છતાં કવિ પાકો ચોર હોવાથી પકડાતો નથી.

તેના આખા કાવ્યમાં કોમળ પદો પુષ્પની માફક વેરાએલાં પડ્યાં છે. કપટી સંન્યાસી ગૌરીની પાસે શિવર્નિદા કરે છે, એ ભાગ કાલિદાસની કલમનું સ્મરણ કરાવે છે. ચંડીકાવ્યનો વિષય લઈ કવિએ ભાષાનું જોર દાખવી કવિકંઠણને પદ્મ્યુત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો પણ તેમાં તેણે ખત્તા ખાધી છે.

હરિલીલા, સત્યનારાયણની વ્રતકથા છે. પરંતુ જ્યનારાયણને હાથે એ નાની વ્રતકથાએ મોટા કાવ્યનું ક્લેવર ધારણ કર્યું છે. જ્યનારાયણની પહેલાં લખાએલી આ જાતની પુષ્કળ વ્રતકથાઓ મળી આવી છે, પણ આ વ્રતકથા સાથે તેની તુલના થાય તેમ નથી. આ પુસ્તકમાં આનંદમયીની પણ કવિતા મળી આવે છે. એ કવિતામાં નામોલ્લેખ કરેલો નથી. છતાં એ કુટુંબનાં જુનાં માણસો તેની કવિતાથી એટલાં તો પરિચિત છે કે અત્યારે પણ તેની કવિતા તરત જ ઓળખાવી આપે છે. કાકાની કવિતા કરતાં ભત્રીજાની કવિતામાં પાંડિત્ય વધારે છે. કોઈ કોઈ વખતે તેની કવિતા સરળ બની જાય છે ખરી પણ તે

અજ્ઞાતાં. તેને ખબર પડે છે કે કવિતા સરળ થઈ ગઈ કે તરત અલંકારશાસ્ત્રનો ઉપયોગ શરૂ થાય છે. અલંકાર દેખાડવાની સ્પૃહા સ્ત્રીઓને હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં આનંદમયીનો કંઈ દોષ નથી. એ વખતે સંસ્કૃતનું પાંડિત્ય ધીમે ધીમે અંગભાષા ઉપર પોતાની ગાઢ છાયા ફેલાવતું હતું એ આનંદમયીની સંસ્કૃતમય કવિતા ઉપરથી અરાબર સમજાય છે.

જ્યનારાયણની કવિતામાં એક મોટો દોષ એ છે તે તેમાં લાગણીનું દર્દ નથી. સજીવતા શું કહેવાય, લાગણી શું કહેવાય તેનું દર્શન જ્યનારાયણની કવિતા વાંચતાં થાય તેમ નથી. રસ વિનાની વાક્યાવલી કોઈ પણ સ્થાપીભાવ ફેલાવી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે; કેવળ ધસીમાંજ રૂપાળા કરેલા શબ્દો કાનને તૃપ્તિ આપે છે એટલુંજ.

પરંતુ શબ્દવિન્યાસની કુશળતાનું પુરેપુરું દર્શન તો ગિરિધરે કૃત ‘ગીતગોવિંદ’ના અનુવાદમાં થાય છે. આ કાવ્ય ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં પુરું થયું હતું. રસમયદાસકૃત ગીતગોવિંદના અનુવાદમાં સરળતા છતાં પદલાલિત્યનો અભાવ હતો. પણ ગિરિધરે જ્યદેવનું મનોહરપણું અંગાળીમાં અરાબર ઉતાર્યું છે. ગીતગોવિંદનો આ અનુવાદમાં કેવળ અનુસ્વાર કે વિસર્ગજ નહિ પણ શબ્દની મધુરતા પણ અરાબર ઉતરી છે. ચતુર અંગાળી લેખકે અંગભાષાને અને તેટલી સંસ્કૃતમય બનાવવામાં કયાશ રાખી નથી.

આ સ્થળે એક બીજાં કાવ્યનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. દુર્ગાપ્રસાદ મુખોપાધ્યાયે પોતાની સ્ત્રી હરિપ્રિયા મારકૃત ગંગાદેવીની આજ્ઞા થવાથી લગભગ સો વર્ષ પહેલાં ‘ગંગાલક્ષિત તરંગિણી’ નામનું કાવ્ય લખ્યું હતું. અંગાળી સાહિત્યાકાશમાં આ રીતે ગંગાદેવી સૌથી પાછળ દાખલ થયાં છે. આ કાવ્યમાં યોજનાશક્તિ સારી છે.

ગીતશાખા: મુસલમાની કિસ્સાઓના કકુષિત પ્રવાહમાં પડી અંગસાહિત્ય કલંકિત થઈ રહ્યું હતું. વિદ્યાસુંદર, પદ્માવતી, હરિલીલા

વગેરે કાવ્યોની ભાષા બહુ સુંદર છે પરંતુ ચિત્રમાં ચિત્રરેલા પદ્યથી મધમાખીને તૃપ્તિ થતી નથી તેમ રસ વગરના ભાષાકૌશલ્યથી શ્રોતાનાં મન બહુ લાંબો સમય આકર્ષાઈ રહેતાં નથી. આમ હોવાથી કાદવ સાદુ કરી સાહિત્યને નિર્મળ બનાવવા માટે ફરી પ્રતિભાશાળી લેખકની જરૂર પડી. આ જરૂર પુરી પાડવા માટે રાજદરબારથી બહુ દૂર એક નાના ગામડામાં સાધક રામપ્રસાદે પોતાનો કલકંઠ શરુ કર્યો. જો કે તેનાં ગીતોનો અમુક ભાગ તો વિદ્યાસુંદરની અસર નીચે આવી ગયો છે તો પણ ઘણો ખરો ભાગ અતિ નિર્મળ રહી શક્યો છે. બંગાળના સાહિત્યમાં કાવ્ય કરતાં ગીત જ વધારે વખાણવાયોગ્ય બન્યાં છે. કારણ કે ત્યાં કર્મ કરતાં ભક્તિ વધારે કાજગરી નીવડી છે.

આ ગીતકવિતામાં ધરધેલાં બંગાળી નરનારીઓનાં ગૃહચિત્રો એવાં તો સુંદર ઉતર્યાં છે કે એ ગીતો વાંચતાં અત્યારે પણ તેઓની આંખમાં પાણી ઉભરાઈ આવે છે. આઠમે વર્ષે કન્યાકાળ વીતી જવાની ખીકે દીકરીને પરણાવી સાસરે મોકલતાં માઆપનું હૈયું દીકરીના વિયોગથી વલોવાઇ જાય છે, લાંબો કાળ પરદેશ-સાસરે રહી આવેલી પુત્રી પાછી ઘેર આવે છે, મા દીકરીને આવેલી જોઈ ઉઘાડે માથે તેને ભેટવા ધસે છે ઇત્યાદિ ધરગથુ બાબતોને ઉમા અને મેનકાના પ્રસંગોમાં અને એ જ રીતે માદીકરીના સ્નેહને લગતી બાબતો યશોદા અને કૃષ્ણને લગતાં પદોમાં ઉતારી રામપ્રસાદે બંગાળામાં અમરપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે.

પ્રાચીન બંગાળસાહિત્ય પ્રેમભક્તિથી લદ્દબદ્દતું છે. આ પ્રેમ-ભક્તિએ જ વખતોવખત લોકોની આંખ ઉઘાડી છે. રામમોહનરાય ઉંડા શાસ્ત્રાભ્યાસને અંતે જે ધર્મ ફેલાવી ગયા એ ધર્મની ઝાંખી રામપ્રસાદે નિર્મળ ભક્તિની વિહ્વળતાદ્વારા અનુભવી છે. તે પ્રેમ-શીલ હૃદયના અનુભવના બળથી પુસ્તકગત વિદ્યાથી ઘણું ઉંચે આવેલાં સત્યના રાજ્યમાં પહોંચી શક્યો હતો. ‘કિ કાજ રે મન જ્યે કાશી ?’ હે મન, કાશી જવાનું તે વળી શું કામ છે ? વગેરે વાક્યો તીર્થયાત્રા ઉપરના લૌકિક વિશ્વાસ ઉપર કટાક્ષ રૂપે નથી પણ ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકા-

એ પહેાંચ્યા બાદ કર્મકાંડ ઉપર જે નિવેદ આવે છે તેનું એ તાદશ ચિત્ર છે. રામપ્રસાદ પોતાના એક પદમાં ત્રિભુવનને શક્તિની મૂર્તિ માની માટીની મૂર્તિ તરફ ઉદાસીનના દર્શાવે છે એ પણ તેની આ ઉચ્ચ દશા સૂચવે છે. તેનાં પદોમાં અદ્વૈતવાદસૂચક અસંખ્ય પદો મળી આવે છે. રામપ્રસાદનું મરણ થયું એ જ વર્ષમાં રામમોહન જન્મ્યા અને જે કામ રામપ્રસાદે અધુરું મૂક્યું હતું તે તેમણે શરૂ કર્યું. છતાં એ બંનેની કાર્યસરણી જુદી હતી. એક માતૃમંત્રનો ભાનભૂલો સાધક હતો ત્યારે બીજો હરિકાષ્ઠના મેદાનમાં ઉભેલો ધર્મજગતનો જોદ્ધો હતો.

રામપ્રસાદ મૂર્તિની પૂજા કરતો હતો, પરંતુ તેની મૂર્તિપૂજામાં અનંતની સાધના હતી. કાલિમૂર્તિ તેના ચક્ષુ સમક્ષ જે રૂપમાં પ્રત્યક્ષ થતી તેનું ગૂઢ રહસ્ય તેના પદોમાં સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. એ મૂર્તિનું વર્ણન કરતાં તેણે ભાષા અને અલંકારની પુષ્કળ મદદ લીધી છે અને એ મદદ વડે રચાએલી અપૂર્વ પદાવલી અત્યારે કોઈ પણ ભક્તના મુખે સાંભળતાં મન સ્વર્ગીય આનંદમાં ડુબી જાય છે.

સંસારથી કંટાળેલા માણસને રામપ્રસાદનાં સંગીતો અત્યંત આનંદ આપે છે. ‘ભવે આસાર આશા, કેવલ આશા, આસા માત્ર સાર હઈલ’ સંસારમાં આવવાની આશા કેવળ આશા જ રહી. આગમન માત્ર સાર નીવડ્યું વગેરે મતલબનાં પદો સાંસારિક કષ્ટથી પિડાતા માનવીના ચિત્તમાં સાન્તવનાનું અમૃત સીંચે છે. રામપ્રસાદનાં વૈષ્ણવ ગીતો પણ બહુ મધુર છે. ‘ઝોહે નૂતન નેયે, ભાંગા નૌકા ચલ વેયે’ ઝો નવા ખલાસી, ભાંગેલી નૌકા હંકારી જ વગેરે મતલબનાં એવાં ગીતો મનમાં કોઈ અગમ્ય ભાવ ભરી દે છે.

રામપ્રસાદ પછી શ્યામા સંબંધીનાં પદો રચનારા બીજા કેટલાક કવિઓ થઈ ગયા છે. તેઓએ પણ એ જાતનાં સંગીતો રચવામાં પુષ્કળ પડેતા વાપરી છે.

કવિવાળા નામક સંપ્રદાયમાં આગેવાન ગણાતા રામવસુએ (ઇ. સ. ૧૭૮૬ થી ૧૮૨૮) કલકત્તા પાસે આવેલા કોઇ એક

ગામમાં જન્મ લીધો હતો. એમ કહેવાય છે કે કવિએ પાંચ વર્ષની ઉંમરે કવિતા કરવા માંડી હતી અને બાર વર્ષના કવિનાં સંગીતો લવાની નામના એક કવિવાળાએ આદરમાનપૂર્વક પોતાની ટોળીમાં ગવરાવ્યાં હતાં. રામવસુ ૪૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો હતો. યુવાવસ્થામાં તે લવાની વણિક, નીલુ ઠાકુર, મોહન સરદાર વગેરેની ટોળીમાં રહી સંગીત બનાવતો હતો. છેવટે તેણે પોતે એક ટોળી ઉભી કરી હતી. રામવસુનાં વૈષ્ણવ સંગીતો અતિશય હૃદયગ્રાહી છે તથા ઉમા સંબંધીનાં પદો સ્નેહરસથી લદ્દાવદ્તાં છે.

કમલાકાંત ભટ્ટાચાર્ય નામનો કવિ ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં બર્ધવાનના કોટાલહાર નામના ગામમાં આવી વસ્યો હતો. એ બર્ધવાનના રાજા તેજશ્વંદ્રનો સલાપંડિત અને ગુરુ હતો. તેનાં રચેલાં શ્યામા સંબંધીનાં સંગીતો રામપ્રસાદ જેટલાં જ મધુર છે.

રામદુલાલ રાય (૧૭૮૫-૧૮૫૧) ત્રિપુરામાં આવેલા કાલીગચ્છ નામના ગામમાં જન્મ્યો હતો. થોડો વખત તેણે નોયાખાલિના કલેક્ટર હોલિડે સાહેબના શિરસ્તેદારનું કામ કર્યું હતું અને પછીથી તે ત્રિપુરાનાં મહારાજાનો દિવાન બન્યો હતો. તેનાં સંગીતોમાં વિષાદ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિનો સમાવેશ થયો છે.

રઘુનાથરાય (૧૭૫૦-૧૮૫૬) બર્ધવાનના ચુપી નામના ગામમાં રહેતા વ્રજકિશોરરાયનો પુત્ર હતો. તેનામાં કવિત્વશક્તિ ખૂબ હતી. બર્ધવાનના મહારાજાની આજ્ઞાથી તેણે દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ ગવૈયાઓ પાસેથી ધ્રુપદ અને ખેયાલની કેળવણી લીધી હતી. તેનાં શ્યામાસંગીત બહુ વખણાય છે.

મૃગદુસેન અલી અને સૈયદ બક્ષરખાં નામના બે મુસલમાન સંગીત રચનારાઓ એક જ સમયે થઈ ગયા છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના દશસાલી બંદોબસ્તના કાગળોમાં મૃગદુસેનનું નામ મળી આવે છે. માટે તે એક સૈકા પહેલાનો કવિ ગણાય. આ કવિ ત્રિપુરાના

તાપ્તાના ખરદાખાત નામના ગામનો જમીનદાર હતો. એણે કહેવાનું
 છે કે તે મોટી ધામધુમ સાથે કાલીપૂજા કરતો હતો. દિનેશ આવીને
 પોતાના ગ્રંથમાં ૧૧ મુસલમાન કવિઓનાં નામો આપ્યાં છે તે પૈકી
 આ એ શક્ત મુસલમાન કવિઓનાં નામ પણ ગણાવી શકાય. આ
 એ મુસલમાન કવિઓની સાથે એન્ટનિ ફિરંગીનું નામ પણ આપી
 શકાય. આ કવિ ફ્રેંચોના ગરિટી નામના ગામમાં રહેતો હતો. તેના
 મકાનનાં ખંડિયર હજી પણ જોવામાં આવે છે. એન્ટનિ જાતે પોર્ટુ-
 ગીઝ હતો. તેનો ભાઈ ફેલિ સાહેબ તે વખતનો એક શક્તિમાન આદમી
 ગણાતો હતો. એન્ટનિ એક બ્રાહ્મણબાઈના ગ્રેમમાં પડી હિંદુ જોવા
 બની ગયો હતો. તે દુર્ગોત્સવમાં હોંસથી ભાગ લેતો, અને છેવટે
 કવિઓનું ટોળું એકત્ર કરી પોતે ખાતો ગાવા મંડ્યો હતો. તે જમા-
 નામાં અંગ્રેજ અને દેશી વચ્ચે હાલના જેટલી જુદાઈ નહોતી.
 એન્ટનિ સાહેબ એક વિશાળ દર્શકમંડળી વચ્ચે પોતાની ટોળી સાથે
 બજનો ગાતો. સામા પક્ષનો નેતા ઠાકુરસિંહ સાહેબને પૂછતો કે:—

‘બલ હે એન્ટનિ આમિ એકટી કથા જાનતે આઈ,
 એસે એ દેશે એ વેશે તોમાર ગાયે કેન કુર્તિ નાઈ?’

હે એન્ટનિ, હું એક વાત જાણવા માગું છે તે જણાવ. તું
 અમારા દેશમાં આ વેશથી શા માટે આવ્યો છે? તારા શરીર પર
 કોટ કેમ નથી?

એન્ટનિ જવાબ તે શો આપે? તેને અહીં વિલાયતી ચોપડી-
 ઓમાં લખેલી સભ્યતા કામ આવે તેમ ન હતું. તેથી તે પણ વિલા-
 યતી સાહેબ મટી બંગાળી કવિવાળો બની જાય છે અને ઠાકુરસિંહને
 ‘સાળા’ નું સંબોધન કરી પોતાની જાલનો ચળવળાટ ઓછો કરે
 છે. તેને કહે છે કે:—

‘એઈ બંગાલાય બંગાલીર વેશે આનંદે આછિ
 હંચે ઠાકુરસિંહેર આપેર જમાઈ, કુર્તિ દુપિ છેડેછિ.’

આ બંગાળીમાં તો હું બંગાળી વેશમાં જ આનંદમાં છું, અને

ઠાકુરસિંહના બાપનો જમાઈ થયો છું ચારથી કોટટોપીને પણ રજા આપી છે.

રામવસુ મજલિસમાં ઉભો ઉભો સાહેબને ગાળો દઇ પૂર્વપક્ષ ખેંચતો કહે છે કે:—

‘સાહેબ, મિથ્યે તુમ્હ કૃષ્ણપદે માથા મુંડાલિ,
ઓ તોર પાદરી સાહેબ શુન્તે પેલે, ગાલે દિખે ચુલુકાલી.’

ઓ સાહેબ, તેં કૃષ્ણના ચરણકમળમાં માથું મુંડાવ્યું છે તે નકામું છે. તારો પાદરી સાહેબ આ વાત સાંભળશે તો તારા ગાલ પર ચુનો ને શાહી ચોપકશે.

જવાબમાં એન્ટનિ કહે છે કે:—

‘ખૂષ્ટે આર કૃષ્ટે કિછુ ભિન્ન નાઈ રે ભાઈ,
શુધુ નામેર ફેરે માનુષ ફેરે, એ ઓ કોથા શુનિ નાઈ.
આમાર ખોદા જે હીંદુર હરિ સે;
એમ ઘાખ શ્યામ દાંડિયે આછે,
આમાર માનવજન્મ સફલ હમે યદિ રાંગા ચરણ પાછ.’

હે ભાઈ, ખ્રિસ્ત ને કૃષ્ણ વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી. નામ ફેર થતાં માનવરૂપ બદલાઈ જાય એવું તો મેં ક્યાંય સાંભળ્યું નથી. મારો ખુદા તેજ હિંદુનો હરિ છે. જો. શ્યામ ઉભા છે, અને તેના રક્ત ચરણકમલ પ્રાપ્ત કરે એટલે મારો માનવજન્મ સફળ થશે.

એન્ટનિએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો હોય એમ લાગતું નથી. કેવળ આનંદને ખાતર આ રંગીલો આદમી સામાજિક ભેદભાવ ભૂલી દેશી પોષાક પહેરી મજલિસમાં ઉતરતો હતો અને ગાતો હતો કે

‘આમિ ભજનસાધન જાનિ ના મા નિજે ત ફિરંગી,
યદિ દયા કરે કૃપા કર હે શિવે આતંગી.’

હું તો ફિરંગી છું. તારી ભક્તિ કેવી રીતે કરવી એ હું જાણતો નથી. ઓ કાલી, તું મારા ઉપર કૃપા કર.

ઉપરના કવિવાળાઓ સિવાય બંગાળના કેટલાક રાજમહારાજ-ઓએ પણ રચનાસંગીતમાં થોડો ઘણો ફાળો આપ્યો છે. પ્રચલિત સંગીતોમાંનાં કેટલાંક કૃષ્ણનગરના મહારાજ કૃષ્ણચંદ્ર, શિવચંદ્ર, શંભુચંદ્ર, શ્રીશચંદ્ર, નાટારના મહારાજ રામકૃષ્ણ વગેરેનાં રચેલાં કહેવાય છે.

આ સંગીત રચનારાઓમાંના બધા નિર્મળ રચિના પક્ષપાતી ન હતા. એ વખતે વિદ્યાસુંદર જેવાં ઉપાખ્યાનો લખવવા માટે ટોળીઓ બંધાતી અને તે ટોળીઓ આખ્યાનો સાથે ગાવા માટે સુંદર શબ્દોવાળાં પુષ્કળ ગાયનો રચતી; આ ટોળીઓએ બંગાળમાં નાટકશાળાઓની પ્રાથમિક શરૂઆત કરી દીધી હતી. આવી ટોળીઓનો મહાન મહારથી તો ગોપાલ ઉડે (૧૮૧૯-૧૮૫૨) કહેવાય. તેણે ભારતચંદ્રના બિંદુમાત્ર ધન રસબિંદુને પ્રવાહી બનાવી એક શીશી જેટલો બનાવી દીધો. તેણે તથા તેના જોડીદારોએ રચેલાં સંગીતોની રચના એવી હતી કે તેની સાથે નૃત્ય પણ થઈ શકે. આ ટોળીઓ યાત્રાવાળાના નામથી ઓળખાતી. તેઓ રામલીલાની જેમ કૃષ્ણલીલાનાં જુદાં જુદાં આખ્યાનો લખવતી હોવાથી તે જેવા માટે સેંકડો માણસોની મેદની ઉભરાતી અને તે વખતે ગવાતાં ગીત લોકોમાં બહુ જ પ્રચલિત થઈ જતાં. ગોપાલ ઉડે બહુ રસિક હતો. અને તેના શિષ્યો કૈલાસ બાર્ધ અને રચામલાલ મુખોપાધ્યાય પણ તેના જેવા જ નીવડ્યા હતા.

આવાં કાનને મીઠાં લાગે તેવાં પણ કુરચિપૂર્ણ ગીતો રચનારાઓમાં દાશરથિ રાય (૧૮૨૪-૧૮૫૭) સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. બર્દવાન જિલ્લામાં આવેલાં બાંદમુડા ગામમાં દાશરથિ રાયના પિતા દેવીપ્રસાદ રાય રહેતા હતા. પરંતુ દાશુ મામાને ત્યાં ઉછર્યો હતો. પ્રથમ તે સાંકાઈ નામના સ્થળે કોઈ એક ગળીના વેપારીને ત્યાં નોકરી કરતો હતો. પરંતુ આકાબાઈ નામની કોઈ એક બાઈના રૂપમાં લુપ્ત થઈ તેણે એ નોકરી છોડી. આકાબાઈએ એક ઉસ્તાદી કવિઓનું ટોળું

એકઠું કર્યું હતું. ગાવા માટે દાશુરાય સંગીત બનાવી દેતો હતો. પરંતુ સામા પક્ષના કેઈ ટોળાએ તેની બદબોધ કરતી કવિતાઓ બનાવી. આથી તેની માએ તેને ખૂબ ઠપકો આપ્યો. દાશુરાયે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવે હું કદી કવિવાળાઓને સંગીતો રચી આપીશ નહિ. ત્યારથી તેણે ‘પાંચાલીના ટોળા’ના નામથી એક નવીન દળ ઉભું કર્યું. એ ટોળું પાંચાલી નામના ગાયનવાદન સાથે, છંદમાં રચાયેલાં સંગીતો ગાતું અને આપણામાં થતી હરિકથાની પેઠે સર્વત્ર પ્રસંસા પામતું. દાશરથિનો પાંચાલી છંદ બહુ જ વખણાયો. તેણે એ છંદમાં પ્રભાસ, ચંડી, નલિનીબ્રમરોક્તિ, દક્ષયજ્ઞ, માનભંજન, લવકુશ, વિધવાવિવાહ વગેરે આખ્યાનો રચ્યાં. દાશરથિ શીઘ્રકવિ હતો. શબ્દકવિઓમાં એના જેવો શીઘ્ર કવિ જવલ્લે જ જન્મ્યો હશે. તેના ગીતાભિનયમાં અશ્લીલતા મળી આવે છે ખરી પણ તે યુગધર્મ હોવાથી તે ખાતર દાશરથિની નિંદા થાય તેમ નથી. તે વખતે રાજસભામાંથી છૂટેલો સાહિત્યનો પ્રવાહ જનસમાજમાં ફેલાયો હોવાથી આદિરસ તો એ પ્રવાહનું જીવન થઈ ગયું હતું. દાશુની કવિતા ભ્રમરાના જેવી છે. તેના ગુંજરવ મધુર છે. પણ કંખમાં ઝેર વરસે છે. દાશુ ગાળો દેતી વેળા કંઈ બાકી રાખતો જ નથી. સંયમ રાખવાનું તો એ શીખ્યો જ નથી.

એમ કહેવાય છે કે કાલિદાસની ઉપમા, નૈષધનું પદલાલિત્ય અને ભારવિનું અર્થગૌરવ એમ દરેક કવિઓના ગુણની હદ આંધી શકાય પણ દાશુરાયના ગુણની તો હદ જ નથી. ઉપમાનો પ્રવાહ છૂટે છે ત્યારે તેની કલમમાંથી ક્ષણે ક્ષણે નવી ઉપમાઓ ટપકતી જાય છે. કલમમાં શાહી ન સુકાય ત્યાં સુધી એ અવિરત પ્રવાહ ચાલ્યા જ કરે છે. ‘નલિનીબ્રમરોક્તિ’ નામનું આખ્યાન કવિત્વ અને ભાષા પરના અધિકાર માટે દાશુરાયની અમર કીર્તિ ગણી શકાય. પરંતુ તે એટલું બધું અશ્લીલ છે કે એ અશ્લીલતા ખાતર તેને છપાતું પણ અટકાવવામાં આવ્યું છે. એ કાવ્યમાં પદ્યની સાથે હરિદ્રાધમાં ઉતરી

મધુકર તીર્થયાત્રા કરે છે અને કુસુમ તથા ભ્રમર સાથેના વાક્યાલાપ દ્વારા કવિ પોતાની અને અકાબાઈ વચ્ચેનો રસાલાપ જાહેરમાં મૂકે છે. રૂચિ અને પવિત્રતાની નજરે જોતાં એ ચિત્ર ઢાંકી મૂકવા જેવું છે ખરું પણ કવિત્વનું આકર્ષણ ફરીફરીને એના તરફ આપણું ધ્યાન આકર્ષે છે.

નૈતિક પ્રશ્ન છોડી દઈ કેવળ સાહિત્યની દ્રષ્ટિથી દાશુરાયની સમાલોચના કરીએ તો કહેવું પડશે કે તે ગમે તેવો મોટો શબ્દકવિ હોવા છતાં પાત્રલેખનકળામાં તદ્દન ઉતરતો છે. તે પ્રસંગ જોયા સિવાય સર્વત્ર ઠૂંઠામરકરી કર્યા કરે છે; ‘પ્રભાસમિલન’ વાંચતાં આ બાબતની પુરેપુરી ખાત્રી થાય છે. કૃષ્ણ પાસે કોઈ એક ગરીબ બ્રાહ્મણ ભિક્ષા માગે છે. કૃષ્ણ તેને ધક્કો મારી કાઢી મૂકે છે. આવી વાત લખી તે કાવ્ય પુરું કરે છે. દાશુને પ્રસંગપ્રસંગનું ભાન નથી. તેની પાંચાલી હજારો અર્ધ શિક્ષિત માનવો સમક્ષ ગવાતી હોવાથી એ લોકોને રીઝવવા ખાતર જે પ્રસંગ પર લોકો મુગ્ધ બની જાય તે તેણે લખાવ્યો છે અને જે પ્રસંગ લોકોને કંટાળો આપે પ્રસંગ ટુંકાવ્યો છે. સહુદયી શ્રોતા મૂળ સૂર પકડવા માટે પ્રયત્ન કરે છે પણ કેટલીક વેળા તો મૂળ સૂર ઉપડ્યા સિવાય દાશુનું કાવ્ય પુરું થાય છે. આથી શ્રોતાજનોનો મોટો ભાગ આનંદ પામે છે ખરો પણ સહુદયી શ્રોતા નિરાશ થઈ ચાલ્યા જાય છે.

દાશુનાં કાલીકીર્તનો ખાસ વખાણવા જેવાં છે; આ સંગીતોમાં વાચાળ દાશુ ખરો ભક્ત બની ગયો છે; ‘દોષ કાર એ નય ગો મા’ એ મા, દોષ કોઈનો નથી ઇત્યાદિ લીટીથી શરૂ થતું સંગીત વૈરાગ્ય અને પશ્ચાત્તાપના અશ્રુથા પુનિત બનેલું છે. વૈષ્ણવ સંગીતોમાં તેણે રાધાકૃષ્ણના રૂપકની બહુ સુંદર વ્યાખ્યા કરી છે. દાશુરાયનાં કાવ્યોમાં ભક્તિ સાથે અશ્લીલતા તથા સ્થૂળ પરિહાસરસિકતા સાથે ઉંચા પ્રકારની જે લાગણી જોવામાં આવે છે તે વિષે આપણે અત્યારે જે

વિરોધ કલ્પીએ છીએ તેવો વિરોધ કદાપિ વાસ્તવિક ન પણ હોય. અથવા માનવનું મન અતિ ગુચવણુભરી વસ્તુ છે, એમાં નિર્મળતાની સાથે મલિનતા, સરળતાની સાથે કપટ સદા સાથે જ રહે છે.

કવિના મરણ પછી તેના ભાઈ તથા ભત્રીજાઓએ તેનું દળ કાયમ રાખ્યું હતું. પરંતુ એ કવિના વખતમાં જેટલું પ્રસિદ્ધ હતું તેટલું પ્રસિદ્ધ રહી શક્યું નહોતું.

કવિવાળા અને યાત્રાવાળા કવિઓનાં આદિરસથી ભરપૂર સંગીતો સાથે વૈષ્ણવ સંગીતો પણ બંગાળનાં શહેરોથી દૂર આવી રહેલાં ગામડાંમાં ગુંજતાં હતાં. આ ગીતો રચનારાઓમાં કૃષ્ણકાંત ચમાર, નીલમણિ પાટુની, નિત્યાનંદ વેરાગી, ભોલાનાથ મયરા, મધુસૂદન કિન્નર વગેરે હલકી જાતના કવિઓ હતા. સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોઈએ તો કવિવાળાઓનો મોટો ભાગ હિંદુસમાજની હલકી જાતમાંથી પેદા થયો હતો. જ્યારે મોટા મોટા રાજાઓ, આબરૂદાર બ્રાહ્મણ પंडિતો અને બંગાળનો ગૃહસ્થ વર્ગ બંગસાહિત્યને બનાવટી સૌંદર્યદ્વારા શોભાવાળું કરવા મથતા હતા અને વિલાસના કાદવ દ્વારા તેને કાવ્ય-પિપાસુઓને માટે અસેવ્ય કરી મૂકતા હતા ત્યારે હલકી જાતના લોકો ભાષાની ત્રિશુદ્ધતા અને રચિની નિર્મળતા જાળવવા ઉભા થયા હતા. આ કંઈ ઓછી આશ્ચર્યની વાત નથી!

કવિવાળાઓ વિષે ચર્ચા બંધ કરતાં પહેલાં આપણે રામનિધિ રાયનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. તે ઇ. સ. ૧૭૪૧ માં પાંડુયા પાસેના આંપાતા ગામમાં જન્મ્યા હતા, અને પછીથી કલકત્તામાં આવી વસ્યા હતા. તે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના તાબામાં નોકરી કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં ૯૩ વર્ષની ઉંમરે તેઓ મરણ પામ્યા હતા. રામનિધિનાં સંગીતો બંગાળમાં ‘નિધુના ટપ્પા’ ના નામથી પ્રખ્યાત છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં કવિ નિધુરાય સ્વતંત્ર માર્ગે વિહરનારા છે; તેણે પ્રેમસંગીત રચ્યાં છે, છતાં રાધાકૃષ્ણ કે વિદ્યાસુંદરનું ઓથું સ્ત્રીકાર્યું નથી. પોતાનો

જ પ્રેમ અને પોતાની જ માનસિક વ્યથા તેણે સંગીતમાં ઉતારી છે. તેના પ્રેમસંગીતમાં આત્મસર્મપણુ અને સંયમ વિષે પુષ્કળ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘ભાલવાસખે બલે ભાલવાસિ ને આમાર સ્વભાવ એઈ તોમા બઈ આર જ્ઞાનિ ને.’ હું તમને ચાહવા ખાતર ચાહતી નથી, પણ મારો સ્વભાવ જ એવો છે કે તમારા સિવાય બીજા કોઈને ઓળખતી નથી. ‘સુરભિ ગરવે કે તવ તુલના હખે, આપનિઆપન સંભવે, જેમન ગંગાપૂજ ગંગાજલે.’ સુગંધિના ગર્વ સાથે શું તારી તુલના ? તારી તુલના તો તારી સાથે જ; જેમ ગંગાપૂજ તો ગંગાજળ વડે જ થાય છે તેમ. ‘તોમાર વિરહ સયે બાંચિ યદિ દેખા હખે. આમિ-માત્ર એઈ ચાઈ, મરિ તાહે ક્ષતિ નાઈ, તુમિ આમાર સુખે થાક, એ દેહે સકલિ સખે.’ તારૂં દર્શન થશે એવી ખાત્રી મળશે તો હું તારો વિરહ સહન કરીને પણ જીવન ટકાવી રાખીશ. હું તો માત્ર એટલું જ માગું છું કે તું સુખમાં રહે. હું મરું તો કંઈ વાંધો નથી. આ દેહ તો બધું સહન કરશે. ‘જેઓ જેઓ પ્રાણનાથ પ્રેમનિમંત્રણે, નયનજલે સ્નાન કરાખ, કેશેતે મુછાખ ચરણુ’ એ પ્રાણનાથ, એ પ્રેમનિમંત્રણમાં જજો, જજો. તમને હું મારાં આંસુ વડે નવરાવીશ અને મારા માથાના કેશથી તમારા ચરણુ લૂછીશ. વિદ્યાસુંદરના મલિન પ્રવાહમાંથી મુક્ત થઈ આ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાથી અવસ્ય બહુ આનંદ થાય છે.

કવિવાળાઓનો ઇતિહાસ ટુંકામાં તપાસી જઈએ. કવિવાળાઓ પ્રથમ ‘દાંડ કવિ’ ના નામથી ઓળખાતા હતા. તેઓ સભામાં ઉભા ઉભા કવિતા રચતા હોવાથી તેમને આવું ઉપનામ મળ્યું હશે. રઘુ, મતે, નંદ આ ત્રણ પહેલા કવિવાળાઓ ગણાય છે. આ લોકો આજથી બેસો વર્ષ પહેલાંના છે. રઘુ મોચી હતો એમ કેટલાકનું કહેવું છે.

રામવસુ વિષે અગાઉ કહ્યું છે. તેનાં રાધાકૃષ્ણનાં ગીતો બહુ જાણીતા છે. રાધા પાણીમાં પડતાં કૃષ્ણના પ્રતિબિંબને નિહાળી સખીઓને

કહે છે કે ‘ઢેઉ દિયો ના કેઉ એ જલે, બલે કિશોરી. દરશને દાગા દિલે, હમે પાતકી !’ આ જળમાં કોઈ તરંગો પેદા કરતાં નહિ. દર્શનમાં અડચણ નાખે તો પાતકી ઠરશે ! આ દશ્ય બહુ સુંદર છે. રામ-વસુ વિરહનું વર્ણન કરતાં અંગવધૂનાં પ્રેમપૂર્ણ શરમાળ હૃદયને ખુલ્લું કરી બતાવે છે. શ્રીકૃષ્ણ સાથેના પ્રણયભંગથી રાધિકા રૂદન કરે છે: ‘દાંડાઓ દાંડાઓ પ્રાણનાથ વદન ઢેકે જોઓના x x x તુમિ ચક્ષુ મુદે આમાય દુઃખ દિઆના’ ઓ પ્રાણનાથ, ઉભા રહો. મુખડું ઢાંકી જતા રહેતા નહિ. તમે આંખો ઢાંકી મને દુઃખી ન કરો.’ આકાશમાં વિહરતા સ્વર્ગીય પક્ષીના મધુર સ્વરની પેઠે અવાં ગીતો અત્યારે પણ અંગાળીઓને મુગ્ધ કરી દે છે. રામવસુનાં સંગીતોમાં અનુપ્રાસ પુષ્કળ છે.

હરકૃષ્ણ ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં કલકત્તામાં જન્મેલા હતા. તે હર ઠાકુરના નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે રઘુનાથદાસ નામના વણકર પાસે કવિતા રચવાની કળા પ્રાપ્ત કરી હતી. એમ કહેવાય છે કે એક દિવસ હર ઠાકુર મહારાજ નવકૃષ્ણના મહેલમાં એક કવિવાળાના ટોળા સાથે ગાતા હતા. રાજા તેના ગાયનથી એટલા બધા ખૂશ થઈ ગયા કે તેમણે કવિને શાલ આપી. આથી હર ઠાકુરે પોતાનું અપમાન થયું માની તે શાલ પાસેના ઢોલીના માથા પર ફેંકી દીધી. હર ઠાકુર, રામ-વસુ જેટલા પ્રતિભાશાળી નહોતા છતાં મધુર પદો રચવામાં હોશિયાર હતા. વિરહવર્ણનમાં આ કવિ પારંગત ગણાય છે. ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં આ કવિ પરલોકવાસી થયા.

રાસુ અને તૃસિંહ એ બે લાઈઓ ‘સખીસંવાદ’ નામનાં કાવ્યો રચી પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેઓએ લગભગ દોઢ સો વર્ષ પહેલાં આ ગીતો શરૂ કર્યા હતાં. આ સિવાય ૨૦૦ વર્ષ પહેલાંના કવિ આણુ ગોંસાઈનાં પુષ્કળ ગીતો મળી આવ્યાં છે. નિત્યાનંદ વેરાગી (૧૭૫૧-૧૮૨૧) ચંદ્રનગરનો રહેવાશી હતો. એ પણ પ્રસિદ્ધ કવિ હતો. તેની ટોળીએ રચેલાં ગીતોમાંનાં કોઈ કોઈ બહુ સારાં છે. આ

કવિઓના સમૂહમાં યજ્ઞેશ્વરી નામની એક બાઈએ રચેલાં ‘સખીસંવાદ’ કાવ્યો પાણુ છે.

ભોલા મયરા, હર ઠાકુરનો ચેલો હતો. ભોલાનાથ સાથે સરખા-મણી કરી સામો પક્ષ તેની મશ્કરી કરતો હતો. તેના જવાબમાં ભોલા મયરાએ પોતાની ખરી ઝોળખાણુ આપતું એક સંગીત રચ્યું છે.

એ વખતે પૂર્વ બંગાળમાં પણુ કવિવાળાઓ ઉત્તમ કાવ્યો રચતા હતા. એ ભાગના કવિઓમાં રામરૂપ ઠાકુરનું નામ જાણીતું છે.

કવિવાળાની ટોળીઓ સાથે યાત્રાવાળાઓની ટોળીઓ વિષે પણુ કંઈક જાણવું જોઈએ. ‘સખીસંવાદ’ એ એક જાતનાં સંગીત નાટકો (Opera) હતાં. પરંતુ યાત્રાઓ તે દેશી નાટક જ હતાં. બંગાળમાં સૌ પહેલાં શ્રીકૃષ્ણયાત્રા ભજવાઈ હોય એમ લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણ યાત્રાનું સાધારણ નામ ‘કાલિયદમન’ હતું; પરંતુ આ યાત્રા કેવળ એ નામના અર્થમાં જ સીમાબદ્ધ થઈ રહી નહોતી. શ્રીકૃષ્ણની બધી લીલા આ ‘કાલિયદમન’ ની યાત્રામાં ભજવાતી હતી. યાત્રા શરૂ થતા પહેલાં ‘ગૌરચંદ્રી’ નો પાઠ થતો. આ પરથી જણાય છે કે ચૈતન્ય દેવ પછી યાત્રાઓએ વર્તમાન આકાર ધારણ કર્યો હશે.

શ્રીકૃષ્ણયાત્રા બનાવનાર કવિઓમાં વીરભૂમનિવાસી પરમાનંદ અધિકારી સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. આ કવિના સમકાલીન લોચનદાસે ‘કુરુસંવાદ’ અને ‘નિમાઠસિંન્યાસ’ ગાઈ શ્રોતાઓને મુગ્ધ કર્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે આ કવિએ કુમારટુલિના પ્રખ્યાત વન-માણી સરકાર અને મહારાજ નવકૃષ્ણને પોતાનાં ગીતોથી એટલા બધા મુગ્ધ કરી દીધા હતા કે તેઓએ એલાન અવસ્થામાં કવિને ઘણું જ ભાગ આપ્યું હતું. કરુણરસમાં ટુપી જવાની બીકથી કલકત્તાનો કોઈ પણ કાવાન તેને પોતાને ત્યાં ગીતો ગાવા બોલાવતો નહિ. આ બાબત જાણ પણુ કેટલાક કવિઓ આ સમયે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા હતા.

પૂર્વ અંગાળા કૃષ્ણયાત્રાનું ખાસ અભિનયક્ષેત્ર થઈ પડ્યું હતું. પરંતુ આ યાત્રાઓમાં પછીથી નેતાનું પદ ગ્રહણ કરનાર કૃષ્ણકમલ ગોસ્વામી તો પશ્ચિમ અંગાળાના જ હતા. વિદ્યાપતિ અને ચંડીદાસ પછી વૈષ્ણવ ગીતકવિતામાં નામ કાઢનાર કવિ તે આ કૃષ્ણકમલ ગોસ્વામી. એ વૈષ્ણવ ગીતકવિતાના પુનરુત્થાન યુગનો એક શ્રેષ્ઠ કવિ છે.

કૃષ્ણકમલ ગોસ્વામી મહાપ્રભુના પ્રિય સાથી સદાશિવ કવિરાજ ના વંશમાં જન્મ્યા હતા. તેઓનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં ભોજનધાટ નામના ગામમાં થયો હતો. તેની મા યમુનાદેવી એક આદર્શ ગૃહિણી હતાં. સાતમે વરસે કવિના પિતા તેને વૃંદાવન લઈ ગયા. ત્યાં તેણે વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરુ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે બાળક કૃષ્ણકમલનું સુંદર રૂપ અને હરિભક્તિનો ઉદ્દામ ભાવાવેશ નિહાળી કેઈ એક ધનવાન માણસે તેને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી નીમવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મુરલીધર આ વિપત્તિમાંથી છૂટવા માટે ઘેર નાસી આવ્યા. ૬ વર્ષ પછી ફરીથી યમુનાદેવી બાળકનું સુખ જોઈ શક્યાં.

કૃષ્ણકમલે નવદીપના ટોલ (પાકશાળા) માં ભણી રહ્યા બાદ 'નિમાઈસિંન્યાસ' નામનો ગીતાભિનય રચ્યો. આ પછી તેના પિતા મરણ પામ્યા. પચ્ચીસમે વરસે કૃષ્ણકમલ સ્વર્ણમયી દેવી સાથે પરણ્યા. વિવાહ પછી તે પોતાના ઉદાર શિષ્ય રામકિશોર સાથે ઢાકા આવ્યા. આ સમયથી તેનું કવિત્વ વિકસવા લાગ્યું. તે સમયે ઢાકા સંગીત માટે વખણાતું હતું. યાત્રાનાં જુદાં જુદાં ટોળાં ત્યાં હરિક્ષિર્ધ કરી રહ્યાં હતાં. કૃષ્ણકમલનું 'સ્વપ્રવિલાસ' બહાર પડ્યા પછી એ બધાં ટોળાં-ઓએ તેની શ્રદ્ધતા સ્વીકારી. વેરાગીઓ સારંગી સાથે સ્વપ્રવિલાસનાં સંગીતો ગાવા લાગ્યા. બાળકો શેરીએ શેરીએ સ્વપ્રવિલાસની કવિતા ગાતાં નાચવા લાગ્યાં. સ્વપ્રવિલાસ રચાયતે આજે ૭૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે છતાં પૂર્વ અંગાળામાં હજી ગામડેગામડે એ સંગીતો ગાઈ પ્રેમીજનો અશ્રુપાત કરે છે. પહેલવહેલું એ નાટક અબ્દુલ્લાપુરમાં બજવાયું. ત્યાર પછી કવિએ 'રાઈઉન્માદિની', 'વિચિત્ર

વિલાસ,' ભરતમિલન', 'નંદહરણ,' 'સુખલસંવાદ' વગેરે નાટ્યાભિ-
નય રચી ખ્યાતિ મેળવી. 'વિચિત્રવિલાસ' ની ભૂમિકામાં કવિ 'રાઈ
ઉન્માદિની' અને 'સ્વપ્નવિલાસનો' ઉલ્લેખ કરી કહે છે કે 'અમને
લાગે છે કે એ બંને નાટ્યાભિનયો લોકોને ગમ્યા છે. નહિ તો લગ-
ભગ વીશ હજાર પ્રતો થોડા દિવસમાં ખપી જવાતો શું સંભવ હતો ?'
ડૉક્ટર નિશિકાંત આ ત્રણ નાટકો-સ્વપ્નવિલાસ, રાઈઉન્માદિની
અને વિચિત્રવિલાસ-જર્મની, રશિયા વગેરે દેશોમાં સાથે લઈ ગયા
હતા અને લંડનમાં આ ત્રણે પુસ્તકો પરથી 'બંગાળનાં લોકપ્રિય
નાટકો' નામનું સુંદર પુસ્તક તેમણે છપાવ્યું હતું.

કૃષ્ણકમલે અસાધારણ ખ્યાતિ સાથે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા ઠાકામાં
ગુજરી હતી. પ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર સિમ્સન તેને મળવા જતો અને 'પંડિત
ગોંસાઈ' કહી બોલાવતો. ઠાકામાં 'બડ ગોંસાઈ' ના નામથી કૃષ્ણકમલ
પ્રસિદ્ધ હતા. અશ્રુથી ગદગદ કંઠે ગોંસાઈ ભાગવત વાંચતા ત્યારે તેના
કરુણ વિવેચનથી પથર જેવાં હૈયાં પણ પીગળી જતાં.

કવિની વૃદ્ધ ઉંમરમાં તેનો મોટો પુત્ર સત્યજોષાળ મરણ પામ્યો.
આ શોક અને નાના પ્રકારના વ્યાધિથી તેનું શરીર લથડ્યું. ઇ. સ.
૧૮૮૮ માં તેઓ મરણ પામ્યા.

કૃષ્ણકમલ ગેસ્વામીનું 'રાઈ ઉન્માદિની' એ ખાસ વખાણવા
જોગ્ય કાવ્ય છે. આ પુસ્તકના દરેક પાનામાં ચૈતન્ય દેવની છબી નજરે
પડે છે. જેઓએ શ્રીચૈતન્યચરિતામૃત વાંચ્યું ન હોય તે આ કાવ્યનો
પુરો સ્વાદ ચાખી શકે તેમ નથી. કવિ શરૂઆતમાં કહે છે કે 'સ્વા-
દિતે નિજ માધુરી x x x x નામ ધરિ ગૌર હરિ વિરહેતે હરિ,
કાંદિ બલે હરિ હરિ' પોતાના માધુર્યનો સ્વાદ લેવા માટે ગૌરાંગ
વિરહથી વ્યાકુળ બની હરિ હરિ બોલે છે. આ વચન ચૈતન્યચરિતા-
મૃતના 'આપન માધુર્ય હરે આપનાર મન, આપનાઆપનિ ચાહે
કરિતે આલિંગન' પોતાનું માધુર્ય પોતાનું જ મન હરણ કરે છે અને

પોતે પોતાનું જ આલિંગન કરવા ચાહે છે એ વચનને મળતું આવે છે. આપણે નરગીઝના પુષ્પની માફક આત્મ રૂપથી મુગ્ધ થઈ પ્રાણ આપીએ છીએ. બહારની વસ્તુ ખાતર એવું આત્મસમર્પણ કદી થાય ખરું! બહારની વસ્તુને ઉપલક્ષ કરી પોતાના આદર્શ રૂપની સત્તા જ આપણે અનુભવીએ છીએ. આ રૂપનો આદર્શ વ્યક્તિગત છે. રૂપ વસ્તુગત હોય તો સુંદર ફૂલ કે સ્નિગ્ધ પલ્લવ જોઈ માનવની પેઠે ખીન્ન પ્રાણીઓ પણ મુગ્ધ થાત. રૂપ જાતિગત હોત તો ચીન દેશના નાના પગ જોઈ આપણે સુખી થાત. રૂપ સમાજગત હોત તો એ પાડોશીઓની રૂચિ જુદી જુદી ન હોત. આપણે પ્રત્યેક ‘નિજ માધુરી’ જોઈ માંડા બની ગયા છીએ; માટે પ્રેમને એક જાતનું આત્મરમણ કહી શકાય. આપણી વાસનાનું પ્રતિબિંબ જ રૂપ ધારણ કરી આપણું અનુસરણ કહે છે. ગૌરાંગના અવતારદ્વારા આ પ્રેમલીલા અતિ પરિસ્ફુટ થઈ છે. કૃષ્ણકમલ આગળ આ પ્રેમલીલાનું જીવંત જાગતું ચિત્ર હયાત હોવાથી જ તે રાધિકિન્નાદિની જેવું ઉત્તમ રૂપકચિત્ર આંખી શક્યો છે. કૃષ્ણકમલે આ પ્રેમસ્નિગ્ધ ગોરાના રૂપની સરખામણીમાં ખીન્ન બધાં રૂપોને તુચ્છ માન્યાં છે. પ્રેમી પોતે જ પૂર્ણ છે તો પછી વિરહ શા માટે! ગોસ્વામી કહે છે કે ‘ગોપીઓ જ્યારે પોતાની સ્ફુર્તિમય મૂર્તિ નિહાળતી, ત્યારે ધારતી કે અમે વૃંદાવનમાં આવ્યાં છીએ, અને જ્યારે એ સ્ફુર્તિ જતી રહેતી ત્યારે માનતી કે કૃષ્ણ તો મધુપુરી ગયા છે.’ આ મિલનવિરોધી માર્ગમાં યમુના અંતરાય રૂપ થતી. જે અદૈતભાવને દૈતભાવમાં બદલી વિરહની સૃષ્ટિ કરે છે તે આત્મવિસ્મૃતિ માત્ર છે. ચૈતન્યચરિતામૃતમાં આદિખંડના ચોથા પ્રકરણમાં આ વિષે ચર્ચા કરેલી છે.

કૃષ્ણકમલની રાધિકા ચૈતન્ય દેવની છાયા છે. તેના પ્રેમનો આવેશ નિર્મલ, નિષ્કામ, અને આત્મવિસ્મૃતિથી ભરપૂર છે. રાધિકા એ પ્રેમના આવેશમાં જડજગતના ચરેચરમાં કૃષ્ણની સત્તા અનુભવે છે. તેનો પ્રેમવિલાપ, પ્રલાપના જેવો અસંબદ્ધ, મધુર અને આત્મવિહ્વ-

ળતાની કરુણતાવાળો છે. તેનો પ્રેમાળ કંઠધ્વનિ અને તેનાં પ્રેમાશ્રુ-થી ઉભરાતાં નયનો સાથે સરખાવવા માટે કમ્પ્યુ કે કમલની જરૂર પડતી નથી. ચંદ્રાવલી મૂર્છાવશ રાધાનું ૩૫ જોઈ વિચાર કરે છે, એ વિચારસરણીમાં પણ તે જ્યારે જ્યારે રાધિકાને કૃષ્ણના કૃપાપાત્ર તરીકે નિહાળે છે ત્યારે ત્યારે તેના અપાર સૌંદર્યની ખ્યાતિ કયે છે. એ સૌંદર્ય માનસનેત્રે નિહાળી તે મુગ્ધ થઈ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ રાધિકાને યત્નપૂર્વક રાખતા, એ વિચારથી જ ચંદ્રાવલીની રાધિકા પ્રત્યે આટલી કૃપા છે. શ્રીકૃષ્ણ તેને પગે અળતો લગાડતા તે માટે જ એ ચરણકમલ ચંદ્રાવલીની નજરે આટલાં બધાં સુંદર છે અને જ્યારે કૃષ્ણદર્શન માટે રાધિકા કંટકવન ભણી દોડે છે ત્યારે એ અનુરાગિણીના પગમાં દાબના કાંટા ભોંકાશે એ ખીકથી ચંદ્રાવલી પોતાની છાતી પાથરી દેવા ચાહે છે, એ પણ રાધિકાના કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે જ. અહીં રાધિકાનો પ્રેમ એ જ તેનું સૌંદર્ય છે એમ માનવામાં આવ્યું છે.

‘દિવ્યોન્માદ’ ના જે ભાગમાં રાધિકા કુંજકાનનનાં કુંદ, જુધ, લતાદિની પાસે પોતાનું દુઃખ કયે છે એ સ્થળ બહુ કવિત્વમય છે. ‘આ કદંબની નીચે, ગોપનાં ટોળાં સાથે, ચંદ્રમાનું બજાર ભરાતું, એવું અત્યારે મને ધીમે ધીમે યાદ આવતું જાય છે.’ ઇત્યાદિ. યાદ લાવી એ પાગલિની મિલનનું સુખ ગાય છે. જુદી જુદી જાતની અતીત સુખની વાત યાદ લાવે છે. એક દિવસ કૃષ્ણ ચંપાના ફૂલને જોઈ રાધિકાને યાદ લાવી બેભાન બની ગયા હતા. બપોરે રાધિકા કૃષ્ણ પાસે આવ્યાં. એ બેભાન મૂર્તિનો સ્પર્શ કરતાં જ મૂર્છા ઉતરી ગઈ. ત્યાર પછી કેટલી બધી મહેનતને અંતે શ્રીકૃષ્ણની પ્રીતિ થઈ તે વર્ણવતાં રાધિકા કહે છે, કે

“પ્રેમ કરે રાખાલેર સને, ફિરતે હમે વને વને

ભુજંગ કંટક માઝે સખિ,

આમાય જેતે જે હમે ગો રાઈ બલે વાજિલે વાંશી.

અંગને ઢાલિયા જલ, કરિયે અતિપિછલ, ચલાચલ તાહાતે કરિતેમ,
 સખિ આમાર ચલેતે હમે ગો બંધુર લાગિ પિછલ પયે.
 હઈલે આંધાર રાતિ, પથ માઝે કાંટા પાતિ,
 ગતાગતિ કરિયે શિખિતેમ,
 સદા આમાય ફિરતે હમે ગો, કંટકકાનન માઝે ” ૧

આ કંઈ નિષ્કામ દેવારાધના નહોતી ! શ્રીકૃષ્ણ પણુ તેનો કેટલો બધો સત્કાર કરતા ! અત્યારે શું આ ઉપેક્ષા સહન થાય ? ‘વાળ હોળતા. પછી વેણી બાંધતા. તેમાં માલતીનાં ફૂલો ગુંથતા. આ રીતે કેટલીય સામગ્રીથી સજ્જી મારા મુખ સામે ટગરટગર જોઈ રહેતા. એ વખતે પ્રિયતમનું ચંદ્રવદન બંને આંખમાંથી ટપકતાં અશ્રુ-જળમાં ડુબી જતું.’ આ વિલાપાત્મક ગીતના પ્રત્યેક શબ્દમાં ભવિષ્યના બેભાનપણાની મૂર્છના તરવરી રહે છે. આવી સ્થિતિમાં એકા-એક પક્ષીનો અવાજ થવાથી અથવા આકાશમાં એકાદ કાળું વાદળું ચઢવાથી રાધિકાનું મન ચક્રોળે ચઢે છે. ઉદ્ભ્રાંત ચક્ષુ આગળ વાદળું કૃષ્ણત્વ ધારણ કરે છે અને પક્ષીનો અવાજ રાધા નામની ધૂત મચાવતી બંસરીનો સૂર બની જાય છે. રાધિકા વાદળાને કૃષ્ણ ધારી હાથ જોડી કહે છે કે ‘અરે, એકાદ ક્ષણ તો થોભો. આવી રીતે ચાલ્યું જવું તમને શોભે નહિ. જે જેનું સ્મરણ કરે છે તે તેનો વધ કરે એ શું ઉચિત છે ?’ ઉન્માદિની રૂદન કરતી કરતી હજી કહે છે કે ‘જીની

૧ હે સખિ, ભરવાડની સાથે પ્રેમ બાંધવાથી, એની મધુરી બંસી વાગતાં જ મારે વનેવન ભટકવું પડશે, વનમાં મોટા મોટા સાપ, કાંટા વગેરેમાંથી પસાર થવું પડશે એ હું જાણતી હતી. મારે અતિશય કાંદવવાળા રસ્તા પર થઈ પસાર થવું પડશે એવી અગમચેતીથી હું આંગણમાં પાણી રેડી જમીન કદાંમમય બનાવી મૂકતી અને પછી તેના પર દોડવાની ટેવ પાડતી. મારે સદા કંટકવનમાં ભટકવું પડશે એવા આશયથી હું રસ્તામાં કાંટા વેરી તે પર થઈ અંધારી રાતે ચાલતાં શીખતી હતી.

પ્રિયતમા નજરે પડતાં જ જે વિધાતાની નિંદા કરે, તેને વળી આટલા વખત પછી પણ દર્શન દેવાં છાજે ખરાં કે ! ગમે તેમ હો, તમારા દર્શનથી માંડે દુઃખ દૂર થયું છે. હવે ગર્ભ ગુજરી વાત ઉખેળવાની કંઈ જરૂર નથી !' ગર્ભ ગુજરી વાત કહેતાં વળી કૃષ્ણની નિષ્કુરતા કહેવી પડે તેથી જ રાધિકા એ વાત કહેવાનું પ્રયોજન નથી એમ કહે છે. ત્યારપછી એ ઉન્માદિની કહે છે કે ' પ્રિયતમ, મહારા જેવી સ્ત્રીઓ તો તમારે અનેક છે પણ મારે તો તમારા જેવો પ્રિયતમ એક જ છે. સૂર્યને અનેક કમલિની હોય છે, પણ એ બિચારી કમલિની માટે એકથી વધારે સૂર્ય ક્યાં ટાંગી મૂક્યા હતા ! એા પ્રિયતમ ! મારા હૃદયકમળ ઉપર તમારું શ્રીચરણ રાખી એકાદ ક્ષણ, રે અરધી ક્ષણ તો બેસો !' રાધિકાની આ ભ્રમ-મય કૃષ્ણપ્રીતમાં મગ્ન વિહ્વળતાનું ચિત્ર વાંચક પોતે વાંચી લે એ જ ઠીક છે. આવી સ્થિતિમાં ભ્રમમાં પણ સુખ છે. એ સુખ સ્વપ્નના સુખ જેવું છે. જગૃત થતાં જ એ લુપ્ત થાય છે. રાધિકા આ પ્રમાણે રૂદન કરી કરી વાદળું જતું રહેતાં મૂર્છિત થઈ પડે છે. સન્નિષ્ઠા એ મૂર્તિમતી પવિત્રતાને જોઈ વિમૂઢ બની ઉભી રહે છે. આ છબી એટલી બધી સુંદર અને સ્વર્ગીય લાગે છે કે જગતની વાતો કરી આ અવસ્થામાંના નિર્ભળ વિસ્મૃતિ સુખમાંથી જગાડવાની તેમને મરણ થતી નથી. આ વિરહાવસ્થાનું વર્ણન ચૈતન્ય-ચારિતામૃતના કેટલાક ભાગો સાથે દૃખદ્ મળતું આવે છે. મૂર્છા ઉતરતાં રાધા ક્ષીણ કંઠે કહે છે કે ' ક્યાં...ક્યાં... ક્યાં...ગો...વિં...દ વિશાખા !' ચંદ્રાવલી મથુરાથી શ્રીકૃષ્ણને બાંધી આણવાનું વચન આપે છે. એ વચનમાં વિશ્વાસ રાખી રાધિકા કહે છે કે ' અરે, તેના કમળ સરખા હાથને ન બાંધતી. તેનો તિરસ્કાર ન કરતી. તેને ખોટું લાગશે. તેને નહારા કહીશ એટલે તેનું ચંદ્રવદન કરમાઈ જશે એ વાત યાદ આવતાં જ મારી છાતી ફાટી જાય છે !' કૃષ્ણકમલે આવી નિર્ભળ ત્યાગી કંથની પોતાના એ અમર કાવ્યમાં ગાઈ છે. ધ્યાનપૂર્વક વાંચતાં કૃષ્ણકમલની પદાવલી વાંચકોને

કોઈ નવીન પ્રકારની કલા બતાવે છે. આ પદાવલીમાંની રાધિકા ચૈતન્યચરિતામૃતમાં વર્ણવેલી ચૈતન્યલીલાનું દોહન માત્ર છે. રાધાકિન્નર-દિનીમાં ગૌરાંગનું જ મધુર આખ્યાન વૃંદાવનનિવાસિની ને નામે વર્ણવેલું છે.

આ સ્થળે એક બીજાં પુસ્તકનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. નીલકમલ દાસ નામના એક કવિએ ‘બૌદ્ધરંજિકા’ નામથી યુદ્ધનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. બરમીઝ ભાષામાં લખાએલા એક પુસ્તકનો એ અનુવાદ છે. તેમાં યુદ્ધના જન્મથી માંડીને તેના નિર્વાણતત્ત્વ-પ્રચાર સુધીની બધી કથા વર્ણવેલી છે. ચટ્ટોપાધ્યાયના હુંગરાળ પ્રદેશના રાજા ધર્મબક્ષની પરરાણી કાલિન્દીની આજ્ઞાથી આ પુસ્તક રચાયું છે. પુસ્તક સોએક વર્ષ જેટલું પ્રાચીન લાગે છે. બંગાળી સાહિત્યમાં આ ગ્રંથ સિવાય યુદ્ધનું બીજું એકેય ચરિત્ર નજરે પડતું નથી.

ચૈત્ર માસમાં બંગાળી હિંદુ સ્ત્રીઓ નીલા અથવા લીલાવતી નામની કોઈ એક સ્ત્રીને ઉદ્દેશી ઉપવાસ કરે છે. બંગાળી પંચાંગોમાં એ ઉપવાસનો દિવસ નક્કી કરેલો હોય છે. ‘નીલાના બારમાસ’ નામની એક નાની ચોપડી મળી આવી છે. તે પરથી જણાય છે કે નીલા નામની કોઈ બાઈનો પતિ ગૃહધર્મ છોડી સંન્યાસી થઈ ગયો. તે વખતે નીલા બિચારી બાર વર્ષની હતી. આટલી નાની ઉંમરમાં સ્વામીની ખોળ માટે તે વનમાં નીકળી પડી, અને લાંબી મુદત પછી પતિને મેળવી, તેને પગે પડી ઘેર આવવા કાલાવાલા કરવા લાગી. આ વિગત એ ચોપડીમાં ગ્રામ્યભાષામાં વર્ણવેલી છે. પોતાના પતિના કાદવવાળા પગને પોતાના વાળ વડે સાફ કરતી આ બાઈ ચૈત્ર માસમાં ઉજવાતા એ ઉત્સવની અધિષ્ઠાત્રી હોય એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

પરિશિષ્ટ: કવિવાળાઓમાં ધર્મચંદ્ર ગુપ્તો (૧૮૧૧-૧૮૫૮) ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. કારણ કે તેના લખાણ પર અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રભાવ પડ્યો છે. તેણે ‘સખીસંવાદ’ નાં પુષ્કળ ગીતો

લખેલાં છે, છતાં તેની ખ્યાતિ તો વ્યંગકવિતા બનાવવામાં વધારે ગણાઈ છે. તેના વ્યંગનો વિષય દુનિયાના બધા પદાર્થો બનતા હતા. આ કવિનું મહાન ચિરસ્થાયી કાર્ય તો તેણે કરેલું પ્રાચીન કવિઓનાં ચરિત્રોનો સંગ્રહ છે.

આ યુગના બંગસાહિત્યમાં જુદા જુદા અસંખ્ય સંસ્કૃત છંદો વપરાયા છે. કૃતિવાસ વગેરે કવિઓના વખતથી જ સંસ્કૃત છંદો લાખામાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થતો જણાય છે. આ યુગમાં એ પ્રયત્નની પૂર્ણાહુતિ થઈ હોય એમ લાગે છે. એ છંદોમાંના કેટલાક છંદો બંગાળીમાં સંસ્કૃતના જેવા જ ઉતર્યા છે. પરંતુ પ્રાચીન નિયમ સર્વત્ર નવા જમાનાને અનુકૂળ નીવડતો નથી. સંસ્કૃતની માફક જ બંગાળી અક્ષરોને ગુરુલઘુના ઉચ્ચારણમાં બાંધી રાખવાથી બંગાળી શબ્દો સર્વત્ર સુંદર લાગતા નથી. ભારતચંદ્રના લખાણમાં છંદોભંગના દાખલા બહુ થોડા છે, પરંતુ બીજા કવિઓના લખાણમાં તો છંદોભંગનો પાર નથી. સંસ્કૃતનું આ અનુકરણ હજુ પણ ચાલુ જ છે. માઈકેલના સમકાલીન કવિ બલદેવકૃત ભત્રહરિ કાવ્યમાં આ પ્રયત્નનો પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ નજરે પડે છે. તેમાં માલિની, વંશસ્થ વગેરે છંદો સફળતાપૂર્વક ઉતારવામાં આવ્યા છે. પરંતુ કોઈ કોઈ જગાએ છંદોભંગ થઈ ગયો છે ખરો. અત્યારે નવા કવિઓએ આ માર્ગ તજી દીધો છે અને નવા છંદમાં કવિતાઓ કરવા માંડી છે. પણ એ વાતને આ યુગ સાથે સંબંધ નથી.

પદ્ય વિષે એક બાબત જાણવા જેવી છે. કેવળ છેલ્લા અક્ષર સાથે મેળ મળતાં પદ્ય કાનને પ્રિય લાગતું નથી પણ અંત્યની સાથે ઉપાંત્ય સ્વરનો પણ પ્રાસ મળે તો જ બંને ચરણો કર્ણપ્રિય થઈ પડે છે. ભારતચંદ્ર સિવાય જુના કોઈ પણ કવિએ આ બાબતમાં ધ્યાન આપ્યું નથી. કવિકંકણ, કાશીદાસ જેવા મહાન કવિઓએ પણ આ વાતની ઉપેક્ષા કરી છે. ભારતચંદ્રે આ બાબતમાં ખૂબ ધ્યાન આપ્યું છે. છતાં

તેની સત્યપીરની કથામાં આ જાતના પ્રાસ માલમ પડતા નથી. તે પછી એ પુસ્તક રચતી વેળા તેની ઉંમર ૧૫ વર્ષની હોવાથી એ વાત જવા દઈએ તો બાકીનાં પુસ્તકોમાં તેણે આ નિયમ બરાબર પાળ્યો છે. ભારતચંદ્રની કવિતાઓ આ પ્રસંશનીય ગુણ પ્રાચીન અંગસાહિત્યનો એક અસાધારણ ગુણ છે. એ સિવાય ભારતચંદ્ર કેટલાક લજ્જતા શબ્દોનો પ્રાસ મેળવવામાં એટલો સાવધાન રહેતો કે તેની કવિતામાં અતિ મીઠાશ આવી છે. ભારતચંદ્ર પર આ હિંદીની અસર હોય એમ માનીએ તો કંઈ ખોટું નથી.

અંગાળી ગદ્યસાહિત્ય, પદ્યસાહિત્યને મુકાબલે નજીવું છે. છતાં તેના જુના નમુના મળી આવ્યા છે ખરા. બૌદ્ધ અમલમાં લખા-એલા શૂન્યપુરાણમાં ગદ્ય લખાણ મળી આવે છે પણ તે કેટલેક ઠેકાણે ખિલકુલ સમજાતું નથી. ચંડીદાસકૃત 'ચૈત્યની પ્રાપ્તિ' નામનું નાનું પુસ્તક પણ ગદ્યમાં લખાયું છે. તેમાં તાંત્રિક ઉપાસનાનાં કેટલાંક સાંકેતિક ચિહ્નો વિવરણ કર્યું છે. ચૈતન્ય દેવના પ્રિય સાથી રૂપગોસ્વામીકૃત 'કારિકા' નામના પુસ્તક પરથી જણાય છે કે આજથી ૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનું અંગાળી ગદ્ય સરલ અને પ્રૌઢ વિચારો પ્રગટ કરવાને પુરેપુરું સમર્થ હતું. કૃષ્ણદાસ કવિરાજકૃત 'રાગમયી કણ્ઠા' નામનું પુસ્તક પદ્યમાં લખાયું છતાં તેમાં સૂત્ર સમજવવામાં ગદ્ય લખાણનો ઉપયોગ કર્યો છે. 'દેહકડયા' નામનું પુસ્તક હમણાં જ અંગસાહિત્ય પરિષદે છપાવ્યું છે. તેની ગદ્ય રચના અતિ સક્ષિપ્તમાં છતાં સંપૂર્ણ ભાવવ્યંજક છે. ઇ. સ. ૧૭૭૫માં લખાએલું 'લાપા પરિચ્છેદ' નામનું ગદ્ય લખાણ અને દોઢ સો વર્ષ પહેલાં લખાએલા 'વૃંદાવનલીલા' પુસ્તકની ભાષા તપાસતાં માલમ પડે છે કે એ લખાણ સરળ અને આડંબર વિનાનું છે. આ સિવાય કૃષ્ણદાસકૃત 'આશ્રયનિર્ણય' વગેરે ઘણાં પુસ્તકો ગદ્યમાં લખાએલાં છે. આ સ્થળે કહી રાખવું જોઈએ કે ગદ્ય લખાણનાં પુસ્તકોમાંનાં ઘણાંખરાં 'સહજિયા' નામનો ધર્મ પાળનારા લોકોનાં લખેલાં છે.

આ સિવાય 'સ્મૃતિકલ્પદ્રુમ' નામનું સ્મૃતિગ્રંથોનું વિવરણ કરનારું ગદ્ય પુસ્તક પણ મળી આવ્યું છે. એ ઉપરાંત 'વ્યવસ્થાતંત્ર' નામનું ગદ્ય પુસ્તક પણ એ જ જાતનું છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન યુગમાં અધરાં સૂત્રોની વ્યાખ્યા સમજાવવા માટે વખતોવખત ગદ્ય ગ્રંથો લખવામાં આવતા. પરંતુ ગદ્યનો સતત પ્રવાહ વહેતો ન હતો તેમ તે જાતનાં લખાણોનો અભ્યાસ પણ થતો નહોતો.

'દેવકામર તંત્ર' માં જાતના મંત્રોના જેવા કેટલાક અંગાળી ગદ્યના નમુના મળી આવે છે. એ તંત્ર ઘણું જીનું જણાય છે. તેની ભાષા સમજાતી નથી.

સામાન્ય પત્રવ્યવહારનું ગદ્ય લખાણ પણ બહુ સરળ હતું. કૃષ્ણ ચંદ્ર મહારાજનો પત્રવ્યવહાર તપાસતાં આ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે. ઇ. સ. ૧૭૫૬માં મહારાજ નંદકુમારે લખેલો પોતાના નાના ભાઈ પરનો એક પત્ર મળી આવ્યો છે. તેની ભાષા બહુ સહેલી છે. કેવળ ઉર્દુ શબ્દોનું મિશ્રણ તેમાં સહેજ વધારે જણાય છે. શ્રીયુત રામેન્દ્રસુંદર ત્રિવેદીએ સાહિત્યપરિષદ્યત્રિકામાં ઇ. સ. ૧૮૧૮માં લખાએલા વૈષ્ણવોના એક દસ્તાવેજની નકલ છપાવી હતી. તે નકલની ભાષા એ જમાનાના ગદ્ય લખાણનો ઉત્તમ દાખલો પુરો પાડે છે.

રાજદરબારમાં ઉર્દુ અને સંસ્કૃત ભાષાએ મળી એક જાતનું મિશ્ર અંગાળી ગદ્ય નીપજાવ્યું હતું. અત્યારે પણ દસ્તાવેજની પ્રચલિત ભાષામાં એ મિશ્ર ગદ્યનો નમુનો મળી આવે છે. પાંડ્યપુસ્તકો અને નવલકથાઓની ભાષા સુધારવા માટે અંગાળીઓએ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો પણ આ દસ્તાવેજી ભાષા સુધારવા પ્રત્યે કોઈનું ધ્યાન ગયું નથી. આ દરબારી ઉર્દુમિશ્ર ભાષાને કંઈક સહેલી બનાવી ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં એચ. પી. ફ્રાસ્ટર સાહેબે કેટલાક કાયદાનો અંગા-

બીમાં તરજુમો કર્યો હતો. આ તરજુમાની ભાષા મુકાબલે સહેલી જતાં અંગ્રેજી રૂઢી મુજબ લખાએલી હોવાથી અધરી લાગે છે.

જે ભાષામાં ટેકચાંદ ઠાકુરે ‘આલાલેર ઘરેર દુલાલ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે ભાષાનો નમુનો ‘કામિનીકુમાર’ ના રચનાર કાલીકૃષ્ણ દાસના ‘ગદ્યછંદ’ નામના ગદ્ય લખાણમાં નજરે પડે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં રાજવલ્લોચનકૃત ‘મહારાજ કૃષ્ણચંદ્ર-ચરિત’ નામનું પુસ્તક લંડનમાં છપાયું હતું. એ પુસ્તક પ્રાચીન કાળની શુદ્ધ બંગાળી ભાષામાં લખાયું છે. તેની ભાષા ઉપર અંગ્રેજી ગદ્યનો કંઈ પણ પ્રભાવ પડ્યો હોય એમ જણાતું નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં ગદ્ય લખાણ બહુ પ્રચલિત ન હતું છતાં એવાં લખાણનો સારો વિકાસ થયો હતો. આ પુસ્તક કેવળ ગદ્ય સાહિત્યના હિસાબે જ નહિ પણ તે જમાનાના ઇતિહાસ તરીકે પણ ઉત્તમ છે.

આ સિવાય ‘તોતા ઇતિહાસ,’ ‘અત્રિસ સિંહાસન,’ ‘પુરુષ-પરીક્ષા’ વગેરે કેટલાંક ગદ્ય પુસ્તકો ઓગણીસમી સદીના પહેલા ભાગમાં લખાયાં છે. તેની ભાષા પણ કૃષ્ણચંદ્રચરિત જેવી જ છે. ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં અંગ્રેજોને બંગાળી ભાષા શીખવવા માટે કલકત્તામાં ફ્રાઈ વિલિયમ કોલેજ સ્થાપાઈ. કેટલાક સંસ્કૃત જાણનારા પંડિતો તેમાં શિક્ષક તરીકે નીમાયા. સરકાર તરફથી કેટલાંક પાઠ્ય પુસ્તકો રચનાનો હુકમ થયો. તેઓએ ધાર્યું કે આપણે આપણાં પાંડિત્ય વડે બંગાળી ભાષાને સજીવવી. આથી સામાન્ય પ્રજાથી કદી ન સમજાય તેવા લાંબા લાંબા સમાસોવાળું બંગાળી ગદ્ય તેઓએ ઉપજવી કાઢ્યું. આ ભાષાની કૃત્રિમતા ‘પ્રત્યોધયદ્રિકા’ વગેરે પુસ્તકો વાંચવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

અનુપ્રાસની છૂટથી વપરાશ થતી હોવાથી પ્રાચીન ગદ્ય લખાણ કેકાણે કેકાણે નગારાના અવાજની પેઠે કાનના પડદા ધ્રુજવે છે અને

સમસ્યાની જેમ સમજવું ભારે થઈ પડે છે. કુતૂહલ તરીકે એક દષ્ટાંત આપીએ છીએ. ‘રે પાખંડ પંડ એઈ પ્રકાંડ બ્રહ્માંડ કાંડ દેખિયા એા કાંડજ્ઞાન શૂન્ય હઈયા બકાંડ પ્રત્યાશાર ન્યાય લાંડભાંડ હઈયા ભાંડ સંન્યાસીર ન્યાય ભક્તિભાંડ ભાંજન કરિતે છ એવં ગવાપડેર ન્યાય ગંડે જ નિમિયા ગંડકીસ્થ ગંડશિલાર ગંડ ના યુજિયા ગંડગોલ કરિતે છો!’^૧ આણું અનુપ્રાસમય લખાણ ભાષાનો અલંકાર તે કઈ રીતે અને ! આની સાથે પ્રબોધચંદ્રિકાનું ઉત્કૃષ્ટ ગદ્ય સરખાવી શકાય તેવું છે.

પ્રાચીન ગદ્ય લખતી વેળા ધણી વાર શરુઆતમાં ‘ગદ્યછંદ’ એમ લખી સૂચન કરવામાં આવતું. વળી પદ્ય રચનામાં જેમ છેલ્લી લીટીમાં કવિના નામનો ઉલ્લેખ થાય છે તેમ આ ગદ્ય લખાણમાં તેવો રિવાજ હતો. વળી પ્રત્યેક પરિચ્છેદ પુરો થતાં શ્લોક પુરો થતાં જેમ એ લીટી દોરવામાં આવે છે તેમ એ લીટીઓ દોરી પૂર્ણવિરામ દર્શાવાતું. પરિચ્છેદની વચમાં વિરામની જરૂર પડતી તો અર્ધા શ્લોક પછી જેમ એક લીટી દોરવામાં આવે છે તેમ તે એક લીટી દોરી દર્શાવાતું. હાલનાં ચિહ્નોનો ઉપયોગ તો અંગ્રેજી કેળવણીના ફેલાવા સાથે જ શરૂ થયો હતો.

પ્રાચીન ગદ્ય લખાણમાં વપરાતા શબ્દોમાંના ફેટલાક અત્યારે અપ્રચલિત અથવા બિનાર્થવાચક થઈ પડ્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પ્રાચીન સમયમાં પત્રવ્યવહારની ભાષા સાદી હતી. ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજના સંસ્કૃત જાણનારા પંડિતોએ જે પત્ર લખવાની પદ્ધતિ ધરી કાઢી હતી તે જનસમૂહમાં પ્રચલિત થઈ હોય એમ જણાતું નથી. એ પ્રણાલીમાં જે જડખાંતોડ સંસ્કૃત શબ્દો આવે છે તેવા શબ્દો

૧. રે પાખંડી સાંઠ, આ પ્રચંડ બ્રહ્માંડનું કાય જેવા છતાં જ્ઞાનશૂન્ય થઈ નકામી આશા રાખનારની પેઠે પાયમાલ થઈ ઢાંગી સંન્યાસીની પેઠે ભક્તિરૂપી પાત્રને ભાંગે છે અને મૂર્ખની પેઠે ખાબોચીઆમાં જન્મી ગંડકી નદીના શાલિગ્રામની ખેસણી ક્યાં છે તે સમજ્યા વગર નકામી ગરબડ મચાવે છે !

સામાન્ય પત્રવ્યવહારમાં બિલકુલ આવતા નથી. એ પત્રવ્યવહારની ભાષા હાલની ભાષા સાથે બહુ જ મળતી આવે છે. બાપુ દીનેશચંદ્રે પોતાના પુસ્તકમાં લગભગ સો વર્ષ પહેલાંના એ પત્રો છાપ્યા છે. તેની ભાષા અને હાલની અંગાળી ભાષા વચ્ચે નહિ જેવો જ તફાવત છે.

લગભગ સો વર્ષ પહેલાં અંગસાહિત્યમાં જે શબ્દો ખૂબ વપરાતા હતા, તેમાંના કોઈ કોઈ હવે ધીમે ધીમે અપ્રચલિત થતા જાય છે. એમાંના કેટલાક શબ્દો એવા હતા કે તે ચંડીદાસથી માંડીને રામપ્રસાદ સુધીના બધા કવિઓએ ખૂબ વાપર્યા છતાં આધુનિક ગદ્ય સાહિત્યમાં તો લગભગ નિર્મૂળ થવા આવ્યા છે અને પદ્ય સાહિત્યમાંથી પણ એનો પ્રભાવ અસ્ત પામતો જાય છે.

સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે તેનું અંગાળી રૂપ થતાં ફેરવાઈ ગયા છે. સંસ્કૃતમાં ‘પ્રીતિ’ શબ્દથી જે કંઈ સમજાય છે તે અંગાળી ‘પીરિત’ શબ્દથી સમજાતું નથી. સંસ્કૃત ‘રાગ’ શબ્દ અંગાળીમાં સંપૂર્ણ જુદા જ અર્થમાં સ્વીકારાયો છે. પરંતુ ચૈતન્યના સમય સુધી રાગ શબ્દનો અર્થ ક્રોધ થતો નહોતો. અત્યારે ‘રાગ’ અને ‘અનુરાગ’ એ બંને શબ્દો અંગાળીમાં જુદો જુદો અર્થ બતાવે છે. ‘લત્તા’ શબ્દ પરથી જે અંગાળી શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે તે કેવળ અર્થદુષ્ટ જ નહિ પણ અશ્લીલ બન્યો છે. ‘ભાંડારી’ ના નામથી ઓળખાતાં એક વખત રાજા દુર્યોધન પણ શરમાતો નહોતો તે શબ્દ અત્યારે આટલા બધા ગૌરવજનક અર્થમાં વપરાતો નથી. ‘દેવ’ શબ્દ ઉપરથી ઉત્પન્ન થએલા ‘દે’ અત્યારે ભાષામાં તદ્દન લાંછના ભોગવે છે. જરા આખરદાર હોય તો ‘દે’ પદ્ધતિવાળા ‘દાસ’ ની પદ્ધતિ મેળવી કૃતાર્થ થાય છે. આમ દેવ પદ્ધતિવાળાના વંશજો અત્યારે દાસથી પણ હલકા થઈ ગયા છે. મનુષ્યના ભાગ્યચક્રની માફક શબ્દોનું ભાગ્યચક્ર પણ સદા ફરતું હોય એમ લાગે છે. મહોત્સવનો અર્થ અંગાળીમાં અતિ સંકોચાયો છે. વૈષ્ણવોએ એ શબ્દનો અર્થ સંકોચવામાં ખાસ ભાગ ભજવ્યો છે.

મહોત્સવની માફક 'સંકીર્તન' શબ્દ પણ એ ધર્મવાળાઓએ સંકુચિત અર્થમાં વપરાતો કરી દીધો છે.

આ યુગમાં 'ખેઉડ' સંજ્ઞાથી ઓળખાતાં ગીતો બહુ વિખ્યાત થયાં હતાં. આ ગીતોમાં ગાળાગાળીની પરાકાષ્ઠા બતાવવામાં આવી છે. લગભગ દોઢ સો વર્ષ પહેલાં નદીઆ અને શાંતિપુર આ ગીતો માટે બહુ પ્રસિદ્ધ હતાં. વિદ્યા સુંદરને બદલાવનારો રોડી રાખવા માટે લાલચ આપે છે કે 'નદીઆ અને શાંતિપુરથી ખેઉડ ગાનારા સોફાને બેલાવીશ અને નવા નવા કાઠથી એ ગીતો સંભળાવીશ.' આ પરથી જણાય છે કે એ વખતે એ ગીતો બહુ પ્રખ્યાત થયાં હશે.

કૃષ્ણનગરની પૂતળીઓ અને શાંતિપુરનાં ધોતીઆં એ વખતે બહુ પ્રખ્યાત થયાં હતાં. નવદ્વીપના કારીગરો પથરની મૂર્તિઓ ઘડવામાં બહુ કુશળ હતા. કાશીમાં પણ એ કારીગરોએ પોતાની આબરૂ સારી જમાવી હતી. 'ભકિતરત્નાકર' માં નયનભાસ્કર નામના પ્રખ્યાત શિક્ષીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જ્યનારાયણની ચંદીમાં લખ્યું છે કે 'શ્રીહટ્ટની ઢાલ, લાહોરી તોપ, કાશ્મીરી કંકુ, મુલતાની હિંગ, ચીનનાં રમકડાં અને દક્ષિણની સોપારી' ખાસ વખણાતી. એ સિવાય કાશ્મીરની શાલ પણ આદરની વસ્તુ ગણાતી. દેશી વેપારીઓ વેપાર ખેડવામાં બહુ ચતુર હતા. વેપાર ખેડી પુષ્કળ ધન કમાતા. શ્રીપતિ, લક્ષ્મણ, ધનપતિ વગેરે નામો ધનની મર્યાદા બતાવનારાં છે. રાજપુત કે સોદાગરપુત્રને નાયક રૂપે કદવી લગભગ અઘાં કાઠ્યો લખાયાં હોવાથી એ બંનેની પદવી લગભગ સમાન ગણાતી હશે એમ માની શકાય. વેપારીઓ પ્રત્યેનું આવું સન્માન અભારે યુરોપની પ્રગતિ વિશિષ્ટ લક્ષણ થઈ પડ્યું છે.

એ યુગમાં સ્ત્રીકેળવણીનો દીપક ઝાંખો બળતો હતો એમ કહી શકાય. છતાં આનંદમયી દેવીની કવિતા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ બાઈ હાલની વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી મેળવેલી કોઈ પણ સ્ત્રી વિદ્વત્તામાં ઉતરતી નથી. યજ્ઞેશ્વરી નામની એક બીજી બાઈ વિશે પણ

અગાઉ જણાવ્યું છે. વિક્રમપુરમાં લાલા જયનારાયણની એન ગંગા-મણી દેવીએ પણ સો વર્ષ પહેલાં કેટલાંક ગીત બનાવ્યાં હતાં. એ ગીતો આયારે પણ તે વિભાગમાં લગ્ન પ્રસંગે ગવાય છે. એ જ અરસામાં ફરિદ્દપુરની સુંદરી દેવી નામની એક બ્રાહ્મણીએ ન્યાય-શાસ્ત્રમાં અસાધારણ વિદ્વત્તા મેળવી હતી.

ન્યારે સ્ત્રીઓમાં આટલી બધી કેળવણી પ્રસરી હતી ત્યારે પુરૂષોમાં તો સરસ્વતીના પુત્રો થોકબંધ હોય જ એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. એ સરસ્વતીના લાડકા પુત્રોએ બંગલાણને સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાનો પુટ આપી શણગારી. રામપ્રસાદમાં એ પુટ આપવાની શક્તિ થોડી હતી પણ ભારતચંદ્રે તો કમાલ કરી. ફારસી, અરબી, ને સંસ્કૃત આ ત્રણે ભાષાઓનો તેણે બંગલાણને સજ્જવામાં ઉપયોગ કર્યો છે. કોઈ કોઈ જગાએ તો તે પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવા માટે એ ત્રણે ભાષા સાથે બંગલાણ ભેળવી એવો અપૂર્વ ખીચડો બનાવે છે કે તેનો સ્વાદ કેવલ કાન સિવાય બીજી કોઈ પણ ઇન્દ્રિય લઈ શકે નહિ. જયનારાયણની ચંડીમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે આ યુગમાં રાજ-પુત્રો એક હાથમાં પોપટ અને બીજા હાથમાં કોઈ એક રસીલું કાવ્ય લઈ વિલાસની કલા શીખતા હતા અને પાંડિતો પરજીવન વિષે વિચાર કરવામાં મશગુલ રહેતા. એ સમયે ભારતવર્ષનું ભવિષ્ય ઘડાતું હતું અને પાંડિતોની શાસ્ત્રકથા અને રાજપુત્રોની રસકથા એકાદ પ્રબલ રાજનૈતિક વાવાઝોડામાં સપડાઈ કોણ જાણે કઈ દિશામાં ધસડાઈ જવાનાં હતાં તેનું એ લોકોને જરા પણ ભાન નહોતું.

પ્રાચીન પુસ્તકોના કેટલાક છપાએલા નમુના પણ મળી આવ્યા છે. લગભગ બસો વર્ષ પહેલાંની એક અંગાળી ચોપડી લાકડા પર કોતરેલા અક્ષરોની મદદથી છપાઈ છે. એ પરથી જણાય છે કે જન-સમાજમાં છાપેલાં પુસ્તકો પ્રચલિત થયાં તે પહેલાં કોઈ એક ખાસ માણસના પ્રયત્નથી મુદ્રણકાર્ય થતું હતું ખરું. પરંતુ આ બાબતમાં સા પહેલાં જબરો પ્રયાસ કરનારા તો સાહેબ લોકો જ હતા. બાઈ-

બલનો બંગાળી તરજુમો પહેલવહેલો ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં લિસ્બનમાં છપાયો હતો. એ છાપખાનું કંઈ આ એક જ બંગાળી પુસ્તક છાપી બંધ પડ્યું નહિ હોય. પરંતુ અત્યારે તો તે એક જ પુસ્તક મળી આવે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વિલ્કિન્સ નામના સાહેબે ઇ. સ. ૧૭૭૮ માં હુગલીમાં પ્રથમ બંગાળી છાપખાનું સ્થાપ્યું. આ છાપખાના માટે પંચાનન કર્મકારે બીબાં બનાવી આપ્યાં હતાં. છાપખાનામાં સર ઇલાઇજા ઇમ્મીના કાયદાનો બંગાળી તરજુમે અને હાલ્હેડ સાહેબનું બંગાળી વ્યાકરણ છપાયું હતું. પરંતુ આ છાપખાનું ઘોડા દિવસ ચાલી બંધ પડ્યું હતું. ત્યારબાદ શ્રીરામપુરના કેરી સાહેબે ફરીથી પંચાનન પાસે બીબાં પડાવી ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં બંગાળી બાઇબલનો તરજુમો છપાવેલો શરૂ કર્યો. આ છાપખાનામાં ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં રામવસુનું પ્રતાપાદિત્યચરિત અને હિંદુ આચાર-વ્યવહાર સંબંધમાં એ જ લેખકનું એક નિંદાપૂર્ણ પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. રામવસુએ પોતાના મિત્ર રાજ રામમોહનરાયને પ્રતાપાદિત્યચરિતની હસ્તલિખિત પ્રત બતાવી હતી અને રાજએ એ પુસ્તક સુધાર્યું પણ હતું. રામવસુ જુદી જુદી ભાષાઓનો પંડિત ગણાતો. કેરી સાહેબે એના વિષે લખ્યું છે કે ‘રામવસુ કરતાં વધારે વિદ્યાનુરાગી પંડિત મેં જોયો નથી.’ વળી તેણે એમ પણ લખ્યું છે કે ‘એની રીતભાત હંમેશાં સૌજન્યશીલ હોય છે અને એની કર્તવ્ય-નિષ્ઠાનાં તેના શત્રુઓ પણ વખાણ કરે છે. છતાં કેઈ તેને નુકસાન કરે તો તે એ વાત જીવનભર ભૂલે તેમ નથી. તેનો શત્રુ હંમેશને માટે તેનો શત્રુ જ રહે છે.’ કેરી સાહેબના છાપખાનામાં રામવસુએ એક બીજું પણ પુસ્તક છપાવ્યું હતું. એ પુસ્તકનું નામ ‘લિપિમાલા’ હતું. આ ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં કેરીકૃત ‘કથોપકથન’, ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં ગોલકનાથકૃત ‘હિતોપદેશ’, ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં કેરીકૃત ‘ઈતિ-હાસમાલા’ વગેરે ઘણા ગ્રંથો આ છાપખાનામાં છપાયા હતા. આ બધા ગ્રંથોમાં સૌથી પ્રખ્યાત ગ્રંથ તો ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં પ્રગટ

થએલ 'પ્રમોધચંદ્રિકા' ગણાય. આ પુસ્તકના રચનાર મૃત્યુંજય વિષે માર્શમેન સાહેબે પોતાના શ્રીરામપુરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે 'ક્રાઈ' વિલિયમ કેલેજના પંડિતોમાં સૌથી શ્રદ્ધ મૃત્યુંજય હતો. તે ઔરિસ્સાનો વતની હતો. (મેદિનીપુર એ વખતે ઔરિસ્સામાં ગણાતું હતું.) છતાં તે 'વિદ્વાન' વહાણુ હતો. તેને એની અસાધારણ વિદ્વતા માટે ડોક્ટર જોન્સન સાથે સરખાવી શકાય, અને એ પ્રસિદ્ધ કાશ-કારની માફક જ એ પણ જાડો અને કઠરપો હતો. તેના જેવો વિદ્વાન સંસ્કૃત ભાષામાં ખીજો કોઈ ન હતો. કેરી સાહેબ એની પાસેથી અંગાળી શીખતા હતા માટે જ તેઓ આટલી ઝડપથી અંગાળી ભાષા વાંચતાંલખતાં શીખી શક્યા હતા.' શ્રીરામપુરની કેલેજમાં અત્યારે પણ કેરી અને મૃત્યુંજયની છબી જોવામાં આવે છે.

પંચાનન કર્મકાર પછી તેના ભત્રીજા મનોહર કર્મકારે ખીખાં પાડવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. ઇ. સ. ૧૮૨૯ પહેલાં અંગાળી ખીખાં બહુ સુંદર ન હતાં. માત્રાનો મેળ મળતો ન હતો. જોડાક્ષરો લખાણમાં જુદા પડી આવતા અને રેફ તથા માથા પરની રેખાઓનું આચિત્ય જળવાતું ન હતું. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં મનોહરે એ બધા દોષો દૂર કરી અંગાળી ખીખાંને લગભગ હાલના જેવું રૂપ આપ્યું. આ સાલ પછી ધીમે ધીમે અંગાળી છાપખાનાં પણ ઉધડતાં આવ્યાં.

અંગ્રેજોના આગમન સાથે સામાજિક, રાજનૈતિક અને પારિવારિક જીવનમાં નવીન વિચારોનો પ્રવાહ રેલાયો. નવીન આદર્શ, નવીન ઉન્નતિ અને નવીન આકાંક્ષાઓએ સમગ્ર જાતિને ઘેરી લીધી. સાહિત્યમાં પણ આ બધાંએ એક પ્રકારની ઉથલપાથલ મચાવી દીધી. આ ઉથલપાથલમાં અંગાળી ગદ્ય સાહિત્યે જે અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો એ વિષે આપણે જુદા પ્રકરણમાં ચર્ચા કરીશું.

પ્રકરણ ૧૦ મું

આધુનિક યુગ

આધુનિક યુગ એટલે અંગ્રેજી આચારવિચારની આંધીમાં ગરક થઈ ગયેલા દેશની ચિત્તભ્રમ દશા અને એ દશામાં ક્ષણે ક્ષણે ચમકતી ક્ષણપ્રભા સમ કોઈ સ્વતંત્રવિચારબુદ્ધિના ચમકારા. આ યુગમાં હિંદની લગભગ દરેક દેશી ભાષાનું ગદ્યસાહિત્ય ઉત્પત્તિ પામ્યું અને તેમાં ઉતરેલા પાશ્ચાત્ય વિચારોએ દેશના શિક્ષિત સંપ્રદાયને પ્રાચીન રીતરિવાજો પ્રત્યે શ્રદ્ધાહીન બનાવી મૂક્યો. આ યુગનું પદ્યસાહિત્ય પણ ધણે અંશે પરાવલંબી જ નીવડ્યું. ગદ્યસાહિત્યનો તો જન્મ જ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ સાથે થયો ગણાય. છતાં એ બન્ને સાહિત્યમાં જ સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ જન્મ્યું તે એવું તો અપૂર્વ હતું કે દરકોઈને તે આકર્ષી શકે.

બંગાળનાં ગામડાંમાં ન્યારે કવિવાળા પોતાની શૃંગારરસપૂર્ણ કવિતાઓનો પ્રવાહ રેલાવતા હતા, ત્યારે હિંદમાં રાજ્યના પાયા મજબૂત કરતા અંગ્રેજોએ બંગાળી ભાષાને પોતાના આચારવિચારોનો પુટ આપવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. ઇ. સ. ૧૭૭૨થી અંગ્રેજી અમલ બંગાળ પર કાયમને માટે શરૂ થયો એટલે તેઓને માટે દેશીભાષા જાણવાનું આવશ્યક થઈ પડ્યું. એ દરમિયાન હાલ્ડેડ નામના સાહેબ બંગાળમાં આવ્યા. તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ વેડી બંગાળી ભાષાનું સાદું જ્ઞાન મેળવ્યું. બંગાળી ભાષાના જ્ઞાતા તરીકેની કીર્તિ સૌ પહેલાં આ સાહેબને પ્રાપ્ત થઈ. ઇ. સ. ૧૭૭૮ માં તેમણે અંગ્રેજી ભાષામાં એક બંગાળી વ્યાકરણ રચ્યું. તે વખતે જાપાનનાં ન હતાં. બંગાળી બીબાંનો હજુ જન્મ પણ નહોતો થયો. છેવટે વિલ્કિન્સ સાહેબે બીબાં તૈયાર કરાવી એ વ્યાકરણ જાપ્યું. ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં લોર્ડ કાર્નવોલિસના કાયદાનો ફાસ્ટર નામના સાહેબે બંગાળીમાં

તરજુમે કરી છપાવ્યો. એ સાહેબ તે જમાનાના અંગાળી જાણનારા યુરોપિયનોમાં શ્રેષ્ઠ હતા. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં અંગાળી ભાષાનો પહેલો કોષ રચાયો. આ પુસ્તક અત્યારે ક્યાંય નજરે પડતું નથી.

ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં માર્શમેન, વોર્ડ વગેરે પાદરીઓના ટોળાએ આવી શ્રીરામપુરમાં થાણું જમાવ્યું. પાછળથી કેરી સાહેબ પણ તેમની સાથે આવી લાવ્યા. એ લોકોનો ઉદ્દેશ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો હતો. પણ સાથે અંગાળી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાની પણ તેમને જરૂર પડી. જેમ ચૈતન્ય સંપ્રદાયવડે અંગાળી પદ્યની ઉન્નતિ થઈ તેમ આ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ વડે અંગાળી ગદ્યની ઉન્નતિ થવાની શરૂઆત થઈ. આ સાહેબોએ શ્રીરામપુરમાં છાપખાનું સ્થાપ્યું અને દેવનાગરી, અંગાળી વગેરે લિપિના અક્ષરો તૈયાર કરાવ્યા. આ છાપખાનામાં હિંદી, અંગાળી અને બ્રહ્મી ભાષામાં કરેલો બાઇબલનો તરજુમો ધમધોકાર છપાવા લાગ્યો. તે ઉપરાંત કૃત્તિવાસી રામાયણ, કાશીદાસી મહાભારત વગેરે અંગાળી ગ્રંથો પણ એ છાપખાનામાં છપાઈ સર્વત્ર ફેલાવા લાગ્યા. એ જ અરસામાં એ પાદરીઓનાં જૂથે અંગાળામાં પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી. એ શાળાઓમાં ચલાવવા માટે કેટલાંક પાઠ્ય પુસ્તકો પણ એ જ છાપખાનામાં છપાઈ બહાર પડ્યાં. આ રીતે શ્રીરામપુર છાપખાનાનું કેન્દ્ર બની ગયું અને અત્યારે પણ બીજાં બનાવનારાં મથકોમાં તે મુખ્ય મથક ગણાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં અંગ્રેજ અમલદારોને દેશી ભાષામાં નિષ્ણુત બનાવવા માટે ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજ નામનું વિદ્યાલય સ્થપાયું. એમાં દેશી ભાષા જાણતા કેટલાક અંગ્રેજ અધ્યાપકો ઉપરાંત કેટલાક દેશી પંડિતો પણ અધ્યાપક તરીકે નીમાયા. એ વિદ્યાલયના ઉપયોગ માટે કેટલાંક અંગાળી પાઠ્ય પુસ્તકો રચાયાં અને છપાયાં. કેરી સાહેબે આ સ્થળે રહી અંગાળી વ્યાકરણ રચ્યું અને એ ભાષાનો કોષ તૈયાર કર્યો. એ વ્યાકરણ અત્યારે નજરે પડતું નથી પણ કોષ કોઈ કોઈ જગાએ

મળી આવે છે ખરો. એ કોષ રચવામાં એ સાહેબે પોતાની અસાધારણ કુશળતા બતાવી આપી છે. એ કોષમાં ૮૦૦૦૦ શબ્દોના અર્થ આપવામાં આવ્યા હતા અને ઘણા વર્ષની મહેનતે તે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ કોષને હુંકાવી માશ'મેન સાહેબે એક નાનો કોષ છપાવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં રામરામ વસુએ 'પ્રતાપાદિત્ય ચરિત' અને ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં 'લિપિમાલા' રચી પ્રગટ કર્યાં. એ દેશી પંડિતોએ રચેલાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. રામરામ વસુ સંસ્કૃત જાણતા હતા કે નહિ તે, કહી શકાતું નથી. તેણે પોતાના ગ્રંથો રચવામાં સંસ્કૃતનો આધાર લીધો નથી, તેમ જીતી બંગળી હજી પણ કાયમ રાખી નથી. એમ કહેવાય છે કે તે ફારસી ભાષામાં નિષ્ણાત ગણાતા હોવાથી તેમણે પોતાનાં પુસ્તકોમાં એ ભાષાની શૈલી જાળવી રાખી છે.

'લિપિમાલા' માં પત્રના રૂપમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી છે. રામરામ વસુની ગદ્ય લખવાની શક્તિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની જણાતી નથી.

ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં રાજવલ્લભચંદ્રે 'કૃષ્ણચરિત,' ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં મૃત્યુંજયકૃત 'રાજવલી' અને ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં તેણે જ રચેલી 'પ્રબોધચંદ્રિકા' વગેરે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં. 'રાજવલી' માં કલિયુગની શરૂઆતથી માંડીને અંગ્રેજો આવ્યા ત્યાં સુધીના બધા હિંદી રાજાઓનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપેલો છે. 'પ્રબોધચંદ્રિકા' માં વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર વિજયપાલ શ્રીધરાધર નામના પોતાના પુત્રને વિદ્યા ભણાવવાના અભિલાષથી તેની સમક્ષ વિદ્યાના ગુણ ગાય છે અને તેને પ્રભાકર નામના ગુરુ પાસે વિદ્યા ભણવા મોકલે છે. પ્રભાકર રાજપુત્રને સંબોધી વર્ણવિચારથી માંડીને વ્યાકરણ, સાહિત્ય, અલંકાર વગેરે અનેક વિષયોનો ઉપદેશ આપે છે અને છેવટે જુદા જુદા અનેક સામાન્ય વિષયો પર ઉપદેશ આપે છે. ગ્રંથકારે આ પુસ્તકમાં સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન સમાવ્યું છે. પરંતુ ભાષા એવી સંસ્કૃતમય છે કે અત્યારના જમાનામાં

એવી ભાષા સંસ્કૃત જાણનારા મહામહોપાધ્યાયો સિવાય બીજાં કોઈ સમજી શકે નહિ.

અંગાળી ગદ્ય સાહિત્યના આ યુગમાં કેવળ શબ્દાડંબરનું જ પ્રાબલ્ય હતું. અંગાળી ગદ્ય સાહિત્યનો વિકાસ થવાની જમીન તૈયાર થઈ હતી પણ તે પર ચાલુતર શરુ થયું ન હતું.

રેવરંડ કૃષ્ણમોહન અંદોપાધ્યાયે પણ આ અરસામાં ‘વિદ્યા-કલ્પદ્રુમ’ નામનું માસિક કાઢી અંગાળી ગદ્ય સાહિત્યને ખિલવવામાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો હતો, છતાં ગદ્ય સાહિત્યના પિતા તરીકે તો રાજ રામમોહન રાયનું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

રાજ રામમોહન ઇ. સ. ૧૭૭૮ માં હુગલી જિલ્લામાં આવેલા રાધાનગરમાં જન્મ્યા હતા. તેમણે જુની પદ્ધતિ મુજબ કેળવણી લીધી હતી. તે પછી તેઓ પટણા જઈ ફારસી અને અરબી શીખ્યા હતા. આ ભાષાઓના અભ્યાસને પરિણામે તેમને મૂર્તિપૂજા તરફ તિરસ્કાર આવ્યો. ત્યાર પછી તેઓ બનારસ જઈ સંસ્કૃત ભણ્યા અને વેદનું અધ્યયન કર્યું. આ અધ્યયનના પ્રતાપે તેમને મૂર્તિપૂજા તરફનો તિરસ્કાર વધ્યો. આ વખતે સોળ વરસના રામમોહને ‘હિંદુઓની મૂર્તિ-પૂજાપદ્ધતિ’ નામનું અંગાળી પુસ્તક લખ્યું. આ પુસ્તક વાંચી તેમના પિતા બહુ ગુસ્સે થયા. આથી રામમોહન બહુ દીલગીર થયા અને ઘર છોડી હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રચલિત ધર્મપદ્ધતિ જાણવા માટે મુસાફરીએ નીકળી પડ્યા તથા છેવટે બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે તબેટમાં જઈ રહ્યા. ત્યાં થોડાં વર્ષ ગાળ્યા બાદ તેઓ પાછા ઘેર આવ્યા અને ‘બ્રાહ્મધર્મ’ ના પ્રચાર માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

૨૨ વર્ષની ઉંમરે તેઓ અંગ્રેજી શીખવા લાગ્યા અને ૬-૭ વર્ષની મહેનતને અંતે તેઓ અંગ્રેજીમાં એવા તો હોશિયાર બની ગયા કે મોટા મોટા અંગ્રેજી વિદ્વાનો પણ તેમનું અંગ્રેજી લખાણ વાંચી આનંદ પમતા. ત્યારબાદ તેઓ હિંદુ, લાટિન, ગ્રીક, ફ્રેંચ વગેરે બધી મળી ૧૦ ભાષાઓમાં સારા વિદ્વાન બન્યા. પિતાના મરણ બાદ તેઓ

રંગપુરના કલેક્ટરના હાથ નીચે નોકર રહ્યા અને ત્યાંથી સારી જગ્યાએ ચઢી ખૂબ ખ્યાતિ મેળવી. કહેવાય છે કે આ નોકરી દરમિયાન તેમણે વાર્ષિક ૧૦૦૦ રૂ. ની આવક વાળી એક જમીનદારી ખરીદવા જોડ્યો. પૈસો પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ત્યારબાદ તેઓ ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં કલકત્તામાં સ્થાયીપણે રહેવા આવ્યા. કલકત્તામાં તેઓ શાસ્ત્રચર્યા અને બ્રાહ્મ-ધર્મને પ્રચાર આ બે કાર્યોમાં દિવસો ગુળરવા લાગ્યા. આ કાર્ય કરતાં તેમને ઘણા દેશી અને વિદેશી વિદ્વાનો સાથે વાદવિવાદમાં ક્તરવું પડતું. આ વાદવિવાદ લેખિત થતો હોવાથી તેમને અંગ્રેજ અને બંગાળી એ બંને ભાષામાં વેદાન્ત, ઉપનિષદ વગેરે અનેક શાસ્ત્રોના અનુવાદ અને ખીજા નાના નાના ગ્રંથો પ્રગટ કરવા પડ્યા હતા. તેના સામા પક્ષે પણ ‘પાપન્ડપીઠન’ અને ખીજાં એવાં અનેક પુસ્તકો રચી તેમના મતનું ખંડન કરવાના પ્રયાસો કર્યા હતા. આ વખતે તેમણે ‘ધર્મ-તલા યુનિટેરિયન ચંત્રાલય’ નામનું છાપખાનું સ્થાપ્યું અને તેમાં પોતાના મતને પુષ્ટિ આપતાં પુસ્તકો ધમધોકાર છાપવાં શરૂ કર્યા.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં બ્રાહ્મસમાજ સ્થપાઈ અને ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં સતી થવાનો ચાલ બંધ થયો. આ બંને કાર્યમાં રામમોહન અગ્રણી હતા. ખીજાં કૃત્યથી તેમના શત્રુઓની સંખ્યા વધી.

ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં દિલ્હીના બાદશાહના કામ સંખ્ય તેઓ વિલાયત ગયા. વિલાયત જનારા દેશીઓમાં રામમોહન પહેલા હતા. ઈંગ્લાંડમાં તેમની વિદ્વતા જોઈ ઘણા અંગ્રેજો ચકિત થયા. ત્યાંથી તેઓ ફ્રાંસ ગયા અને ફ્રાંસમાં તેમની તબિયત લથડવાથી પાછા ઈંગ્લાંડ આવ્યા. ત્યાં ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં આ મહાપુરુષ સ્વર્ગે સંચર્યા.

તેમનાં પુસ્તકો ઘણે ભાગે ધર્મ સંબંધીનાં જ છે. કેવળ ‘ગૌડીય ભાષાર વ્યાકરણ’ નામનું પુસ્તક એ નિયમ બહાર છે. વિલાયત જતા પહેલાં તેઓ એ પુસ્તક ‘કલકત્તા સ્કૂલ યુક સોસાયટી’ ને આપી ગયા હતા. એ વ્યાકરણ હજી છપાય છે. બંગાળી ભાષાનું એ પાંચમું વ્યાકરણ હતું. એ અંગ્રેજ વ્યાકરણશૈલી મુજબ રચાયું.

છે અને બંગાળી ભણનારાઓને માટે બહુવા જોવી અનેક વાતો તેમાં સમાવેલી છે. તેમણે અંગ્રેજીમાં પણ એવું જ વ્યાકરણ રચ્યું હતું.

રામમોહન એક નૈસર્ગિક કવિ પણ હતા. તેમણે રચેલાં ‘બ્રહ્મ-સંગીત’ અત્યારે પણ બ્રાહ્મસમાજમાં ગવાય છે. એ સંગીતો એવાં તો રાગરાગિણીમય છે કે અનેક ગવૈયાઓ અત્યારે પણ તે આદર-પૂર્વક ગાય છે. છતાં રામમોહનની ખરી કીર્તિ તો બંગાળી ભાષાના ગદ્ય સાહિત્યના પ્રાસાદનો પાયો નાખવામાં છે.

આ અરસામાં થઈ ગયેલા ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે પણ ‘રહસ્ય સંદર્ભ,’ ‘પત્રકૌમુદી,’ ‘શિવાજીનું જીવન,’ ‘મેવાડનો ઇતિહાસ’ વગેરે ગ્રંથો રચી બંગાળી ગદ્યસાહિત્યને વિકસાવ્યું હતું. તેમણે વિવિધાર્થ-સંગ્રહ નામનું માસિક પણ ચલાવ્યું હતું.

આ વખતે ગદ્ય લખાણમાં જુસ્સો આણનાર એક તેજસ્વી તારો બંગસાહિત્યાકાશમાં ઝગમગવા લાગ્યો. મદનમોહન તર્કાલંકાર કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજમાં વ્યાકરણ, સાહિત્ય, અલંકાર, જ્યોતિષ, દર્શન, સ્મૃતિ વગેરે વિષયો ભણ્યા હતા. ભણી રહ્યા બાદ તેઓ પ્રથમ ફોર્ટ વિલિયમ અને પછી ‘કૃષ્ણનગર કોલેજ’ માં અધ્યાપક તરીકે નીમાયા હતા. ત્રણ વર્ષ તેઓ આ જગાઓ પર રહ્યા હતા. પણ એ ત્રણ વર્ષમાં તેમણે અનેક કામ કર્યાં હતાં. કલકત્તાનું ‘સંસ્કૃત મુદ્રાયત્ર’ તેમના જ પ્રયત્નથી સ્થપાયું અને તેમાં પુષ્કળ પ્રાચીન બંગાળી અને સંસ્કૃત પુસ્તકો છપાયાં. એથુન સાહેબ તે વખતે કેળવણી ખાતાના અધ્યક્ષ હતા. તેમની સ્ત્રીકેળવણી ફેલાવવાની ઇચ્છા પાર પાડવામાં મદનમોહને પુષ્કળ શ્રમ વેઠ્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ જુના સમાજની અનેક કટ્ટકિત સહન કરી એથુન સાહેબે સ્થાપેલી કન્યાશાળામાં સૌ પહેલાં પોતાની જ એ પુત્રીઓને ભણવા મોકલી કન્યાકેળવણીનું દ્વાર ઉઘાડ્યું હતું. એ કન્યાશાળામાં ચલાવવા યોગ્ય પાઠ્ય પુસ્તકો નહોતાં તેથી તેમણે ‘શિશુશિક્ષા’ ના ત્રણ ભાગ રચી આપ્યા અને સ્ત્રીકેળવણીના પ્રચાર માટે ‘સર્વશુભંકરી’ નામનું માસિક પત્ર ચલાવવા માંડ્યું. એ

માસિકમાં એવી ઓજસ્વિની ભાષામાં લેખો લખાતા કે તે પહેલાં કોઈએ બંગાળી ગદ્યનો આ રણકાર સાંભળેલો ન હોવાથી હરકાષ વાચક મુગ્ધ થઈ જતો.

સારપછી તેઓ મુર્શિદાબાદના જજપંડિત નીમાયા અને સાં છ વર્ષ કામ કરી ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ બન્યા. આ જગાએ રહી તેમણે બંગાળી ભાષાનું દારિદ્ર્ય ફિટાડવા માટે કંઈ પ્રયત્ન કર્યો જણાતો નથી. કન્યાશાળામાં પુત્રીઓને ભણાવવા માટે અને વિધવાવિવાહમાં મદદ કરવા માટે તેમને પોતાના ગામમાં આઠનવ વર્ષ નાતબહાર રહેવું પડ્યું હતું.

તેમણે રચેલાં પુસ્તકોમાં ‘રસતરંગિણી,’ ‘વાસવદત્તા’ અને ‘શિશુશિક્ષા’ પ્રસિદ્ધ છે. ‘રસતરંગિણી’માં શૃંગારરસના સંસ્કૃત શ્લોકોનો પદાનુવાદ છે. ભારતચંદ્ર સિવાય બીજો કોઈ કવિ આ બાબતમાં તર્કાલંકારને પહોંચી વળે તેવો નથી. ‘વાસવદત્તા’ સુબંધુ રચિત સંસ્કૃત મૂળ પુસ્તકને અવલંબી કરેલો પદાનુવાદ છે. મૂળ ગ્રંથના અનુપ્રાસ, શ્લેષ, યમક, ઉપમા, રૂપક વગેરે અનેક બાબતો આ અનુવાદમાં પણ મળી આવે છે. આ ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં મૂળમાં ન હોય એવા પણ અનેક વિષયો યોજ્યા છે. ‘શિશુશિક્ષા’ કન્યાશાળા માટે યોજાઈ હતી. તે પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં રચાયેલું છે. પહેલા ભાગમાં સ્વર અને વ્યંજન તથા તેના વડે થતા શબ્દો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. બીજા ભાગમાં જોડાક્ષરનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. પહેલા ભાગમાં છોડે આપેલી જોડાક્ષર વિનાની કવિતા બહુ સુંદર છે. ‘શિશુશિક્ષા’ નો ત્રીજો ભાગ પણ એવો જ સુંદર છે. એમ કહેવાય છે કે મદનમોહનના બીજા ગ્રંથો ન હોત પણ આ ‘શિશુશિક્ષા’ ના ત્રણ ભાગ હોત તો પણ તેઓ બંગસાહિત્યમાં અમર રહેત.

બંગાળી સાહિત્યમાં ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તનો પણ એક યુગ ગણાય છે. બહુ કેળવણી મળી નહોતી છતાં કેવળ નૈસર્ગિક શક્તિને લીધે આ કવિ બંગાળાનો એક યુગપ્રવર્તક કવિ થઈ ગયો. લગભગ પચાસેક વર્ષ સુધી-માઠકેલ મધુસૂદનના મેઘનાદવધ સુધી-તેની ખ્યાતિ અચળ

રહી હતી. આ કવિ ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં કાંચડાપાડા નામના ગામમાં જન્મ્યો હતો. દશ વર્ષની ઉંમરે કવિની માતા મરણ પામ્યાં હતાં. આર વર્ષની વયે કવિએ પોતાની કુદરતી બક્ષીસ પર આધાર રાખી કવિ-વાળાઓને ગીતો બનાવી આપવાનું કામ ઉપાડ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં તેમણે ‘સંવાદપ્રભાકર’ નામનું છાપું કાઢ્યું. આ પ્રભાકર જ તેમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના વિકાસનું મુખ્ય સાધન ગણાયું. પ્રભાકરમાં ગદ્ય અને પદ્યમાં અનેક લખાણો લખાતાં. છતાં ઈશ્વરચંદ્રની કુશળતા તો વ્યંગ અને શ્લેષ કવિતા રચવામાં જ હતી. આ વિષયમાં તેમની બરોબર કરી શકે તેવું કોઈ નહોતું. કવિતામાં હાસ્ય રસની રેલ મચાવવાનું કામ પ્રથમ ઈશ્વરચંદ્રે જ કર્યું હતું.

પ્રભાકરે અનેક નવા લેખકોને જન્મ આપ્યો. ગુપ્ત કવિની આ આબતમાં ખાસ સહાનુભૂતિ હોવાથી દીનજીંધુ અને બકિમચંદ્ર જેવા મહા વિદ્વાનો એના છાપાદારા જ જનસમાજ સન્મુખ બહાર થયા.

ઈશ્વરચંદ્રના ગ્રંથોમાં ‘બોધપ્રભાકર’, ‘હિતપ્રભાકર’, ‘બોધેન્દુપ્રકાશ’ વગેરે નાના નાના ગ્રંથો મળી આવે છે. પ્રબોધપ્રભાકરમાં પિતાપુત્રના પ્રશ્ન તત્ત્વના રૂપમાં પ્રાણિતત્ત્વનું નિરૂપણ થયું છે. ‘હિતપ્રભાકર’ ગદ્ય અને પદ્યમાં હિતોપદેશને અનુસરી લખાયું છે અને બોધેન્દુપ્રકાશ સંસ્કૃત પ્રબોધચંદ્રેદ્ય નાટકનો અનુવાદ છે. ઈશ્વરચંદ્રનું સૌથી પ્રખ્યાત કામ તો જુના કવિઓનાં જીવનચરિત્રો અને અપ્રસિદ્ધ પદોની શોધ છે. આ કામ માટે તેઓ ગામડેગામડે ભટક્યા હતા.

ઈશ્વરચંદ્ર અંગાળાના છેલ્લા સ્વભાવકવિ હતા. તેમના મરણ સાથે અંગાળાની સાથે હૃદયનો સંગ્રહ હોય એવી કવિતા નાશ પામી. અંગાળી સાહિત્યમાં જુના અને નવીન કવિઓ વચ્ચે તેઓ સેતુરૂપ હતા. અંગાળી ગૃહસંસારનું અનુપમ ચિત્ર કાવ્યમાં ઉતરવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન આ કવિએ કર્યો છે. અંગાળી ભાષામાં કેવળ સાહિત્યસર્જનને જ ધંધો તરીકે સ્વીકારનાર પહેલા આ કવિ હતા.

આ દરમિયાન ગદ્ય સાહિત્યમાં તારાગંધર્વ તર્કરત્નકૃત કાદંબરીનો

અને રાસેલાસનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો હતો એ અનુવાદમાં એવી મધુરતા હતી કે બંગાળી સાહિત્યમાં એ બંને ગ્રંથો એ વખતે બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. વિદ્યાસાગરના યુગ પહેલાં ગદ્ય સાહિત્યની જમીન તૈયાર કરનાર આ એ પુસ્તકો છે.

બંગાળી ગદ્યના મુખ્ય સંસ્કારક, આદિશુર અને આચાર્યશ્રી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનું નામ આપી શકાય તારાશંકરને બાદ કરીએ તો અમારેના બધા ગદ્ય સાહિત્યમાં ભાષાનો વેગ કે દર્દ હતું નહિ. ઇશ્વરચંદ્રે આ કાર્ય સાધી ગદ્ય સાહિત્યને સજીવન કર્યું.

ઇશ્વરચંદ્રનો જન્મ મેદિનીપુર જિલ્લામાં આવેલા વીરસિંહ ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ ભગવતી દેવી અને પિતાનું નામ ઠાકુરદાસ હતું. ઠાકુરદાસ માસિક દસ રૂપિયાના પગારે કલકત્તામાં નોકરી કરતા હતા. ગામમાં ગામઠી નિરાળમાં ફેળવણી લીધા પછી ઇશ્વરચંદ્ર પિતા સાથે કલકત્તા આવ્યા ને સંસ્કૃત કોલેજમાં દાખલ થયા. તે કોલેજમાં બાર વર્ષ ફેળવણી લીધા પછી તેઓ 'વિદ્યાસાગર' ની પદવી લઈ બહાર આવ્યા. બંગાળમાં તેઓ એ પદવીથી જ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. તે વખતે ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજના સેક્રેટરી તરીકે માર્શલ સાહેબ કામ કરતા હતા. તેમના ઉત્સાહથી વિદ્યાસાગર અંગ્રેજી શીખવા લાગ્યા. માર્શલ સાહેબનો એ બાબતમાં ખાસ આગ્રહ હતો: અંગ્રેજી ભણવું અને બંગાળીમાં સારાં પુસ્તકો લખવાં. પોતાની કોલેજમાં પંડિત તરીકે નિમણૂક કરતાં તેમણે વિદ્યાસાગરનું એ એ બાબત તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. છેવટે પુષ્કળ મહેનત કરી વિદ્યાસાગર અંગ્રેજી શીખ્યા. સંસ્કૃત કોલેજમાં એ વખતે અંગ્રેજી ગૈરિશિક હતું. માર્શલ સાહેબના સહવાસથી વિદ્યાસાગરને એડ્યુકેશનલ સેક્રેટરી મોએટ સાહેબ સાથે ઓળખાણ થઈ અને ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં તેઓએ સંસ્કૃત કોલેજના આસિ સેક્રેટરીની જગા ખાલી પડતાં વિદ્યાસાગરને તે જગાએ નીમ્યા. વિદ્યાસાગર ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં હતા ત્યારે સિવિલિયનોને પાઠ્ય

પુસ્તક તરીકે ચાલતાં અંગાળી હિતોપદેશને બદલે ખીજું કોઈ પુસ્તક ચલાવવાનો માર્શલ સાહેબનો વિચાર થયો. વિદ્યાસાગરે ‘વાસુદેવ ચરિત’ નામનું અંગાળી પુસ્તક રચ્યું પણ સરકારે તે મંજૂર ન કર્યું. થોડા દિવસ પછી સરકારની સંમતિથી હિંદી ‘વેતાલપંચવિંશતિ’ નું અને માર્શમેન સાહેબકૃત અંગાળાના ઇતિહાસના ઉત્તરાર્ધનું વિદ્યાસાગરે અંગાળીમાં ભાષાંતર કર્યું. એ જ અરસામાં તેમણે એમ્પર્સ બાયોગ્રાફીને અનુસરી ‘જીવનચરિત’ નામનું પુસ્તક પણ રચ્યું.

સંસ્કૃત કોલેજમાં એક વર્ષ કામ કર્યા બાદ કંઈક કારણોને લીધે તેમણે રાજીનામું આપ્યું. ત્યારપછી તેઓએ અંગ્રેજીમાં પારંગત થવા માટે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. આ દરમિયાન ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં રૂ. ૮૦ ની જગા ખાલી પડી. માર્શલ સાહેબના આગ્રહથી વિદ્યાસાગરે એ જગા સ્વીકારી. એવામાં એથુન સાહેબ કેળવણી ખાતાના ઉપરી નીમાયા. માર્શલ અને મેન્ચેસ્ટર સાહેબદ્વારા વિદ્યાસાગર સાથે તેમની ઓળખાણ થઈ અને આ ઓળખાણને પરિણામે એથુન સાહેબે સ્થાપેલી કન્યાશાળાની બધી જવાબદારી તેણે પોતાને માથે લીધી. કન્યાશાળામાં ચલાવવા માટે ‘બોધોદય’ અને ‘શિશુશિક્ષા’ નો એથો ભાગ પણ એ જ સમયે રચાયો.

ત્યારબાદ વિદ્યાસાગર પાછા સંસ્કૃત કોલેજમાં નીમાયા અને સરકારે તેમને એ કોલેજમાં કરવા જોઈતા સુધારા માટે એક રિપોર્ટ તૈયાર કરવાનું કહ્યું. એ રિપોર્ટ મુજબ સરકારે કોલેજના સેક્રેટરી અને આસિ. સેક્રેટરીના ઓછા કાઠી નાંખી પ્રિન્સીપાલનો ઓછો સ્થાવો અને તે જગાએ પ્રથમ વિદ્યાસાગરને જ નીમ્યા. આ રિપોર્ટ મુજબ હવે કોલેજમાંના દરેક વિદ્યાર્થીએ અંગ્રેજી ફરજિયાત બન્યું જોઈએ એમ હતું. આ પદવી પર રહી, વિદ્યાસાગરે ‘ઉપક્રમશ્લોકા,’ ‘વ્યાકરણ કૌમુદી’ અને ‘ઋણપાઠ’ નામનાં ત્રણ પાઠ્ય પુસ્તકો રચ્યાં. એ સિવાય ‘શકુંતલા’ નામનું સંસ્કૃત શાકુંતલ નાટક પરથી ઉપજાવી કાઢેલું પુસ્તક લખ્યું.

આ દરમિયાન સરકારે તેમને પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવાનું કહ્યું. અને એ રિપોર્ટ પરથી તેમને આસિ. ઇન્સ્પેક્ટર નીમવામાં આવ્યા. આ પદવીએ રહી તેમણે કેટલીય નિશાળો સ્થાપી અને એ નિશાળોમાં કામ કરવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા કલકત્તામાં નોર્મલ સ્કૂલ કાઢી. તેમના પ્રયત્નથી ૪૦ કન્યાશાળાઓ પણ સ્થપાઈ પણ સરકારે એ બધી નિશાળોનું ખર્ચ આપવાનું નાકચુલ ક્યું એટલે સામાન્ય ફંડ ઉભું કરી એ બધી શાળાઓનું ખર્ચ નિભાવવું પડ્યું. આ વખતે વળી કંઈક મતભેદ પડવાથી વિદ્યાસાગરે નોકરી છોડી ‘સંસ્કૃત પ્રેસ ડીપોઝિટરી’ અને પોતાનાં પુસ્તકોની આવક પર ગુજરાનનો આધાર રાખ્યો.

હવે તેમણે વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં ‘વિધવાવિવાહ ઉચિત છે કે નહિ?’ એ નામનું એક પુસ્તક રચ્યું. સમાજમાં ભારે કોલાહલ થઈ રહ્યો. ચક્રવેચકે આ બાબતની ચર્ચા થવા લાગી. ગાળોનો વરસાદ વરસ્યો. ભટ્ટચાર્યોએ એ પુસ્તક સામે અનેક પત્રિકાઓ કાઢી પરંતુ તે સર્વથી ન ડગતાં વિદ્યાસાગરે શાસ્ત્રની વિવિધ દલીલોથી ભરપૂર ‘વિધવાવિવાહ’ નામનું બીજું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ ક્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં સરકાર પાસે વિધવાવિવાહથી થતાં સંતાનો વારસામાંથી બાતલ ન થાય એવો કાયદો પસાર કરાવ્યો અને સક્રિય હિલચાલ માટે મંડળ નીમ્યું. એ દરમિયાન મુર્શિદાબાદના જજ પંડિત શ્રીશયંદ્ર વિદ્યારત્ને વિધવાવિવાહ કર્યો. એ સિવાય બીજા પણ વિધવાવિવાહ થયા. દેશમાં સ્થળે સ્થળે વિદ્યાસાગર અને વિધવાવિવાહનો પ્રતિધ્વનિ થઈ રહ્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં ખુદ વિદ્યાસાગરના મોટા દીકરાએ પણ વિધવા સાથે લગ્ન ક્યું એટલે વિદ્યાસાગર કેવળ બીજાને જ બાવા બનાવે છે એવો આક્ષેપ પણ નાશ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં આ મહાપુરુષ મરણ પામ્યા.

વિદ્યાસાગરે બંગાળી ભાષામાં લગભગ ત્રીશક પુસ્તકો લખ્યાં છે. ‘વેતાલપંચવિંશતિ’ એ તેમનું પહેલું પુસ્તક છે. તે પુસ્તકની

ભાષાએ અંગાળી ગદ્ય લખાણમાં નવો ચીલો પાડ્યો છે. અને એ જાતની ભાષા વિદ્યાસાગરી ભાષાના નામથી ઓળખાતી આવી છે. 'સીતાવનવાસ' એ વિદ્યાસાગરનું સાહિત્ય વિષેનું ખીણું પુસ્તક છે. એ પુસ્તક લવભૂતિના 'ઉત્તર રામચરિત' પરથી રચાયું હોવા છતાં તેમાં એટલા બધા ફેરફાર છે કે મૂળ સાથે સરખાવતાં તે નવા જેવું જ લાગે છે. આમાં કરુણુરસનો પ્રવાહ એવો જોસખંધ વહે છે કે પુસ્તકનું એક પાનું એવું નથી કે જે વાંચી પાપાણુ-હૃદય પીગળે નહિ.

'વણુપરિચય,' 'કથામાલા,' 'ઓઘોદય' 'ચરિતાવલી' તથા સંસ્કૃત વ્યાકરણ વિષેનાં બધાં પુસ્તકો એટલાં બધાં વપરાશમાં આવ્યાં છે કે વિદ્યાસાગરનું નામ અંગાળામાં નિશાળમાં લણુતા છોકરાઓથી માંડીને એંસી વરસના યુદ્ધને પણ જીભે ચઢી ગયું છે.

'વિધવાવિવાહ' એ શાસ્ત્રીય વિષયમાં લખાએલું આદર્શ અંગાળી પુસ્તક છે. વિદ્યાસાગરના ગ્રંથોમાંનાં લગભગ બધાં ભાષાંતર-રૂપ હોવાથી કેટલાક તેનામાં મૌલિકતા નહોતી એમ કહે છે પણ તે વખતના અંગસાહિત્યના ગદ્ય વિભાગની જે દશા હતી તે તરફ નજર કરીએ તો વિદ્યાસાગરના કાર્યની મહત્તા સમજાય તેમ છે. તેમણે ભાષાનો જે આદર્શ રજૂ કર્યો હતો તે લોકપ્રિય નીવડ્યો હતો અને અત્યારે પણ એ આદર્શ નાશ પામ્યો નથી. એ જ તેની મહત્તા માટે બસ છે.

અંગાળી ગદ્ય લખનારાઓમાં વિદ્યાસાગર પછી અક્ષયકુમાર દત્તનું (૧૮૨૧-૧૮૮૭) નામ આપવું જોઈએ. તેઓ ગરીબ પિતાના પુત્ર હોવાથી બહુ મહેનતે ભણી શક્યા હતા. તેમાં વળી નાની ઉંમરમાં પિતાનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેમને કમાવાનો બોજો ઉપાડવો પડ્યો હતો. છતાં આ વિદ્યાપિપાસુ નરે જે કંઈ વખત મળ્યો તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનું અપખેચું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું. તે વખતે પદ્ય સાહિત્યનો પ્રભાવ બહુ હોવાથી પ્રથમ તેઓ પણ કવિતા લખતાં પણ ઈશ્વરચંદ્ર ગુપ્તાની

સલાહ મુજબ પછીથી તેઓ ગદ્ય લખ્યાણ લખવા લાગ્યા અને ‘પ્રભાકર’ માં છપાવવા લાગ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં મહર્ષિ દેવન્દ્રનાથે ‘તત્ત્વભોધિની સભા’ સ્થાપી અને તે સભાના મુખપત્ર તરીકે ‘તત્ત્વભોધિની’ નામનું માસિક કાઢવાનો ઠરાવ થયો. આ માસિકના તંત્રી તરીકે અક્ષયકુમારની નિમણૂક થઈ. આ પદવી પર રહી અક્ષયકુમારે બાર વર્ષ અતિ યોગ્યતા-પૂર્વક આ માસિક ચલાવ્યું. બનતાં સુધી તેનાં બધાં પુસ્તકો આ માસિકમાં કકડે કકડે છપાયાં હતાં અને પછી પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં.

ત્યારબાદ નોર્મલ સ્કૂલના અધ્યક્ષ તરીકે રૂ. ૧૫૦ ના પગારથી તેમની નિમણૂક થઈ પણ માથાના દરદને લીધે ત્યાં તેઓ કંઈ જાણુપા-જ્ઞેગ કામ કરી શક્યા નહિ. તેમની આખર અવસ્થા એ રોગને લીધે બહુ દુઃખમય થઈ પડી. સ્મૃતિ મંદ પડી ગઈ, મગજ બરાબર કામ કરતું બંધ પડ્યું અને આવી જીવનમૃત સ્થિતિમાં થોડા રોજ ગુજરી તેઓ ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં મરણ પામ્યા.

તત્ત્વભોધિનીના તંત્રી તરીકે તેમણે ગણિત, વિજ્ઞાન, ધર્મ વગેરે અનેક વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ક્રેય, અંગ્રેજી વગેરે ભાષા વિષે પણ તેમણે આ દરમિયાન સાઈ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

અક્ષયકુમારનાં પુસ્તકોમાં ‘ચાર્પાઠ’, ‘ધર્મનીતિ’, ‘પદાર્થ-વિદ્યા’, ‘બાલવસ્તુની સાથે માનવ પ્રકૃતિનો સંબંધ’, અને ‘ભારતવર્ષીય ઉપાસક સંપ્રદાય’ એ મુખ્ય છે. ‘ચાર્પાઠ’ માં જગતના નિયમો વિષે મનોહર અને જ્ઞાનપ્રદ નિબંધો આપેલા છે. એ નિબંધો અંગ્રેજી પરથી લખેલા હતાં તેની ભાષા એવી મજબૂત છે કે કોઈ પણ માણસ તેને ભાષાંતર કહી શકે નહિ. આ પુસ્તકના ત્રણ ભાગ છે. તેના ત્રીજા ભાગમાં કંઈક વધારે ગંભીર વિષયો પર ચર્ચા કરી છે.

‘બાલવસ્તુ’ નું પુસ્તક અંગ્રેજી ‘કોન્સ્ટીટ્યુશન ઓફ મેન’ નામના પુસ્તકનું ભાષાંતર છે. તેમાં પરમેશ્વરના રાજ્યમાં સર્વત્ર નિયમ

છે અને એ નિયમ પ્રમાણે વર્તવાથી જ સુખી થવાય છે એ બાબત ચર્ચા છે. ‘ધર્મનીતિ’માં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, ધર્મપ્રવૃત્તિની ઉન્નતિ, દંપતિનો એકબીજા પ્રત્યેનો વ્યવહાર, સંતાન પ્રત્યે માતાપિતાનું કર્તવ્ય વગેરે વિષયો પર નિબંધો આપેલા છે. ‘ભારતવર્ષાધિ ઉપાસક સંપ્રદાય’ના બે ભાગમાંનો પહેલો ભાગ અંગ્રેજી પરથી લખાયો છે પણ બીજા ભાગમાં અક્ષયકુમારે ઘણી મહેનત લઈ જુદા જુદા ધર્મસંપ્રદાયોની વિગત ઉમેરી છે. આ પુસ્તક અક્ષયકુમારનાં બધાં પુસ્તકોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

વિદ્યાસાગર અને અક્ષયકુમારની ભાષાશૈલી લગભગ એક જ જાતની છે. એ બંને સમકાલીન હતા અને પુસ્તકોના વિષય માટે પણ લગભગ પરાવર્તી હતા. છતાં નવી ગદ્યશૈલીના ઉત્પાદક તો એ બંનેને જ ગણી શકાય.

આ શૈલીમાં થતો સંસ્કૃત શબ્દોનો બહોળો વપરાશ તે જ વખતે લોકોને ખુચવા લાગ્યો હતો ખરો. જનસમાજ તો જેમ અને તેમ વધારે વપરાશમાં આવતા શબ્દોવાળી ગદ્યશૈલી માગતો હતો. ખ્યારીચાંદ મિત્રે (૧૮૧૪-૧૮૭૬) આ વખતે ટેકચાંદ ઠાકુરના નામથી ‘આલાલેર ધરેર દુલાલ’ કિંવા ‘ધનવાનના ધરનો લાડકા’ નામની નવલકથા રચી. આ નવલકથા સામાન્ય જનસમાજમાં તેની ધરગથુ ભાષાને લીધે બહુ પ્રિય થઈ પડી. એ જ વખતે કાલીપ્રસન્ન સિંહે (૧૮૪૧-૧૮૭૦) પણ ‘હુતોમ ખ્યાચાર નકસા’ કિંવા ‘હુતોમ નામક ધુવડનું રેખાચિત્ર’ નામનું વ્યંગ પુસ્તક લખી આવી ભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું. પણ એ વખતે વિદ્યાસાગરી ભાષાનું જોર એટલું બધું હતું, કે શિક્ષિત વર્ગે એ તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ.

ખ્યારીચાંદ મિત્ર કલકત્તાની પબ્લિક લાયબ્રેરીના લાયબ્રેરીઅન હતા અને તે જગ્યાએ રહી તેમને માતૃભાષાને સળવવાની રહ લાગી હતી. તેમને વિષે બંકિમચંદ્ર કહે છે કે ‘જે ભાષા બધા બંગાળીઓ સમજી શકે તે ભાષામાં ગ્રંથ રચવાનું કામ પ્રથમ તેણે જ ઉપાડી

લીધું. તેણે સંસ્કૃત કે અંગ્રેજીમાંથી વસ્તુ ન લેતાં પ્રકૃતિના અનંત ભંડાર તરફ નજર દોડાવી અને પોતાને જોઈતી વસ્તુ સંઘરી લીધી. ‘આલાલેર ઘરેર દુલાલ’ અંગભાષામાં ચિરસ્થાયી અને ચિરસ્મરણીય રહેશે. આ કરતાં વધારે સુંદર ગ્રંથ અંગાળી ભાષામાં બીજા ધણા રચાશે પણ આ પુસ્તક દ્વારા અંગભાષા પર જે ઉપકાર થયો છે તેનો ઉપકાર બીજાને કોઈ પણ ગ્રંથ કરી શકશે નહિ. આ ગ્રંથ પરથી જ સૌ પહેલાં લોકોએ જાણ્યું કે કથિત ભાષામાં પણ ગ્રંથ લખી શકાય છે.’

ધ્યાનીચાંદ મિત્રે આ ગ્રંથ સિવાય બીજાં પણ એકાદ બે પુસ્તકો લખ્યાં છે.

કાલીપ્રસન્ન સિંહનું ‘અંગ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં તેનું મહાન કાર્ય’ તો મહાભારતનો અંગાળી તરજુમો છે. પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી, પુષ્કળ પંડિતોની મદદ લઈ તેમણે આ કાર્ય પૂર્ણ કર્યું હતું. જે કે અર્ધવાનના મહારાજાએ પણ મહાભારતનો તરજુમો કરાવી અંગાળામાં મફત વહેંચ્યો હતો પણ ભાષાની સરલતા તરફ નજર કરતાં કાલીપ્રસન્ન સિંહનું મહાભારત અત્યારે અંગાળી ભાષામાં અદ્વિતીય ગણાય છે.

અંગસાહિત્યમાં સામાજિક વિષયો પર અમૂલ્ય પુસ્તકો લખનાર તરીકે બાબુ ભૂદેવચંદ્રનું (૧૮૨૫-૧૯૮૪) નામ અમર રહેશે. તેઓ બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા અને સદા ખરા બ્રાહ્મણના ગુણો જાળવી રાખતા. તેમના પિતા વિશ્વનાથ તર્કભૂષણ તે જમાનાના વિદ્વાન પુરુષોમાંના એક હતા. ભૂદેવબાબુએ સંસ્કૃત કોલેજમાં અને હિંદુ કોલેજમાં કેળવણી પુરી કર્યા બાદ મિશનરીની માફક ઠામ ઠામ નિશાળો સ્થાપવાનો તરંગ અમલ મૂકવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા હતાં. પરંતુ મિશનરીઓ પાછળ જે દ્રવ્યબળ હોય છે તે આ ગરીબ બ્રાહ્મણ પાછળ ન હોવાથી તેમને એ કાર્ય મૂકી દેવું પડ્યું હતું, અને કલકત્તાની કોઈ એક હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર બનવું પડ્યું હતું. ત્યાંથી તેઓ માસિક દોઢ સો રૂપિયાના પગારથી હાવરાની સરકારી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર થયા હતા. એ સ્થળે તેઓ શિક્ષક તરીકે ખૂબ પ્રકાશ

હોવાથી હાવરાના માનિસ્ટ્રેટની ભલામણ પરથી તેમને દક્ષિણ અંગાળાના કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર નીમવામાં આવ્યા. આ જગાએ રહી તેમણે ‘શિક્ષાવિધાયક’ નામનું કેળવણી સંબંધીનું પુસ્તક અને ઐતિહાસિક દુકે વાર્તાઓનું પુસ્તક છપાવ્યું. ત્યારબાદ તેઓ હુગલીની નોર્મલ સ્કૂલના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ નીમાયા. અહીં તેમણે ‘પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન’ ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો, ‘પુરાણ સાર,’ ‘ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ,’ ‘રોમનો ઇતિહાસ’ અને યુકલિડના ત્રણ સ્કંધ રચી છપાવ્યા. ત્યાર પછી તેઓ કેળવણી ખાતાના સહકારી ઇન્સ્પેક્ટર થયા અને ‘શિક્ષાદર્પણ’ નામનું માસિક ચલાવવા લાગ્યા, પુસ્તકો રચવા લાગ્યા અને ગામે-ગામે નિશાળો ઉઘાડવા લાગ્યા. છેવટે સરકારે તેમને કેળવણી ખાતાના વડા નીમ્યા અને ત્યાંથી તેઓ અંગાળાની કાયદા બાંધનારી સભાના મેમ્બર નીમાયા.

ભૂદેવબાબુએ ‘એડ્યુકેશન ગેઝેટ’ નામનું છાપું ધણા દિવસ ચલાવ્યું હતું. અને પોતાના ગામમાં પોતાના પિતાના નામથી ‘વિદ્યનાથ-ફંડ’ સ્થાપી તેમાં ૬૦ હજાર રૂપિયા ભર્યા હતા. એ ફંડનો ઉપયોગ સંસ્કૃત વિદ્યાની ઉન્નતિ માટે થાય એવી તેમની ઇચ્છા હતી અને એ ઇચ્છા હતી એ ફંડદારા પૂર્ણ કરાય છે.

ભૂદેવબાબુનાં પુસ્તકોમાં ‘પારિવારિક પ્રબંધ’ અને ‘સામાજિક પ્રબંધ’ ઉત્તમ પુસ્તકો ગણાય છે. ‘પારિવારિક પ્રબંધ’માં હિંદુ કુટુંબને ઉપયોગી પુષ્કળ વિષયોની ચર્ચા કરી છે. એ પુસ્તકમાં હિંદુઓને કૌટુંબિક પરિસ્થિતિમાં કામ લાગે તેવો એક પણ વિષય ચર્ચા વિનાનો રહ્યો નથી. ભૂદેવબાબુની સાંસારિક અભિસ્રતા આ પુસ્તકમાં જ્ઞાન અને વિદ્યતા સાથે મળી સર્વમાન્ય થઈ પડી છે. અંગાળામાં આ પુસ્તક વિનાનું કોઈ પણ ઘર ભાગ્યે જ હશે.

‘સામાજિક પ્રબંધ’ હિંદુ સમાજ સંબંધી લખાએલું દેશી ભાષાનું એક જ પુસ્તક છે. એ પુસ્તકનાં અંગાળાના તે વખતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સર ચાર્લ્સ ઇલિયટ એશિયાટિક સોસાયટીના

પ્રેસિડેન્ટ તરીકે પુષ્કળ વખાણ કર્યા હતાં. પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સમાજની ચર્ચા કરી ગ્રંથકારે આમાં હિંદુ સમાજનું ભાવિ કલ્પેલું છે. એ ભાવિ સુધારવાને તેમણે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે આજા ઉન્નતિશીલ જમાનામાં પણ દુર્લભ થઈ પડે તેવો છે. અંગાળી ભાષામાં આ વિષય પર ગુરુદાસ અંદોપાધ્યાયના ‘ગ્ઝાન ઓ કર્મ’ સિવાય ખીજું એકેય પુસ્તક આ ગ્રંથની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી.

આ સિવાય ‘આચારપ્રબંધ,’ ‘પુષ્પાંજલિ’ જેવાં ખીજાં પુસ્તકો પણ ભૂદેવખાણુએ લખ્યાં છે. અંગાળાના ચિંતનશીલ લેખક તરીકે ભૂદેવ ખાણુનું સ્થાન અંકિમચંદ્ર કરતાં પણ ઉંચું છે.

ભૂદેવખાણુ પછી અંગાળી ગદ્ય વિકસારનાર એક સાહિત્યરચીનેા આવિર્ભાવ થયો. રાજનારાયણ વસુએ ‘બાંગલા ભાષા અને સાહિત્ય’ નામનું પુસ્તક લખી અંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસની સામગ્રી તૈયાર કરી. દારકાનાથ વિદ્યાભૂષણે પ્રભાકર અને ભાસ્કર જેવાં અંગાળી વર્તમાનપત્રોએ જે નૈતિક શિથિળતા આણી હતી તે મારી હઠકવવા માટે ‘સોમ પ્રકાશ’ નામનું વર્તમાનપત્ર પ્રગટ કર્યું. ‘સોમ પ્રકાશ’ ના શીળા પ્રકાશથી સમગ્ર અંગાળાનું મલિન વાતાવરણ વિશુદ્ધ થયું. એટલું જ નહિ પણ તેણે તેનું એટલું તો આકર્ષણ વધારી દીધું કે વાર્ષિક દસ રૂપીઆ જેટલું ભારે લવાજમ ભરીને પણ અસંખ્ય માણસો તેનાં ગ્રાહક થતાં અને દર સોમવારે એની રાહ બેઠાંબેસતાં.

કેશવચંદ્ર સેનનું નામ દેશ વિખ્યાત છે. બ્રહ્મોસમાજના ઉપદેશક તરીકે તેમની ખ્યાતિ અપાર છે. તેમની વક્તૃત્વ શક્તિ તે જમાનામાં અજોડ લેખાતી. તેમણે ‘સુલભ સમાચાર’ નામનું વર્તમાન પત્ર સ્થાપી લોકમત કેળવવામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો. એ સિવાય ‘જીવનવેદ’ નામનું પ્રાચનાત્મક પુસ્તક અને ‘નવવિધાન’ નામનું ધાર્મિક પુસ્તક લખી તેમણે અંગ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધારી હતી.

રામંતિ ન્યાયરત્ને આજ અરસામાં ‘બાંગલા ભાષા ઓ સાહિત્ય વિષયક પ્રસ્તાવ’ નામનું પુસ્તક લખી અંગ ભાષાનો સાંગો-

પાંગ ઇતિહાસ લખવાની શરૂઆત કરી.

આ સિવાય બીજા અસંખ્ય લેખકોએ વિદ્યાસાગર અને અંકિમ-ચંદ્ર વચ્ચેના ગાળામાં સાહિત્યની સેવા ઉઠાવી હતી.

ઉપરના બધા લેખકોએ અંગ્રેજી સાહિત્યનું અનુકરણ કર્યું છે ખરું, પણ પોતાનો જુનો મત જાળવીને જુનું જવા દીધું નથી તે નવું બહુ સાવચેતીથી શીખી લીધું છે. એમ કરવામાં તેઓએ બનતાં સુધી તુલનાત્મક દષ્ટિ વાપરી છે. પણ તેમની પછીના ગદ્ય લેખકોએ તો અંગ્રેજી સાહિત્યનાં કુબકી ભારી, તેમાંથી અપૂર્વ રત્નો લાવી, પોતાની અપાર દક્ષતાથી તેને દેશી પોશાક સજ્જતી અંગ ભાષાને શોભાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અંકિમચંદ્ર જેવા પ્રતિભાશાળીઓએ આ સજ્જવટમાં એવી અપૂર્વતા દાખવી કે તેની ભાષા અને તેના ભાવ મૌલિક તરીકે જ આપણી નજરે તરવર્યા કરે છે. ત્યારે બીજા સામાન્ય લેખકોમાં એ કળા ન હોવાથી અંગ્રેજી સાહિત્યની અસર તેના પર સહેજે જણાઈ આવે છે. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો માધકેલ મધુસૂદન દત્તના સમયથી આ તદ્દન નવા યુગની શરૂઆત થઈ ગણાય. પરંતુ તે વિષે વધુ ચર્ચા પછ સાહિત્યની ચર્ચા વખતે કરીયું.

હવે અંગાળામાં એક એવા પુરુષનો આવિર્ભાવ થયો કે જેણે અંગભાષાને નવું જ ક્લેવર બદ્યું. નવી ભાષા, નવા વિચાર અને નવી શૈલી તો જાણે અંકિમચંદ્રને વરી ન હોય તેમ તેના દરેક ગ્રંથમાં નવીનતાએ પોતાનું અપરૂપ સૌંદર્ય બતાવવા માંડ્યું. એટલું જ નહિ પણ એ અંગસાહિત્યાકાશના અંકિમ ચંદ્રની આજુબાજુ બીજા અસંખ્ય તારાઓ પણ પોતપોતાના વધુઓછા પ્રકાશથી ઝગમગવા લાગ્યા. ટુંકામાં કહીએ તો હાલનું અંગસાહિત્ય એટલે અંકિમચંદ્ર અને રવીન્દ્રનાથ. અંકિમચંદ્રે જે ભાષાશૈલી અંગાળા સમક્ષ રજૂ કરી તે શૈલીને ઉદ્યામવાનો સહેજ પ્રયત્ન રવીન્દ્રનાથ સિવાય બીજા કોઈ લેખકે કર્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ ગદ્યસાહિત્યના પિતા તરીકેની પદવી તો ખુદ રવીન્દ્રનાથથી પણ લેવાઈ નથી.

અંકિમચંદ્ર ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં કાંઠાલપાડા નામના કોઈ એક ગામડામાં જન્મ્યા હતા અને કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સ કોલેજમાં બી. એ. પાસ થઈ ડેપ્યુટિ માનિસ્ટ્રેટ બન્યા હતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેઓ પ્રભાકરમાં કવિતા લખતા અને ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તની પ્રેરણાથી તેઓ નવું નવું લખવાનો અભ્યાસ કેળવતા હતા. એ વખતે તેઓએ ‘લલિતા-માનસ’ નામનું નાનું કાવ્ય પ્રગટ કર્યું હતું. પણ તે પછી થોડાં વર્ષ સુધી તેમણે કંઈ લખ્યું નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં તેમણે ‘દુર્ગેશનંદિની’ નામની નવલકથા બહાર પાડી. અત્યાર સુધીમાં અંગાળામાં સારી નવલકથાઓ ન હતી. ભૂદેવબાપુની ‘ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ’ અને પ્યારીચાંદ મિત્ર ‘આલાક્ષેર ધરેર દુલાલ’ સિવાય બીજી કોઈ નવલકથા શિક્ષિત વર્ગને વાંચવી ગમે તેવી ન હતી. અંકિમચંદ્રની અગાડીના અંગાળી લેખકોએ ઘણે ભાગે વિદ્વતાપૂર્ણ ગ્રંથો લખેલા હોવાથી તે સમજવા જેટલી થોડું લખેલા માણસોમાં તાકાત ન હતી, તેમ અંગ્રેજી ભણેલાઓને તેવાં પુસ્તકો અંગાળી ભાષામાં વાંચવાની પરવા ન હતી. અંગાળી ભાષામાં ઐતિહાસિક નવલકથા લખી શકાય જ નહિ એવી મનોદશામાં એ વખતે દેશનો શિક્ષિત સંપ્રદાય ડુબી ગયો હતો. તેવામાં અંકિમચંદ્રની ‘દુર્ગેશનંદિની’ બહાર પડી. લોકો દિગ્મૂઢ બની ગયા. વિમળા ને આયેષાની વાતો ઠેકઠેકાણે થવા લાગી. તિલોત્તમાના આશ્ચર્ય-કારક સૌંદર્યનું આશ્ચર્યકારક વર્ણન વાંચી લોકો મુગ્ધ થઈ ગયા. અંકિમચંદ્રે સ્કોટનું અનુકરણ કર્યું છે. ‘આયેષા’ એ આઈવેન્હોની રેખેકાની પ્રતિકૃતિ છે ઇત્યાદિ વાદવિવાદથી અંગાળાનું સાહિત્યાકાશ ગરમાગરમ થઈ ગયું. પણ અંકિમબાપુએ દુર્ગેશનંદિની રચ્યા પહેલાં ‘આઈવેન્હો’ વાંચ્યો જ નહોતો એ સમાચાર પ્રસિદ્ધ થતાં જ બધા તેમની અલૌકિક પ્રતિભાથી અંબઈ ગયા. આ એક જ પુસ્તક અંકિમ બાપુની સમર્થ પ્રતિભા ઓળખાવવા સમર્થ નીવડ્યું.

ત્યાર પછી તરત જ ‘કપાલકુંડલા’ બહાર પડી. શેક્સપીયરનાં અવતરણથી શોભતી, તદ્દન માર્દવતાથી ભરપૂર આ નવલકથા વાંચી

વળી દુર્ગેશનન્દિની કરતાં જુદી જ જાતની કલાના સર્જન માટે અંકિમ આયુનાં સર્વત્ર વખાણ થવા લાગ્યાં. ત્યાર પછી ‘મૃણાલિની’ બહાર પડી. આ ત્રણ નવલો બહાર પાડ્યા પછી અંકિમચંદ્રે ‘અંગદર્શન’ નામનું માસિક શરુ કર્યું. એ સમયનું અંગદર્શન એટલે કેળવાએલા લોકોને શ્લેષના ચાખખાથી સીધા દોર બનાવી માતૃભાષાની સેવા કરાવનારું પ્રસિદ્ધ સાધન. અંકિમચંદ્રે આ માસિકમાં પોતાની બીજી બધી નવલકથાઓ કકડે કકડે છપાવી હતી અને પછી પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરાવી હતી. ‘ચંદ્રશેખર’, ‘વિષવૃક્ષ’, ‘કૃષ્ણકાંતેર વિલ’, ‘દેવી ચૌધુરાણી’, ‘કમલાકાંતેર દમર’, ‘સીતારામ’, ‘રાજસિંહ’ વગેરે નાની મોટી નવલકથાઓ તેમાં જ છપાઈ હતી. એ બધા ગ્રંથોએ કેવળ અંગાળામાં જ નહિ પણ ઈંગ્લાંડમાં પણ અંકિમ આયુની પ્રીતિ કેલાવી. અંકિમચંદ્ર નવલકથાકાર તરીકે પ્રખ્યાત થયા.

અંકિમઆયુની નવલકથાઓના બે વર્ગો પાડી શકાય. ૧. ઐતિહાસિક ૨. સામાજિક. ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે ‘દુર્ગેશનન્દિની’, ‘કપાલકુંડલા’, ‘મૃણાલિની’, વગેરે નવલકથાનું નામ આપી શકાય ત્યારે સામાજિક નવલકથા તરીકે ‘કૃષ્ણકાંતેર વિલ’ અને ‘વિષવૃક્ષ’ આગેવાન નવલો ગણાય. ‘કૃષ્ણકાંતેર વિલ’ અંકિમ આયુની સર્વોત્કૃષ્ટ નવલકથા ગણાય છે. દેવચરિત ગોવિંદલાલને પિશાચ બનાવી અંકિમચંદ્રે માનવચરિત્રની ક્રમિક અવનતિ બતાવવામાં કમાલ કરી છે. વિષવૃક્ષ પણ અંકિમ આયુની ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે. વિધવાવિવાહ નો પ્રશ્ન નવલકથાદ્વારા સંબળતાપૂર્વક રજૂ કરવામાં આ વાર્તાએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. જો કે કુંદનન્દિનીને વિષપાન કરાવી અંકિમચંદ્રે પોતાના એ પ્રશ્નનું પરિણામ વિષમય બતાવી લોકોને સંશય-ગ્રસ્ત કરી મૂક્યા પરંતુ વિધવા પ્રત્યે દરેક મનુષ્યની દયા ખેંચવા માટે કુંદનું પાત્ર સામર્થ્યવાન થયું. ‘આનંદમઠ’, ‘દેવી ચૌધુરાણી’ અને ‘સીતારામ’ આ ત્રણ નવલકથાઓનું વસ્તુ ઐતિહાસિક છતાં અંકિમ આયુએ ગીતાના નિષ્કામ ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં એ ત્રણે વાર્તા-

એનો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. ‘આનંદમદ’ તો તેમાં આવેલાં ‘વદે-
માતરમ’ નાં ગીતથી હિંદમાં જગજગદેર થઈ ગયેલ છે. જો કે બંકિમની
એ ત્રીજા વર્ગની નવલકથા ગણાય છે છતાં શુદ્ધ ઐતિહાસિક નવલ-
કથામાં પણ બંકિમચંદ્ર ઐતિહાસિક જમીન પર એવી સુંદર રીતે
હિંદુ સંસારનું ચિત્ર ઉપસાવી કાઢે છે કે લોકો એ ચિત્ર જોઈ ધડીલર
મૂળ ઐતિહાસિક બિનાને વિસરી જાય છે. બંકિમે નવલકથાકાર
તરીકે જે કુશળતા બતાવી છે તે હિંદની કોઈ પણ દેશી ભાષામાં
અપૂર્વ જ ગણાશે.

‘કમલાકાન્તેરૂ દમ્પત્ત’ નવલકથા નથી પણ વ્યંગ પુસ્તક છે, અને
ખુદ બંકિમચંદ્ર પણ એ પુસ્તકને પોતાની ગ્રંથાવલીમાં ઉત્તમ માને
છે. એ પુસ્તકે કેળવાયેલા લોકોમાં બહુ પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે.

‘કૃષ્ણચરિત્ર’, ‘ધર્મતત્ત્વ’ અને ‘ગીતા પરની ટિકા’ એ બંકિમ-
ચંદ્રની આખર અવસ્થાનાં પુસ્તકો છે. તેમાંનાં કૃષ્ણચરિત્ર વિષે તો
એટલું જ કહેવું બસ થશે કે કેળવાયેલા વર્ગમાં કૃષ્ણની આખર
ફેલાવનાર અને કૃષ્ણને પુરુષોત્તમ તરીકે ફલીલોથી સાબીત કરનાર એ
જ પુસ્તક છે. ‘ધર્મતત્ત્વ’ પશ્ચિમના વિચારોથી ભરપૂર છે અને તેમાં
પૂર્વને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે. ગીતા પરની ટિકા તેઓ સંપૂર્ણ લખી શક્યા નથી એટલે તે
વિષે વધારે કહેવું જરૂરનું નથી.

બંકિમચંદ્રની પ્રતિભા કેવી સર્વતોમુખી હતી તે તેમના ગ્રંથો
પરથી જણાઈ આવે છે. બંગાળીઓ બંકિમચંદ્રને કેવળ બંગાળના જ
નહિ પણ જગતના નવલકથાકારોમાં સ્થાન આપવા માગે છે અને એમાં
કંઈ ખોટું નથી. બંકિમચંદ્ર પહેલાં નવલકથાનું સાહિત્ય દેશમાં નહિ
જેવું હતું. તેણે એકલે હાથે, કેવળ પોતાની અલૌકિક શક્તિ વડે એ
સાહિત્યને સરજ્યું અને એવું તો સંપૂર્ણ બનાવ્યું કે તેના પછી
બીજો કોઈ પણ નવલકાર તેના કરતાં સારી નવલ લખી શક્યો નથી.
જે સાહિત્યને સંપૂર્ણ બનાવતાં અંગ્રેજી સાહિત્યને સૌકો શુભાવનો

પડ્યો તે સાહિત્યને અંકિમે પોતાના ત્રીશેક વર્ષના ગાળામાં સંપૂર્ણ બનાવ્યું એ કંઈ જેવી તેવી વાત ન ગણાય.

અંગદર્શનની સાથે અંગાળામાં નવો લેખક વર્ગ ઉભો થયો. એ લેખક વર્ગમાંના અનેક પછીથી સારા વિદ્વાન તરીકે પંકાઈ ગયા. કેવિવર હેમચંદ્ર અને નવીનચંદ્ર ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાનપ્રવીણ યોગેશ્વચંદ્ર, પંડિત રાજકૃષ્ણ, નાટકકાર દીનબંધુ, ઐતિહાસિક રામદાસ સેન, ‘ગ્રીક ઓ હિંદુ’ તથા ‘વાલ્મીકિ ઓ તત્કાલિન વૃત્તાંત’ લખનાર પ્રફુલ્લચંદ્ર અંધોપાધ્યાય, પ્રસિદ્ધ સમાલોચક અક્ષયચંદ્ર સરકાર, ‘ઉદ્ભ્રાંત પ્રેમ’ ના લખનાર ચંદ્રશેખર મુખોપાધ્યાય, ‘સિપાહી યુધ્ધેર ઇતિહાસ’ પ્રણેતા રજનીકાંત ગુપ્ત, ‘વાલ્મીકિર્ જ્ય’ લખનાર, ઇતિહાસના ઉંડા અભ્યાસી મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ‘શકુંતલા તત્ત્વ’, ‘હિંદુત્વ’ વગેરેના લેખક ચંદ્રનાથ વસુ વગેરે અનેક લેખકો એ પ્રસિદ્ધ માસિકના લખનારા હતા. એ બધા વિદ્વાનેને અંકિમચંદ્રે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ખેંચી આણ્યા હતા.

રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા અંગ્રેજ સાહિત્યના ભક્તને અંકિમચંદ્રે ‘માધનીકંકલુ’, ‘જીવનપ્રભાત’, ‘જીવનસંધ્યા’ જેવી નવલકથાઓના લખનારા બનાવ્યા હતા એ વાત તો સુપ્રસિદ્ધ છે. આ બધા લેખકો ધણે ભાગે અંકિમની જ ભાષાશૈલીને અનુસરતા હતા. અંકિમે ‘વિદ્યાસાગરી’ અને ‘આલાલી’ એ બે જાતની ભાષાશૈલી કરતાં નિરાળી જ શૈલી ઉપજાવી કાઢી હતી. તેથી એ બંને શૈલીના ભક્તોને સમાન સંતોષ થયો હતો.

અંકિમ આપ્યું ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં મરણ પામ્યા. ત્યાર પછીના શક્તિશાળી ગદ્ય લેખક તરીકે રવીન્દ્રનાથ આગળ આવ્યા. તેમની શૈલી અંકિમ કરતાં સહેજ જુદી જાતની હોવાથી અને કવિ તરીકે તેમની અસામાન્ય પ્રતિભાશક્તિ પશ્ચિમના દેશોએ પણ કબૂલ કરી હોવાથી તેમની ગદ્ય શૈલીએ પણ ધીમે ધીમે અંગ સાહિત્યપર કાયમની અસર કરી. રવીન્દ્રનાથે અંકિમની ભાષાને વધારે સહેલી બનાવી

કથિત ભાષાની લગભગ લાવી મૂકી. તેમની ‘બૌદ્ધકુરાણીર હાટ’ ‘ગોરા’ ‘નૌકાહુખી’, ‘ચોખેરવાલી’ ‘ધરે બાધરે’ વગેરે નવલકથાઓમાં અને જગપ્રસિદ્ધ ટુંકી વાર્તાઓમાં આ શૈલીના ક્રમવિકાસ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. ‘ધરે બાધરે’માં તો કથિત ભાષાને સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારવાનું તેમનું લક્ષ્યબિંદુ એટલે બધે અંશે સધાયું છે કે એ પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી અમુક વર્ષો સુધી તો એ પુસ્તકના વસ્તુ તરફ ધ્યાન ન ખેંચાતાં તેની ભાષા સંબંધમાં અનેક માસિકોમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી. બંગલાષામાં ભાષાશૈલીના અત્યારે એ ભેદ મોજૂદ છે. એક પક્ષ બંકિમની ભાષા ‘સાધુભાષા’ સાહિત્યની ભાષા હોવી જોઈએ એમ માને છે ત્યારે બીજો પક્ષ રવીન્દ્રનાથની ‘ચલ્તી ભાષા’ સાહિત્યની ભાષા બનવી જોઈએ એમ કહે છે. આ બંને પક્ષોનો ઝઘડો હજી સમ્યો નથી. છતાં રવીન્દ્રનાથની આ શૈલી દિવસે દિવસે વધારે પ્રચલિત થતી જાય છે એ તો નક્કી. ‘સમુજ પત્ર’ના સંપાદક પ્રથમ ચૌધુરી, ‘ભારતી’ના સંપાદક સૌરીન્દ્રનાથ અને ‘પ્રવાસી’ના સંપાદક રામાનંદ આયુ આ શૈલીના હિમાયતી હોવાથી એમનાં માસિકોમાં ઘણું ભાગે આ શૈલી વપરાતી જોવામાં આવે છે.

રવીન્દ્રનાથનાં ગદ્ય સાહિત્ય વિષે લખવું એ આ નાના પુસ્તકને માટે અસાધ્ય છે. તેમની ટુંકી વાર્તાઓ અત્યારે બંગસાહિત્યને વિશ્વસાહિત્યના લાગીદાર બનાવે છે. તેમની નવલકથાઓ જેમને આકર્ષે છે તેઓ તેને જીવનમાં કદી છોડતા નથી. છતાં સાધારણ રીતે કહીએ તો રવીન્દ્રનાથ નવલકથાના લેખક તરીકે બહુ લોકપ્રિય નથી.

બંગાળી ગદ્ય સાહિત્યના વિકાસમાં ઉપરના મહારથીઓ સિવાય બીજા અનેક લેખકોએ ભાગ લીધો છે. તે દરેકનું વર્ણન આ નાના પુસ્તકમાં થઈ શકે નહિ. બંગાળી આધુનિક ગદ્ય સાહિત્યમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ બળોએ એવું અટપટું કામ કર્યું છે કે તેનો ક્રમવિકાસ બતાવવા માટે હજી ત્યાંના વિદ્વાનો પણ બહાર પડ્યા નથી. તો પછી તે વિષે

મહત્તિસર લખાણ પ્રાપ્ત કરવાની આપણી આશા દુરાશા માત્ર છે. છતાં 'કેટલાક' અતિ પ્રસિદ્ધ લેખકોએ ગદ્ય સાહિત્યને ક્યાં ક્યાં ગ્રંથોથી વિભૂષિત કર્યું છે એટલું જણાવી અમે ગદ્યસાહિત્યનો ઇતિહાસ પુરો કરીશું.

જીવનચરિત્રના સાહિત્યમાં યોગીન્દ્રનાથ વસુ કૃત 'માઈકેલ મધુ-સૂદન દત્ત', ચંડીચરણ અંધોપાધ્યાય કૃત 'વિદ્યાસાગર', શિવનાથ શાસ્ત્રીકૃત 'રામતનુ લાહિડી એ તત્કાલિન અંગસમાજ,' નગેન્દ્રનાથ ત્ર્યંબકોપાધ્યાય કૃત 'રામમોહન રાય' અને રવીન્દ્રનાથકૃત 'જીવનચરિત્ર' નામનું આત્મ વૃત્તાંત અતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય શિવનાથ શાસ્ત્રી અને નવીન-ચંદ્ર સેને પણ પોતાના આત્મવૃત્તાંતો બહુ વિસ્તારથી લખ્યાં છે અને તેમાં તે સમયના અંગાળાની સ્થિતિ તાદૃશ વર્ણવેલી છે. દેવકુમાર રાય ચૌધુરીકૃત 'દિગ્ગેન્દ્રલાલ' પણ સારાં જીવનચરિત્રોમાંનું એક ગણાય છે. ટુંકામાં જીવનચરિત્રના સાહિત્યમાં અંગભાષા દીન નથી.

અંગાળામાં ઇતિહાસનું સાહિત્ય પણ ખીજી દેશી ભાષાઓને મુકાબલે સાફ છે. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રથી માંડીને હાલના તરુણ ઇતિ-હાસકાર વ્રજેન્દ્રનાથ અંધોપાધ્યાય સુધી સમર્થ ઇતિહાસકારોની હારમાળા નજરે પડે છે અને તેમાંના દરેકે ખતતા સુધી અંગભાષાની સેવા કરી છે. અક્ષયકુમાર મૈત્રેયે 'સિરાજુદ્દૌલા,' 'મીરકાસિમ' 'દિ-રંગી વણિક' અને 'ગોડલેખમાલા' નામના ગ્રંથો અંગાળી ભાષામાં લખ્યા છે. તેમાંના 'સિરાજુદ્દૌલા' અને 'ગોડલેખમાલા' ઉત્તમ પુસ્તકો ગણાય છે. 'સિરાજુદ્દૌલા'માં અંગાળાના કમનસીબ નવાબ સિરાજની હકીકત છે અને 'ગોડલેખમાલા'માં ગોડ અથવા અંગાળાના મુસલમાની સમય પહેલાંના રાજ્યોની શિલાલિપિઓનો સંગ્રહ છે. રમાપ્રસાદ ચંદ્રકૃત 'ગોડરાજમાલા' અંગાળાના મુસલમાની સમય પહેલાંનો એક સંપૂર્ણ ઇતિહાસ છે. કાલીપ્રસન્ન અંધોપાધ્યાયકૃત નવાબી અમલનો અંગા-ળાનો ઇતિહાસ મુસલમાની સમયનો ઉત્તમ ઇતિહાસ ગણાય છે. યોગીન્દ્રનાથ સમાદારકૃત 'સમસામયિક ભારત'ના કેટલાક ખંડો અતિ પ્રખ્યાત છે. રાખાલદાસ અંધોપાધ્યાયકૃત 'પ્રાચીનમુદ્રા,' અંગાળાના

આધુનિક યુગ

ઇતિહાસના એ ભાગો તથા કેટલીક ઐતિહાસિક નવલકથાઓ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી પણ અંગાજીના ઇતિહાસના સારા જ્ઞાતા ગણાય છે.

યદુનાથ સરકાર અંગાજીના શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસકાર મંચુએ છે છતાં તેમણે છૂટા લેખો સિવાય અંગાજીમાં કંઈ લખ્યું નથી. એ સિવાય બીજા કેટલાક ગ્રંથો સાહિત્યના ઇતિહાસવિભાગને પુષ્ટ કરી રહ્યા છે.

અંગાજી કોષ રચનાર તરીકે જ્ઞાનેન્દ્ર મોહન દાસ અને યોગેશ-ચંદ્ર રાય હાલમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ છે. જ્ઞાનેન્દ્રમોહનનો 'આંગલા-ભાષાર્ અભિધાન' અંગાજી ભાષાનો સારો કોષ છે, ત્યારે યોગેશ-ચંદ્ર રાયે અંગાજી સાહિત્ય પરિષદના આશરે નીચે એક સંપૂર્ણ કોષ રચવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું અને તે કામ તેમણે ઘણા વર્ષની મહેનતે પૂર્ણ કર્યું છે. તેમનો 'આંગલા શબ્દકોષ' અંગાજી ભાષાનો શ્રેષ્ઠ કોષ ગણાય છે. આ સિવાય બીજા પણ મોટા મોટા કોષો ઘણા છે પણ તેમાં અંગાજી શબ્દોનો જોડતો ભંડોળ નથી. આ જગ્યાએ અંગાજી ભાષામાં વિશ્વકોષ રચનાર નગેન્દ્રનાથ વસુનું નામ આપવું જોઈએ. અંગાજી વિશ્વકોષ રચવામાં તેમણે ભારે જહેમત ઉઠાવી છે અને તેમાંના કેટલાક હિંદવિષયક ફકરા વાંચી તેમની ઉંડી વિદ્વતા વિશે ભારે માન ઉપજે છે. નગેન્દ્રનાથ અંગાજી ભાષામાં જાતિઓ વિશે લખનારા શ્રેષ્ઠ લેખક છે. તેમણે કાયસ્થ તથા બીજા નાતો વિશે બહુ શોધખોળપૂર્ણ ગ્રંથો લખ્યા છે.

નવલકથાકાર તરીકે અત્યારે શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું નામ કેવળ અંગાજીમાં જ નહિ પણ આખા હિંદુસ્થાનમાં મશહૂર થઈ રહ્યું છે. તેમની નવલકથાઓમાં જે સૂક્ષ્મ મનોવિજ્ઞાનનું વિરલ અન્વેષણ છે તે અત્યારના જમાનાના હિંદના કોઈ પણ નવલકારમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તેમને કહેવાની વાત એક જ હોવા છતાં દરેક પુસ્તકમાં તે એવી નવી નવી રીતે રજૂ કહે છે કે વાચકોને દરેક વખતે નવો જ આનંદ થાય છે. 'વિરાજવડુ' 'ખિંદુર છેલે' 'ચરિત્રહીન'

વગેરે નવલકથાઓ લખી તેમણે અંકિમચંદ્રનું સ્થાન સાચવ્યું છે. બીજા પ્રસિદ્ધ નવલકારોમાં પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાયનું નામ મૂકી શકાય. તેમની ‘દેશી ઓ વિલાતી’ ઉત્તમ વાર્તાસંગ્રહ ગણાય છે. આ સિવાય તેમણે ‘પોડશી’, ‘નવકથા’, ‘રમાસુંદરી’, ‘નવીન સંન્યાસી’ વગેરે વાર્તાસંગ્રહો તથા નવલકથાઓ બહાર પાડી છે. તેમની કીર્તિ ટુંકી વાર્તા લખનાર તરીકે વિશેષ છે.

જલધર સેન, નિરુપમા દેવી, અનુરુપા દેવી, શૈલબાલા, સ્વર્ણ-કુમારી દેવી વગેરે પણ નવલકથાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો લખનાર તરીકે શિશિરકુમાર ઘોષ, અશ્વિનીકુમાર દત્ત, સ્વામી વિવેકાનંદ, સીતાનાથ તત્ત્વબૂષણ, દ્વિજનાથ દત્ત વગેરે વિદ્વાનો પ્રસિદ્ધ છે. શિશિરકુમારનું ‘અભિય નિમાઈ ચરિત’ ચૈતન્ય દેવનું ઉત્તમ જીવનચરિત્ર છે. અશ્વિનીકુમારનાં ‘લક્તિયોગ’, ‘કર્મયોગ’ અને ‘પ્રેમ’ ઉત્તમ પુસ્તકો ગણાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદકૃત ‘જ્ઞાનયોગ’ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં અપૂર્વ ગણાય છે. સીતાનાથકૃત ઉપનિષદોનાં ભાષાંતરો બહુ વખણાય છે. આ સિવાય કોકીબેશ્વર ભટ્ટાચાર્યકૃત ‘ઉપનિષદેર ઉપદેશ’ નામના પુસ્તકના ત્રણ ભાગ બહુ સુંદર છે. બૌદ્ધ ધર્મને લગતું સાહિત્ય પણ પુષ્કળ છે. હીરેન્દ્રનાથ દત્તકૃત ‘ગીતાય ધર્મિરવાદ’ પણ ઉત્તમ પુસ્તક ગણાય છે.

સાહિત્યના ઇતિહાસ લેખક તરીકે બાબુ દીનેશચંદ્રસેન, રામગતિ ન્યાયરત્ન અને રાજનારાયણ વસુ પ્રખ્યાત છે. દીનેશબાબુનું ‘અંગ-ભાષા ઓ સાહિત્ય’ અંગભાષા પર અંગ્રેજીની અસર થઈ તે પહેલાંના સાહિત્યના ઇતિહાસ તરીકે અન્નેડ ગ્રંથ ગણાય છે. રામગતિ ન્યાયરત્નકૃત ‘આંગલા ભાષા ઓ સાહિત્ય વિષયક પ્રસ્તાવ’ સાહિત્યના ઇતિહાસનું પ્રથમ પુસ્તક છે. રાજનારાયણ બાબુએ એ વિષય પર લખેલું પુસ્તક સામાન્ય છે. દીનેશબાબુએ આ ઇતિહાસ સિવાય બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં ‘રામાયણી કથા’ નામનું રામાયણનાં પાત્રો વિષેનું સમાલોચનાત્મક પુસ્તક શ્રેષ્ઠ છે. વિવેચનાત્મક સાહિત્યમાં સુરેશચંદ્ર સમાજપતિનું નામ પણ બહુ વખણાય છે.

રામેન્દ્રસુંદર ત્રિવેદી, જગદાનંદ રાય અને પંચાનન નિયોગી વૈજ્ઞાનિક વિષયને અંગાળી ભાષામાં ઉતારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. રામેન્દ્રઆયુના તત્ત્વપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ ‘પ્રકૃતિ,’ ‘જિજ્ઞાસા’ વગેરે ઉત્તમ ગ્રંથો ગણાય છે. તેમના બીજા ગ્રંથોમાં ‘કર્મકક્ષ’ અહુ પ્રસિદ્ધ છે. ‘યજ્ઞકથા’ પ્રાચીન યજ્ઞો વિષેનું સારું પુસ્તક ગણાય છે.

જગદાનંદઆયુ બાળકો પણ સમજે એવી ભાષામાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો લખવામાં અહુ કુશળ છે. તેમણે વિજ્ઞાનનો એવો કોઈપણ વિષય બાકી નહી રહ્યો હોય કે જેમાં કલમ ચલાવી ન હોય. ‘પ્રાકૃતિકી,’ ‘વૈજ્ઞાનિકી’ ‘પોકામાકડ’ ‘શબ્દ’ ‘આલો’ ‘ગાહપાલા’ વગેરે તેમનાં પુસ્તકો બાળકોમાં અહુ પ્રસિદ્ધ છે. પંચાનન નિયોગીકૃત ‘નવ્યરસાયની વિદ્યા’ અંગાળી ભાષાનાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોમાં સારું પુસ્તક ગણાય છે.

વૈદકશાસ્ત્રના પુસ્તકો અંગાળી ભાષામાં ઘણાં છે. વૈદકની ત્રણ પ્રસિદ્ધ શાખાઓ-એલોપેથી, હોમિઓપેથી અને દેશી-ત્યાં પુષ્કળ પ્રસરી છે. અને એ ત્રણે શાખાને લગતાં સારાં અને સંપૂર્ણ પુસ્તકો અંગાળીમાં લખાએલાં છે.

મુસાફરીનાં પુસ્તકો લખનાર તરીકે વિનયકુમાર સરકાર પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું વર્તમાન જગત નામનું ચાર ભાગનું પુસ્તક, પૃથ્વીના સુધરેલા તમામ દેશો વિષે સારી માહિતી આપે છે. તે સિવાય વિવેકાનંદનું ‘પરિવાજક,’ રમેશચંદ્રનું ‘યુરોપપ્રવાસીર ડાયરી’ અને રવીન્દ્રનાથનાં જાપાન વગેરે દેશોમાં કરેલી મુસાફરીનાં પુસ્તકોએ સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. ચંદ્રશેખર સેનકૃત ‘બૃહદ્દક્ષિણ’ અને ધરણીધર લાહિડીકૃત ‘ભારતભ્રમણ’ પણ સારાં પુસ્તકો ગણાય છે. જલધર સેનનું ‘હિમાલય’ તો ઉત્તમ પુસ્તક ગણાય છે.

વાતચીતને લગતાં પુસ્તકોમાં ‘રામકૃષ્ણ કથામૃત’ અને વિપિન-વિહારીકૃત ‘પુરાતન પ્રસંગ’ સારાં પુસ્તકો ગણાય છે. રામકૃષ્ણ

કથામૃતમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથેની વાતચીત અને પુરાતન પ્રસંગમાં પુરાતન આજતો વિષે જુદા જુદા મહાન પુરૂષો સાથે થએલી વાતચીતનો હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે.

હવે આપણે બંગાળી પદ્ય સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ.

બંગાળી પદ્ય સાહિત્યનો પ્રાચીન યુગ ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્ત સાથે પુરો થયો અને માધકેલ મધુસૂદનના સમયથી નવીન યુગ શરુ થયો ગણાય છે. માધકેલ મધુસૂદન બંકિમચંદ્રની પેઠે આધુનિક પદ્ય સાહિત્યનો મહાકવિ છે. બંકિમચંદ્રની પેઠે તેણે પદ્ય સાહિત્યમાં એટલી તો નવીનતા અને તે સાથે સફળતા આણી કે બંગાળીઓ તેને પદ્ય સાહિત્યનો નવજીવનકાર માને છે.

માધકેલ મધુસૂદન દત્ત (૧૮૨૮-૧૮૭૩) યશોહર જિંદગામાં આવેલા સાગરદાંડિ નામના ગામમાં જન્મ્યો હતો. તેના પિતા વડીલ હતા અને કલકત્તામાં રહેતા હતા. મધુસૂદને હિંદુ કોલેજમાં દાખલ થઈ અંગ્રેજી કેળવણી લીધી અને ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. ખ્રિસ્તી થવાથી તેના પિતાએ તેનો સાથ છોડ્યો છતાં વધારે અભ્યાસ કરવા માટે ખર્ચ આપવામાં આનાકાની ન કરી. હવે મધુસૂદન હિંદુકોલેજ છોડી મિશન કોલેજમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં તે પુબ્કળ ભાષાઓ શીખ્યો. છેવટે કમાઈ ખાવા માટે તે મદ્રાસ ગયો. ત્યાં કોઈ યુરોપિયન સ્ત્રી સાથે પરણ્યો, પણ થોડા સમયમાં છુટાછેડા કરવામાં આવ્યા. તે પછી હેનરિએટા નામની એક બીજી અંગ્રેજ બાઈ સાથે પરણ્યો અને તેની સાથે જિંદગીભર રહ્યો. મદ્રાસમાં પેટ પુરતું કમાવા માટે તેણે અંગ્રેજીમાં કવિતા કરવી શરૂ કરી. પરંતુ તેમાં તેને યશ ન મળ્યો. ઉલટી એવી સલાહ મળી કે અંગ્રેજી કરતાં માતૃભાષામાં કવિતા કરવાથી વધારે યશ મળશે. છેવટે પિતાના મરણ બાદ મધુસૂદન બંગાળમાં આવ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી બંગાળીમાં લખવાનો મહાવરો શરુ કર્યો. તેણે સૌ પહેલું કાવ્ય લખ્યું તે 'તિલોત્તમાસંભવ' હતું. આ કાવ્ય પહેલાં તેણે નાટકો લખેલાં પણ તે વિષે આગળ

ચર્ચા કરીશું. 'તિલોત્તમાસંભવ' માં તેણે સૌ પહેલાં 'અમિત્રાક્ષર' છંદ વાપર્યો. અત્યાર સુધી ૧૫ અક્ષરનો 'પયાર' છંદ એ બંગાળી ભાષાનો મુખ્ય છંદ હતો. તેમાં પણ લીટીને છેડે પ્રાસ મેળવવા પડતા અને વચ્ચે ઝડઝમક આણવી પડે તે તો જુદી. આથી કવિતા રચનારને બહુ મુશ્કેલી નહતી. વળી વિચાર એ લીટીમાં પુરો કરવો જ જોઈએ એ નિયમ ગંનાર વિષય પર કાવ્ય લખનારને બહુ નહતો. હોવાથી અંગ્રેજ મહાકાવ્યો જેવાં મહાકાવ્યો લખવાને માટે એ છંદ ખીલકલ અનુકૂળ નહોતો. માછકેલે એ છંદમાં સુધારા કરી તેને પોતાના મહાકાવ્યને અનુસરતો બનાવ્યો. એ સુધારા એ જાતના હતા; પહેલું તો યતિનું બંધન તોડી નાખ્યું અર્થાત્ ગમે ત્યારે ને ગમે તે લીટીમાં વચ્ચે કે છેલ્લે વિચાર પુરો થતાં યતિ મૂકી શકાય. બીજું લીટીને છેડે પ્રાસ મેળવવાની કંઈ જરૂર રાખી નહિ. એ એ ફેરફાર કરી તેણે ૧૪ અક્ષરનો પયાર પોતાના 'તિલોત્તમાસંભવ' માં વાપર્યો. બંગાળીમાં આ જાતની કવિતા પહેલી હોવાથી પ્રથમ તો લોકો તેની બહુ નિંદા કરવા લાગ્યા, પણ કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોએ એ પ્રયત્નને આવકાર આપ્યો તેથી મધુસૂદને 'મેઘનાદવધ' નામના બીજા કાવ્યમાં એ છંદનો સફળતાપૂર્વક બીજી વાર ઉપયોગ કરી બંગાળાને જણાવી દીધું કે એ છંદ કેવળ વીરરસ જ નહિ પણ બધા રસોના વાહન તરીકે અદિતીય છે.

મધુસૂદનનાં કાવ્યોમાં 'મેઘનાદવધ' સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. બંગાળી મહાકાવ્યોમાં તેનું આસન બહુ ઉંચું છે. રામરાવણના યુદ્ધનું એ શક્તિ અને ત્રણ દિવસનું વર્ણન આ કાવ્યના નવ સર્ગોમાં કરવામાં આવ્યું છે. રાક્ષસ રાજા તરફની સહાનુભૂતિને લીધે કેટલાક કાવ્યના વસ્તુને વખોડે છે પરંતુ પાપી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છતાં પાપ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ન હોવાથી એ કાવ્યમાં વખોડવા જેવું કંઈ નથી. એમાં પ્રાચીન કાવ્યોના કેટલાક પ્રસંગો એટલું જ નહિ પણ કેટલાક વિચારો પણ એટલા તો ફરી ફરીને ભર્યા છે કે મધુસૂદનના અગાધ વાચન અને

એ વાંચનનો મધપુડો બનાવવાની કળાનાં વખાણ કર્યાં સિવાય રહેવાય નહિ. કાવ્યની ભાષા પણ એવી ગંભીર અને વિષયને છાજતી છે કે ભાષા, વિચાર અને વિષયમાં એ કાવ્ય સર્વોત્તમ બન્યું છે. જો કે રમ્મ તથા લક્ષ્મણનાં ચરિત્રને રાવણ અને ઈંદ્રજિતનાં ચરિત્ર કરતાં હલકાં ચિતરવામાં તેમણે થાપ ખાધી છે પણ તે એમના પાશ્ચાત્ય અનુકરણને લીધે જ. ‘મેઘનાદવધ’ ના વાનરો, રીંછો વગેરે બધાં સામાન્ય માનવી છે. રાક્ષસો પણ પ્રચંડ શક્તિધારી નથી. તેઓ પણ માનવોની જેમ લડાઈ કરે છે. ટુંકામાં કાવ્ય પૌરાણિક વસ્તુ પર રચાયું હોતાં તેમાં પૌરાણિક ભાવ શોધ્યો જડે તેમ નથી. મધુસૂદને આ કાવ્યમાં મેઘનાદની સ્ત્રી પ્રમીલાનું પાત્ર સરજી જગતના સાહિત્યમાં એક ઉત્તમ પાત્રલેખનનો ઉમેરો કર્યો છે. મધુસૂદનની પ્રમીલા એ પ્રેમ અને શૌર્યનું એકત્ર મિલન છે. ચોથા સર્ગમાં સીતાનું આત્મકથન કરુંછુરસની રેલ રેલાવે છે. આ કાવ્યનો ત્રીજો, ચોથો ને સાતમો સર્ગ ઉત્તમ છે. કવિની જીવિત દશામાં જ, સામા પક્ષના ધોર વિરોધ છતાં આ કાવ્યની ત્રણ ત્રણ આવૃત્તિઓ થાય એ જ તેની લોકપ્રિયતાનું દૃષ્ટાંત છે.

મધુસૂદનનું બીજું સુંદર કાવ્ય ‘વીરાંગના’ છે. તેમાં દ્રૌપદી, શકુંતલા, ભાનુમતિ, શૂર્પણખા, તારા વગેરે વીરાંગનાઓ પોતપોતાના પ્રિયતમપ્રતિ પત્ર લખે છે અને એ પત્રોમાં જે મનોબલ ચિતરે છે તે દરેક પાત્રનું અંતર બતાવવામાં એટલી તો સાર્થક નીવડે છે કે આખું કાવ્ય ‘મેઘનાદવધ’ ની બરાબરી કરનારું લખાય છે. આ કાવ્ય લખવાનો વિચાર પણ કવિને ઇટાલિના કોષ્ટ કવિના પ્રથે સૂઝાડ્યો હતો. કાવ્ય ૧૧ સર્ગમાં પુરું થયું છે. કવિ આ કાવ્યનો ઉત્તરાર્દ લખવાના હતા પણ કેટલીક પત્રિકાઓની સરુઆત સિવાય બીજું કંઈ લખી શક્યા નથી.

તેમનું ત્રીજું અનુપમ કાવ્ય ‘વ્રજાંગના’ છે. ‘મેઘનાદવધ’ અને ‘વીરાંગના’ ના સુરુગંભીર ટંકાર પછી આવું કોમળ લાગણીઓ

છેડનાઈ કાવ્ય પ્રગટ થાય એ નવાઈની વાત છે. રાધિકા વ્રજમાં કૃષ્ણ વિના રળવળે છે. રાધિકારમણની મોરલી સાંભળવા બેલી બંને છે. તે વ્રજના પર્વત, કુંજ, કુસુમ ઇત્યાદિ પાર્થિવ પદાર્થોને જોઈ પોતાની વિરહવ્યથા જાહેર કરે છે. એનું શાબ્દિક ચિત્ર આ કાવ્યમાં રજૂ થયું છે. ખ્રિસ્તી મધુસૂદન, હિંદુ ભાવપૂર્ણ આવું સુંદર કાવ્ય લખે તે જ તેના હિંદુ હૃદયની સાખીતી છે આખા કાવ્યની ભાષા એવી સરળ છે કે 'મેઘનાદવધ' નો કવિ આવું કાવ્ય લખી શકે એ વિચારતાં તેની સર્વતોમુખી પ્રતિભાની ઝાંખી થાય છે.

મધુસૂદન બેરિસ્ટર થવા વિલાયત ગયો હતો. ત્યાંથી એ લંડન જવડો પારીસ જઈ પહોંચ્યો. સાથે તેની અંગ્રેજીની પાણી હતી. પારીસ પાસે આવેલા વર્સેલ્સમાં તેના માથે ગરીબાઈ તૂટી પડી. તે વખતે વિદ્યાસાગરે મદદ ન કરી હોત તો એ મહાકવ્યે ફ્રાંસના કોઈ કેદખાનામાં જઈ બાકીની જિંદગી ગુજારી હોત. એહી તેણે ચૌદ લીટીની એક એવી 'ચતુર્દશપદી' કવિતાનું પુસ્તક લખ્યું. તેમાં અસંખ્ય વિષયો પર ચૌદ લીટીની 'સોનેટ' લખેલી છે. કવિએ આ કાવ્યમાં કેટલીક જગાએ પોતાના જીવનના મર્મભેદ પ્રસંગો ચીતર્યા છે. ફ્રાંસમાં એહાં એહાં કવિને પોતાની વહાલી જન્મભૂમિ, તેની પાસે કલકલ નિનાદ કરતી કપોતાક્ષ નદ, બંગાળામાં ઠામ ઠામ ઉજવાતી વિજ્યાદશમી તથા કાશીદાસ, કૃતિવાસ જેવા કવિ વિદ્યાસાગર, ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્ત, સત્યેન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા મહાનુભાવો અને શકુંતલા, કિરાતાજીનીય મેઘદૂત જેવાં કાવ્યોની સ્મૃતિ આવે છે અને તે સ્મૃતિને આધારે એ દરેકને ચૌદ ચૌદ લીટીની એક સોનેટ અર્પણ કરી પોતે કૃતાર્થ થાય છે. પોતે પ્રથમ અંગ્રેજીમાં કવિતા કરતા, માતૃભાષા તરફ અનાદર દર્શાવતા, એ યાદ લાવી કવિએ આ કાવ્યમાં અપૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે.

કવિની છૂટક કવિતાઓમાં 'તત્ત્વબોધિની' માં પ્રગટ થયેલ 'આત્મવિલાપ' નામક કવિતા તેમના જીવનનું એક સુંદર ક્ષણ સંજોત

છે. એ કવિતાની પ્રત્યેક લીટીમાં મધુસૂદનના સાંસારિક જીવનની નિષ્કર્ણતાનું કરુણ આલેખન નજરે પડે છે. કવિએ વિલાયત જતી વેળા ‘અંગભૂમિ પ્રતિ’ જે કાવ્ય સમર્પણ કર્યું છે તેમાં માતૃભૂમિ પ્રત્યેની તેમની મમતા ઉત્કટ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ છે.

વાર્ષિક ૪૦ હજાર રૂપીઆ ન હોય તો એક ગૃહસ્થ તરીકેની નિહંગી દુનિયામાં શી રીતે ગુજરી શકાય એવા તર્કો કરતો આ રંગીલો કવિ આખર અવસ્થામાં બહુ દુઃખી થયો. છેવટે તેની સ્ત્રી અને તે પોતે ધર્માદા ઇસ્પતાલમાં અકેક દિવસને અંતરે મરણ પામ્યાં. તેની મરણક્રિયામાં કેટલાક અંતરંગ મિત્રો સિવાય બીજા કોઈએ ભાગ ન લીધો. અંગાળી પ્રજા પોતાના ખ્રિસ્તી મહાકવિના શબને ઉપાડવા જતાં પણ વટલાઈ જવાની હતી !

મધુસૂદનની કબર ઉપર તેના મરણ પછી પંદર વરસે એક સ્મારક ઉભું કરી અંગાળી પ્રજાએ પોતાનું એ કલંક ભૂસ્તું હતું. અત્યારે પણ એ સ્તંભ અને તે પરની મધુસૂદને લખેલી કવિતા દર્શકોના અંતરમાં શોકની લાગણી ઉભરાવે છે.

મધુસૂદને અંકિમચંદ્રની જેમ અંગાળી કાવ્યપ્રદેશમાં નવીનતા આણી. એટલું જ નહિ પણ એ નવીનતા સફળ કરી. તેનાં બધાં કાવ્યો અમૃતનો ઝરો છે.

મધુસૂદનના સમકાલીન કવિ તરીકે રંગલાલ અંબોપાધ્યાય પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું ‘પદ્મિની ઉપાખ્યાન’ અંગભાષાનું એક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય ગણાય છે. ઐતિહાસિક વિષયને વાહન તરીકે સ્વીકારી મહાકાવ્ય લખવાનો પહેલો પ્રયત્ન આ કવિએ કર્યો છે અને તેમાં તેમને સફળતા મળી છે. સ્વદેશભક્તિના તરંગો કે જેણે પછીથી અંગાળાને રેલી નાખ્યું તે તરંગોની પ્રથમ ભેરી આ કાવ્યમાં વાગતી સંભળાય છે. આ સિવાય ‘કર્મદેવી’ અને ‘સુરસુંદરી’ નામનાં કાવ્યો પણ આ કવિએ લખ્યાં છે. આ કાવ્યોના છંદમાં વૈચિત્ર્ય છે પણ મધુસૂદનના અમિ-ત્રાક્ષર છંદની છાયા તેના પર પડી હોય એમ લાગતું નથી.

મધુસૂદનને પગલે ચાલનારા કવિઓમાં હેમચંદ્ર (ઇ. સ. ૧૮૩૮-૧૮૦૩) અને નવીનચંદ્ર (ઇ. સ. ૧૮૪૬-૧૮૦૯) મુખ્ય છે. અંગાળાના એ ત્રણ કવિઓ મહાકવિ તરીકે પંકાય છે. હેમચંદ્રનાં કાવ્યોમાં ‘વૃત્તસંહાર’ નામનું મહાકાવ્ય બહુ પ્રસિદ્ધ છે. વૃત્તનામનો રાક્ષસ દેવોને નસાડી સ્વર્ગનો અધિપતિ થઈ પડ્યો છે. તેના ત્રાસથી દેવો પાતાળમાં પેસી ગયા છે. શયીને મિવારણમાં જઈ રહી છે. ઇંદ્ર મેરુપર્વત ઉપર તપ કરવા ચાલ્યો ગયો છે. વૃત્તાસુરની પત્ની ઐન્દ્રિલાને શયીને દાસીરૂપે પ્રાપ્ત કરવાનું મન થાય છે. પોતાના પુત્ર રૂદ્રાપિડને મોકલી તે તેને બંધાવી મંગાવે છે. આ તરફ ઇંદ્ર વિધાતાને પ્રસન્ન કરી શંકર પાસે જાય છે અને ગૌરીની સહાયતાથી વૃત્તનું લાવ્ય બાંડન કરે છે. પછી દેવો અને અસુરો વચ્ચે મહાસંગ્રામ થાય છે. તેમાં રૂદ્રાપિડ મરાય છે અને ઇંદ્ર દધિચીનાં હાડકાંમાંથી બનાવેલાં વજ્ર વડે વૃત્તને મારે છે. ઐન્દ્રિલા ગાંડી થઈ જાય છે અને દેશેદેશ ભટકે છે. ચોતીશ સર્ગમાં પુરાં થએલાં મહાકાવ્યનો આ સાર છે. મૂળ આખ્યાન મહાભારતમાંથી લીધું છતાં હેમચાણુની કલ્પનાઓને લીધે આખું કાવ્ય મૌલિક જેવું જ બન્યું છે.

‘મેઘનાદવધ’ માં જે દોષો છે તે દોષો આ કાવ્યમાં નજરે પડતા નથી. તેની કેટલાક અંગાળી સમાલોચકો ‘મેઘનાદવધ’ કરતાં પણ આ કાવ્યને ઉત્તમ માને છે. ‘ઉત્તમ ઉપાખ્યાન, ઉત્તમ નાટક અને ઉત્તમ ગીતકાવ્ય’વાળાં આ કાવ્યના કવિને બંકિમચંદ્ર મધુસૂદનની ખાલી જગાનો વારસ બનાવે એ જ ‘વૃત્તસંહાર’ની સમાલોચના માટે બસ છે.

કવિએ આ કાવ્યમાં અમિત્રાક્ષર તેમજ મિત્રાક્ષર એમ બંને જાતના છંદો વાપર્યા છે. પરંતુ મિત્રાક્ષરમાં તેણે એટલી વિશેષતા આણી છે કે સંસ્કૃતની પેઠે વિચાર ચાર લીટીએ તો પુરો થવો જ જોઈએ એવું બંધન સ્વીકાર્યું છે. આથી કેટલાક લોકોને ‘મેઘનાદવધ’ કરતાં ‘વૃત્તસંહાર’નો છંદ વધારે મધુર લાગે છે.

આ સિવાય હેમબાણુની ‘હાયામયી,’ ‘ચિંતાતરંગિણી,’ ‘વીર-બાહુ’ ને ‘દશમહાવિદ્યા’ નામનાં કાવ્યો છે. તેમાં ‘દશમહાવિદ્યા’માં કવિએ હંદમાં ખૂબ વિચિત્રતા આણી છે. અનેક તરેહતરેહના નવા નવા છદ્દેમાં આ કાવ્ય રચ્યું હોવાથી કાવ્યના વિચારમાં પણ સારી પેઠે વિચિત્રતા આવી છે. ‘હાયામયી’ પ્રસિદ્ધ ઇટાલિયન કવિ ડાન્ટેની ‘ડિવાઇન કોમેડિ’ પરથી રચેલું છે. હેમબાણુની છૂટક કવિતામાં ‘કવિતાવલી’ નામનો સંગ્રહ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. કવિ ઉત્તરાવસ્થામાં પૈસેટકે ધસાર્ધ ગયા હતા. તેમાં વળી આંખો ગુમાવી એઠા હોવાથી સદા ચિંતાતુર રહેતા. આવી અર્થહીન અને અપંગ દશાનું ચિત્ર એ કવિતાઓમાં સારી રીતે વિકસ્યું છે. તે સિવાય એ કવિતાઓનો એક ખીન્ને ગુણ પણ છે. સ્વદેશાભિમાનની રંગલાલે વગાડેલી ભેરી કવિ જોસબંધ ફૂંકે છે. પાવૈને પણ પાનો ચઢે એવાં સ્વદેશગીતોથી હેમચંદ્રની કવિતા બહુ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેનો સ્વદેશપ્રેમ પર્વતના શિખર પરથી નીકળતી નદીની પેઠે જુસ્સાબંધ વહે છે. ‘ભારતસંગીત’ નામનું તેમનું આખું કાવ્ય આ બાબતમાં એવું તો અનુપમ છે કે અત્યારે પણ અંગાળી સ્વદેશગીતોમાં તે કાવ્ય અગ્રસ્થાન લે છે.

આ સિવાય કવિએ એકાદ બે નાટકો પણ લખ્યાં છે પણ તે શેક્સપીઅરનાં નાટકોના અનુવાદરૂપે હોવાથી કંઈ વિશેષ કહેવા જેવું નથી.

નવીનચંદ્ર સેન અંગાળામાં ‘પલાશિર્ યુદ્ધ’ નામના કાવ્યથી અતિ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ કાવ્ય તેમનું પહેલું કાવ્ય છે અને તે તેનાં બધાં કાવ્યો કરતાં વધારે લોકપ્રિય નીવડ્યું છે. આ કાવ્ય પાંચ સર્ગોમાં વિભક્ત થયેલું છે. કાવ્યના હંદમાં ત્રિપદી અને પચારનું આધિપત્ય વિશેષ છે. પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે એવાં મનોહર ગીતકાવ્યો ગુથેલાં છે કે હૃદય ખુશ ખુશ થઈ જાય છે. નવીનબાણુનું સ્વદેશાભિમાન આ આખા કાવ્યમાં પૂર્ણપણે વિલસી રહ્યું છે. તેમાં પણ ચોથા સર્ગમાં વીર સેનાપતિ મોહનલાલનાં વચનોમાં કવિ જે લાંબુ

લાપણ કરે છે તે સ્વદેશભક્તિના સ્તોત્ર જેવું છે. લાગણીના ઓધ વહેવડાવવામાં આ કવિ આચરન જેવો ગણાય છે,

તેમનાં ખીળાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં ‘રૈવતક’, ‘કુરુક્ષેત્ર’ ને ‘પ્રભાસ’ મુખ્ય છે. તેમાં ‘કુરુક્ષેત્ર’ વધારે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એ ત્રણે કાવ્યોનો વિષય એક જ છે. કૃષ્ણના જીવનને અનુસરી આ ત્રણે કાવ્યો ક્રમમાં છે. કૃષ્ણની આઘલીલા ‘રૈવતક’માં, તેની મધ્યલીલા ‘કુરુક્ષેત્ર’માં અને અંત્યલીલા ‘પ્રભાસ’માં કુશળતાપૂર્વક ગુથી છે. રૈવતક વાંચતાં કોઈ મધુર મનોમય રાજ્ય ખડું થાય છે. કુરુક્ષેત્ર વાંચતાં સંસારનો કરુણ જીવનકલહ અનુભવાય છે અને પ્રભાસ વાંચતાં એક જ પરમાત્મસ્વરૂપનું મંગલમય વિધાન અનુભવી ચિત્ત શાંત થાય છે. રૈવતકમાં સુભદ્રા ને સુલોચના, રૂક્મિણી અને સત્યભામા તથા શૈલજા અને જરતકાંચના પરસ્પર વિરોધી પ્રણયપંથથી વાચકને બહુ મજા આવે છે અને તેમાંની છેલ્લી એ જોડ તો ઠીક ‘પ્રભાસ’ સુધી વાચકનું ધ્યાન આકર્ષી રાખે છે. ‘કુરુક્ષેત્ર’ માં અભિમન્યુનું મૃત્યુ એ મુખ્ય લક્ષ્ય છે. ઉત્તરા અને અભિમન્યુની શૈશવલીલા અને શૈલજા અને જરતકાંચના પરસ્પર વિરુદ્ધમુખી પ્રેમના વિકાસનું ચિત્ર બહુ સુંદર છે. અને ‘પ્રભાસ’ માં જરતકાંચની કૃષ્ણ પરના દારુણ વેરની પૂર્ણાહુતિ માનવો કોઈ અલૌકિક શક્તિને વશ થઈ ધમ્મ ન છતાં કેવી અગમ્ય દિશામાં ધસડાઈ મંગલમય વિધાનને વશ થાય છે તેનું હૂબહૂ ચિત્ર આપે છે. આ ત્રણે કાવ્યના કેટલાક સર્ગો તો ખરેખર અનુપમ છે. આ ત્રણે કાવ્યોને જો કે જુના વિચારના લોકોએ ‘ઓગણીસમી સદીના મહાભારત’ તરીકે વધાવી લીધાં હતાં પરંતુ જુનાં પુસ્તકોમાંથી ઐતિહાસિક હરીકત તારવી કાઢી મહાકાવ્ય રચવાની દિશા અતાવવાની પહેલ કરનારના દોષો જોનાર તો ઘણા નીકળે એ સ્વાભાવિક છે. આ સિવાય ‘અમિતાભ’ નામના કાવ્યમાં બુદ્ધચરિત અને ‘અમૃતાભ’ નામના કાવ્યમાં ચૈતન્ય લીલા ગાઈ, ‘ખૃષ્ટ’ નામનું ખ્રિસ્તલીલા ગાતું પુસ્તક પ્રગટ કરી, કવિએ પોતાના યશસ્વી દેહની લીલા વિસ્તારી હતી.

કવિની છટક કવિતામાં ‘અવકાશરંજની’ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. કવિની પૂર્વાવસ્થાની દીન દશાનો એમાં એવો મર્મભેદી વિલાપ છે કે હરકોઇ દુઃખી અને સહાનુભૂતિ મેળવવા માટે તે પુસ્તક લાયક નીવડે તેમ છે.

આ ત્રણે કવિઓના સમકાલીન તરીકે સુરેન્દ્રનાથ મજુમદાર (ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૮૭૮) અને બિહારીલાલ ચક્રવર્તી (ઇ. સ. ૧૮૩૫-૧૮૯૪) નામના કવિઓ બહુ પ્રખ્યાત છે. એ બંને કવિઓ ઉપલા ત્રણે કવિઓ કરતાં જુદા જ પડી આવે છે. તેમનાં કાવ્યોનો વિષય જુદો છે તેમ લક્ષ્ય પણ જુદું છે. સુરેન્દ્રનાથે ‘મહિલા’ નામનું કાવ્ય રચી સ્ત્રીઓનાં અનેકવિધ રૂપોનું વર્ણન કરી એ મહાજાતિના માતૃ-રૂપની સ્તુતિ કરી છે. ત્યારે બિહારીલાલે ‘શારદામંગલ’ નામનું સુંદર કાવ્ય લખી કવિતા દેવીને પ્રિયતમા માની તેના ચરણમાં ભક્તિપુષ્પ અર્પ્યાં છે. ‘શારદામંગલ’ બહુ સુંદર કાવ્ય છે. રવીન્દ્રનાથ જેવા મર્મજ્ઞ પણ એ કાવ્ય પર શ્રીદા છે. બિહારીલાલે જાગૃતિક નશ્વર પ્રેમને નવીન દિશાએ વાળી અલૌકિક અને અચિનાશી લક્ષ્યની સાધના સાધી છે અને તેથી જ તેની કાવ્યવાણીમાં નવીન તરેહનું સંગીત પ્રગટ થયું છે. આખું કાવ્ય બહુ મનોહર છે.

બિહારીલાલનો એક મુખ્ય ભક્ત કવિ અક્ષયકુમાર બડાલ છે. તેણે ‘પ્રદીપ,’ ‘કનકાંજલિ,’ ‘ભૂલ,’ ‘શંખ,’ અને ‘એષા’ નામક કાવ્યો લખેલાં છે. તેમાંનું ‘એષા’ એ શોકકાવ્ય છે. બંગાળામાં શોકકાવ્યોની સંખ્યા બહુ નથી. છતાં આ કાવ્યનો કરુણરસ એવો ગાઢ છે કે તે બાબતમાં મહાકવિ ટેનિસન’ ના ‘ઇન મેમેરિયમ’ કરતાં પણ તે કાવ્ય ચઢી જાય છે. બિપિનચંદ્ર પાલ જેવા સુરસિક સમાલોચકે તે કાવ્યનાં વખાણ કરતાં એવાનું વિશ્વસાહિત્યમાં પણ સ્થાન છે એવું જણાવ્યું છે.

‘યોગેશ’ નામનું કાવ્ય લખનાર ઇશાનચંદ્ર બંધોપાધ્યાયનું જીવન અતિ શોચનીય હતું. એથી આ કાવ્યમાં કરુણરસનો મર્મભેદી હાહાકાર જણાઈ આવે છે. આ સિવાય પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રીકૃત

‘નિર્વાસિતેર વિલપ’ ‘પુષ્પમાલા’ ‘હિમાદ્રિકુસુમ’ નામનાં કાવ્યો બહુ વખણાયાં હતાં. આ જ અરસામાં લખાએલું દિવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનું ‘સ્વપ્નપ્રયાણ’ નામનું રૂપક કાવ્ય બંગાળી ઉત્તમ પુસ્તકોમાંનું એક ગણાય છે છતાં અધરી ભાષાને લીધે સાધારણ માણસને માટે તે અગમ્ય રહ્યું છે.

હવે આવ્યો રવીન્દ્રનાથનો યુગ. રવીન્દ્રનાથની કવિ તરીકેની કીર્તિ અત્યારે આખા જગતમાં ફેલાઈ રહી છે. તેમની ‘ગીતાંજલિ’એ લાખો માણસોના હૃદયમાં ભક્તિનો ઝરો પ્રગટ કર્યો છે. રવીન્દ્રનાથ જેવા મહાકવિને માટે ટુંકામાં લખવું એ અશક્ય છે છતાં સાધારણ માણસની નજરે તેઓ કેવા જણાય છે તે આપણે જોઈશું.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથા અને નાટકો જેટલાં લોકપ્રિય છે તેના કરતાં પુષ્કળ વધારે લોકપ્રિય તેનાં કાવ્યો છે. તેઓ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના સૌથી નાના પુત્ર થાય. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં થયો હતો. દેવેન્દ્રનાથ મહાન ભક્ત હતા અને એના ભક્તિમય વાતાવરણમાં આ નૈસર્ગિક કવિનું કવિત્વ જોરથી વિકસી ઉઠે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. કવિએ નાનપણમાં જ ‘ભાનુસિંહેરુ પદાવલી’ નામક કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કરેલો. તેમાં પ્રાચીન વૈષ્ણવ કવિઓની છાયા સ્પષ્ટ જણાતી હતી. પરંતુ પછીથી તેમણે જે કાવ્યો પ્રગટ કર્યા તેમાં એ અસર પડ્યાવી, તેને નવીન રૂપ આપી, વિવિધ છંદમાં, વિવિધ રાગ-રાગણીમાં પ્રગટ કરવામાં બહુ કળા બતાવી છે. રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યોનાં આ વૈષ્ણવ ભાવ તેના પ્રત્યેક કાવ્યમાં અંતર્વાહિની નદીની જેમ અદૃશ્ય રીતે વિલસી રહ્યો છે.

રવીન્દ્રનાથની કાવ્યપ્રતિભાનો ખરો વિકાસ ‘સોનાર તરી’ માં થયો છે. તેમાં એક મહા ઐશ્વર્યપૂર્ણ કવિહૃદય આપણી સમક્ષ ઉઘડી જાય છે. તે કાવ્યના વિચારો, છંદ, સમગ્રની ધારણા વગેરે બધું ઐશ્વર્યપૂર્ણ છે.

બાર પછી ‘ચિન્તા,’ ‘માનસી,’ ‘કથા,’ ‘ક્ષણિકા,’ ‘નૈવેદ્ય વગેરે કાવ્યો બહાર પડ્યાં. છેવટે ‘શિશુ’ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે રવીન્દ્ર

નાથની પ્રતિભાનો અસાધારણ વિકાસ સમાલોચકોને મુંઝવવા લાગ્યો. વૈષ્ણવ ભાવનો પરિપૂર્ણ વિકાસ આ વાતસલ્ય રસપૂર્ણ કાવ્યમાં પુરે-પુરી રીતે થયો.

‘ખેયા’ નામક કાવ્યમાં સ્વદેશી ચળવળમાં ભળ્યા પછી કર્મ-દેવતાના કવિએ કરેલા કઠોર અનુભવ પછીની કવિતાઓ નજરે પડે છે. કર્મના હાથમાંથી છૂટી કવિતું મન પાછું પરમ સુંદર પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમથી પરિપૂર્ણ થઈ મનમોહક નવીન અવાજે આ કાવ્યમાં કલરવ કરી રહ્યું છે. આથી ભક્તિભાવનો પરિપૂર્ણ વિકાસ આ કાવ્યમાં નજરે પડે છે. ‘ખેયા’ એટલે હોડી. પ્રભુના દર્શન કરવા સંસારસાગર ઉતરી કવિ હોડીમાં ખેસવા જતા હોય અને ભવિષ્યના આનંદથી તથા તે આનંદની તાલાવેલીથી જે તનમનાટ થાય તે તનમનાટ આ કાવ્યોમાં દરેક સ્થળે જણાય છે. એ તનમનાટ એટલે ઉચ્ચતાનું રૂપ ધારણ કરે છે કે એ ઉચ્ચતાની પરિપૂર્ણતાદ્વારા કવિ પ્રિયતમનો મેળાપ અનુભવે છે. પ્રાપ્ય વસ્તુ વિષે જુદી જુદી વાતો કવિના મનમાં જાગૃત થાય છે, અને એ વાતો એટલી તો મધુર છે કે ‘ખેયા’ નું દરેક કાવ્ય અમૂલ્ય રત્નરૂપ બની જાય છે.

‘ગીતાંજલિ’ રવીન્દ્રનાથનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યોમાંનું એક છે. ‘ગીતાંજલિ’નો વિરહ વૈષ્ણવ કે સુશીના વિરહ સાથે સરખાવી શકાય ખરો. વૈષ્ણવ પ્રેમાવતાર હોવો જોઈએ અને તેથી જ ન્યારે ન્યારે રવીન્દ્રનાથ પ્રેમની વ્યથા અનુભવે છે ત્યારે તેના હૃદયમાં વૈષ્ણવભાવ પ્રબળ-પણે સ્ફુરી કૂટે છે. રાધાભાવ ‘ગીતાંજલિ’નાં અનેક કાવ્યોનો પ્રાણ છે. યુરોપ ‘ખેયા,’ ‘નૈવેદ્ય’ ‘ગીતાંજલિ,’ ‘ગીતિમાલ્ય’ વગેરે કાવ્યોમાંથી ચુંટી કાઢેલાં આવાં કાવ્યોનો સંગ્રહ-કે જે અંગ્રેજી ગીતાંજલિમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે-જોઈ ગાંડું થઈ ગયું અને એક જ ગ્રંથ રવીન્દ્રનાથને દુનિયાનું સર્વોત્તમ સાહિત્યનું ધનામ અપાવવા શક્તિમાન થયો તે આપણા આ વૈષ્ણવ ધર્મના રાધાભાવની ‘ફના થઈ જવાની’ વૃત્તિને લીધે જ.

‘ગીતિમાલ્ય’ અને ‘ગીતાલિ’માં રવીન્દ્રનાથના આધ્યાત્મિક સાધનાના જે સૂર ઉઠે છે તે વળી ‘ગીતાંજલિ’ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ‘ગીતિમાલ્ય’માં ‘ગીતાંજલિ’નું રૂઢન થઈ જાય છે. પરંતુ અશ્રુ નૂતન વેશે પ્રગટ થાય છે. એ અશ્રુ વેદનાનાં અશ્રુ નથી પણ સ્નિગ્ધ શાંતિના વરસાદ જેવાં છે. ‘ગીતાંજલિ’માં વાવાઝોડાંની રાત્રે કવિ કહે છે કે ‘આજે વાવાઝોડાંવાળી રાત્રે તારા માટે અલિસાર શરૂ થાય છે’ પરંતુ ‘ગીતિમાલ્ય’માં એ અલિસારની રાતનું સ્મરણ થતાં કવિ કહે છે કે ‘તે રાત્રે વાવાઝોડાંથી મારાં ખારણાં ભાંગી ગયાં ત્યારે મેં ન જાણ્યું કે તું મારા ઘરમાં આવી બેઠો છે.’ આવી આંતરિક તૃપ્તિ કવિના આ કાવ્યમાં સર્વત્ર જણાય છે. ‘ગીતાલિ’માં કવિની વિરહ-વ્યથા સાર્થકતાની શોભા ધારણ કરે છે. ભક્ત પોતાની ચિરવાંછિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી જેવો તૃપ્ત થાય તેવી તૃપ્તિ તેના આ કાવ્યસંગ્રહમાં સર્વત્ર જણાય છે.

કવિની આધુનિક કૃતિઓમાં ‘બલાતકા’ને ‘પલાતકા’ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ‘પલાતકા’માં હિંદુ સાંસારિક કરુણ કથા નવીન છદ્દમાં અપૂર્વતાથી ગુંથી છે, આ સિવાય ‘કથા એ કાહિણી’ ‘પૂરબી’ વગેરે ધણા કાવ્યસંગ્રહો બહાર પાડી કવિએ બંગાળી સાહિત્યના કાવ્ય સાહિત્યને ખૂબ પિલાવ્યું છે.

‘ગીતાંજલિ,’ ‘ગીતિમાલ્ય,’ ‘પલાતકા’ અને ‘શિશુ’ના આવો મહાન કવિ જે દેશમાં જન્મે તે દેશનાં અહોભાગ્ય માનવાં જોઈએ. નાટકો અને નવલકથામ તે સર્વજનપ્રિય ભલે ન હોય પણ તેનાં કાવ્યો તો બંગાળમાં સર્વત્ર આદરણીય થઈ પડ્યાં છે એમાં કંઈ શક નથી. એમનું કાવ્યસાહિત્ય એટલું તો વિશાળ, એટલું તો વૈવિધ્યમય, એટલું તો વિચિત્રતાથી ભરપૂર છે કે સર્વને તેમાંથી જોઈતો ખોરાક મળી રહે છે.

રવીન્દ્રનાથના પદાંકને અનુસરી કેટલાય કવિઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેમાં ગિરીન્દ્રમોહિની દાસી, કામિની રાય, માનકુમારી દાસી,

દેવેન્દ્રનાથ સેન, દેવકુમાર રાય ચૌધુરી, સત્યેન્દ્રનાથ દત્ત વગેરે મુખ્ય છે. ગિરીન્દ્રમોહિનીનું ‘અશ્રુકણા’ ઉત્તમ કાવ્ય છે. કામિની રાયનું ‘આલો ઓ હાયા’ અંગાળી સાહિત્યનાં ઉત્તમ પુસ્તકોમાંનું એક છે. આ સવાય તેમણે ‘માલ્ય ઓ નિર્માલ્ય’ વગેરે બીજા પણ કાવ્યસંગ્રહ બહાર પડ્યા છે. માનકુમારી દાસીનો ‘કનકાંજલિ’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ પણ બહુ વખણાય છે. દેવેન્દ્રનાથ સેનનો ‘અશોકચુચ્છ’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ સામાન્ય વાચક વર્ગમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે. દેવકુમાર રાય ચૌધુરી અને સત્યેન્દ્રનાથ દત્ત ઉત્કૃષ્ટ ગીતકવિતા લખનારાઓમાં અગ્રેસર છે. સત્યેન્દ્રનાથે ‘કુલુ ઓ કેકા’ ‘મણિમંજુષા’ ‘વેલા શેષેર ગાન’ વગેરે અનેક કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ કરી અંગ સાહિત્યમાં નવીન પ્રવાહ રેલાવ્યો હતો. તેમની કવિતા વખાણનારામાં અત્યારે અંગાળાના પ્રસિદ્ધ સમાલોચકો ઘણા છે.

રવીન્દ્રનાથના યુગના બીજા કવિઓનાં નામ આપવાનું કામ પણ બહુ મુશ્કેલ છે. આપણી પેઢે ત્યાં પણ કવિઓનો રાફડો ફાટ્યો છે અને કવિ દ્વંદ્વી તો પોતાની મેળે ધારણ કરી લેવાતી હોવાથી એ કવિઓ ખરા કવિઓ છે કે નહિ તેની ખાત્રી તત્કાળમાં થઈ શકે તેમ નથી.

આ રવીન્દ્ર યુગમાં પણ માઈકેલનો યુગ પુરો થયો નથી. માઈકેલ મધુસૂદનનું જીવનચરિત્ર લખનાર પ્રસિદ્ધ લેખક થે. ગીન્દ્રનાથ વસુ-એ ‘પૃથ્વીરાજ’ અને ‘શિવાજી’ નામનાં એ મહાકાવ્યો લખી આ ટુંકા કાવ્યોના જમાનામાં પણ અંગાળી ભાષાની અભ્યાસશીલતા બતાવી આપી છે. ‘પૃથ્વીરાજ’ અને ‘શિવાજી’ ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો છે. ઐતિહાસિક બાબતોમાં સહેજ પણ વિકૃતિ આણ્યા સિવાય કાવ્યો શી રીતે લખી શકાય તેનો એ કાવ્યો ઉત્તમ નમુનો પુરો પાડે છે. નવીનચંદ્રે ‘પલાશિર યુદ્ધ’માં સિરાજુદ્દૌલાના વાસ્તવિક જીવનને હલકું બનાવી નિરંકુશ કવચઃ એ વાક્યને પ્રમાણ માની શાંતિ મેળવી હતી. પરંતુ થે. ગીન્દ્રનાથે પોતાનાં આ બંને મહાકાવ્યોને એટલાં તો ઐતિ-

હાસિક બનાવ્યાં છે અને શુદ્ધ ઐતિહાસિક બાબનો પરથી એવાં સાચાં પરિણામો તારવી કાઢ્યાં છે કે આપણને તેના પ્રત્યે માન ઉપજ્યા વગર રહેતું નથી.

પ્રાસાદ ગુણ એ યોગીન્દ્રનાથને વર્યો લાગે છે. સમગ્ર કાવ્યમાં સરળતા એટલી બધી છે કે સામાન્ય માણસ પણ ખાંતે ખાંતે તે વાંચે અને સમજે. તે સાથે કવિનું સ્વદેશાભિમાન એટલું બધું જનવ્યવસ્થામાં છે કે હિંદુ યુગના આ બે ભવ્ય પ્રસંગોને આધુનિક કાળને ઉપયોગી ઉપદેશોથી કવિત્વમય બનાવી સમજાવતાં પણ તેઓ જરાએ અચકાયા નથી. શિવાજી રામદાસ પાસે ઉપદેશ લેવા આવે છે. રામદાસ હિંદની તાત્કાલિક સ્થિતિ સમજાવી તેની દુર્બળતા દૂર કરે છે. અને કહે છે કે ‘શું સંન્યાસી કે શું ગૃહસ્થ કોઈ પણ હિંદવાસીને માટે વેરાગી થવાનો હળુ વખત આવ્યો નથી; કર્મ વિના કોઈની કદી સુક્રિત થવાની નથી. તું જાણતો નથી કે વિજયનગરનો સંન્યાસી દ્વિજશ્રેષ્ઠ માધવાચાર્ય દેશને અરાજક જોઈ, રાજ્યના રક્ષણ માટે સંન્યાસવ્રત તજી તરવાર પકડી ઉભો થયો હતો, અને રાજ્યને સુપ્રતિષ્ઠિત કરી, દુષ્ટોને શિક્ષા કર્યો બાદ પાછો દંડકમડલ લઈ વનવાસી થયો હતો! જે ખરો સ્વદેશભક્ત છે તે શું દેશને અંધકારના ગર્ભમાં જતો જોઈ નિશ્ચિંત રહી શકે? માતાની છાતી પર પદાધાત થતો નિરખી જે માણસને મર્મવ્યથા ન થાય તે શું માતૃભક્ત કહેવાય? તેનાં ધ્યાનને, જ્ઞાનને, જપને, તપને અને આરાધનાને ધિક્કાર છે!’

એ જ રીતે ‘પૃથ્વીરાજ’માં પણ ‘તુંગાચાર્ય’ નામના કલ્પિત પાત્રદ્વારા હિંદુઓની દુર્ગતિનું મૂળ કઢાવે છે કે ‘હિંદુની પડતીનું મૂળ તેની પોતાની જ દુર્મતિ છે. આજે તેનું પ્રાયશ્ચિત થાય છે અને પ્રાયશ્ચિતને અંતે આ દુર્દશા જરૂર દૂર થશે!’

આવાં સદુપદેશપૂર્ણ છતાં કલામય કાવ્યો રચનાર મહાકવિ યોગીન્દ્રનાથ અચાર્યે આ નાનાં નાનાં ઉર્મિકાવ્યોના જમાનામાં પણ બંગાળમાં પોતાની નીરવ સાધના સાધી રહ્યા છે. હમણાં જ બહાર

પહેલું તેમનું ‘માનવગીતા’ નામનું કાવ્ય પણ આધુનિક સમયમાં દેશને ઉન્નત કરવા માટે ક્યાં કર્તવ્યો યોગ્ય છે તે ઓળસભરી વાણીમાં સમજાવે છે.

આ સ્થળે કવિ તરીકે રજનીકાંત સેન અને દ્વિજેન્દ્રલાલનાં નામ પણ આપવાં જોઈએ. રજનીકાંતની કમનીય પદાવલી કેવળ સંગીતમય છે. તેનાં ‘વાણી’ અને ‘કલ્યાણી’ નામનાં બે પુસ્તકો ખુબ પ્રસિદ્ધ છે. દ્વિજેન્દ્રની ખ્યાતિ કવિ કરતાં નાટકકાર તરીકે વિશેષ છે છતાં તેનું ‘મંદ્ર’ કાવ્ય ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોમાંનું એક છે.

મધુસૂદનથી શરુ થયેલો નવીન કાવ્યપ્રવાહ હજી પૂર વેગે વહ્યો જાય છે. કેટલીય નાની મોટી નદીઓ તેમાં પોતપોતાનો સ્વચ્છ કે ડોળો પ્રવાહ મેળવી એ પ્રવાહને સ્વચ્છ કે અસ્વચ્છ કરવામાં મદદગાર થાય છે. એ પ્રવાહ હજી સમુદ્રસંગમે જઈ પહોંચ્યો નથી. તેથી તેનું પુરેપુરું સ્વરૂપ સમજવાનું કામ કઠિન છે અને હજી થોડાં વર્ષો સુધી તો એ કાવ્યપ્રવાહની ચાલુ ગતિનું પણ સંપૂર્ણ ઉંડાણ માપવાનું કામ કઠિન રહેવાનું.

નાટક સાહિત્યનો આરંભ બંગાળી સાહિત્યના આધુનિક યુગ સાથે જ સંબંધ રાખે છે. અંગ્રેજો આવ્યા પછી કલકત્તામાં તેમને માટે એક નાટકશાળા સ્થપાઈ હતી. તેમાં કેટલાક આગેવાન અંગ્રેજો અભિનય કરતા. એ નાટક જોવા જનારા કેટલાક દેશી માણસોને પણ અંગ્રેજોની પેઠે એકાદ નાટકશાળા ઉઘાડવાનું મન થયું. ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં કલકત્તાના બાગબાઝારમાં રહેલા બાબુ નવીનચંદ્ર વસુએ પુષ્કળ પૈસો ખર્ચી પોતાના મકાનમાં ‘વિદ્યાસુંદર’ નું નાટક ભજવાવ્યું. જો કે તેમાં આધુનિક રંગભૂમિના જેવી સર્વ ગોઠવણ નહોતી. દૃશ્ય પરિવર્તનની સાથે પ્રેક્ષકોને પણ એક જગ્યાએથી ઉઠી બીજી જગ્યાએ જવું પડતું. હાં તેમને માટે આસનો તૈયાર રાખવામાં આવતાં. વળી દૃશ્ય પરિવર્તનની શરુઆતમાં એક નટ આવી એ દૃશ્ય જ્ઞાનું છે તે દર્શાવવા ભારતચંદ્રના ‘વિદ્યાસુંદર’ કાવ્યમાંથી અમુક વમાકર્ણન

લીટીઓ બોલી જતો. આવી આવી અનેક અડચણો છતાં બેત્રણ વર્ષ સુધી આ નાટકશાળા ધમધોકાર ચાલી. એ દરમિયાન કપ્તાન રિચર્ડસન હિંદુકોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓમાં નાટક જોવાની વૃત્તિ ઉત્કેરવા લાગ્યો. તેની વાંચવાની, બોલવાની અને ચાલવાની શૈલી એવી તો અલિનયપૂર્ણ હતી કે તે જોઈ ધણું વિદ્યાર્થીઓને નાટક જોવાનું મન થતું. તે સિવાય ઓરિએન્ટલ સેમિનરીમાં પણ હાર્મન જેકે નામનો નાટકનો રસિયો પ્રોફેસર આવી રીતે વિદ્યાર્થીઓમાં નાટક તરફનો અનુરાગ વધારતો હતો. એ બે વિદ્યાલયો આબરૂદાર બંગાળીઓનાં થાણાં જેવાં હોવાથી તેમનો પ્રયાસ ધણે અંશે સફળ પણ થયો.

નવીન બાપુની નાટકશાળા અશ્લીલતાને લીધે આ કેળવણીમાં યુવકોને પસંદ ન પડી. તેઓએ પોતાની પાઠશાળામાં ઓરિએન્ટલ થિએટર સ્થાપ્યું અને તેમાં કેટલાંક અંગ્રેજી નાટકો ભજવાવા લાગ્યાં. પણ તેથી બંગાળી જાણનારી પ્રજાને કંઈ લાભ થતો નહોતો. છેવટે આ ઓરિએન્ટલ થિએટરના એકાદ બે અભિનેતાની આગેવાની નીચે જયરામ બસાક નામના ગૃહસ્થને ઘેર પંડિત રામનારાયણ તર્કરત્નકૃત ‘કુલીનકુલસર્વસ્વ’ નામનું બંગાળી નાટક ભજવાયું. એ નાટકમાં કુલીનતાનાં વિષમય ફળ દર્શાવવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યારબાદ જુદે જુદે સ્થળે શકુંતલા, વેણીસંહાર અને વિક્રમોર્વશીય નાટકના બંગાળી અનુવાદો ભજવાયા. કલકત્તામાં નાટક જોવાનો ચેપ ફેલાયો. જુના સમયની ‘યાત્રા’ ‘કૃષ્ણલીલા’ વગેરે તરફ લોકોને કંટાળો આવ્યો.

છેવટે સ્થાયી નાટકશાળા સ્થાપવા માટે કેટલાક ધનવાન ગૃહસ્થો આગળ પડ્યા. રાજ ઈશ્વરચંદ્ર અને પ્રતાપચંદ્રે મળી દારકાનાથ ઠાકુરનો બેલગાછિયાનો સુંદર બગીચો આ કાર્ય માટે ખરીદી લીધો અને તેમાં સુંદર નાટકશાળા બંધાવી. આ નાટકશાળા ચલાવવા માટે મહારાજ યતીન્દ્રમોહનના પ્રયત્નથી એક સંગીતમંડળ પણ સ્થપાયું. આ પ્રમાણે ટુંક સમયમાં નાટકશાળા, સંગીતમંડળ વગેરે નાટકને ઉપયોગી બધાં સાધનો તૈયાર થયાં. આ સાથે સારાં નાટકો રચાવવાનો

પણ પ્રયત્ન શરુ થયો. સંસ્કૃત કોલેજના તે સમયના વિદ્યાર્થી રામ-નારાયણ તર્કરત્નને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું. તેમનું ‘કુલીનકુલ-સર્વસ્વ’ નાટક વખણાયું હોવાથી અંગાળામાં તેના સિવાય આ કામ માટે વધારે સારો વિદ્વાન ભાગ્યે જ મળે તેમ હતું. રામનારાયણે ‘રત્નાવલી’ નામક નાટક લખી કાઢ્યું. મૂળ સંસ્કૃત નાટકનો એ અનુવાદ જ હતો પણ તેમાં જોઈતાં ગાયનો એક સારા ગવૈયા પાસે રચાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ નાટકનો અંગ્રેજી તરજુમો કરાવી યુરોપીઅન લોકોને પણ આ નાટકનો આસ્વાદ લેવડાવવો એવો વિચાર થતાં બાબુ ગૌરદાસ બસાકે નામના મધુસૂદન દત્તના મિત્રની સૂચનાથી એ કામ માઇકેલને સોંપવામાં આવ્યું. માઇકેલ મધુસૂદન મદ્રાસથી તાંજે જ આવેલો હતો. તેણે અત્યાર સુધીમાં અંગ્રેજી કાવ્યલેખક તરીકે સારી કીર્તિ મેળવી હતી. એટલે તેના જેવો અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસી આ કામ કરે તે સાફ જ થશે એવી બધાને ખાત્રી હતી. તરજુમો તૈયાર થયો. મોટી ધામધૂમ સાથે ‘બેલગાછિયા થિએટર’માં આ નાટક ભજવાયું. આ રીતે અંગાળામાં અંગાળી નાટક સાહિત્યના ઉદયનું પ્રથમ પગરણ મંડાયું.

‘રત્નાવલી’ ભજવાતું હતું. મધુસૂદન ગૌરદાસ બાબુની પાસે બેઠો હતો. તે નાટક જોતો જોતો બોલ્યો, ‘અરેરે ! રાજાઓ આવાં નમાલાં નાટક પાછળ કેટલો બધો પૈસો વેરે છે ?’ ગૌરદાસે કહ્યું, ‘એ તો બધા જાણે છે પણ સાફ નાટક છે ક્યાં !’ મધુસૂદને કહ્યું, ‘હું રચી આપીશ.’ આ વચન સાંભળી ગૌરદાસ ખડખડ હસી પડ્યા. અંગાળી ભાષા લખતાં પણ ન આવડે એવા મધુસૂદનની આ સ્પર્ધા જોઈ તેને હસવું આવે જ એમાં કંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ થોડા રોજમાં ‘શર્મિષ્ઠા નાટક’ નો કાચો ખરડો જોતાં જ તેમનું હસવું ઉડી ગયું. મધુસૂદનની પ્રતિભાએ તેને મુગ્ધ કરી દીધા. મહારાજા યતીન્દ્રમોહનની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિથી આ નાટક પણ બેલગાછિયા થિએટરમાં ભજવાયું. જુના વિચારના લોકોએ સંસ્કૃત

દખ્ખનો વ્યતિક્રમ જોઈ પશ્ચાતાપ કર્યો પણ નવીન વિચારના લોકોને આ નાટક બહુ પસંદ પડ્યું. અને તે સાથે મધુસૂદનની પ્રતિષ્ઠા પણ જાગી. ત્યારબાદ ગ્રીક દંતકથાને અનુસરી મધુસૂદને ‘પદ્માવતી’ નામનું નાટક લખ્યું. આ પછી રાજા પ્રતાપચંદ્ર અને ઈશ્વરચંદ્રની સૂચનાથી મધુસૂદને બે પ્રહસનો લખ્યાં. તેમાંનું પહેલું ‘એકેઈકિ બે સભ્યતા ?’ અર્થાત્ ‘આને જ શું સંસ્કૃતિ કહેવી!’ હતું. એમાં તરુણ બંગાળાનું હૃદય ચિત્ર આપેલું છે. બીજા પ્રહસનનું નામ ‘બુડા શાલિકેર ઘાટે રોંચા’ અર્થાત્ ‘વૃદ્ધ શાલિકના શરીર પરનાં રૂવાં’ હતું. એમાં ભક્તપ્રસાદ નામના ધાર્મિક છતાં અનીતિપરાયણ માણસનું ચરિત્ર સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે. ધાર્મિક માણસો ઈશ્વરને ભજતાં છતાં માનવજાતિ પ્રત્યે કેવાં બેકદર રહે છે તેનું તાદ્દશ ચિત્ર આ પ્રહસન પુરું પાડે છે. આ બંને પ્રહસનો રચી મધુસૂદને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રહસનનો આદર્શ પુરો પાડ્યો છે. અત્યાર સુધીમાં એ બે પ્રહસનો કરતાં ચઢે તેવું એક પણ પ્રહસન બંગાળી ભાષામાં રચાયું નથી. આ ઉપરાંત મહારાજા યતીન્દ્રમોહન ઠાકુરના આગ્રહથી મધુસૂદને ‘કૃષ્ણકુમારી’ નામનું નાટક લખ્યું હતું. આ નાટક તેનાં બધાં નાટકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. બંગાળી ભાષાનાં કરુણાંત નાટકોમાં આ પહેલું છે. આખું નાટક મેવાડનંદિની કૃષ્ણકુમારીના કરુણ જીવનથી અંકિત થયું હોવાથી અતિ કરુણ બન્યું છે. બંગાળી નાટક સાહિત્યમાં કૃષ્ણકુમારી હજી પોતાની પદવી જાળવી રહ્યું છે. આ જગાએ કહી દેવું જોઈએ કે માઇકેલ મધુસૂદન દત્તાનાં નાટકો તેનાં કાવ્યો પહેલાં લખાયાં છે. કેવળ કૃષ્ણકુમારી જ કવિ તરીકેની કીર્તિ મેળવ્યા પછી લખાયું છે. માઇકેલ આ રીતે કવિ ને નાટ્યકાર તરીકે બંગાળી સાહિત્યમાં અમર થઈ ગયો છે.

આમ છતાં તેના કરતાં પણ વધારે લોકપ્રિય નાટકકાર તેા હીનબંધુ મિત્ર (ઇ. સ. ૧૮૨૯-૧૮૭૩) ગણાય છે. તેના ‘નીલ-દર્પણ’ નામના નાટકે આખા બંગાળામાં એક એવું વાતાવરણ ફેલાવી

દીધું હતું કે નાટક તરીકેના કેટલાક ઉત્તમ ગુણો ન હોવા છતાં એ ઉત્તમ નાટક ગણાઈ ચૂક્યું છે. ગળીવાળા સાહેબોના જૂલમને ઉધારો પાડવામાં આ નાટકે અગ્રેસર ભાગ લીધો છે. એ નાટકની અનેક વાતો સત્યઘટનામૂલક છે. આ નાટકનો અગ્રેજી અનુવાદ તરત જ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. આ વાંચી સાહેબ લોકો બહુ ચિડાયા હતા અને એ અનુવાદ છાપનાર ઇંગ્લિશમેનના સંપાદક ઉપર કોર્ટમાં દાવો માંડ્યો હતો. આથી આ પુસ્તક સંબંધી બધી જવાબદારી મિ. જી. લેંગ નામના પાદરીએ માથે લઈ કોર્ટમાં હાજરી આપી હતી. આ મુકદ્દમાને અંતે જડજે એ મહાત્માને એક માસની કેદ તથા હજાર રૂપિયાનો દંડ કર્યો હતો. દંડ તો કાલિપ્રસન્ન સિંહે તે જ વખતે ભરી દીધો હતો પણ પોતાને ખાતર એ ભલા પાદરીને એક માસની કેદ ભોગવવી પડી તેથી બંગાળીઓ બહુ દીલગીર થયા હતા. આ બનાવને લીધે ‘નીલદર્પણ’ બંગાળમાં બહુ પ્રખ્યાત થઈ પડ્યું હતું. અને હજી તે બંગાળનાં ઉત્તમ નાટકોમાંનું એક ગણાય છે.’

દીનબંધુનું બીજું નાટક ‘નવીન તપસ્વિની’ હતું. આ ઘટના-બહુલ નાટક ‘નીલદર્પણ’ કરતાં વધારે સાફ છે અને તેમની કવિ તરીકેની ખ્યાતિ પણ વધારનાર છે. ‘લીલાવતી’ નામનું ત્રીજું નાટક પણ ‘નવીન તપસ્વિની’ જેવું જ છે. આ સિવાય ‘વિયે પાગલા બુટો’ અર્થાત્ ‘પરણુવાને ઘેસો થએલો બુટો’ ‘સંધવાર એકાદશી’ અને ‘જમાઈ બારિક’ અર્થાત્ ‘જમાઈવાડો’ એ ત્રણ પ્રહસન દીનબંધુની વિદ્યા, બુદ્ધિ, રસિકતા અને નાટક રચવાની શક્તિ બતાવી આપે છે. ‘સંધવાની એકાદશી’માં દારુડિયાનું, ‘જમાઈ બારિક’માં ધરજમાઈનું અને ‘વિયે પાગલા બુટો’ માં વૃદ્ધવિવાહનું સરસ ચિત્ર દોરેલું છે. આ ત્રણેમાં ‘જમાઈ બારિક’ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

દીનબંધુ નાટકકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે છતાં તેમણે એકાદ એ કાવ્યનાં પુસ્તકો પણ લખેલાં છે. ‘સુરધુની’ કાવ્યમાં હિમાલયમાંથી નીકળતી ગંગા અને તેના કિનારા પર આવેલાં તીર્થસ્થાનોનું વર્ણન

છે. અને ‘દ્વાદશ કવિતા’માં જુદા જુદા બાર વિષયો પર કવિતાઓ લખેલી છે.

દીનબંધુ વિષે બંકિમચંદ્ર લખે છે કે ‘દીનબંધુના ઘણાખરા ગ્રંથોના બનાવો ખરેખરા બનેલા છે અને ઘણાં જીવતાં માણસોનાં ચરિત્રો તેનાં ગ્રંથોમાંનાં ચરિત્રો સાથે મળતાં આવે છે. ‘નીલદપણુ’ ના ઘણા બનાવો ખરા છે તથા ‘નવીન તપસ્વિની’ની નાનીમોટી રાણીનાં વૃત્તાંતો પણ સત્ય છે. ‘સઘવાર એકાદશી’નાં બધાં પાત્રો તે વખતનાં જીવતાંજગતાં માણસોની છબી જેવાં જ છે તથા તેમાંના બનાવોમાં પણ ઘણીખરી બનેલી વાતો જ છે. ‘વિયે પાગલા બુરો’ કોઈ એક જીવતા માણસને ઉદ્દેશી લખાયું હતું. ખરા બનાવો, જીવતા માણસનું ચરિત્ર, પ્રાચીન વાર્તા, અંગ્રેજી ગ્રંથ અને પ્રચલિત દંતકથા-માંથી સારસંગ્રહ કરી દીનબંધુએ પોતાનાં અપૂર્વ તથા ચિત્તરંજક નાટકો લખ્યાં છે. ‘નવીન તપસ્વિની’ એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.’

ત્યારબાદ જ્યોતિરિન્દ્રનાથ ઠાકુરે નાટક સાહિત્યમાં ઝુકાવ્યું. તેમનાં ‘સરોજિની’, ‘પુરુવિક્રમ’, ‘અશ્રુમતી’ વગેરે નાટકો એક વખતે બહુ આદરપૂર્વક લખવાતાં. તે સિવાય સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદક તરીકે તેમની ખ્યાતિ બંગાળમાં છવાઈ રહી છે.

ગિરિશચંદ્ર થોષ (ઇ. સ. ૧૮૪૩-૧૯૧૧) દીનબંધુ પછી થએલો મહાન નાટકકાર છે. નાટક સાહિત્યનો એ ગુરુ ગણાય છે. મધ્ય સાહિત્યમાં બંકિમ, પદ્ય સાહિત્યમાં માધકેલ, તેમ નાટક સાહિત્યમાં ગિરિશની ખ્યાતિ ખૂબ છે. તે અદ્વિતીય નટ હતો તેની સાથે તેવો જ કવિ હતો. તેણે પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક, ધાર્મિક વગેરે બધી જાતનાં નાટકો લખ્યાં છે. તેમાં ‘પ્રકુલ’, ‘બલ્લભમંગલ’, ‘બલિદાન’, વગેરે નાટકો બહુ પ્રસિદ્ધ છે. તેનું ‘પ્રકુલ’ નાટક તો બંગાળી શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોમાંનું એક ગણાય છે. ગિરિશચંદ્રે થોડાં પ્રહસનો અને એકાદ નવલકથા પણ લખી છે પણ તે બહુ સારાં નથી. તેમનાં સંગીતો બંગાળમાં ઘેર ઘેર આદરમાન પામ્યાં છે.

અમૃતલાલ વસુ અત્યારે નાટક સાહિત્યના નટ અને નાટક-કાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે ‘વિવાહવિબ્રાટ’ નામનું પ્રહસન લખેલું છે તે બહુ વખણાય છે. તેમનાં ‘તરબાલા’, ‘વિનયવસંત’ વગેરે નાટકો અને બીજાં પ્રહસનો પણ અત્યારે કલકત્તાની શાખીન પ્રબંધે પ્રિય થઈ પડ્યાં છે.

આ જગ્યાએ સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયનો (ધ. સ. ૧૮૬૬-૧૯૧૩) ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. દ્વિજેન્દ્રલાલ કવિ તરીકે પણ બહુ પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ નાટકકાર તરીકે તેમની ખ્યાતિ વધારે હોવાથી અમે તેમને નાટક સાહિત્યમાં સ્થાન આપ્યું છે. તેનાં લખેલાં નાટકોમાં ‘સાગ્ગહાન’, ‘દુર્ગાદાસ’ અને ‘મેવાડપતન’ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તે સિવાય ‘રાણા પ્રતાપ’, ‘નૂરજહાન’, ‘ચંદ્રગુપ્ત’, ‘અંગનારી’, ‘સિંહલવિનય’, ‘પરપારે’ વગેરે નાટકો, ‘કાલકાવતાર’, ‘વિરહ’, ‘પ્રાયશ્ચિત’, ‘પુનર્જન્મ’ વગેરે પ્રહસનો અને ‘મંદ્ર’, ‘આલેખ્ય’, ‘ત્રિવેણી’ વગેરે ખંડકાવ્યો બહુ પ્રસિદ્ધ છે. તેમની નાટકકાર જોટલી જ ખ્યાતિ ‘હાસિર ગાન’ અર્થાત્ ‘હાસ્યનાં ગાયનો’ નામના પુસ્તકને લીધે છે. હાસ્યરસિક કવિ તરીકે તેઓ બહુ પ્રખ્યાત હતા. તેમના દરેક નાટકમાં પણ ઉંડામાં ઉંડી ગંભીર લાગણી તથા વિશુદ્ધ હાસ્યરસ ખળખળ થતો વહો જાય છે.

દ્વિજેન્દ્રલાલનાં નાટકોમાં ચરિત્રચિત્રણ એવું ઉત્તમ પ્રકારનું છે કે તે વાંચતાં બહુ જ આનંદ મળે છે. અને તે સાથે તેમાંનાં સંગીતો સ્વદેશભક્તિનો જે ધોધ વહેવડાવે છે તેમાં દરેક વાંચકને તરબોળ કરી નાખવાની શક્તિ છે. તેનાં ‘આમાર દેશ’, ‘આમાર ભાષા’, ‘આમાર જન્મભૂમિ’ અને ‘ભારતવર્ષ’ નામક સંગીતો અત્યારે અંગાળાનાં પ્રખ્યાત સ્તોત્રો બની ગયાં છે. ‘આમાર દેશ’ અર્થાત્ ‘મારો દેશ’ નામક ગીત તો અંગાળામાં ‘વન્દેમાતરમ્’નું બરોબરીનું થઈ પડ્યું છે. અને બેશક કેટલીક બાબતોમાં તો તે એ જીનાં રાષ્ટ્રગીતને પણ મારી હરાવે તેવું સુંદર છે.

દિનેન્દ્રલાલનાં નાટકોમાંનાં ઐતિહાસિક પાત્રો ખરાં ઐતિહાસિક પાત્રોથી ચઢતી કોટિનાં છે. 'સાબ્જહાન' નાટકમાંનો શાહજહાન ભાર્ગ-ભત્રીજઓનો નાશ કરી ગાદી મેળવનાર અને બાપના સામા ખંડ ઉઠાવનાર શાહજહાન નથી. એ કોઈ અલૌકિક રાજ્યમાં વિહાર કરતો વિશ્વમાનવ છે. મેવાડપતનમાં પણ એ બાદશાહની યુવરાજ્યમૂર્તિ એવા જ સ્વરૂપમાં રજૂ થાય છે.

દિનેન્દ્રલાલનો હાસ્યરસ અગ્નિલતાવર્જિત અને શ્લેષથી પરિ-પૂર્ણ છે. સમાજના દોષો ઉઘાડા પાડવામાં એ હાસ્યરસ બહુ કાળગરો થઈ પડ્યો છે. તેનાં ખંડકાવ્યોમાં મંદ્ર બહુ પ્રખ્યાત છે. તેમાં વપ-રાએલો વિચિત્ર પ્રકારનો છંદ બંગ સાહિત્યમાં નૂતન છે. દિનેન્દ્રલાલનાં કાવ્યોમાં 'મંદ્ર'ને 'હાસિર ગાન'ની ઉત્તમ પુસ્તકોમાં ગણતરી થાય છે.

દિનેન્દ્રલાલની સાથે જ નાટક સાહિત્યમાં અંબલાવનારામાં ક્ષીરોદ્ધ્રસાદ વિદ્યાવિનોદ, અમરેન્દ્રનાથ દત્ત વગેરે છે. ક્ષીરોદ્ધ્રસાદનાં 'પ્રતાપાદિત્ય', 'રઘુવીર' જેવાં નાટકો અને અમરેન્દ્રનાથનાં 'હરિરાજ' જેવાં નાટકો લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં છે.

આ સિવાય પ્રમથ ચૌધુરી અને એવા બીજા ઘણા નાટકકારો અત્યારે બંગાળાની સેવા કરી રહ્યા છે.

રવીન્દ્રનાથનાં નાટકો નાટકના તખ્તા પર ભજવાતાં નથી તેમ તે એ રીતે ભજવાઈ લોકપ્રિય થઈ શકે તેવાં છે પણ નહિ. એમાંની ગહનતાએ તેમને કેવળ શિક્ષિત વર્ગનાં જ નાટકો તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. દિનેન્દ્રલાલ અને રવીન્દ્રનાથ વચ્ચે આ બાબતનો મુખ્ય વિરોધ હતો. દિનેન્દ્રલાલ કહેતા કે ગહનતાને બહાને લેખકો પોતાની વિષય સ્પષ્ટ કરવાની અશક્તિ ઢાંકી રાખે છે. ત્યારે રવીન્દ્રનાથના લોકો એ ગહનતાને કોઈ અલૌકિક ગુણ ગણાવે છે. દિનેન્દ્રલાલનાં નાટકો કે કાવ્યોમાં ન સમજાય તેવું કંઈ જ નથી ત્યારે રવીન્દ્રનાથનાં રૂપકમય નાટકો સમજવા માટે બહુ મહાન ભેજાંની જરૂર પડે છે. આથી એ ક પ્રિય નથી. રવીન્દ્રનાથનાં નાટકોમાં 'રાજ', 'વિસર્જન', 'રક્ત-

કરવી' 'ફાલ્ગુની', 'હાકધર' વગેરે નાટકો બહુ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં નાટકોના તંતુ એવા સૂક્ષ્મ છતાં વેગવાન હોય છે કે જે તે જોઈ શકે છે તે તેને વળગી રહ્યા સિવાય રહેતા નથી.

અંગાળી ભાષામાં માસિકો યુષ્કળ નીકળે છે અને તેમાંનાં કેટલાંકે તો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ કામ બનવે છે. અંગાળી ભાષાનું આધુનિક સાહિત્ય ઘણું ભાગે પ્રથમ આ માસિકોમાં જ છપાય છે અને પછી પુસ્તકાકારે પ્રગટ થાય છે. આમ હોવાથી એ માસિકોની ઉપેક્ષા કરવી પરવડે તેમ નથી.

'અંગદર્શન' અને તેનો વિદ્વાન લેખકવર્ગ કેટલો વિપુલ હતો તે વિષે અગાઉ જણાવ્યું છે. ત્યાર પછી 'આર્યદર્શન' નામનું માસિક પ્રગટ થયું હતું. તેના વિદ્વાન તંત્રી યોગીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયે 'મેઝિની' ને 'ગેરીબાલ્ડી' નાં જીવનચરિત્રો લખી અંગ ભાષામાં ઉપયોગી પુસ્તકો ઉમેર્યાં. એ જ રીતે તે પત્રના તંત્રી મહેન્દ્રનાથ વિશ્વાનધિએ 'અક્ષયકુમારનું જીવનચરિત્ર,' 'વર્તમાનપત્રનો ઇતિહાસ' વગેરે પુસ્તકો લખી સારી પ્રીતિ મેળવી છે.

'આંધવ' સંપાદક કાલીપ્રસન્ન બોષ એક સુપ્રસિદ્ધ નિબંધ-લેખક હતા તેમનાં લખેલાં 'નિબૃત ચિંતા,' 'નિશીથ ચિંતા,' 'પ્રભાત ચિંતા,' વગેરે પુસ્તકો અંગ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'ભારતી' નામનું પ્રસિદ્ધ માસિક હજી હયાત છે. 'ભારતી' ના પહેલા સંપાદક હતા દિનેન્દ્રનાથ ઠાકુર. તેમનું 'સ્વપ્નપ્રયાણ' નામનું કાવ્ય અને 'ગીતાપાઠ' નામક તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક ઉત્તમ ગણાય છે. તેમણે કેટલાક નિબંધો પણ લખ્યા છે પરંતુ તેમની ભાષા સાધારણ માણસોને માટે અઘરી થઈ પડે તેવી છે. ભારતીના સંપાદક તરીકે સરલાદેવી, સ્વર્ણકુમારી દેવી અને મણિલાલ ગંગોપાધ્યાયનાં નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે. રવીન્દ્રનાથે પણ એ માસિકને મદદ કરવામાં બાકી રાખ્યું નથી. આવા વિદ્વાન સંપાદકો મેળવી 'ભારતી' કૃતાર્થ થયું છે અને હજી સાહિત્ય સેવા બજાવે છે.

‘જ્ઞાનાંકુર’ નામના માસિકમાં બંગાળી ભાષાનાં શ્રેષ્ઠ ગણ્યતાં પુસ્તકોમાંનાં તારકનાથ ગોપાધ્યાય કૃત ‘સ્વર્ણસતા’ અને ચંદ્રશેખર મુખોપાધ્યાય કૃત ‘ઉદ્ભ્રાંત પ્રેમ’ પ્રથમ પ્રગટ થયાં હતાં. અત્યારે તો સાહિત્યના દરબારમાં એ પુસ્તકોની પુષ્કળ આખર ફેલાઈ રહી છે. અને આવૃત્તિ પર આવૃત્તિ નીકળી રહી છે.

દામોદર મુખોપાધ્યાયનાં ‘પ્રવાહ’ નામના માસિકમાં તેમની લગભગ બધી નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ હતી. તેમની ભાષા એવી સરળ હતી કે સાધારણ પ્રજામાં તેમનાં બધાં પુસ્તકોએ બહુ ખ્યાતિ મેળવી હતી. દેવીપ્રસન્ન રાયચૌધુરીનું ‘નવ્યભારત’ હજી ચાલુ છે અને હંચા પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રગટ કરવામાં હજી પ્રથમ જોવા જ ફાળો આપી રહ્યું છે. તેમની લગભગ બધી નવલકથાઓ પ્રથમ આ માસિકમાં પ્રગટ થઈ હતી.

‘સાહિત્યના’ ના તંત્રી સુરેશચંદ્ર સમાજપતિનું આસન ઉત્કૃષ્ટ સમાલોચક તરીકે બંગાળી સાહિત્યમાં બહુ હંચું છે. એ માસિકે ‘બંગદર્શન’ની ની પેઠે ઘણા લેખકોને જાહેરમાં આણ્યા છે. ઉમેશચંદ્ર બટ્ટચાલ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના ધુરંધર પંડિત આ માસિકમાં લખતા હતા. ‘ગીતાય ધર્મસ્વરૂપ’ જેવાં ઉત્તમ પુસ્તકો લખનાર હીરેન્દ્રનાથ-દત્ત પણ આ માસિકદ્વારા જાહેરમાં આવ્યા હતા. આ સિવાય ‘જિજ્ઞાસા’ ‘કર્મકથા’ અને ‘યજ્ઞકથા’ જેવાં પુસ્તકો લખનાર રામેન્દ્રસુંદર ત્રિવેદી, ‘પાગલાઝોરા’, ‘ફાયારા’, અને ‘વ્યાકરણવિભીષિકા’ જેવાં બંગાળી પુસ્તક લખનાર લલિતકુમાર બંધોપાધ્યાય, પ્રસિદ્ધ વાર્તાલેખક દીનેન્દ્રકુમાર રાય, ઇતિહાસકાર અક્ષયકુમાર મૈત્રેય અને ‘મોગલવંશ’ ‘પાઠાણ વંશ’ જેવાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો લખનાર રામપ્રાણ ગુપ્ત પણ આ જ માસિકનો પાક છે.

‘ઉદ્ભ્રાંત પ્રેમ’ નામનું માસિક શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્યો તરફથી હજી ચાલે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના ફૂટ પ્રશ્નો ચર્ચવામાં પોતાનો ફાળો આપી રહ્યું છે.

હાલનાં પ્રસિદ્ધ માસિકોમાં ‘પ્રવાસી’, ‘ભારતવર્ષ’, ‘ભારતી’, ‘અંગવાણી’ અને ‘વસુમતી’ સૌથી વધુ વિખ્યાત છે. ‘પ્રકૃતિ’ નામનું કેવળ વિજ્ઞાનની ચર્ચા કરનારું દ્વિમાસિક પણ સાંસ્કૃતિક વખણાય છે.

આધુનિક યુગના સાહિત્યમાં ‘નવ્ય અંગાણ’ ના નામથી ઓળખાતા નવીન અંગાળાનું દૂબલું ચિત્ર પડ્યું છે. અંકિમચંદ્રે સૌ પહેલાં ‘કૃષ્ણકાંતેર વિલ’ અને ‘વિષવૃક્ષ’ માં વિધવાને લગતો પ્રશ્ન રસિક રીતે રજૂ કર્યો અને ત્યાર પછી હિંદુસંસારને લગતી પ્રત્યેક નવલકથામાં વિધવાએ ખાસ મજબૂત સ્થાન લીધું તે એટલે સુધી કે હાલની અંગાળી નવલકથાનું મુખ્ય લક્ષ્યબિંદુ વિધવા જ બની ગઈ છે. આધુનિક પ્રસિદ્ધ નવલકાર રવીન્દ્રનાથ અને શરદચંદ્રની વાર્તાઓ લગભગ આવી જ છે. નવલકથાઓએ સમાજનું ચિત્ર દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોવાથી કાવ્યમાં એ પ્રયત્ન ઓછો થતો ગયો છે અને અત્યારે કેવળ ટુંકાં ઊર્મિ ગીતો સિવાય અંગાળાના કાવ્યાકાશમાં બીજું કંઈ જણાતું નથી. આ યુગનાં મોટાં મહાકાવ્યોના વિષયો કાં તો ઐતિહાસિક અને કાં તો પૌરાણિક હોવાથી તેમાં આધુનિક સમાજનું ચિત્ર ન ઉતરે એ સ્વાભાવિક છે. વળી એ કાવ્યસાહિત્ય નિષ્કર્ષવનારનો સમાજના નીચલા વર્ગ સાથે સંબંધ બહુ ઓછો હોવાથી સમાજનો મોટો ભાગ કેવું જીવન ગાળે છે તે એમાં ન જ ઉતરે. છતાં રવીન્દ્રનાથની ‘પલાતકા’ જેવાં પુસ્તકમાં હિંદુસમાજ—આધુનિક હિંદુસમાજના કેટલાક વ્યાપક પ્રશ્નોની સારી રીતે ચર્ચા થઈ છે. પરંતુ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે કવિકંકણાદિ પ્રાચીન કવિઓની સાથે સરખાવતાં એ સામાજિક ચિત્રો અપૂર્ણ છે.

પ્રાચીન કાવ્યોમાં વીરરસનો અભાવ હતો. આધુનિક યુગનાં કેટલાંક કાવ્યો તો ખરેખર વીરરસથી ભરપૂર છે. ‘મેઘનાદવધ,’ ‘પલોશિર યુદ્ધ,’ ‘પદ્મિની ઉપાખ્યાન,’ ‘પૃથ્વીરાજ’ જેવાં મહાકાવ્યોના કેટલાક સર્ગો તો વાચકોનાં શ્વાસોંઘા ઉભાં કરી દે તેવા છે. પરંતુ એ રસ અંગાળીઓને માટે મજબૂત થઈ રહેલો ન હોવાથી કોમળ

ગીતકવિતાનું સામ્રાજ્ય હજી જેવું ને તેવું જ છે. ખુદ રવીન્દ્રનાથની મહત્તા પણ ગીતકવિતામાં જ છે. અને એ ગીતકવિતામાં વિરહ એ મુખ્ય વિષય અનેલો હોવાથી કરુણરસની કે શાંતરસની આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાં રેલ ચાલી છે.

અંગાળી સાહિત્ય પર વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રભાવ હજી જળવાઈ રહ્યો છે. એ વૈષ્ણવ ધર્મની વિશ્વવ્યાપકતા બતાવે છે.

આ યુગમાં અંગાળી ભાષાનું શબ્દભંડોળ બહુ વિપુલ બન્યું છે; જુદી જુદી વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાએ અને કાવ્યને ઉપયોગી ટુંકા શબ્દોએ અંગભાષાનો શબ્દભંડાર ખૂબ વિસ્તાર્યો છે. માછકેલ મધુ-સૂદન દત્તે પોતાના 'મેઘનાદવધ' માં અનેક નવા શબ્દો યોજ્યા છે. અને તેમ કરવામાં સંસ્કૃતનાં અર્ધનોતે તરછોડ્યાં છે. કેવળ માધુર્ય જળવાય એટલું જ ધ્યાન રાખ્યું છે. દાખલા તરીકે, 'વરુણ' ની નારી જાતિ 'વરુણાતી' થાય પણ માછકેલે શ્રુતિમાધુર્ય તરફ ધ્યાન આપી 'વારુણી' શબ્દ યોજ્યો. એ સિવાય અંગ્રેજી શબ્દોને આધારે લક્ષ્મી માટે 'કેશવવાસના,' ઇંદ્રજિત માટે 'રાક્ષસભરસા,' સીતા માટે 'રાઘવવાંછા' જેવા શબ્દો યોજ્યા. એ સિવાય તેણે જ્યાં જ્યાં સંયુક્ત ક્રિયાપદો વડે વિચાર દર્શાવતો હતો ત્યાં ત્યાં એ સંયુક્ત ક્રિયાપદને એકત્ર કરી નવું જ ક્રિયાપદ સરજ્યું. જેમકે 'કૂંજન કરિલ ને બદલે 'કૂંજનિલ', 'પ્રભાત હઈલ' ને બદલે 'પ્રભાતિલ' વગેરે. આવી શબ્દ-સંપત્તિ વધવાથી કવિઓને કેટલાક ટુંકા પણ મિષ્ટ શબ્દો મળ્યા અને તે મવા નવા છંદોમાં ઉપયોગી નીવડ્યા.

જુનાં કાવ્યોમાં વિલક્ષિત વિષે કંઈ ઠેકાણું નહોતું. પણ આધુનિક સાહિત્યમાં વ્યાકરણ રચાયાં, સાર્વજનિક શિક્ષણ દાખલ થયું અને તેને લીધે વિલક્ષિતનું અનિયમિતપણું કાયમને માટે ગયું.

જુનાં કાવ્યોમાં 'પયાર,' 'ત્રિપદી,' 'ચતુષ્પદી,' 'એકાવલી,' 'દ્વિગણરા' 'લગંપયાર' વગેરે છંદો વપરાતા હતા. કવિરંજને કેટલાક નવા છંદો યોજ્યા હતા તેમ ભારતચંદ્ર અને ઈશ્વરચંદ્રે પણ એ

સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરી હતી. તે બધામાં ઈશ્વરગુપ્ત સિવાય ખીજા બધાનો આદર્શ સંસ્કૃત ભાષાના હોદો હતા. આધુનિક યુગમાં હેમચંદ્ર, દિજેન્દ્રલાલ, રવીન્દ્રનાથ અને સત્યેન્દ્રનાથ આ બાબતમાં ખૂબ ખ્યાતિ પામ્યા છે. આ નવીન સર્જન ધણે ભાગે અંગ્રેજી હોદોના આદર્શને અનુસરી થયું છે. દિજેન્દ્રલાલે તો પોતાનાં પ્રખ્યાત નાટકોમાં 'કારસ' વગેરે ગુથી અંગ્રેજી રાગમાં એવાં સુંદર ગીતો બન્યાં છે કે અંગાળામાં ઘેર ઘેર એ લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં છે. તેના 'હાસિર ગાન' માં જુના હોદો ભાગ્યે જ માલમ પડે છે. તેનું 'મંદ્ર' કાવ્ય નવા હોદોના ભંડાર છે. રવીન્દ્રનાથે સંગીતના શુદ્ધ રાગને અનુસરી અનેક નવા હોદો ઉપજાવ્યા છે અને હાલમાં એક ઇસ્લામી કવિ અરબી અને ફારસીના હોદોને અંગાળી ભાષામાં સફળતાપૂર્વક ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તો પણ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે સંસ્કૃત હોદો અંગાળી ભાષાને અતુલ નીવડ્યા નથી. ભારતચંદ્ર સિવાય કોઈ પણ કવિ એવા હોદોમાં સફળ નીવડ્યો પણ નથી. અત્યારે પણ સંસ્કૃત હોદોમાં ત્યાં એકેય કવિતા રચાતી હોય એમ લાગતું નથી.

હંદની પેઠે ભાષામાં પણ નવીન ફેરફારો થતા આવ્યા છે. મુસલમાની યુગમાં ફારસી ને અરબી તથા આધુનિક યુગમાં અંગ્રેજી ભાષાના એટલા બધા શબ્દો અંગભાષામાં પેસી ગયા છે કે તેમાંના કેટલાકે તો પોતાનો જુનો સ્વાંગ તણ અંગાળી રૂપ ધારણ કરી લીધું છે. અંગાળી શબ્દકોષમાં પણ એવા કેટલાક અતિ પ્રચલિત અંગ્રેજી શબ્દોને સ્થાન આપવું પડ્યું છે.

આધુનિક યુગમાં અનુવાદ સાહિત્ય પણ ખૂબ ખીલ્યું છે જતાં આપણી ગુજરાતી ભાષાને મુકાબલે આ બાબતમાં એ સાહિત્ય પઞ્ચત ગણાય ખરૂં.

અંગાળામાં અરબ ઉપરાંત મુસલમાનો છે. એ મુસલમાનોએ પ્રાચીન અંગાળી સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે કેવા પ્રયાસો કરેલા છે તેનો કંઈક આભાસ આપવાનો આપણે પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ આધુનિક યુગમાં તેમની મનોદશા બહુ વિચિત્ર

જાતની છે. સુભાષે બંગાળનો કોઈપણ મુસલમાન માતૃભાષા તરીકે બંગાળીને ઉવેખતો નથી તથા ઉર્દુ ખાજીના મોહને લીધે પ્રાથમિક કેળવણી ઉર્દુમાં આપવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી છતાં બંગાળી ભાષાના જડબાંતોડ સંસ્કૃત શબ્દો તેને ગમતા નથી એ પણ ખરું છે. આધુનિક બંગાળી સાહિત્યમાં મુસલમાનોએ પોતાની વસ્તીના પ્રમાણમાં નહિ જેવો ભાગ લીધો છે. તેમનું સાહિત્ય હિંદુ સાહિત્યને સુકાબલે બહુ થોડું છે. છતાં કેટલાક મુસલમાન વિદ્વાનો બંગ સાહિત્યમાં ફારસી અને અરબી ગ્રંથોના તરજુમા ઉતારી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનો આભાસ આપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ધાર્મિક આચારવિચારની અભેદ દિવાલ ઉભી છે. એ દિવાલ છતાં સાહિત્યના ક્ષેત્ર પર એ બંને મહાજાતિ એકત્ર થઈ શકે તેમ છે.

દુકામાં કહીએ તો બંગભાષાનું ભાવિ બહુ ઉજ્જવલ છે. જે ભાષામાં મધુસૂદન, બંકિમ અને રવીન્દ્રનાથ જેવા સાહિત્યકારો-કે જેમાંનો એકેક પણ કોઈપણ દેશના ઇતિહાસને એક એક સૈકો જળહળતો રાખી શકે તેમ છે-છેલ્લાં સો વર્ષમાં ઉત્તરોત્તર જન્મતા આવ્યા છે, જે ભાષામાં રામમોહન, રામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદે પોતાનાં અમૂલ્ય વચનામૃતો કહી સંભળાવ્યાં છે તે ભાષાનું ભાવિ ઉજ્જવળું ન હોય એમ માની શકાય નહિ. અત્યારે પણ કેટલાય ચમકતા સિતારા બંગ-સાહિત્યના આકાશમાં પોતાનો જળહળતો પ્રકાશ નાખી રહ્યા છે. કોઈ નવલકથાના ક્ષેત્રમાં, કોઈ નાટકના ક્ષેત્રમાં, કોઈ કાવ્યના ક્ષેત્રમાં તો કોઈ પરચુરણ વિષયોમાં પોતાના જ્ઞાનનો લાભ પ્રજ્વળે આપી રહ્યા છે. ખુદ બંગાળી વિશ્વવિદ્યાલયને દ્વારે પણ બંગભાષાને આદરમાન આપવામાં આવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ એ વિશ્વવિદ્યાલય પોતે બંગાળી ભાષામાં ગ્રંથોમાં પણ ન હોય તેવાં પુસ્તકો રચાવી પ્રગટ કરવામાં છુટે હાથે નાણું વાપરે છે તો પછી બંગસાહિત્યનું ભવિષ્ય વીસમી સદીમાં ટલું વિકસશે તેનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.

સમાપ્ત

પુ ર વણી

અંગાણાનાં લોકગીતોમાંથી પુષ્કળ ઐતિહાસિક હકીકતો મળી આવે છે. એ પ્રાચીન ગીતો ઘણી વાર સુકોમળ ભાવ અને કવિત્વની ખાણુ જોવાં હોય છે, તો કોઈ વેળા કવિત્વ વિનાનાં છતાં ભાષા અને ઐતિહાસિક તત્ત્વના ભંડારરૂપ હોય છે. એ બધાંનો ઉદ્ધાર કરવાના અત્યારે તે તરફ પુષ્કળ પ્રયત્નો થાય છે અને એ ગીતોમાં આવી રહેલા પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ બધા મુગ્ધ દૃષ્ટિથી નિહાળે છે.

હિંદુધર્મ નવું કલેવર ધારણુ કરી જ્યાંજ્યાં પોતાનો અદ્ધો જમાવી પડ્યો હતો ત્યાં ત્યાં તેણે જુના સમાજના આદર્શને તદ્દન મારી હઠાવ્યો હતો. તે જગ્યાએ બુદ્ધ નામનો માણસ અંગાણાના ઉત્તર ભાગમાં જન્મ્યો હતો એવું કોઈ જાણતું જ ન હોતું. તે સ્થળની ભાષાને બ્રાહ્મણ ધર્મે વિશુદ્ધ, સંસ્કૃતમય બનાવવામાં કયાશ રાખી નહોતી. અનાય અને દ્રાવિડ જાતિના પ્રભાવની વાતો વિસ્મૃતિના ખોળામાં સુવાડી દેવામાં આવી હતી અને ઐતિહાસિક વાતો પૌરાણિક કથનાના વ્યૂહમાં પેસી વિકૃત બની ગઈ હતી. ‘મધુમાલા’, ‘રૂપમાલા’, ‘માલંચમાલા’ વગેરેની વાતો દાદીમાને મોઢે અધુરી રહી ગઈ હતી અને તેને સ્થળે બ્રાહ્મણોએ ભાગવતાદિ શાસ્ત્રોમાંના દ્રુવપ્રહ્લાદની વાતો ઘુસાડી દીધી હતી.

આથી બલ્લાલીકુળ અને નવ પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ ધર્મની સત્તાની બહારના પ્રદેશમાં એ જુના જમાનાનું સાહિત્ય મળી આવે એ સ્વાભાવિક છે અને બાબુ દીનેશચંદ્રના મત મુજબ અંગાણાની ઐતિહાસિક સફર હવે એ માર્ગે થવાની જરૂર છે.

મયમનસિંહ, ચટ્ટોપાધ્યાય, નોયાબાલિ, ત્રિપુરા, શ્રીહટ્ટ વગેરે સ્થળોએ તપાસ કરતાં આવાં લોકગીતો પુષ્કળ મળી આવે છે. પ્રાચીન કાવ્ય અને લોકગીતોમાં બહુ સ્થળે ‘માગધી બદી’નો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે

છે. પરંતુ પછીથી શ્રીહટ્ટના ભાટોએ એ ‘માગધી બંદી’નો કર્તવ્યપ્રદેશ હાથ કરી લીધો હતો. શ્રીહટ્ટના સ્વદેશપ્રેમી ગૃહસ્થો પોતાના પાડોશી ભાટોના વંશજોની અવસા ન કરતાં તેઓના ધરમાં તપાસ કરે તો બંગાળનાં પુષ્કળ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતો મળી આવે અને તે એવાં કે માર્શમેન, સ્ટુઅર્ટ કે અબુલફઝલના ગ્રંથમાંથી કદી પણ ન મળે.

મયમનસિંહ જિલ્લામાં એવાં લોકગીતો કે દંતકથામય કાવ્યોનો જથ્થો પુષ્કળ છે. એ જિલ્લામાંથી ‘કેનારામ લુટારાની વાર્તા’, ‘કંકકવિની અપૂર્વ પ્રેમકથા’, દ્વિજ કાનાઈ રચિત ‘મહુયા અને નદેર-ચાંદ’નું વિયોગાન્ત ગીતકાવ્ય વગેરે સુંદર આખ્યાનોના નમુના મળી આવે છે. એ નમુનામાં આજ્ઞાઓનો પ્રભાવ બહુ થોડો જોવામાં આવે છે. તેમાં શાસ્ત્રોનાં વચનો ખીલકુલ માલમ પડતાં નથી. પરંતુ ગ્રામ્ય કવિઓએ તેમાં જે મધુર, સ્વાભાવિક હૃદયોન્મીસભરી પ્રેમકથાવર્ણવી છે તે ખરેખર અતિશય મર્મસ્પર્શી છે. કોઈ એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થનું ઘર ભૂટી એક પ્રખ્યાત લુટારો તેની દીકરી ઉઠાવી જાય છે. આ છોકરી છેવટે ‘મહુયા’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. પોતાની યૌવનશ્રીથી આખા જગતના ગર્વને ગાળી દેતી આ સુંદરી જ્યારે એ લુટારાની કુંજને અજવાળવા લાગી ત્યારે નદેરચાંદ નામનો એક શ્રીમંત જમીનદારનો ત્ર તેને જોઈ ભાન ભૂલ્યો. તે યુવક ‘મહુયા’ની મુલાકાત લેવા તલપી રહ્યો. છેવટે એક દિવસ તે નદીએ પાણી ભરવા ગઈ હતી. ત્યાં તેનો નદેરચાંદ સાથે મેળાપ થયો. નાના પ્રકારના હૃદમાં તેણે પોતાના હૃદયની વાત ‘મહુયા’ને જણાવી. ‘મહુયા’ આંખો ઢાળી મુંગી મુંગી એ બધું સાંભળી રહી. ખીજે દિવસે વળી એ જ જગાએ મેળાપ થયો. અને વચ્ચે પ્રશ્નોત્તર થયા તેનો તરજુમો અમે નીચે આપીએ છીએ. આ આખ્યાયિકા એકાદ ગીતિનાટકના આકારમાં છે. ગીત-દ્વારા તેની ઘટનાઓ વર્ણવાતી જાય છે. બંગાળના ગામડાંનો પ્રાણ આ ગીતિમાં સંપૂર્ણપણે વિલસી રહ્યો છે. મહુયા નદેરચાંદની ખીજ દિવસની વાતચીત આ પ્રમાણે છે. નદેરચાંદે ખીજ દિવસે મળવા

માટે નદીના ઘાટનો નિર્દેશ અગાઉથી કરી મૂક્યો હતો. તેણે કહ્યું હતું કે 'હિ સુંદરી, સંધ્યાકાળ વખતે તું જ્યારે પાણી ભરવા આવીશ ત્યારે હું તને ઘડો ભરી આપીશ.' ત્યારપછી બીજે દિવસે મુલાકાત થઈ. નદેરચાંદે કહ્યું કે 'હિ સુંદરી, તું જળ ભરવામાં એકતાન થઈ રહી છે. કાલે મેં તને જે વાત કહી હતી તે યાદ છે કે નહિ?' મહુયા જવાબ આપે છે કે 'હિ ભિન્નદેશી કુમાર, હું તને ફરી પૂછું છું કે તેં કાલે શું કહ્યું હતું? હું તો એ બધું વિસરી ગઈ છું'. નદેરચાંદ ફરીથી પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'તારાં માબાપ ક્યાં છે, તારું ઘર ક્યાં છે, તારી ઓળખાણુ આપ. હે બાળા, હું તારી પાસે આટલો જ જવાબ માગું છું.' મહુયા જવાબ આપે છે કે 'મારે માબાપ નથી, ભાઈ નથી, આ સ્ત્રોતના શેવાળ જેવું હૈયું હું જ્યાંત્યાં તરાવતી ફરું છું.' નદેરચાંદ પૂછે છે કે 'હિ પરમ સુંદરી, તારું યૌવન તો નીતરી રહ્યું છે. તેં જેને એવું દાન આપ્યું હોય તે માણસ કેવો છે એ તો જરા કહે?' મહુયાના જવાબ પરથી નદેરચાંદ જાણે છે કે તેનો વિવાહ થયો નથી. નદેરચાંદ કહે છે કે 'આ દુઃખની વાત કહેતાં મને બીક લાગે છે. આવે વખતે તારો વિવાહ ન થાય તો જીવાની વાસી થઈ જશે.' છેવટે મહુયા પણ જાણે છે કે કુમાર અવિવાહિત છે. તે તેને કહે છે કે 'તારાં માબાપ પત્થર જેવાં સખત લાગે છે અને તારું હૈયું પણ વજ્ર જેવું કઠણુ હોય એમ જણાય છે. આટલી ઉંમરે પણ શું તું કુંવારો!' નદેરચાંદ જવાબ આપે છે કે 'તું કહે છે એ વાત ખરી છે. મારાં માબાપ કઠણુ હૈયાનાં છે. મારું હૈયું પણ કઠણુ છે! પરંતુ તારા જેવી સ્ત્રી મળી હોત તો હું શું વિવાહ કર્યા વિનાનો રહેત ખરો કે!' મહુયા કુમારને ફિટકાર આપતી બોલે છે કે 'હે નિર્લજ, તને જરાયે લાજ આવતી નથી. ગળે ઘડો બાંધી પાણીમાં ડુબી મર જા.' નદેરચાંદ વધારે નિર્લજ બને છે અને કહે છે, કે 'હિ સુંદરી, ઘડો અત્રે દોરડું ક્યાંથી મેળવું. તું હંડી અંગા નદી બને તો હું તેમાં ડુબી મરું ખરો.

દ્વિજ કાનાઈએ આ ગીતો ક્યારે રચ્યાં તે જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ આ ગીતો ઘણા જુના કાળથી મયમનસિંહ જિલ્લામાં પ્રચલિત છે.

મયમનસિંહનો બીજો કવિ કંક મહાપ્રભુનો સમકાલીન હતો. તેની લીલા સાથેની પ્રેમકથા સ્વર્ગનું પારિજાત કુસુમ છે. આની સુંદર કાવ્ય-કથા બંગાળી ભાષામાં બહુ થોડી છે.

બૌદ્ધયુગનો અસ્તોન્મુખ પ્રકાશ આ કથા પર પડ્યો છે. ચંડીદાસના સમયમાં બધી જનતા સહજ પથની પથિક હતી. પરંતુ એ પથ બહુ ભયંકર હતો. પ્રેમના માર્ગના મુસાફરે પહેલાં ઈદ્રિયસંયમનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. દેહને એકાદ કાષ્ટ જેવો બનાવી મૂકવો જોઈએ. અર્થાત્ જ્યાંસુધી ચિત્ત ઈદ્રિયોને વશ રહે ત્યાંસુધી મનુષ્ય આ સહજ ધર્મનો અધિકારી થતો નથી. ઈદ્રિયોને રમત રમાડી વશ કરવી જોઈએ. સ્ત્રી-ઓની સાથે પ્રેમ કરી દેહ ને મન વિશુદ્ધ રાખવાં જોઈએ. ચંડીદાસે કહ્યું છે તેમ ‘જે માણસ કરોળિયાની જાળ વડે મેરુ પર્વતને બાંધી શકે અથવા સાપના મુખમાં દેડકાને નચાવી શકે મતલબ કે જે અસાધ્ય સાધી શકે તેજ અહીં આવો. બીજા કોઈ માણસને માટે સહજ વર્મ ભયાનક છે.’ આમ હોવાથી જ ચંડીદાસ કહે છે કે ‘કરોડો મુસાફરોમાંથી કેવળ એકાદ જ આ માર્ગે થઈને લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી શકે છે, ‘કોટિકે ગોટિક હય.’

ચંડીદાસે રામીને આશ્રયે રહી આ પ્રેમસાધના સાધી હતી. જયદેવે પદ્મિનીના આશ્રય તળે અને અભિરામ સ્વામીએ માલિનીના આશ્રય તળે રહી આ પ્રેમમાર્ગની મુસાફરી સંપૂર્ણ કરી હતી. પરંતુ અમને લાગે છે કે એ માર્ગે વિહરતા સેંકડો પથિકો તો ઉંડા કુવામાં જ પડ્યા હતા. કારણ કે ચંડીદાસના કહેવા મુજબ તે સમયે તો બંગાળના લગભગ બધા માણસો આ ધર્મ પાળતા હતા.

ધર્મને નામે વ્યભિચાર કરવાનો આ રસ્તો બંધ કરી હિંદુ સુધારકોએ સીતા અને સાવિત્રીનો આદર્શ સમાજમાં સ્થાપ્યો હતો. ‘સહજિયા’ શબ્દ ધીમે ધીમે સમાજમાં તિરસ્કૃત થઈ પડ્યો. પરંતુ

શ્રીપુરુષ વચ્ચે જ્યાં પ્રેમ વિશુદ્ધતાના પાયા ઉપર ખડો રહી સ્વર્ગ-લોકને સ્પર્શ કરે ત્યાં એ પારિજાત કુસુમરૂપ છે. મૃત્યુલોકમાંનું કોઈ એ કુસુમને અડકે તો કદાચ ઇંદુમતીની પેઠે મરી જાય એ વાત ખરી પરંતુ કરોડો માનવીઓમાંથી એકાદ માણસ કદાચ એવોય નીકળી આવે કે આ પારિજાતનો હાર પહેરી અમર બની જાય ! આપણે સહજ ધર્મનો તિરસ્કાર કરી તેને સમાજમાંથી ઝડીઝૂડી દૂર કરી દેએ તેથી એ કરોડોમાંના એક અમરાત્માના સંગથી વિમુખ રહીએ છીએ. બિએટ્રિસની સાથે ડાન્ડેનો અને ચંડીદાસ સાથે રામીનો પ્રેમ મૃત્યુલોકનો નથી, દેવલોકનો છે. ચંડીદાસની વાશુલી દેવીએ સ્વપ્નમાં કહ્યું હતું કે 'મારા જેવી સેંકડો દેવદેવીઓ તને જે નહિ શીખવી શકે તે આ એક રામી શીખવી શકશે' રામીએ ચંડીદાસને દિવ્ય ચક્ષુ અપ્યાં હતાં.

મયમનસિંહ જિલ્લામાં સહજ પ્રેમનાં અનેક ગાયનો પ્રચલિત છે. તે એટલા બધા ઉંચા દરજ્જાનાં છે કે અંગાળી બાપામાં તેની સાથે તુલના કરવા જેવું બીજું કંઈ નથી. બ્રાહ્મણ ધર્મની ધર્માધતા આ જિલ્લામાં પ્રવેશ કરી શકી નથી તેથી જ આ પ્રેમકથાઓ હજી ત્યાં ટપી રહી છે.

કંકની સાથે લીલાના પ્રેમની કથા સમાજવિરોધી છે. એ સમાજના આદર્શથી ઉન્નતતર નિઠાની અપૂર્વ કથા છે. વિવાહવેદી બહાર હોમાનલ સળગાવ્યા સિવાય પણ એક હૃદય બીજાં હૃદયને કેવી દબોટાથી, પવિત્ર ભાવે ગ્રહણ કરી શકે તે એ ગામ્ય કવિએ મધુર શાપામાં વર્ણવ્યું છે. આ ગીતોનો સમગ્ર ભાગ ખોળી કાઢવાની બહુ જરૂર છે. પરંતુ આ કામ માથે લેનાર શ્રીયુત ચંદ્રકુમાર દેની ગરીબાઈ તેમજ એ કામ હરવામાં આડખીલા રૂપ નીવડે છે. મહુડા અને નદેર-ચાંદ, લીલા અને કંક તથા વંશીદાસની દીકરી ચંદ્રાવતીની પ્રેમકથા શોધી કાઢનાર એ જ વિદ્વાન છે. બૌદ્ધયુગના અંતિમ કાળમાં અવિ-વાહિત શ્રીપુરુષોના પ્રેમને અવલંબી અનેક કાવ્યો રચાતાં. સહજધર્મે

એ વેદવિધિઅહિભૂત પ્રેમને ઉજ્જવલ કરી બતાવ્યો હતો. મયમન-
મિહનું આ સહજ, સુંદર, સ્વાભાવિક પ્રેમઉદ્દીપનાનું ચિત્ર ગ્રામ્ય
કવિઓ ચિતરી ગયા છે. બ્રાહ્મણશક્તિના પુનરુત્થાન પછી કોઈ કવિ
આવાં ચિત્રો દોરવાનું સાહસ કરી શક્યો નથી.

કવિ કંકકૃત 'વિદ્યાસુંદરની વાર્તા' કવિત્વને હિસાબે મૂલ્યવાન
પુસ્તક છે. અને તે ભારતચંદ્રના વિદ્યાસુંદર ક-તાં બહુ ગુનું છે. અહીં
એટલું કહી રાખવું અવશ્યનું છે કે આ વિદ્યાસુંદર અનદા અથવા ચડી-
મંગલના ભાગરૂપે નથી. જે દેવતાનો મહિમ ગાવઃ માટે આ આખ્યા-
નિકા રચવામાં આવી છે તે હિંદુમુસલમાન બંનેનો ઉપાસ્ય દેવ
સત્યપીર છે.

એ સિવાય ચટ્ટગામ, નોયાખાલી વગેરે પ્રદેશમાં હજી આવી
અનેક ગ્રામ્ય ગાથાઓ પ્રચલિત છે. એ બધી ગાથાઓનો સંગ્રહ કર-
વાની જરૂર છે જેઓ સ્વદેશહિતેચ્છુ બની પુના અને મુંબઈ જેટલે
દૂર આવજા કરે છે અને કોંગ્રેસનો તખ્તો ગળવે છે તેઓના ગામની
વેદી પર ગ્રામ્ય સરસ્વતી અને ઇતિહાસલક્ષ્મી પુષ્પ જલિ અને નૈવેદ્ય
વિના સુકાઈ મરે છે એ તરફ દરિ રાખવાની તેમને કુરસદ મળતી જ
નથી એ બહુ પરિતાપનો વિષય છે.

રંગપુર તરફ 'કૃષ્ણધામાલી' નામનાં કૃષ્ણલીલાને લગતાં પ્રાચીન
ગીતો ચંડીદાસનાં કૃષ્ણકીર્તિનાની સમાલોચના કરતાં પહેલાં સંપૂર્ણ
આકારમાં પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. ચૈતન્યભાગવતકારે મહીપાલનાં ગીતોનો
ઉલ્લેખ કર્યો છે અને કોઈ કોઈ તાત્રશાસનમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ મળી
આવે છે. એ ગીતો પણ હજી રંગપુર તરફ ગવાય છે. અંબાજામાં આ
બધી સાહિત્યની છૂટી છૂટી સામગ્રી તરફ હમણાં જ નજર મૂકી છે.
અને એ બધી સામગ્રી પ્રાપ્ત થશે ત્યારે પ્રાચીન ગંગાગીતો સાહિત્યનો
ઇતિહાસ વળી કંઈ નવી જ દૃષ્ટિથી લખાશે.

